
3 1761 05394334 6

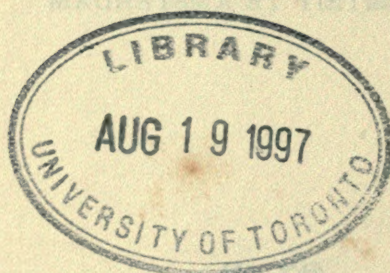
HET WOORD GODS EN HET WOORD DER MENSCHEN

DOOR

DR R. H. WOLTJER
HOOGLEERAAR AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

UTRECHT - - G. J. A. RUYS - - 1913

LIBRARY
AUG 19 1997
UNIVERSITY OF TORONTO

I.

Ofschoon de tijd ver achter ons ligt, dat het voorwoord een belangrijk bestanddeel placht uit te maken van een geschrift, komt het mij toch gewenscht voor, aan het boek dat hierbij het licht ziet, bij zijne verschijning een enkel woord ter introductie mee te geven.

Het besef, dat de Gereformeerde wetenschap, wil ze aan haar doel beantwoorden, zich niet bepalen kan tot logische deductie uit eenmaal vastgestelde praemissen, maar voortdurend rekening heeft te houden met de nieuwe gegevens en daarop gebaseerde nieuwe opvattingen, die zich voordoen op wetenschappelijk terrein, om eenerzijds dit nieuwe materiaal te bezien in het licht harer beginselen, aan den anderen kant echter ook datgene wat zij meent als beginsel te hebben gevonden, aan de zekere resultaten van het steeds voortschrijdend wetenschappelijk onderzoek te toetsen, bracht mij er toe, het voor ons zoo belangrijke vraagstuk der verhouding van Schrift en Oudheid in verband met de nieuwe resultaten der philologische wetenschap, als onderwerp te kiezen voor het referaat, dat ik op den Rotterdamschen „Universiteitsdag" van 1910 te houden had.

De jongste ontdekkingen toch in de Oostelijke helft van het

Middellandsche-zee-gebied hebben in onze kennis en beschouwing der oude historie eene verandering te weeg gebracht, die ook voor de positie der Heilige Schrift van groote beteekenis is; en dat de hierdoor opgeworpen vraagstukken niet *alleen* belang hebben voor den kleinen kring der vakgeleerden, blijkt reeds uit de spanning, waarmee algemeen de „Babel-und-Bibel"-strijd gevolgd werd, als ook uit het gretig onthaal, dat een werk als DEISSMANN's „Licht vom Osten" ten deel viel. Zoo was er alleszins aanleiding, om ook voor den ruimeren kring van vrienden der Vrije Universiteit de vraag te bespreken, in hoeverre de bedoelde ontdekkingen naar ons oordeel van invloed kunnen zijn op de verklaring der Schrift, en aan den anderen kant, hoe we ze op Schriftuurlijk standpunt hebben te beschouwen.

Mijn antwoord op deze tweeledige vraag meende ik saam te kunnen vatten in deze twee stellingen:

I.

„Wetenschappelijke bestudeering van het Woord Gods kan tevens strekken tot beter verstand van de nieuwe gegevens betreffende de heidensche Oudheid, die door de onderzoekingen van den laatsten tijd aan het licht gebracht zijn."

II.

„Omgekeerd kan de nadere kennis der Oudheid, welke de tegenwoordige tijd verschaft, leiden tot vermeerdering van het wetenschappelijk inzicht in de H. Schrift."

Uit de toelichting die ik bij deze stellingen gaf, is dit boek ontstaan.

Van meet af aan was het mijn voornemen, de in het Rotterdamsche referaat uitgesproken gedachten nader te adstrueeren en uit te werken in een meer uitvoerig geschrift. Toen nu echter na den „Universiteitsdag" van meer dan één zijde de wensch werd geuit, dat ik het daar gesprokene zou publiceeren, meende ik aan dezen vriendelijken drang geen weerstand te moeten bieden, temeer waar te voorzien was, dat mijn oorspronkelijk plan geruimen tijd vorderen zou. Nadat een gedeelte reeds ter perse was, bekroop mij

evenwel de vrees, dat de uit den aard der zaak beknopte schets, die ik ter verdediging der (het laatst besproken) eerste stelling gegeven had, nu de mogelijkheid van mondelinge toelichting verviel, niet beantwoorden zou aan het doel, dat ik mij had voorgesteld. Zoo besloot ik, tot mijn oorspronkelijk plan terug te keeren, en heb de korte schets uitgewerkt tot het omvangrijke boek, dat de lezer thans voor zich heeft. Men ziet hieruit, dat de uitwerking in hoofdzaak alleen het tweede deel betreft: het eerste is over het geheel gebleven, zooals het was. Dat daardoor tusschen de beide helften van het boek eene zekere onevenredigheid ontstaan is, ontken ik geenszins. Toch *schijnt* deze onevenredigheid grooter, dan zij in werkelijkheid *is*. In de eerste plaats immers is voor ons — gelijk ik ook in mijn boek heb doen uitkomen — het licht, dat op de nieuwe ontdekkingen, als geheel genomen, valt van de zijde der Heilige Schrift, van veel grooter beteekenis, dan de verrijking van ons inzicht in den Bijbel, die van die ontdekkingen het gevolg geweest is. Daarbij voegt zich echter een gewichtiger argument. Terwijl toch, om de beteekenis der nieuwe vondsten voor de verklaring der Schrift te doen zien, ook nu nog enkele markante voorbeelden voldoende waren, ging het bij de andere stelling om het geheele verloop der oude historie, zooals we dat thans voor ons zien, en kon ik derhalve, wilde ik aantoonen, hoe deze gang der oude geschiedenis steeds meer in overeenstemming blijkt te zijn met de beschouwing der Schrift, niet met een enkelen greep volstaan, zelfs niet mij tot de nieuwe gegevens bepalen, maar had ik heel de historie der oudheid, zij het in verband met die nieuwe gegevens, te overzien.

In deze voorgeschiedenis van het boek zal de lezer een verklaring kunnen vinden voor enkele oneffenheden, die hem anders wellicht zouden opvallen. Zoo vertoont het eerste deel nog hier en daar de sporen van zijn oorspronkelijke bestemming, terwijl in het tweede het karakter van referaat vrijwel geheel losgelaten is (wat natuurlijk geenszins zeggen wil, dat ik daarbij aan een anderen kring van lezers heb gedacht). Ook is de literatuur van den lateren tijd niet dan sporadisch verwerkt en opgenomen. Ik kan slechts de hoop uitspreken, dat deze vlekken het geheel niet te veel ontsierd hebben.

Geheel nieuw zijn natuurlijk de aanteekeningen. Ze beoogen in de eerste plaats het bewijs te leveren van hetgeen in den tekst gezegd is, of wel dit nader te verduidelijken, dan echter ook hun die deze dingen verder willen onderzoeken, de noodige vingerwijzing te geven. Van volledigheid kon daarbij natuurlijk geen sprake zijn. Opzettelijk ben ik, althans in het tweede deel, niet karig geweest met het uitschrijven van citaten, omdat ik hier de moderne wetenschap had te laten spreken, niet mij zelven: het ging immers om de overeenstemming van *haar* resultaten met de opvatting der Schrift! Zoo achtte ik een *te veel* minder schadelijk dan een *te weinig*.

De titel van het werk zal door hem die met onze beschouwing der philologie op de hoogte is, aanstonds begrepen worden; anderen wijs ik op den proloog van Johannes' Evangelie.

Mij rest nog, den heer Ruys voor zijne medewerking dank te zeggen.

AMSTERDAM, December 1913. R. H. WOLTJER.

INHOUD.

Het moet velen in onzen tijd moeilijk zijn, zich voor te stellen, dat eens de klassieke oudheid, de wereld van Grieken en Romeinen, voor een ideaal heeft gegolden, even begeerlijk als onbereikbaar. En toch is eeuwen lang voor een groot deel der menschheid die wereld geweest als het verloren Paradijs, waarheen al hun verlangen, hun willen, hun wenschen uitging, welks gemis hun ziel vervulde van heimwee en smart. In de dagen der Renaissance werd de oudheid beschouwd als de gouden eeuw, als voorwerp van bewondering en navolging, volmaakt schoon en vlekkeloos rein; iedere ontdekking van een klassiek handschrift was den humanisten een geschenk des hemels; in der ouden geest te denken, te spreken, te handelen hun hoogste ideaal; en ze betreurden slechts, dat de herleving der oudheid niet ten volle kon worden verwezenlijkt. [1])

Een naklank van deze blinde vereering, maar ontdaan van haar innemende naïveteit, veeleer

---

[1]) Vgl. in 't algemeen G. Voigt, Die Wiederbelebung des classischen Alterthums[2], Berlin, 1880, passim. Zoo I, blz. 235: „Im Alterthum wurzelt dieser Männer Dichten und Denken: seine Schriftwerke, seine Medaillen, Statuen und Gemmen werden gesammelt und wie heilig verehrt, seine Paläste, Tempel, Cirkus und Grabdenkmale fangen an zu reden und zu zeugen."

blz. 268: „Petrarca sah Rom wie ein Träumer, den die Bilder

door frivole gemaniereerdheid afstootend, vindt men tegen het einde der 18de eeuw in Duitschland; eene typische uiting ervan is SCHILLER's bekende gedicht: *Die Götter Griechenlands* (1788), een lied, waarvan inzonderheid de eerste redactie niet weinig aanstoot heeft gegeven [1]) en dat zonneklaar deed zien, hoe weinig met eene dergelijke vereering van het heidendom het ware Christelijk geloof is te vereenigen.

Ook voor SCHILLER is de antieke wereld een ideaal van enkel schoonheid, een verloren tooverland, voor eeuwig verloren en daarom te meer gemist:

---

seiner Phantasie umschweben; ihm war die Stadt ein durch die livianischen Gestalten geheiligter Boden, bei jedem Schritt erinnernd, wie sie durch andere Zeiten herabgewürdigt worden." Zie ook II, 370: „Wie kindisch ist ferner das Bestreben, die politische und die moralische Welt nach dem Muster des Alterthums zu reformiren," e. a. p.; voorts NERRLICH, Das Dogma vom klassischen Altertum, Leipzig, 1894, blz. 60 vlgg.; SANDYS, A History of Classical Scholarship, II, Cambridge, 1908, blz. 2 vlgg..

1) Vgl. hierover de aanteekening in de uitgave van BELLERMANN, Schillers Werke (Leipzig und Wien, Bibliographisches Institut. [1895]), I, blz. 321: „.... in der ersten Abfassung war eine Anzahl von Stellen, die an der modernen Natur- und Gottesauffassung nicht bloss den Mangel für Phantasie und Gefühl hervorhoben (was ja dichterisch berechtigt war (?)), sondern die positiv herabsetzende oder tadelnde Züge enthielten. Es musste notwendig verletzen, wenn Gott ein „heiliger Barbar" genannt wurde, der „nach der Geister schrecklichen Gesetzen" richte, „dessen Augen Thränen nie benetzen" u. dgl. Diese und ähnliche Stellen waren es, die bei vielen Zeitgenossen heftigen Widerspruch, ja Abscheu hervorriefen. Friedrich Leopold von Stolberg erklärte im „Deutschen Museum", August 1788 (Braun I, 208), er möchte lieber der Gegenstand des allgemeinen Hohnes sein, als solches Lied gemacht haben, wenn auch ein solches Lied ihm den Ruhm des grossen Homers zu geben vermöchte." Es fehlte nicht viel, dass man den Dichter geradezu des Polytheismus zieh." enz.

Schöne Welt, wo bist du? zoo klaagt hij, [1]) Kehre wieder,
Holdes Blütenalter der Natur
Ach, nur in dem Feenland der Lieder
Lebt noch deine fabelhafte Spur.
Ausgestorben trauert das Gefilde,
Keine Gottheit zeigt sich meinem Blick,
Ach, von jenem lebenswarmen Bilde
Blieb der Schatten nur zurück.

En is het niet, of U JULIANUS': „Ge hebt overwonnen, o Galilaeër!" [2]) in de ooren klinkt, wanneer Ge hem in onheilige profanie aldus hoort voortgaan:

Alle jene Blüten sind gefallen
Von des Nordes schauerlichem Wehn;
Einen zu bereichern unter allen,
Musste diese Götterwelt vergehn.?

Als verpersoonlijking van het schoone, niet minder, maar ook niet meer, zoo beschouwde nog een SCHILLER de antieke wereld; naar dat schoone ging zijn hart uit; [3]) al het andere was bijzaak:

---

[1]) Ik citeer de zooeven genoemde uitgave. Zie aldaar I, blz. 71.

[2]) Volgens de Christelijke overlevering zou de Romeinsche Keizer JULIANUS, Apostata genaamd wegens zijn afval van het Christendom, nadat hij dit in zijne korte regeering (361—363 n. Chr.) op alle mogelijke wijzen had trachten tegen te werken, met deze woorden op de lippen, in den strijd tegen de Perzen zijn omgekomen.

[3]) Zie ook het gedicht over de in 1748 begonnen, in 1796 weer voortgezette opgraving van de in 79 n. Chr. onder de lava bedolven steden Herculaneum en Pompeji, uit het jaar 1796 (Werke, I, blz. 141 vlgg.), waarvan het slot aldus luidt:

Nichts ist verloren, getreu hat es die Erde bewahrt.
Auch die Penaten, sie stellen sich ein, es finden sich alle
Götter wieder; warum bleiben die Priester nur aus?
Den Caduceus schwingt der zierlich geschenkelte Hermes,
Und die Viktoria fliegt leicht aus der haltenden Hand.
Die Altäre, sie stehen noch da, o kommet, o zündet,
Lang' schon entbehrte der Gott, zündet die Opfer ihm an!

Damals war nichts heilig als das Schöne,
Keiner Freude schämte sich der Gott,
Wo die keusch errötende Kamöne,
Wo die Grazie gebot.
. . . .
Damals trat kein grässliches Gerippe
Vor das Bett des Sterbenden. Ein Kuss
Nahm das letzte Leben von der Lippe,
Seine Fackel senkt' ein Genius.

Had hij ARISTOTELES' Ἀθηναίων Πολιτεία gekend en daarin gelezen, dat er in Athene ook mestinzamelaars waren en aan de stadspolitie was opgedragen, te zorgen, dat deze heeren hun vuil op behoorlijken afstand van den stadsmuur wegwierpen, [1]) dan hadde zijn schoonheidsideaal wellicht een gevoeligen knak gekregen . . .

Onze nuchtere tijd heeft dergelijke mededeelingen niet noodig, om de oudheid anders te beoordeelen dan SCHILLER het deed. Reeds hij zelf moest nog geen 10 jaar later in een gedichtje tegen SCHLEGEL (1796) [2]) waarschuwen voor de heerschende graecomanie, wijl men daardoor eene waardige zaak belachelijk dreigde te maken.

En thans? — Zelden zag een eeuw grooter ommekeer in de algemeene waardeering van

---

1) ed. BLASS, p. 26: ἀστυνόμοι δέκα .... ὅπως τῶν κοπρολόγων μηδεὶς ἐντὸς ι' σταδίων τοῦ τείχους καταβαλεῖ κόπρον ἐπιμελοῦνται.

2) Werke I, blz. 174:
Kaum hat das kalte Fieber der Gallomanie uns verlassen,
Bricht in der Gräkomanie gar noch ein hitziges aus.
Griechheit, was war sie? Verstand und Mass und Klarheit! [Drum dächt' ich,
Etwas Geduld noch, ihr Herrn, eh'ihr von Griechheit uns sprecht!
Eine würdige Sache verfechtet ihr — nur mit Verstande,
Bitt' ich, dass sie zum Spott und zum Gelächter nicht wird.

eenige kultuurperiode, dan de vorige te zien gaf ten opzichte van de klassieke oudheid.

De *philologie zelve* heeft zich losgemaakt van het classicisme, waarin ze bevangen was[1]): ze is haar object meer nuchter gaan beschouwen; daardoor werd ze meer wetenschap, maar verloor tevens den aureool, waarmede ze voor de buitenwereld getooid was; ze wil zelve niet meer zijn de laudatrix temporis acti: het *mirari* heeft plaats gemaakt voor het *intellegere*, de bewondering voor begrijpen; de oudheid is voor haar niet meer de norm, waarnaar het leven van thans zich moet richten, maar een belangrijke — zij het dan wellicht de belangrijkste — periode uit het leven der menschheid, die ze psychologisch heeft te verklaren en in hare werkingen na te gaan: de klassieke philologie is eene historische wetenschap geworden.

Daarmede hangt samen, dat *de andere wetenschappen* zich zelf hebben geëmancipeerd en hoe langer hoe meer aan de voogdij der klassieke philologie, waaronder ze eeuwen lang vrijwillig gestaan hebben, trachten te ontkomen: moge het al zijn, dat de meeste harer hun oorsprong hebben in de oudheid en eeuw op eeuw daaruit bij vernieuwing kracht putten en voedsel, thans hebben ze zulk eene vlucht genomen, dat het historische

---

[1]) Vgl. Wendland, Die Hellenistisch-Röm. Kultur in ihren Beziehungen zu Judent. u. Christentum, Tübingen, 1907, blz. 5: „Das klassizistische Dogma vom harmonischen Griechentum als Einheit und als Ideal ist .... durch die historische Forschung für immer vernichtet."

op den achtergrond treedt, en ze meenen, het buiten hunne moeder te kunnen stellen.

En eindelijk: *de publieke opinie?* Verre vandaar dat voor de groote menigte de antieke wereld het verloren tooverland is, waaraan ze met heimwee terugdenkt, geldt die wereld haar als de donkere Hades, waar de schimmen hun ijdel bestaan voortsleepen, en geen levend sterveling ooit den voet zet.... Gelijk de richting, waarin zich in de vorige eeuw de geestelijke kultuur heeft bewogen en ook nu nog zich beweegt, de enorme vooruitgang van natuurwetenschap en techniek, de verhoogde agiliteit van het leven, het onrustig bestaan van den modernen mensch aan *alle* historische wetenschap vijandig zijn, zoo in 't bijzonder aan die der oudheid. Moge ook de bekoring, die van de klassieke philologie uitgaat op hen, die trots deze antipathieke strooming zich haar wijden, wellicht machtiger zijn dan ze ooit is geweest, zelfs in de dagen van Renaissance en humanisme, bij de huidige generatie als zoodanig heeft de overdreven bewondering der oudheid plaats gemaakt voor eene even overdreven geringschatting; en wordt eene wetenschap, die bestudeering dier oudheid ten doel heeft, beschouwd als ijdele liefhebberij, waaraan werkelijke waarde ontbreekt.

Men heeft zich hoe langer hoe meer losgemaakt van het voorgeslacht; men voelt niet meer de componenten, waarvan de kultuur van thans de resultante is; men ziet niet meer de factoren, die op haar hebben ingewerkt; ze wordt beschouwd

als een res sui generis, als iets geheel aparts en zelfstandigs. Wat aan onzen tijd ontbreekt, is historische zin, en daarmede ook de lust en de neiging, om met moeite te zoeken naar dat, wat immers toch reeds lang afgedaan heeft.

Zoo moge het *feit* van den samenhang van het moderne leven met de kultuur der oudheid al onomstootelijk vaststaan, even onbetwistbaar blijft, dat het *gevoel* voor dien samenhang bij het tegenwoordige geslacht, *in het algemeen gesproken*, onherroepelijk is verloren:[1] de klassieke philologie moge als wetenschap grooter zijn dan ooit, in de wereld van thans staat ze eenzaam: een onoverbrugbare kloof scheidt de antieke oudheid van het moderne bewustzijn.[2]

---

[1] Vgl. bijv. de bespreking van het boek van VON DOMASZEWSKI, Geschichte der Röm. Kaiser, I en II, door PETER (Neue Jahrb. XIII (1910), blz. 236):

„Aus den Versuchen heraus, die beunruhigende Frage zu beantworten, wohin die wachsende Kultur der Gegenwart uns führen wird, ist das Buch entstanden.

„Die geistige Heimat der Gebildeten, mit diesem Gedanken setzt es ein, ist uns seit Jahrhunderten der Boden gewesen, auf dem sich die griechisch-römische Kultur entwickelt hat und von einer gewaltigen Höhe jäh in Barbarei gestürzt ist.

„Die Sonne Homers leuchtete uns wieder seit der Erneuerung der klassischen Welt; jubelnd freute sich eine Auslese edler Geister einer neuen Jugend und frischer Lebenskraft und riss die Welt in den Strom ihrer Begeisterung hinein. Jetzt ist der Blick der Zeit nach vorwärts gerichtet; mit einer noch nicht dagewesenen Schnelligkeit entwickelt sich die Kultur, der Zusammenhang mit der Vergangenheit lockert sich und scheint ganz vergessen werden zu sollen. Und doch hat" enz.

[2] ZIELINSKI, Die Antike und wir (Autorisierte Übersetzung von E. SCHOELER, Leipzig, 1905), blz. 1:

„Ferner hat in der Gesellschaft die Meinung feste Wurzeln

De wetenschap, dat die kloof bestaat, [1]) heeft gemaakt, dat ik aanvankelijk heb geaarzeld, hier te handelen over een onderwerp, dat op die oudheid

---

gefasst, dass die Antike als Element der modernen Kultur eine nichtige Rolle spiele, da sie durch die Erfolge des modernen Gedankens schon lange überflügelt sei: der Kenner wird Ihnen aber sagen, dass unsere geistige und sittliche Kultur der Antike noch nie so nah gestanden hat, dass wir sie noch nie so nötig gehabt haben, dass wir aber auch noch nie so gut vorbereitet gewesen sind, sie zu verstehen und in uns aufzunehmen, wie gerade jetzt. — Endlich, was die Antike als Bildungselement betrifft, so ist die grosse Masse der Gesellschaft zu denken geneigt, es sei dies ein sonderbares Überlebsel, das sich aus unbekannten Gründen, auf eine unerklärliche Weise in der modernen Schule erhalten habe und möglichst rasch endgiltig verschwinden müsse; hingegen wird der Kenner Ihnen wieder sagen, dass die Antike nach ihrem ganzen Wesen, kraft historischer und psychologischer Bedingungen, ein organisches Bildungselement der europäischen Gesellschaft ist, und nur zugleich mit der ganzen modernen europäischen Kultur endgiltig verschwinden kann."

Dat inderdaad in den tekst niet te veel gezegd is, wordt overigens het best bewezen door het feit, dat werken, die voor het huidige geslacht den samenhang van zijn kultuur met die der Grieksch-Romeinsche oudheid trachten aan te toonen, in steeds grooteren getale het licht zien, en dat juist van de meest bevoegde zijde. Ik noemde reeds de geschriften van ZIELINSKI en VON DOMASZEWSKI. ADOLF BAUER schreef in de populaire serie „Wissenschaft und Bildung" zijn „Vom Griechentum zum Christentum (Leipzig, Quelle & Meyer, 1910), op welks omslag met groote letters staat vermeld: „Zeigt die grossen Zusammenhänge, die zwischen der hellenistischen Welt in ihrer äusseren Erscheinung u. ihrer inneren Struktur und der Gegenwart bestehen"; MAHAFFY publiceerde zijn Lowell Lectures over het thema: „What Have the Greeks Done for Modern Civilization?" enz.

[1]) Een aardig voorbeeld trof mij onlangs nog in de N. R. Courant. De voorzitter van het voorloopig bewind in Portugal, BRAGA, — zoo werd gezegd — regelde zijn werk naar het woord van LITTRÉ: „Vat uw werk aan, alsof gij nog honderd jaar hadt te leven, en werk zoo, alsof gij reeds morgen zoudt moeten sterven." Dat BACCHYLIDES (Epinic. III, 79 vlgg. JEBB) ditzelfde reeds voor eeuwen had gezegd, kon LITTRÉ moeilijk weten, sinds

betrekking heeft. Ik was zoo bevreesd, dat de geestelijke aanrakingspunten zouden ontbreken: immers ook Gij zijt kinderen van Uwen tijd, en Ge blijft het, ook al gaat Ge in veel niet mede; en wijl Ge dat zijt en blijft, laat Ge u zoo licht afvoeren met den stroom en keert U, soms half bewust, mede af van wat niet deelt in de publieke gunst.

Wanneer ik desniettemin die aarzeling heb overwonnen en thans toch over de oudheid spreek, dan ontleen ik den moed daartoe aan U zelf, aan Uw eigen daden, aan de beginselen, die Ge belijdt.

Immers, waar de geest van den tijd in 't algemeen niet gunstig is aan de klassieke philologie en bovendien tusschen de Schrift en de oudheid eene diametrale tegenstelling bestaat, een tegenstelling, die door de Christenheid in den loop der eeuwen niet zelden zoo op de spits gedreven is, dat alle waardeering wegviel, en slechts haat en afkeer bleven, — daar zou het niet al te verwonderlijk zijn geweest, als Ge wel voor de Godgeleerdheid en Rechtswetenschap, voor Geneeskunde en Natuurphilosophie Uw gebed en Uw gaven hadt willen geven, maar niet voor de

---

WILAMOWITZ echter in zijn „Bakchylides" (Berlin, 1898) den weergevonden dichter populariseerde, ook buiten den kring der philologen bekend zijn. Men vergelijke W.'s vertaling der verzen (blz. 23):

„es soll der Sterbliche stets also leben,
als wäre morgen schon
der letzte Tag für ihn,
und doch zugleich,
als hätt' er vor sich fünfzig reiche Jahre."

studie eener eeuw, die immers in het booze ligt!

Welnu, door *niet* alzoo te doen, door veeleer van den beginne af ook aan die studie aan onze hoogeschool eene zelfstandige plaats te geven, en een leerstoel op te richten voor de beoefening der klassieke letteren, hebt Ge mede bewezen, dat er voor den bewust denkenden geloovige verband bestaat tusschen zijn geloof in de Schrift als het Woord Gods en de studie der heidensche oudheid.

Mij zij het vergund, op *dit* verband U thans nader te wijzen, en aan te toonen, hoe eenerzijds het geloof in de Schrift van principieelen invloed is voor onze opvatting der klassieke wereld, waarvoor in die Schrift de grondtrekken zijn aangegeven; aan den anderen kant bestudeering der oudheid kan leiden tot vermeerdering van het wetenschappelijk inzicht in de H. Schrift, en daarom tot recht verstand dier Schrift onmisbaar is. Om daarbij echter noch te veel van Uwe aandacht te vergen, noch te vervallen in de fout van het acta agere, door U te vertellen, wat reeds lang voor dezen bekend en gezegd is, spreek ik niet over de oudheid *in haar geheel*, maar bepaal me — althans bij de toelichting der tweede stelling — tot de nieuwe gegevens omtrent haar, die door de ontdekkingen van den laatsten tijd aan het licht gebracht werden. [1])

[1]) Waarom bij de eerste stelling deze beperking niet zoo streng door te voeren is, zal bij hare toelichting blijken.

I.

Welke die ontdekkingen zijn, kan hier natuurlijk niet uitvoerig worden geschetst; ze zijn bovendien zoo vele en velerlei, dat ik daaraan alleen gemakkelijk den beschikbaren tijd zou kunnen besteden. Opschriften, papyri, ostraka (beschreven scherven), dat zijn, wanneer men van de monumenten afziet, de voornaamste rubrieken, waaronder ze plegen gerangschikt te worden. Maar in elk van deze genera is zooveel materiaal bijeengebracht, en wel materiaal waardoor ten opzichte van tallooze vraagstukken nieuwe gezichtspunten zijn geopend, dat men niet ten onrechte spreekt van eene tweede Renaissance. Deze tweede Renaissance onderscheidt zich echter van de vroegere meê daardoor, dat ze niet tot de Grieksch-Romeinsche wereld beperkt is, maar thans ook het oude Oosten voor onze verbaasde blikken uit zijn puinhoopen herrijst. Zoo is de wetenschap der oudheid verrijkt met een materiaal, dat in nooit gedachten rijkdom zich uitstrekt over een tijdperk van omstreeks veertig eeuwen.

Voor den ouderen tijd — men kan zeggen: den tijd van het Oude Testament — zijn het in hoofdzaak de Babylonisch-Assyrische keilinscripties, die onze aandacht vragen[1]; uit de Hellenistisch-Romeinsche periode — voor het Nieuwe Testament dus — hebben naast de Griek-

---

[1]) De Egyptische vondsten kunnen we hier laten rusten.

sche opschriften van Klein-Azië, Syrië, Egypte en de eilanden der Aegeïsche Zee, inzonderheid de Grieksche papyri van Egypte een niet licht te overschatten beteekenis. [1])

Zoowel de Assyrische documenten als de Grieksche telt men thans reeds bij tien-, zoo niet bij honderdduizenden, en hun aantal vermeerdert nog steeds; reeds nu hebben ze het aanzijn geschonken aan geheel nieuwe wetenschappen: de Assyriologie eener-, de papyrologie andererzijds, wetenschappen, die zich beide in den korten tijd van hun bestaan onder de philologische disciplinae eene domineerende plaats hebben veroverd. [2])

---

[1]) Voor oningewijden merk ik op, dat de keilopschriften hun naam ontleenen aan het schrift, waarin ze geschreven zijn (een soort spijkerschrift), en dat papyrus — afkomstig van de papyrusplant — het gewone schrijfmateriaal was in de klassieke oudheid, dat eerst langzamerhand door het perkament wordt verdrongen. [Papyrus en perkament vermeldt Paulus naast elkander 2 Tim. 4 : 13: „de boeken (τὰ βιβλία) en de perkamenten".]. Vgl. Nestle, Einführung in das Griech. N. T.³, blz. 35 vlgg..

Ofschoon papyrus een vrij duurzame stof is, moet het toch, als men let op de eeuwen die verliepen, eerder verwonderen, dat er zoo veel, dan dat er zoo weinig van is overgebleven: de papyrusvondsten van Herculaneum zijn aan de conserveerende lava, die van Egypte aan het droge klimaat te danken.

[2]) Een overzicht over de thans bekende keilinschriften en de daarop betrekking hebbende literatuur geeft Ed. Meyer, Gesch. des Altertums, I, 2² (Stuttgart u. Berlin 1909), blzz. 307—346 (Quellenkunde zur babylonischen und assyrischen Geschichte) zie voorts Bezold bij Pauly-Wissowa II, i. v. Assyria, coll. 1755 vlgg.; uitvoeriger Wachsmuth, Einl. in das Studium der alten Gesch. (Leipzig, 1895), blzz. 376—398 [c) Heimische Quellen]; populair Weber, Die Literatur der Babylonier und Assyrer (1907); Bezold, Ninive und Babylon³ (1909), blzz. 3—23 [zie ook zijn overzicht over "Die Bab.-Assyr. Lit." in „Die Kultur der Gegenw." I, 7 (1906),

Wat nu — want daar komt het voor ons hier op aan — als het merkwaardigste moet beschouwd worden, dat deze ontdekkingen hebben opgeleverd, is m. i. dit: *eensdeels* hebben ze meer het oog geopend voor *de groote lijnen*, waarlangs de historie der oudheid zich beweegt; hebben ze meer den *samenhang* doen zien, die er historisch tusschen de verschillende volkeren dier oudheid heeft bestaan; en

---

blzz. 40—50]. Voor verdere uitgaven vergelijke men de overzichten in de Theol. Jahresber. e. e.

Over de beteekenis der Assyrische (en ook der Egyptische) inscripties voor het Oude Testament orienteert voortreffelijk de boeiende rede van Dr. H. H. Kuyper, Evolutie of Revelatie (Amsterdam, 1903), die blijk geeft van beheersching der geheele materie (zie vooral de aantt. [blzz. 51—131]).

Voor de Grieksche papyri en inschriften verwijs ik naar het overzicht van Deissmann, Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-röm. Welt, Tübingen, 1908 (2 en 3 1909) I. Das Problem. Charakteristik der neuentdeckten Texte (bizz. 1—34). Zie voorts Hohlwein, La Papyrologie Grecque, Bibliographie raisonnée (tot 1 Jan. 1905), Louvain, 1905; Chabert, Histoire Sommaire des Études d'Épigraphie Grecque, Paris, 1906. De belangrijkste inschriften geeft Dittenberger, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (Lipsiae, MDCCCCIII); voor de papyri bestaat een dergelijk werk tot nu tòe niet. Zie echter Deissmann, en voorts Milligan, Selections from the Greek Papyri (Cambridge, 1910), die 55 nummers vertaalt en toelicht.

Hier zij nog opgemerkt, dat de Babylonisch-Assyrische keilinschriften zich uitstrekken van lang vóór 2000 v. Chr. tot in den Perzischen tijd, de Grieksche papyri van het einde der 4de eeuw v. Chr. (de oudste gedateerde is van 311—310) tot na de verovering van Egypte door de Arabieren (640 n. Chr.). Men is dan ook gewoon, de Grieksche papyri (de niet-literaire althans) met het oog op het schrift te verdeelen in Ptolemaëische (323—30 v. Chr.), Romeinsche (30 v. Chr. tot op Diocletianus) en Byzantijnsche (van Diocletianus tot op de Arabische verovering): zie Kenyon, Palaeogr. of Greek Pap. (Oxford, 1899), blz. 34. De laatste kategorie heeft voor ons echter geen direct belang.

hebben ze eindelijk mogelijk gemaakt, *de geschiedenis dier volken steeds vroeger te beginnen.* Ving men vroeger de Grieksche historie aan met de 10de of 9de eeuw vóór Christus, thans wijdt EDUARD MEYER een geheel deel van zijne „Geschichte des Altertums" aan de geschiedenis der „Mittelmeervölker" — ook der Grieken — vóór 1600 v. Chr.; en dat hij dit doen kon, is alleen aan de nieuwe ontdekkingen te danken: „sie haben", zoo zegt hij [1]), „das der geschichtlichen Erkenntnis zugängliche Gebiet um mehr als ein Jahrtausend erweitert." Bepaalde men zich vroeger tot de afzonderlijke volken, Babyloniërs, Grieken, enz., thans blijkt hoe langs zoo meer de onmogelijkheid, om historie en kultuur van één volk der oudheid te verstaan, zonder die van andere te kennen: tusschen Kreta en Egypte hebben — om hier slechts één voorbeeld te noemen — meer dan 1500 jaren vóór Christus handelsbetrekkingen bestaan, waarvan we de sporen nu nog terugvinden in Egyptisch aardewerk en dergelijke, dat op het eiland werd aangetroffen!

Aan den anderen kant echter heeft men in den laatsten tijd dank zij de nieuwe ontdekkingen veel dieper leeren indringen in de détails, het gewone leven, en, wat althans de latere oudheid aangaat, inzonderheid van dat der „*kleine luiden.*" Ik heb hier niet in de eerste plaats het oog op de Babylonisch-Assyrische kultuurperiode. Zeker, ook de keilinscripties bevatten in brieven, contracten, reke-

[1]) I, 2[2], blz. 678.

ningen, private oorkonden en dergelijke tal van gegevens omtrent het dagelijksche leven, over koop en verkoop, over huur en pacht en anderszins, daarin min of meer met de hellenistische papyri overeenstemmend; en met name heeft de bij Kujundschik — in de ruïnen van het oude Ninive — gevonden bibliotheek van koning Aschschurbanipal (669—626) met haar meer dan 20.000 kleitabletten mogelijk gemaakt, althans voor den laatsten tijd van het Assyrische wereldrijk een eenigermate volledig beeld te geven van de kultuur der voor-aziatische oudheid [1]). Maar hun hoofdbeteekenis ligt toch elders: niet op het terrein van het dagelijksche leven, maar op dat der politieke historie; ligt daarin, dat eerst thans er waarlijk sprake van kan zijn, de geschiedenis van Assyrië en Babylon te schrijven. Zooals nu de zaken staan, komt onder de keilinschriften aan de historische inscripties (en daarnaast wellicht aan de religieuze, die er nauw mede samenhangen) de belangrijkste plaats toe. En dit is niet toevallig: de Oostersche ontwikkeling kenmerkt zich juist daardoor, dat het individu op den achtergrond treedt [2]), de heerscher en zijn daden in het middenpunt staan.

Voor de hellenistische periode staat de zaak wezenlijk anders: hier was de politieke geschiedenis, het verloop der gebeurtenissen, en daarnaast de staatsrechtelijke organisatie, in één woord

---

[1]) Bezold, Ninive u. Babylon[3], blz. 70.
[2]) Vgl. o. m. Ritter, Platon I (1910), blz. 5.

de meer officieele zijde van het leven, uit de literatuur vrij goed bekend, al hebben met name de inscripties die kennis niet weinig vermeerderd. Doch de beteekenis van het Hellenisme ligt niet op het gebied der politieke historie, maar in zijn kultuur: de eenheid van het Hellenisme is geen nationale, maar een zuivere kultuureenheid; en deze kultuureenheid draagt een sterk individualistisch karakter,[1] in beide opzichten de antipode der Babylonisch-Assyrische kultuur. Juist echter van dit individueele leven in den hellenistischen tijd, inzonderheid van het volksleven, wisten we betrekkelijk zoo weinig. Welnu, hierin is thans algeheele verandering gekomen: en deze verandering is in de eerste plaats het gevolg der nieuwe ontdekkingen: daarin — niet op historisch gebied — ligt *hun* beteekenis. Dank zij de inschriften, papyri en ostraka openbaart zich thans — om van de winst voor onze kennis van recht en religie te zwijgen — hoe langs zoo meer in duizend schakeeringen ook de intimiteit van het private verkeer, en zien we menschen van gelijke bewegingen als wij. In de papyri inzonderheid, die het droge zand van Egypte ons heeft bewaard, in de vaak onooglijke vodjes, die bij duizenden van de aschbelten der steden en dorpen voor den dag komen, vodjes, waarop men vroeger nauwlijks acht zou hebben gegeven, vinden we thans allerlei briefjes en brieven, en voorts

---

[1]) Vgl. Kaerst, Gesch. des Hell. Zeitalters, II, 1 (1909), blz. 290 vlgg..

testamenten, uitnoodigingen, quitanties, contracten, enz., meestal nooit voor publicatie bestemd, maar daarom des te meer belangwekkend, die op de huiselijke en sociale verhoudingen der inwoners het helderste licht werpen, daargelaten nog dat ze ook uit palaeographisch, historisch en taalkundig oogpunt van het hoogste belang zijn [1]). Een uitgave van in het Grieksch geschreven particuliere brieven uit de papyri van den tijd der Ptolemaeën, als voor eenigen tijd door WITKOWSKI gegeven werd, [2]) zou voor 25 jaar niet wel mogelijk zijn geweest; en toch omvat dit voortreffelijk werk slechts een zeer gering deel van wat tot nu toe werd gevonden.

Nu mag men voorzeker niet uit het oog verliezen, dat deze papyri bijna alle uit Egypte afkomstig zijn en Egypte slechts een klein deel is van het Hellenistische kultuurgebied; maar daar staat tegenover, dat het hier *Grieksche* documenten betreft, geschreven veelal door Grieksche kolonisten, die zich na Alexander den Groote daar gevestigd hadden, of hunne nakomelingen, soldaten en anderen; dat het Grieksch toen wereldtaal was; dat reeds onder Psammetichus I en zijne opvolgers (sedert 660 v. Chr.) tallooze Grieken, eerst als huursoldaten, dan als kooplieden, naar Egypte

---

1) Vgl. MILLIGAN, a. w., blz. XXVI vlgg..

2) Epistulae privatae Graecae quae in papyris aetatis Lagidarum servantur. ed. S. WITKOWSKI. Lipsiae, in aed. Teubn. MCMVII, niet het minst van belang om de voortreffelijke Observationes Grammaticae en Index Vocabulorum.

kwamen [1]); en dat er inzonderheid sedert de dagen van Alexander allengs zulk een intensief verkeer is ontstaan tusschen de verschillende landen om het oostelijk deel der Middellandsche Zee, dat men, speciale eigenaardigheden van distrikt en land daargelaten, in vele dezer stukken vrijelijk typische uitingen mag zien van het leven dier dagen in het algemeen, ja, meer dan dat, er grond is voor de bewering, dat we nu eerst het hellenistische leven (immers als zoodanig een eenheid) werkelijk kunnen leeren kennen en verstaan.

Daarbij komt dan nog in ons geval, dat Egypte en Palestina aan elkaâr grenzen en van oudsher met elkaâr in contact hebben gestaan; dat bijvoorbeeld de oudste Grieksche vertaling van het Oude Testament, die wij min nauwkeurig *Septuaginta* noemen, in Egypte tot stand is gekomen, en in het algemeen dit land in zijn Grieksche periode, ja lang daarvóór, den Joden tot woonplaats diende, [2])

---

[1]) ED. MEYER, a. w., I, 2², blz. 9.

[2]) De bewijsplaatsén het best bij SCHÜRER, Gesch. des Jüd. Volk. im Zeitalter Jesu Christi III⁴ (Leipzig 1909), § 31: Das Judentum in der Zerstreuung. Die Proselyten. I. Ausbreitung. blz. 24 vlg. (Aegypte). Inzonderheid hebben de nieuw ontdekte Arameesche papyri van Assuan en Elephantine hier ongekend en onverwacht licht verspreid. Vgl. SCHÜRER in het „Vorwort" (blz. III): „Unter den Funden überragen die aramäischen Papyri aus Elephantine alle anderen an Bedeutung. Was bisher niemand ahnen konnte, steht jetzt fest: dass es schon im sechsten Jahrhundert vor Chr. im aüssersten Süden Ägyptens eine jüdische Gemeinde gegeben hat, die sich als solche mindestens ein Jahrhundert lang, wahrscheinlich aber viel länger erhalten hat und den Grundstock der jüdischen Diaspora in Ägypten gebildet hat." Zie ook de bespreking door DR. A. NOORDTZIJ, De jongste Arameesche Papyir,

gelijk dan ook onze Heiland Zelf er een deel van Zijn jeugd heeft doorgebracht.

En bovendien: beperken de nieuw ontdekte papyri zich al in hoofdzaak tot Egypte, de Grieksche inschriften in steen, die ook steeds talrijker worden, geven rechtstreeks licht over het geheele gebied. [1])

Laat me, om U van deze hellenistische documenten althans eenigermate een denkbeeld te geven, van een enkel stuk de vertaling mogen meedeelen. Uit de menigte papyri van niet-literair [2])

---

in TEYLER's Theologisch Tijdschrift, 7, blzz. 33—58. Voor verdere literatuur vergelijke men, behalve SCHÜRER, de referaten over „Semitische Paläographie und Epigraphik" van HUGO GRESSMANN in de Theol. Jahresber. XXVII, I A. blz. 49 vlgg., XXVIII, I, blz. 44 vlgg.. Een handige editie, zoowel van de Assuanpapyri (COWLEY) als van die van Elephantine (SACHAU), vindt men in de „Kleine Texte für theol. und philol. Vorlesungen u. Übungen herausgeg. von HANS LIETZMANN", no. 22/23 (Die Jüdisch-Aramäischen Papyri von Assuan) en 32 (Aramäische Urkunden zur Geschichte des Judentums im VI und V Jh. v. Chr.), beide van de hand van STAERK. Eindelijk zij nog verwezen naar ZELLER, Ph. d. Gr. III, 2⁴ (1903), blz. 265.

[1]) Eene voortreffelijke orienteering, ook voor niet-deskundigen, vindt men in het reeds aangehaalde werk van DEISSMANN, waarnaar ik voor de tweede stelling in het algemeen zou kunnen verwijzen, indien niet ons standpunt verschilde; immers, de bedoeling van deze bladzijden is juist, aan te geven, hoe *wij* ons tegenover deze dingen hebben te stellen.

[2]) De onderscheiding der papyri in literaire (d. i. die stukken uit de literatuur weergeven en alzoo met onze handschriften op één lijn staan) en niet-literaire, is eene fundamenteele: zie KENYON, a. w., blz. 9 vlgg.. Over de laatste (verreweg de grootste meerderheid) gaat het hier hoofdzakelijk; dat echter ook de literaire papyri — ofschoon betrekkelijk weinig in aantal (± 600) — voor de studie van het N. T. beteekenis hebben, blijkt reeds uit het

karakter kies ik een paar brieven. Brieven, althans *echte* brieven, *niet* literaire producten die den vorm van een brief hebben, zijn in den regel niet voor openbaarheid bestemd, en dragen daarom veelal een min of meer intiem cachet; ze behooren, om met GOETHE te spreken, „unter die wichtigsten Denkmäler, die der einzelne Mensch hinterlassen kann", [1]) en zijn zoo als ware „documents humains" meer dan iets anders in staat, ons een plastisch en juist beeld te doen zien van het gewone intieme leven in den tijd, waaruit ze afkomstig zijn. [2]) Ik neem daarom niet de meer *ambtelijke* brieven en verslagen in briefvorm van officieele personen, ofschoon ook hieruit genoeg zou zijn te leeren. [3]) Ook ga ik

---

feit, dat er zich tal van fragmenten van Bijbelboeken onder bevinden, die aanzienlijk ouder zijn dan onze oudste handschriften.

[1]) Als motto aangehaald door WITKOWSKI, a. w., blz. II; op dezelfde bladzijde citeert W. dit woord van DEMETRIOS (de elocut. 227, ed. HERCHER p. 13):

σχεδὸν γὰρ εἰκόνα ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν. καὶ ἔστι μὲν καὶ ἐξ ἄλλου λόγου παντὸς ἰδεῖν τὸ ἦθος τοῦ γράφοντος, ἐξ οὐδενὸς δὲ οὕτως ὡς ἐπιστολῆς.

[2]) WITKOWSKI, a. w., praefat. p. XV: „Etenim „documenta humana" illa digna sunt, quae legantur, cum nulla alia antiquitatis monumenta vitam cottidianam istorum temporum tam vividis coloribus tamque fideliter nobis depingant." Vgl. DEISSMANN, Bibelstudien (Marburg 1895), blz. 189 vlgg., Licht vom Osten, blz. 99, blz. 158 vlgg., DZIATZKO bij PAULY-WISSOWA i. v. Brief, Bd. III, col. 840.

[3]) Men vergelijke bijv. het officieele verslag van een proces over een kind, Oxyrh. Pap. no. 37 (ed. GRENF. en HUNT, Oxyrh. Pap. I, p. 79 vlgg.; LIETZMANN, Griech. Papyri, no. 1, MILLIGAN, Selections from the Greek Papyri, no. 18), dat ik, al is het geen eigenlijke brief, niet nalaten kan, hier te laten volgen:

Uit de protokollen [minuten] van Tiberius Claudius Pasion, strategos; in het negende jaar van Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator, Pharmouphi 3 [29 Maart 49]. Ter terechtzitting, Pesouris contra Saraeus.

voorbij dezulke, waarvan te vermoeden valt, dat ze min of meer stereotyp zijn, uitnoodigingen en dergelijke, al sluit dit stereotyp karakter geenszins uit, dat door hun ontdekking niet zelden een tipje wordt opgelicht van den sluier, die het gezellige huiselijke leven dier dagen voor ons bedekt houdt: lees slechts eene uitnoodiging als deze:

Aristokles, advokaat voor Pesouris, (zeide): „Pesouris, mijn cliënt, heeft in het 7de jaar van Tiberius Claudius Caesar den heer, van de mestvaalt opgenomen een vondeling van het mannelijk geslacht, met name Heraklas. Dezen heeft hij ter verzorging gegeven aan de tegenpartij. Voor dit hof is gemaakt het contract voor de verzorging van den zoon van Pesouris. Het eerste jaar heeft ze haar voedsterloon ontvangen. Toen kwam de overeengekomen tijd van het tweede jaar, en weer heeft ze het ontvangen. Ten bewijze daarvan dat ik de waarheid spreek, kan ik brieven van haar overleggen, waarin ze bekent, het ontvangen te hebben. Wijl het kind honger leed, nam Pesouris het weer weg. Daarop drong zij, toen zij de kans schoon zag, in het huis van mijn cliënt binnen en roofde het kind; en nu wil ze beweren, op grond daarvan dat het kind een vrije was, het weggenomen te hebben. Ik heb hier, ten eerste, het verzorgingscontract, ten tweede, de quitantie voor het voedsterloon. Ik verlang, dat deze bij de stukken bewaard worden."

Saraeus (zeide): „Ik heb mijn kind gespeend en (toen) is de vondeling van dezen hier mij ter hand gesteld. Ik ontving van hen in het geheel 8 stater [± 4 gulden]. Daarna stierf het kind, toen ik nog 2 stater over had. Nu willen ze mij mijn eigen kind ontnemen."

Theon [de gerechtsdienaar] (zeide): „De stukken betreffende den vondeling zijn aanwezig." De strategos: „Daar, op het uiterlijk af te gaan, het kind van Saraeus schijnt te zijn, oordeel ik in overeenstemming met het vonnis van mijnen heer den praefectus, dat, indien zij en haar man een schriftelijke verklaring geven, dat de haar door Pesouris toevertrouwde vondeling gestorven is, zij haar eigen kind terug mag hebben, mits ze het resteerende van het ontvangen geld restitueert."

Eros noodigt U tot een bruiloftsmaal op morgen, den 29sten, om 3 uur. [1])

of wel:

Heratheon noodigt U uit, met hem den maaltijd te gebruiken, ter gelegenheid van zijn examen, [2]) te zijnen huize op morgen, den 5den, om 3 uur. [3])

Liever vestig ik Uwe aandacht op twee brieven, die aan al wat officieel kan heeten, aan alle formalisme, ten eenenmale zijn gespeend, intieme uitingen van de stemming van een oogenblik, een brief van een man aan zijne vrouw, en een van een kind aan zijn vader.

De eerste brief, [4]) gedateerd 17 Juni van het jaar 1 vóór Christus, is door Hilarion, een werkman, die naar Alexandrië was gegaan, geschreven aan zijne vrouw Alis, die haar tweede kindje verwacht. De vrouw maakt zich blijkbaar ongerust: haar man, die in de stad werkt, komt maar niet thuis; hij schrijft niet en stuurt geen geld; waarvan moet ze met haar gezin leven? Door eene vriendin, die naar Alexandrië gaat, hoort de man van haar zorgen; [5]) nu komt eindelijk zijn antwoord:

---

[1]) Oxyrh. Pap. VI, no. 927.

[2]) Natuurlijk niet in onzen zin te verstaan: het Grieksche ἐπίκρισις slaat op de toelating tot een bevoorrechte klasse, die van zekere belasting was vrijgesteld.

[3]) Oxyrh. Pap. VI, no. 926.

[4]) Oxyrh. Pap. IV, no. 744; behalve aldaar, vertaald en besproken door DEISSMANN, Licht vom Osten, blz. 106 vlgg. en MILLIGAN, Selections enz., blz. 32 vlg.; vgl. LIETZMANN, Griech. Papyri, blz. 8 vlg.; WITKOWSKI, a. w., blz. 97.

[5]) Aldus DEISSMANN, blz. 108.

Hilarion aan Alis zijne zuster, hartelijke groeten en aan mijn vereerden Berous en Apollonarin. Weet dat we ook nu nog in Alexandria zijn; maak je niet ongerust, wanneer al de anderen thuis komen en ik nog in Alexandria blijf. Ik bid en smeek je, zorg voor het kindje. En zoo gauw we loon krijgen, zal ik het je opzenden. Wanneer je... bevallen bent, als het een jongen is, houd het in leven; als het een meisje is, leg het dan te vondeling.

Je hebt aan Aphrodisias de boodschap meegegeven: „vergeet me niet". Hoe zou ik je kunnen vergeten? Ik bid je dus, je niet ongerust te maken.

(jaar) 29 van Caesar, Pauni 23.

(*op de andere zijde het adres:*)

Hilarion aan Alis. Afgeven.

Niet waar, het is een stukje realiteit, dat Ge daar beluistert: de nood des levens!

Het andere specimen [1]) is vroolijker van inhoud: een jongen is boos, omdat zijn vader hem niet meegenomen heeft op zijne reis naar Alexandrië, en uit nu die boosheid door den volgenden brief:

Theon aan Theon zijn vader, de groeten. Mooi hebt U U gedragen! U hebt me niet met U meegenomen naar de stad! Als U me niet met U meenemen wilt naar Alexandria, dan schrijf ik U geen brief, en spreek niet met U, en wensch U geen gezondheid. Wanneer U echter naar Alexandria gaat, dan neem ik geen hand meer van U aan en groeten doe ik U ook niet meer voortaan. Wanneer U mij niet mee wilt nemen, gebeurt dat. En mijn moeder zei tot Archelaos: „De jongen maakt me razend; er uit met hem [2])!" Maar U hebt U mooi gedragen! Kolossale [3]) cadeaux hebt U me gestuurd, peulschillen [4])! Ze hebben ons hier bedot op den 12den, toen (?)

---

[1]) Oxyrh. Pap. I, no. 119; behalve aldaar, vertaald en besproken door Deissmann, a. w., blz. 132 vlgg., Milligan, a. w., blz. 102 vlg..

[2]) Dezelfde uitdrukking gebruiken de Joden Joh. 19 : 5 ten opzichte van den Christus.

[3]) Ironisch.

[4]) Deissmann denkt aan de peulschillen (κεράτια), waarmede de verloren zoon zijn buik begeerde te vullen (in onze Statenvert.: *draf*).

U afvoert. Stuur dus om mij, ik smeek het U. Als U niet stuurt, eet ik niet en drink ik niet. Daar!

Ik hoop dat het U goed ga.

Tybi 18.

(*op de andere zijde:*)

Afgeven aan Theon van Theonas zijn zoon.

Een deugniet van een jongen, zult Ge zeggen. Ik stem het U toe. Maar in dit geval is dan toch niet de deugd, maar de ondeugd beloond: want die heeft hem ingegeven, dit met al wat wij grammatica noemen spottend [1]) gekrabbel neer te schrijven, waardoor aan zijn naam in de studie van het vulgaire Grieksch voorgoed een plaats is bezorgd.

Het bestek van dit onderwerp laat niet toe, U meer van de gevonden schatten te toonen: zoo moet ik de tallooze ostraka en inschriften zonder meer laten liggen, daargelaten nog, dat ik uit de papyri slechts een enkele kategorie eenigermate heb kunnen illustreeren. Ik ben me ten volle bewust, hoe onvolkomen daardoor het beeld is geworden, dat ik U gaf. Evenwel, zooveel zal U duidelijk zijn, dat we hier te doen hebben met onvervalschte uitingen van het volksleven der oudheid; en juist dit volksleven is het — laat me het nu reeds opmerken —, wat ons ook in het Nieuwe Testament tegentreedt. [2])

---

[1]) Vgl. de vormen *ἐποίησες*, *χεῖραν*, *ἡμῶς*, *λυπόν*, de constructie *γράψω σε ἐπιστολήν* enz.

[2]) Ter voorkoming van misverstand merk ik op, dat ik de zooeven medegedeelde specimina uit de papyrusvondsten heb gekozen ter karakteriseering van die vondsten,

Op al deze ontdekkingen nu heb ik het oog, wanneer ik beweer, dat wetenschappelijke bestudeering van het Woord Gods tevens kan strekken tot beter verstand van de nieuwe gegevens, betreffende de heidensche oudheid, die door de onderzoekingen en ontdekkingen van den laatsten tijd aan het licht gebracht zijn (en van de nieuwe opvattingen, die daaruit voortvloeien); en dat omgekeerd de nadere kennis der oudheid, welke de tegenwoordige tijd verschaft, leiden kan tot vermeerdering van het wetenschappelijk inzicht in de Heilige Schrift.

II.

Laat me mogen beginnen met een enkel bewijs voor *de laatste stelling*; niet als zou ik die het meest belangrijk achten, maar wijl eenerzijds haar evidentie door de jongste papyrusvondsten het meest in het oog springt, althans het gemakkelijkst door een enkel voorbeeld kan worden aangetoond, aan den anderen kant ze tegenover U eerder bewijs noodig zal hebben dan de eerste.

Ik merk op, dat ook deze tweede stelling als

---

niet rechtstreeks met het oog op hun beteekenis voor de verklaring van het Nieuwe Testament; uit dit oogpunt had ik zeker andere documenten genomen, of liever nog gedeelten uit een grooter aantal. Wat niet uitsluit, dat de medegedeelde brieven reeds in formeel opzicht voor de bestudeering van het N. T. niet zonder beteekenis zijn: men vergelijke den vorm der brieven Hand. 15 : 23—29, 23 : 26—30, en het begin van den brief van *Jakobus*.

zoodanig — naar hare formuleering — de *geheele* Schrift raakt, zoowel het Oude Testament, als het Nieuwe (die trouwens nooit gescheiden mogen worden); wanneer ik me desniettemin bij hare toelichting tot het laatste beperk, dan vindt dit niet in de eerste plaats zijne verklaring in de omstandigheid, dat ik op Assyriologisch terrein een leek ben en daarentegen het Nieuwe Testament, als complex van Grieksche geschriften, meer tot mijn eigen domein behoort — immers ook de Septuaginta valt in zekeren zin daaronder —, maar heeft ook een meer innerlijken grond.

Welke deze grond is, zal U duidelijk worden, wanneer ik, vóór ik er toe overga, uit de talrijke voorbeelden, die ter illustratie dezer stelling zouden kunnen bijgebracht worden, een enkel U voor te leggen, vooraf met een paar woorden ga betoogen, dat zij reeds op en in zich zelf aannemelijk is, ja — verre van met onze beschouwing der Schrift in strijd te zijn — daar rechtstreeks uit voortvloeit.

De waardij der Schrift is voor den Gereformeerden belijder eene absolute: zij geldt voor alle tijden, voor alle eeuwen; zij „is van God ingegeven, en is nuttig tot leering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is,"[1]) niet slechts in den tijd des Apostels, maar nu en tot het einde der dagen; ze is dat in onderscheiding van eenig menschelijk geschrift, in

[1]) 2 Tim. 3 : 16.

zich zelf, zonder hulp van buiten af: ze is zich zelf genoegzaam; want van haar als geheel geldt wat de heilige Petrus zegt van de profetie, „dat geene profetie der Schrift is van eigene uitlegging; want de profetie is voortijds niet voortgebracht door den wil eens menschen, maar de heilige menschen Gods, van den Heiligen Geest gedreven zijnde, hebben ze gesproken.” [1]) En wijl dit alles van haar geldt, moet ze ook allereerst zich zelve verklaren. [2])

Maar dit neemt niet weg, dat die Schrift historisch — of wil men: in de historie — is geworden, en alzoo, om haar juist en ten volle te begrijpen, met dat historisch ontstaan rekening dient gehouden. [3]) Wel is het, blijkens hetgeen we zooeven opmerkten, ten slotte niet de vraag, wat de schrijvers der heilige boeken hoofd voor hoofd hebben willen zeggen, maar veeleer wat God de Heere ermede bedoelt en bedoeld heeft voor Zijne kerk van alle eeuwen: doch recht inzicht in het eerste is noodig, willen we het laatste verstaan: het is onmogelijk, de auctores secundarii eenvoudig weg te cijferen, als het er om te doen is, den Auctor primarius

---

[1]) 2 Petr. 1 : 20, 21.

[2]) Vgl. Dr. H. Bavinck, Geref. Dogm. I[2] (Kampen, 1906), blz. 406 vlgg.; Dr. A. Kuyper, Encycl. der H. Godgeleerdheid, III[2] (Kampen, 1909), blz. 94 vlgg..

[3]) Bavinck, a. w., blz. 458: „En juist, omdat de geschriften der profeten en apostelen niet ontstaan zijn buiten maar uit en in de historie, daarom is er ook eene wetenschap in de theologie, welke alle die gelegenheden en omstandigheden, waaronder de Bijbelboeken ontstonden, onderzoekt en kennen doet.”

te vatten, er om te doen is, te hooren, wat de Geest tot de gemeente zegt; anders doolt men af op den weg van de theorie der mechanische inspiratie,[1]) die alle individueele verschillen wegdoezelt, daardoor ten slotte alle gezonde uitlegging onmogelijk maakt, en trouwens reeds aanstonds vastloopt bij de vraag, waarom er dan 4 Evangeliën zijn, in stee van één. Wij, Gereformeerden, wenschen eenerzijds onverzwakt te handhaven de éénheid der Schrift als het Woord van God, maar hebben aan den anderen kant een open oog voor de literaire verschillen in taal en stijl, die zich in de onderscheidene deelen dier Schrift openbaren, een open oog voor de individualiteit der schrijvers, al maken we die niet los van de inspiratie, gedachtig aan het woord: „Er is verscheidenheid der gaven, doch het is dezelfde Geest."[2]) En omdat we zoo oordeelen, trachten we ook die individualiteit na te speuren, en grijpen alles aan, wat ons daarbij van nut kan wezen.

Verder: de Schrift is niet slechts in de historie geworden: ze geeft ook historie (al is ze geen geschiedenisboek), en dat niet alleen historie van Israël. Daaruit volgt echter, dat ze — met inachtneming van haar bijzonder karakter — ook als bron voor de kennis der historie mag worden beschouwd. Welnu, zoodra men haar zoo als

---

[1]) BAVINCK, a. w., blz. 454 vlgg.; vgl. ook Dr. A. KUYPER, Encycl. II², blz. 484; Dr. H. H. KUYPER, Evolutie of Revelatie, blz. 10, met de aantt..

[2]) 1 Cor. 12 : 4.

historisch document wil gebruiken, stuit men op het feit, dat ze als zoodanig een fragmentarisch karakter draagt, fragmentarisch niet slechts in dien zin, dat ze op verre na niet alles vermeldt wat vermeld zou kunnen worden, maar ook zóó, dat ze geenszins in een onafgebroken lijn de geschiedenis — ik zeg niet der volken, maar van Israël, of wil men der Israëlieten — weergeeft (en natuurlijk krachtens hare bedoeling ook niet weergeven wil): [1]) tusschen het einde der profetie — om een voorbeeld te noemen — en den aanvang van het Evangelie, tusschen Maleachi en Johannes den Dooper, liggen eeuwen (al sluiten ze in anderen zin, den zin der Schrift, onmiddellijk aan elkaar). Zoo natuurlijk dit nu is als men rekent met het doel der Schrift — die immers de historie beziet uit een bepaald oogpunt en bij wat uit dit oogpunt belangrijk is, stil staat, het andere voorbijgaat of slechts even aanstipt [2]) —, evenzeer ligt het voor de hand, dat men voor de kennis der geschiedenis

---

[1]) Wat niet uitsluit, dat ze den *loop* der historie in haar geheel teekent. Ik kom daar straks op.

[2]) Vgl. Dr. J. WOLTJER, Herodes (Leiden, Donner, 1898), blz. 1: „Wanneer wij acht geven op de verhouding tusschen de wereldgeschiedenis en wat de H. Schrift ons verhaalt, zien wij eenzelfde verschijnsel dikwijls terugkeeren. Wat in de eerste eenen grooten naam heeft wordt in de laatste nauwlijks of in het geheel niet genoemd. Vele der grootste koningen van Aegypte, Assyrië en Babylon, de dichters, wijzen, kunstenaars van Griekenland, de helden en staatslieden van Rome, vinden wij in den Bijbel òf in 't geheel niet vermeld, òf slechts even aangeduid; omgekeerd worden de namen van David en Salomo bijv. nauwlijks bij een enkelen vrij onbekenden schrijver der oudheid gevonden.

van het Joodsche volk deze kloof tracht te overbruggen door uit de niet kanonieke geschriften (de apocryphe boeken), of ook uit de profane auteurs, het ontbrekende — dat immers ook tot recht begrip van de toestanden onder Israël in de dagen van den Heiland onontbeerlijk is — aan te vullen, om de aldus verworven kennis dan weer te gebruiken tot beter verstand der Schrift zelve: eene goede predikatie over Herodes bijvoorbeeld zal allicht — zonder daarom op te houden, Schriftprediking te wezen — niet weinig bouwstoffen gebruiken, die ten slotte aan FLAVIUS JOSEPHUS zijn ontleend [1]).

En de Schrift zelve wijst ons hierin den weg. Want wel bewandelt ze afzonderlijke paden, en heeft in *Evangelie* en anderszins zelfs eigen „literatuurvormen" [2]) (men vergeve mij het woord),

---

„Dit feit kan niemand verwonderen, die het doel der H. Schrift in 't oog houdt, de geschiedenis van het Koninkrijk der Hemelen, dat zich uitbreidt als een weinig zuurdezem *verborgen* in drie maten meels" enz.

[1]) Men vergelijke de aanteekeningen van het in de vorige noot genoemde geschrift. De commentaren op de boeken van het N. T. geven voorts voorbeelden te over. Zie ook, voor de topografie van Jeruzalem, Dr. C. VAN GELDEREN, Israël. Oudheidk. en Arch. Sacra, Wageningen, 1905, blz. 16: „de topographische gegevens der Heilige Schrift laten zich nimmer tot een duidelijk geheel vereenigen, wanneer ze niet worden toegelicht door de aanwijzingen van het eerste Makkabeënboek en de beschrijvingen van Josephus in verband met de tastbare overblijfselen van het oude Jeruzalem. Alleen zoo kan de samenhang der verschillende quaesties worden ingezien en de weg ter oplossing betreden."

[2]) Vgl. HEINRICI, Der litterarische Charakter der neutestamentlichen Schriften (Leipzig, Dürr, 1908), die zich blz. 91 aldus uit: „Die Apostelgeschichte ist das einzige Buch im Neuen Testa-

maar toch maakt ze meer dan eens melding van literaire bronnen, die verloren zijn gegaan en reeds daarom niet tot den kanon kunnen gerekend worden; ja, ze maakt van zulke bronnen niet alleen melding, maar wil ook nadrukkelijk den lezer er naar verwijzen, als in de Kronieken meermalen de geschiedenis van een koning eindigt met een vraag als bijvoorbeeld de historie van Salomo:

> Het overige nu der geschiedenissen van Salomo, der eerste en der laatste, zijn die niet geschreven in de woorden van Nathan, den profeet, en in de profetie van Ahia, den Siloniet, en in de gezichten van Jedi, den ziener, aangaande Jerobeam, den zoon van Nebat? [1])

Meer nog: ze verwijst niet alleen haar lezers naar bronnen buiten haar, maar ze verklaart

---

mente, das sich in die gleichzeitige hellenische Litteratur einreihen lässt." JUSTINUS acht het noodig, den naam εὐαγγέλιον als geschrift voor de heidenen te verklaren (Apolog. I, 66: οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια enz., HEINRICI, blz. 35, aant. 1), en hoe moeilijk het nog ORIGENES viel, aan buitenstaanden dit begrip duidelijk te maken, toont het ± 220 n. Chr. (PREUSCHEN in zijne uitgave, blz. LXXIX) geschreven begin van zijn Johannescommentaar, waarin hij als antwoord op de in den eersten zin van cap. V vervatte vragen: Τί δὲ βούλεται δηλοῦν ἡ „εὐαγγέλιον" προσηγορία, καὶ διὰ τί ταύτην ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ. ταῦτα τὰ βιβλία, ἤδη καιρὸς ἐξετάσαι, deze „definities" laat volgen: ἔστι τοίνυν τὸ εὐαγγέλιον λόγος περιέχων ἀπαγγέλιαν πραγμάτων κατὰ τὸ εὔλογον διὰ τὸ ὠφελεῖν εὐφραινόντων τὸν ἀκούοντα, ἐπὰν παραδέξηται τὸ ἀπαγγελλόμενον· οὐδὲν δ' ἧττον ὁ τοιοῦτος λόγος εὐαγγέλιόν ἐστιν, ἂν καὶ πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ ἀκούοντος ἐξετάζηται. ἢ εὐαγγέλιόν ἐστι λόγος περιέχων ἀγαθοῦ τῷ πιστεύοντι παρούσιαν ἢ λόγος ἐπαγγελλόμενος παρεῖναι ἀγαθὸν τὸ προσδοκώμενον, om dan nog tot het einde van cap. XV daarover door te gaan (ik citeer de uitgave van PREUSCHEN [Origenes Werke IV, Leipzig, Hinrichs. 1903] in „Die Griech. Christl. Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte").

[1]) 2 Kronieken 9 : 29.

zelve, dat ze op zulke bronnen berust (daarmede eene methodische vingerwijzing gevend van zeer groot gewicht), wanneer Lukas — immers ook hierin gedreven door den Geest Gods [1]) — den proloog van zijn Evangelie aldus aanvangt:

> Nademaal velen ter hand genomen hebben, om in orde te stellen een verhaal van de dingen, die onder ons volkomene zekerheid hebben; gelijk ons overgeleverd hebben, die van den beginne zelven aanschouwers en dienaars des Woords geweest zijn; zoo heeft het ook mij goed gedacht, hebbende alles van voren aan naarstiglijk onderzocht, vervolgens aan U te schrijven, [2])

gelijk ook de Apostel Paulus zich in zijne Areopagusrede zelfs op heidensche dichters beroept. [3]) Nu zijn die bronnen voor ons verloren gegaan, en

---

[1]) Vgl. de kantt. der Statenvertaling op het woord *onderzocht*: „.... hetwelk alles door hem gedaan is door eene bijzondere drijving des Geestes...."

[2]) Ev. Luc. 1 : 1—3. Instructiever nog is het oorspronkelijke: Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων, καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου, ἔδοξε κἀμοί, παρηκολουθηκότι ἄνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς, καθεξῆς σοι γράψαι κ.τ.λ. De vraag, welke die bronnen geweest zijn — overigens een vrij ijdele vraag —, behoeft hier niet verder aangeroerd te worden. Dat er onder kunnen behoord hebben die niet in den kanon zijn opgenomen, wordt ook door de Statenkantteekenaars blijkbaar erkend. Zie hun verklaring van *velen*: „Vele oude leeraars meenen, dat door deze verstaan worden eenige personen, die eigener beweging onderstaan hadden eenige stukken der Evangelische geschiedenissen te beschrijven, die door de Christelijke Kerke niet aangenomen zijn geweest, of die zij niet voltooid hadden. Doch anderen meenen, dat hierdoor Matthëus en Marcus zouden kunnen verstaan worden," enz. Vgl. in 't algemeen ZAHN, Einl. in das N. T. II [2] (Leipzig, 1900), blz. 395 vlgg. (§ 61. Die von Lucas benutzten Quellen), inzonderheid blzz. 404, 406 en 407; over de geheele quaestie KUYPER, Encycl. II [2], blz. 502 vlgg..

[3]) Hand. 17 : 28.

we hebben daarin te zien het wijs bestel van onzen God, die ze voor Zijne gemeente niet noodig oordeelde,[1]) en niet in ijdele nieuwsgierigheid ons te vergasten aan gewaagde vermoedens omtrent hetgeen God ons verborg; maar aan den anderen kant ligt in hunne vermelding door de Kronieken, ligt in de methodologische opmerkingen van het Lukasproöemium, ligt ook in de aanhaling van Paulus op den Areopagus, voor ons een vingerwijzing, dat voor de uitlegging der Schrift ook van buiten af licht kan worden verkregen,[2]) en hebben we dus evenzeer Gods wijs bestel te erkennen in het feit, dat juist in onze dagen — waarin de kennis der Schrift in dezelfde mate afneemt, als de aanvallen op haar vermeerderen —, dat juist in onze dagen, zeg ik, zoovele en zoo weinig verwachte documenten aan het licht komen, die er toe kunnen strekken, het verstaan dier Schrift te bevorderen, en haar betrouwbaarheid voor wie zien wil te bevestigen.

Zoo knoopt de Schrift zelve den draad tusschen

---

[1]) De Statenkantteekening op 2 Kron. 9 : 29 : „Deze (boeken of schriften) ... hielden de geschiedenissen van Salomo en Jerobeam in, en zijn niet overgebleven, doch zonder nadeel voor Gods kerke, zijnde de kanonieke Schrift, gelijk zij ons door God nagelaten is, gansch volkomen, om ons volmaaktelijk te onderwijzen over al hetgene, dat ons noodig is te gelooven en te doen ter zaligheid," is volkomen juist, mits men den nadruk legge op de woorden *voor Gods kerke*; uit algemeen-historisch oogpunt is het niet in te zien, waarom men wel bijv. het verlies van Manetho's werk, en niet dat van de hier bedoelde geschriften zou mogen betreuren.

[2]) Wat trouwens de facto altijd is erkend en in toepassing gebracht; het komt er maar op aan, in hoeverre.

zich zelf en de historische documenten buiten haar.

Maar niet alleen dit: haar eigen opvatting der historie wijst in dezelfde richting: ze maakt zich niet los van de wereld rondom, veeleer — we zullen het straks nog nader zien — trekt ze steeds het geheele menschelijke geslacht binnen den kring van haar beschouwing; en uit dit feit — ziedaar de innerlijke samenhang tusschen de beide stellingen, die ik U voorlegde — volgt niet alleen, dat de historie van dat geslacht in zijn geheel eerst door haar in het rechte licht kan worden bezien, maar ook — en hier komt het op het oogenblik op aan —, dat zij zelve niet buiten dat geslacht om mag worden beschouwd.

Welnu, dan kan ook bestudeering van de geschiedenis, van de kultuur, van de taal, van de zeden van dat geslacht als zoodanig — voorzoover het althans tot de Schrift in betrekking staat — voor de kennis dier Schrift niet weinig licht geven, en moet, waar deze bestudeering door de nieuwere ontdekkingen steeds rijker resultaten oplevert, ook het inzicht in de Schrift noodzakelijk door deze ontdekkingen winnen.

Voor wie nu nadenkt, is duidelijk, dat dit het minst moet gelden voor het Oude Testament: de twee sferen der gemeene gratie en der particuliere genade liggen daar nog te veel uit elkander; de

aanrakingspunten zijn nog te weinige; daar geldt het woord van den zanger, waarmede hij zijn loflied op de heerlijkheid van Israël's God besluit, Die Jakob Zijne woorden bekend maakt, en Israël Zijne inzettingen en Zijne rechten:

Alzoo heeft Hij geen volk gedaan; en Zijne rechten, die kennen ze niet. [1])

Zoo verstaat men, dat ook al zouden de nieuwe vondsten, die hierop betrekking hebben, even rijk aan inhoud zijn en evenzeer het intiemere leven raken als de papyri en inschriften uit den tijd van het Nieuwe Testament, er toch minder verklaring van te wachten ware: reeds het taalverschil staat in den weg.

En desniettemin wordt ook hier door de moderne wetenschap — niet zelden haars ondanks — steeds meer licht verspreid, de Schrift al meer verklaard — en bevestigd. De opgravingen in Assur en Babylon, in Egypte en Kanaän, [2]) ze hebben reeds menig punt der historia sacra opgehelderd, dat te voren

---

[1]) Psalm 147 : 20.

[2]) Een overzicht over de geschiedenis dezer opgravingen van archaeologisch standpunt geeft o. m. MICHAELIS, Die Archäologischen Entdeckungen des Neunzehnten Jahrhunderts (Leipzig, Seemann, 1906), inzonderheid blz. 223 vlgg.; van historisch oogpunt uit het helaas reeds weer eenigermate verouderde, overigens voortreffelijke werk van WACHSMUTH, Einleitung in das Studium der alten Geschichte, blzz. 343 vlgg., 376 vlgg. enz.; vgl. ook ED. MEYER, Gesch. des Altertums, I, 2², Die ältesten geschichtlichen Völker und Kulturen bis zum sechzehnten Jahrhundert, blz. 5 vlgg., blz. 307 vlgg., en de aldaar genoemde literatuur (zoo HILPRECHT, Explorations in Bible Lands, 1903, en KING and HALL, Egypt and Western Asia in the light of recent discoveries, 1907).

duister was, — al deden ze ook aan den anderen kant de raadselen niet zelden toenemen [1]).

Hoe verder we echter afdalen, hoe nauwer — in het algemeen gesproken — het contact wordt en hoe sterker daarmede ook het licht: men denke aan de periode der ballingschap, aan de vertaling der Septuaginta, die straks het Oude Testament der Christenen is geworden, [2]) inzonderheid echter —

---

die gemakkelijk uitgebreid zou kunnen worden. Zie voorts boven, blz. 14, aant. 4, en de aantt. in de aldaar genoemde rede van mijn ambtgenoot DR. H. H. KUYPER, Evolutie of Revelatie.

Wat in 't bijzonder de (tot nu toe voor de historie van Israël niet zeer productieve) opgravingen in Palestina betreft, zij nog gewezen op H. VINCENT, Canaan, Paris, 1907; op het (vrij subjectief gehouden) overzicht van GRESSMANN in de Religionsgesch. Volksbb. III, 10: Die Ausgrabungen in Palästina u. das Alte Test. (Tübingen, Mohr 1908); op de „Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft" (zoo no. 39 over de opgraving van Jericho); op de „Quarterly Statements" v. d. Pal. Exploration Fund; op de artikelen van THIERSCH over „Die neueren Ausgrabungen in Palästina" in den Archäol. Anz. (het laatst VIII, Gezer. A. A. 1909, coll. 347—404); op KITTEL's Geschichte des Volkes Israel, II² (Gotha 1909), enz..

[1]) Zie KUYPER, Evolutie of Revelatie, blz. 20 vlgg. met de aantt. (vooral blz. 68 vlgg. [de gegevens der inscripties voor den tijd der Koningen]). Ik noem hier voorts het werk van JEREMIAS: Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients, Handbuch zur biblisch-orientalischen Altertumskunde. Zweite, völlig neubearbeitete und vielfach erweiterte Auflage. Leipzig, Hinrichs. 1906, zonder daarmede een waardeeringsoordeel uit te spreken. Vgl. de beoordeeling van MEISSNER in de Berl. Phil. Wochenschr. van 27 Febr. 1909, col. 270. Voorts zij nog gewezen op het werkje van KITTEL, Die orient. Ausgrabungen u. d. ältere biblische Gesch.⁵, Leipzig. Deichert. 1908.

[2]) Vgl. JÜLICHER bij PAULY-WISSOWA i. v. Bibelübersetzungen, III, col. 392 vlg.. Voor de geschiedenis der Septuaginta zie men voorts o. m., behalve SCHÜRER: SUSEMIHL, Gesch. der Griech. Litt. in der Alexandrinerzeit, II (Leipzig, Teubner, 1892), blz. 601 vlgg.. Op hare beteekenis kom ik terug bij de toelichting der andere stelling.

en hiermede verlaat ik eigenlijk reeds het terrein van het Oude Verbond — aan de historie van het Joodsche volk ten tijde van Jezus' omwandeling op aarde, waarover SCHÜRER zijn beroemd werk kon schrijven in drie groote deelen, een werk, waarvan zelfs de kort vóór den dood des schrijvers voltooide *vierde* uitgave tallooze veranderingen heeft ondergaan, die blijkens het voorwoord „fast durchweg durch neue Funde und neue Forschungen notwendig geworden sind." [1])

Zoo komen we van zelf tot het Nieuwe Testament. Hier is het licht het sterkst; hier vindt men stof te over. En wat wonder! Immers, het is naar zijn inhoud Joodsch-Christelijk, maar wat zijn taal aangaat Hellenistisch; en omgekeerd: door dien Joodsch-Christelijken inhoud loopen toch draden van de Hellenistische kultuur [2]), en

---

[1]) Iets dergelijks in het voorwoord van het tweede deel: „Neue Funde von Handschriften, Inschriften, Münzen, Papyrustexten, neue Arbeiten von Mitforschern, durch welche den alten Quellen neue Aussagen und Gesichtspunkte abgewonnen wurden, endlich die fortgesetzte eigene Beschäftigung mit dem Gegenstand haben wieder aufs eindringlichste gelehrt, wie wenig es auch auf diesem Gebiete Ruhe und Stillstand gibt." Opgemerkt zij evenwel, dat SCHÜRER — gelijk trouwens wel noodzakelijk was — zich niet streng tot deze periode beperkt, maar veel eerder begint: tot de in den tekst genoemde „neue Funde" rekent hij in de eerste plaats de Arameesche papyri uit Elephantine, meest afkomstig uit den tijd van koning Darius!

[2]) Van de talrijke werken over de verhouding van Christendom en Hellenisme noem ik hier alleen dat van WENDLAND: Die Hellenistisch-Römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum (Tübingen, Mohr, 1907), dat een uitstekend overzicht geeft en ook over de literatuur voortreffelijk oriënteert. Natuurlijk zou op ons standpunt een dergelijk werk er geheel

zijn hellenistische taal is doorweven met Oostersche elementen van dictie. Zoo staat het van alle zijden midden in den tijd, waarin het tot stand kwam. Zou het dan niet vreemd zijn, wanneer de ontdekkingen en vondsten, die op dien tijd nieuw licht wierpen, niet tevens bijdroegen om ook het Nieuwe Testament te verklaren en te verduidelijken?[1])

Laat mij na deze algemeene overwegingen er dan nu toe mogen overgaan, de beteekenis der nieuwere ontdekkingen voor de studie van het Nieuwe Testament met een enkel voorbeeld te illustreeren.

Ieder voornemen heeft tijd en wijze; en dus

---

anders uitzien; maar dat belet niet, dankbaar te waardeeren den noesten arbeid, die met betrekking tot deze dingen van andere zijde thans verricht wordt. Meer populair gehouden is het tendeele dezelfde stof behandelende, boven (blz. 12) reeds vermelde werkje van den bekenden historicus Adolf Bauer: Vom Griechentum zum Christentum, dat echter inzonderheid in zijn laatste deel voor ons nog veel minder bruikbaar is.

Vergelijk ook Kaerst, Geschichte des Hellenistischen Zeitalters, tot nu toe I en II, 1 (Leipzig, Teubner, 1901 en 1909), inzonderheid boek V (Die hellenistische Kultur, blzz. 83—307).

[1]) Vgl. Wendland, a. w., blz. 3: „Die Arbeit des Spatens, die Ausgrabung hellenistischer Städte (Pergamon, Magnesia, Priene), die Fülle neu entdeckter Inschriften und Papyri hat die Forschung mächtig gefördert und ihr gebieterisch neue Aufgaben und Ziele gestellt, die durch den Widerspruch ästhetisierender Feinschmecker, denen die grossen geschichtlichen Probleme fern liegen, nicht aus der Welt geschafft werden können. Die gründliche Erforschung des Urchristentums weist fort und fort auf die Notwendigkeit hin, wie das spätere Judentum, so überhaupt die Geschichte der Kultur in ihren Wurzeln zu erforschen, welche die Welt zur Zeit der Ausbreitung des Christentums beherrschte."

houd ik mij thans niet op met vragen van orthographie en tekstkritiek, hoe verleidelijk het op zich zelf ook ware, U te doen zien, welk licht hierop door de moderne philologische wetenschap wordt geworpen reeds door de vermeerdering van het handschriftenmateriaal in de theologische papyrusfragmenten.[1] Ook wil ik U niet voeren op lexicologisch terrein, om eene opsomming te geven van de niet weinige woorden, die tot nu toe alleen uit het Nieuwe Testament bekend waren en aldus mede aanleiding gaven tot de isoleering van zijn taal, thans echter ook in de nieuw ontdekte, soms ook in reeds bekende, papyri en inschriften blijken voor te komen, en daarmede bewijzen, gemeengoed te zijn van het Grieksch dier dagen: woorden, die ons nopen, liever — om een woordenspel van Deissmann[2] te gebruiken — van ἅπαξ εὑρημένα dan van ἅπαξ εἰρημένα te spreken: immers, van hoeveel gewicht ook dit feit moge zijn voor de beoordeeling van het Grieksch van het Nieuwe Testament uit taalkundig oogpunt, voor de *verklaring* geeft het *op zich zelf* niets.

---

[1] Zie boven, blz. 28, aant. 2; Deissmann, Encycl. Biblica, col. 3559 vlg.. De oudste zijn van de derde eeuw: Milligan, a.w., blz. XXIX, aant. 1.

[2] Licht vom Osten, blz. 45, aant. 5. Men vergelijke wat reeds door bisschop Lightfoot in 1863 werd opgemerkt over een woord uit het N. T. dat verder alleen in Herodotus voorkwam: „You are not to suppose that the word had fallen out of use in the interval, only that it had not been used in the books which remain to us: probably it had been part of the common speech all along.” Vgl. Moulton, A Grammar of N. T. Greek, I^2 (1906), blz. 242.

Zoo wend ik mij liever tot de exegese en ontleen daaraan allereerst een, naar het mij voorkomt, vrij treffend voorbeeld.

Gij allen kent den tekst uit den eersten algemeenen zendbrief van den Apostel Petrus (1 Petr. 1 : 7):

> Opdat de beproeving Uws geloofs, die veel kostelijker is dan van het goud, hetwelk vergaat en door het vuur beproefd wordt, bevonden worde te zijn tot lof, en eer, en heerlijkheid, in de openbaring van Jezus Christus.

Het zal U echter wellicht nooit opgevallen zijn, dat deze tekst zóó als hij er staat, wel eenige moeilijkheid oplevert, nog minder, dat vertaling en origineel niet geheel aan elkaar beantwoorden. En toch is zoowel het een als het ander het geval: immers, we zouden verwachten, dat het geloof kostelijker genoemd wordt dan goud, *niet* de *beproeving* van het geloof dan de *beproeving* van goud; en bovendien: dit geheele woord *beproeving* staat er eigenlijk niet: het oorspronkelijke woord (δοκίμιον) zou zeker substantivum kunnen zijn (als jotacistische nevenvorm van δοκιμεῖον), maar beteekent dan *beproevingsmiddel*, *bewijsmiddel*, niet *beproeving*. [1])

De nieuwe vondsten hebben hier licht verschaft: daaruit is gebleken, dat het gewone bijvoegelijk naam-

[1]) Zoo DITTENB. O. G. I. S., no. 308; S. I. G.[2], no. 588. Vgl. HORT in de Appendix der uitgave van WESTCOTT en HORT (1896), I. Notes on select readings, blz. 102: „Τὸ δοκίμιον is the instrument of trial, not even the process of trial, much less the thing tried; while it is only the thing tried that can be compared, as here, to gold refined in the fire."

woord δόκιμος *(beproefd, zuiver, echt)* in het Hellenistische Grieksch een nevenvorm met een ι kan hebben: δοκίμιος, en dus in het neutr. δοκίμιον. Welnu, nemen we aan, dat die vorm hier gevonden wordt,[1]) dan verdwijnt de moeilijkheid en behoeven we een woord geen beteekenis te geven, die het niet heeft en die bovendien niet eens passend is. Er staat dan eenvoudig: *het beproefde, het echte van uw geloof*, of, naar gewoon Grieksch spraakgebruik, *de echtheid van uw geloof* (gelijk 2 Cor. 8 : 8 voor *de oprechtheid uwer liefde*, zooals bij ons vertaald is, letterlijk wordt gelezen: *het oprechte uwer liefde*, τὸ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης γνήσιον), of wil men: *uw geloof, voor zoover het echt is.*

DEISSMANN, aan wiens „Neue Bibelstudien" ik dit voorbeeld ontleen, besluit zijn verklaring met de woorden: „Näher in die exegetische Debatte einzutreten möchte ich hier unterlas-

---

[1]) Dat deze veronderstelling juist is, wordt ook daardoor bewezen, dat enkele minuskels — waaronder twee goede (69 en 110) inderdaad δόκιμον (zonder ι) hebben. HORT (t. a. p.) houdt deze lezing voor „apparently right." Dan blijft echter de vorm δοκίμιον in de beste HSS. onverklaard: wat H. dienomtrent opmerkt, is te gezocht. Omgekeerd laat zich zeer goed begrijpen, dat latere afschrijvers den vulgairen en in de literatuur niet bekenden vorm δοκίμιος door het „beter" Grieksche δόκιμος hebben vervangen. Dezelfde verwisseling vindt men in een papyrus van het jaar 136 n. Chr. (P. E. R. XXIV), dien we juist ook in afschrift bezitten (P. E. R. XXV): de papyrus XXIV heeft χρυσοῦ δοκιμείου, het afschrift χρυσίου δοκίμου! Vgl. DEISSMANN, N. B., blz. 88. Men kan er aan toevoegen, dat LXX Gen. 23:16, waar de goede handschriften ἀργυρίου δοκίμου lezen, één minuskel (f [53]) δοκιμιου heeft, juist het omgekeerde dus van de plaats uit Petrus (Vgl. de groote Cambridge-uitg. van BROOK en MC. LEAN (I, 1, 1906), blz. 56.

sen"; [1]) ik veroorloof mij, hetzelfde te doen; ten volle beaam ik hetgeen hij toevoegt: „die vorgetragene Erklärung muss sich selbst rechtfertigen." Mijns inziens is hier zeker de uitspraak van WEISS [2]) toepasselijk: „Eine einzige Papyrus- oder Inschriften-Stelle beseitigt oft viele exegetische Quälereien mit einem Schlage." —

Een ander voorbeeld, hoe een Schriftwoord door de nieuwe ontdekkingen verduidelijkt wordt, vindt men in de bergrede. [3]) Daar zegt onze Heiland van de geveinsden, die, wanneer ze aalmoes doen, voor zich laten trompetten in de synagogen en op de straten, om door de menschen geëerd te worden, en die gaarne in de synagogen en op de hoeken der straten staande, plegen te bidden, opdat zij door de menschen mogen worden gezien, — daar zegt de Heere van dezulken:

Voorwaar, Ik zeg U: zij hebben hun loon weg.

De kantteekening der Statenvertalers: *Want de eere, die zij zoeken bij de menschen, is hun loon*, geeft zeker wel de bedoeling weer; het rechte licht valt echter eerst op de plaats, als men uit

---

[1]) blz. 89.

[2]) Die Aufgaben der Neutest. Wissensch. in der Gegenwart (Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1908), blz. 24.

[3]) Matth. 6 : 2, 5. DEISSMANN, Neue Bibelstudien, blz. 56, Licht vom Osten, blz. 74 vlgg., dien ALLEN [2], KLOSTERMANN en ZAHN [3] in hunne commentaren volgen. De zaak zelve wordt natuurlijk niet door de papyri verklaard, maar door de Joodsche gewoonten. Vgl. SCHÜRER, a. w., II [4], blz. 572.

de papyri (en ostraka) weet, dat het Grieksche woord ἀπέχω (bij ons letterlijk door *weg hebben* vertaald) de staande term was op *quitanties* voor wat wij zeggen: *voldaan* (eigenl.: *ik heb ontvangen*). [1]) Ze hebben, zoo zegt de Heiland, aalmoezen geschonken en gebeden op de straten, *om door de menschen gezien te worden*: welnu, als ze gezien zijn, hebben ze den bedongen prijs ontvangen, de quitantie daarvoor gegeven, en alzoo niets meer te vorderen. — [2])

Aan het slot van den tweeden brief aan de Thessalonicensen [3]) schrijft de Apostel:

> De groetenis met mijne hand, van Paulus; hetwelk is een teeken in iederen zendbrief: alzoo schrijf ik.

---

[1]) Vgl. GRADENWITZ, Einführung in die Papyruskunde, I (Erklärung ausgewählter Urkunden), Leipzig, Hirzel, 1900, blz. 119: „Für die Quittungen ist das technische Wort: ἀπέχειν, wie es in dem in die römische Rechtssprache übergegangenen ἀποχή (apocha) uns entgegentritt.” Voorbeelden bij DEISSMANN op de aangehaalde plaatsen; N. B. p. 56 wijst hij ook op het byzantijnsche woord μισθαποχή (Matth. heeft: ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν.); zie verder MOULTON en MILLIGAN, Lexical Notes from the Papyri, Exp. VII, 6, p. 91 (MILLIGAN, Selections enz., p. 43). — Overigens is ἀπέχω volstrekt niet het eenige woord in het N. T., dat zich aansluit aan het juridische spraakgebruik, en van de juridische papyri licht ontvangt. Ik wijs slechts op de volgende: ἀθέτησις en βεβαίωσις, ἀρραβών, διαθήκη, χειρόγραφον (MITTEIS, Röm. Privatrecht I, p. 296, aant. 17), λύτρον, ἀπολύτρωσις, enz. Het zou de moeite waard zijn, dit thema in zijn geheel te behandelen. Voor den Apostel Paulus geschiedde het reeds in 1722 door den voortreffelijken Nederlandschen jurist WESTENBERG in zijn: „Paulus Tarsensis Jurisconsultus, seu dissertatio de jurisprudentia Pauli Apostoli habita Franequerae 1722. Vgl. DEISSMANN, Bibelst., blz. 103, aant. 4.

[2]) Het beeld wordt in het geheele stuk vastgehouden: vgl. vs. 1: μισθὸν οὐκ ἔχετε παρὰ τῷ πατρὶ ὑμῶν, vss. 4 en 6: ἀποδώσει σοι.

[3]) 2 Thess. 3 : 17.

Paulus had dus als naar gewoonte — men denke aan de woorden van den Romeinenbrief (16 : 22): *Ik, Tertius, die den brief geschreven heb* — zijn schrijven gedicteerd, maar eigenhandig groet en onderteekening toegevoegd, en verklaart nu, dat deze toevoeging een bewijs voor de echtheid van den brief is. [1])

Men heeft — aldus DEISSMANN [2]) — gemeend, dat de woorden *hetwelk is een teeken in iederen zendbrief* onmogelijk echt kunnen zijn, wijl immers volstrekt niet alle brieven van Paulus eene dergelijke eigenhandige toevoeging bevatten. Nu is deze redeneering zeer zeker reeds op zich zelve onhoudbaar: daaruit toch dat van eene eigenhandige onderteekening niet uitdrukkelijk melding wordt gemaakt, volgt geenszins, dat ze niet aanwezig is geweest. Door de ontdekking van originele brieven onder de papyri is thans evenwel alle twijfel opgeheven en evident aangetoond, hoe voos de gronden zijn, waarop de athetese der plaats rust. Daaronder toch bevindt zich onder meer een briefje uit ongeveer denzelfden tijd als de tweede brief aan de Thessalonicensen, [3]) waarin groet en onderschrift door een andere hand zijn toegevoegd — de hand van den afzender —, *zonder dat dit uitdrukkelijk vermeld wordt.* We kunnen het hier eenvoudig zien, wijl we het

---

[1]) Vergelijk de Statenkantteekening.

[2]) Licht vom Osten, blz. 110, vgl. blz. 105, aant. 5.

[3]) B. G. U. no. 37, van 13 Sept. 50 n. Chr.; DEISSMANN, a. w., blz. 108 vlg.; Bibelst., blz. 213.

origineel hebben! Intusschen blijkt weer, hoezeer voorzichtigheid met dergelijke *argumenta ex silentio* is aan te bevelen. —

Het zou mij te ver voeren, op deze wijze door te gaan. Het is trouwens ook niet noodig. Slaan we nog slechts éénmaal onzen Bijbel op.

Ge weet, hoe de Heiland vereerd werd en aangebeden als Κύριος (de Heere), U wel bekend in het *Kyrie eleison*, „Heere, erbarm U!"

Deze titel is uit het Wezen van den Zone Gods, Zijne macht over de Zijnen, en de aanduidingen in het Oude Testament voldoende duidelijk, en kan ook uit de nieuwe profane documenten niet worden verklaard. Maar *wel* valt daaruit aan te toonen, hoe de Christenen, door hun Heiland als zoodanig openlijk te huldigen, en de belijdenis „Jezus is de Heere, is Κύριος" op de lippen te nemen, gelijk van hen Rom. 10 : 9 gevraagd wordt, en 1 Cor. 1 : 1 als het kenmerk van alle geloovigen beschouwd, in botsing komen moesten met den Romeinschen staat.

Immers, het wezen van dezen staat hing ten nauwste samen met de religie, en deze concentreerde zich in den keizercultus, de aanbidding van den Caesar als opperste godheid, als god op aarde, als koning en heer. Symbool echter van dezen cultus was — gelijk thans uit de inschriften, papyri en ostraka blijkt — juist het praedikaat, dat de Christenen nooit aan eenig mensch, maar alleen aan hun Goddelijken Meester konden geven: de titel van Κύριος, *Heer*.

Zoo werd hun belijdenis: „Jezus is de Heere", tevens een protest tegen die andere: „heer is de Caesar". Erkenning van het eerste hield in loochening van het laatste; en door die loochening stonden ze in der heidenen oog vijandig tegenover den Romeinschen staat: keizercultus en Christusaanbidding vormden in hun parallelisme een onverzoenlijk contrast. Eerst echter wanneer men dit contrast in het oog houdt, valt op het „Jezus de Heere" het volle licht. [1])

Door deze enkele, naar het mij voorkomt, treffende voorbeelden is naar mijne meening voldoende aangetoond, hoe we tot beter verstand der Schrift, zonder hare heiligheid aan te randen, ons voordeel kunnen doen met de resultaten der moderne philologische wetenschap. Natuurlijk zou zonder bezwaar het getal dezer voorbeelden aanmerkelijk kunnen worden uitgebreid. Ik behoef slechts te verwijzen naar de geschriften van ADOLF DEISSMANN, [2]) den geleerde,

---

[1]) DEISSMANN, Licht vom Osten, blz. 253 vlgg.; LIETZMANN op Rom. 10 : 9. Vgl. mijn artikel „Jezus de Heere" in het Maandblad van „Excelsior", Dec. 1909. Iets dergelijks geldt van Σωτήρ. Zie hieronder, bij de andere stelling.

[2]) Bibelstudien. Beiträge, zumeist aus den Papyri und Inschriften, zur Geschichte der Sprache, des Schrifttums und der Religion des hellenistischen Judentums und des Urchristentums. Marburg, 1895; Neue Bibelstudien. Sprachgeschichtliche Beiträge, zumeist aus den Papyri und Inschriften, zur Erklärung des N. T.. Marburg, 1897; art. „Hellenistisches Griechisch" in HERZOG-HAUCK P R E[3] (1899); The Philology of the Greek Bible, its present and future, London, 1908; Licht vom Osten, e. a.

die in onze dagen tot deze studiën den stoot gegeven heeft en inzonderheid de aandacht gevestigd op de beteekenis der nieuw ontdekte papyri en inschriften voor de studie van het Nieuwe Testament — wat niet uitsluit, dat (gelijk hij trouwens zelf erkent [1])) reeds veel vroeger, zij het met oneindig meer beperkte hulpmiddelen, pogingen zijn gedaan, om, behalve de profane schrijvers, wel niet de papyri en ostraka, waarvan men tot voor kort zoo goed als niets afwist, maar dan toch de inscripties aan dit doel dienstbaar te maken.

Edoch, DEISSMANN staat niet meer alleen: van alle zijden is men zijn voorbeeld gevolgd [2]); niet weinig theologische proefschriften in Duitschland bewegen zich onder zijn invloed in dezelfde richting; en inzonderheid in Engeland hebben geleerden als MOULTON, [3]) MILLIGAN [4])

---

[1]) Licht vom Osten, blzz. 7, 10. Men vergelijke de interessante voorspelling van LIGHTFOOT uit het jaar 1863 (na de boven, blz. 43, aant. 2, aangehaalde woorden): „I will go further, and say that if we could only recover letters that ordinary people wrote to each other without any thought of being literary, we should have the greatest possible help for the understanding of the language of the New Testament generally."

[2]) Ik wijs, wat de philologen aangaat, slechts op het werk van THUMB, Die Griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus (Strassburg 1901), blzz. 120 vlgg.; 182 vlgg..

[3]) A Grammar of New Testament Greek I, Prolegomena.² Edinburgh, 1906 (³, 1908); vgl. ook zijn artikelen in de Classical Review XV, 31—38, 434—442, XVIII, 106—112, enz., en de „Lexical Notes from the Papyri", by J. H. MOULTON and G. MILLIGAN, Expositor, 1908 en 1909.

[4]) Vgl. de vorige aanteekening; verder het reeds genoemde werk: „Selections from the Greek Papyri", en den commentaar op de Thessalonicensenbrieven (London, Macmillan).

en ALLEN [1]), vol bewondering voor DEISSMANN's arbeid, getracht, de nieuwe gegevens (der papyri inzonderheid) systematisch te verwerken voor de grammatica van het Nieuw-Testamentisch Grieksch, of er — gelijk in Duitschland LIETZMANN, KLOSTERMANN [2]) e. a. — hun voordeel mee te doen bij het schrijven hunner commentaren op boeken van het Nieuwe Testament.

Welnu, elk van deze geschriften geeft in meerdere of mindere mate de voorbeelden, die hetgeen ik uiteenzette, kunnen illustreeren.

En toch kan ik deze toelichting niet afbreken zonder een woord van waarschuwing. Er ligt in dit alles — hoe verleidelijk het ook zij — een gevaar: gevaar voor overdrijving, inzooverre van de nieuwe vondsten voor de verklaring der Schrift licht te veel wordt verwacht en gevorderd; [3]) gevaar voor overschatting,

---

1) A critical and exegetical comment. on the Gospel acc. to S. Matthew² (I. C. C.), Edinburgh. 1907.

2) In het „Handbuch zum Neuen Testament." Ook ten onzent is men begonnen, aan de papyri met het oog op hunne beteekenis voor de taal van het N. T. zijn aandacht te wijden.

3) Men vergelijke de verstandige opmerking van NESTLE in de recensie van MOULTON's werk, Berl. Phil. Wochenschr., 1906, col. 1540 vlgg.. Zeer gematigd is ook DE ZWAAN in zijne bewerking van BURTON's Syntax of N. T. Moods and Tenses (Haarlem, 1906), blz. 18 vlgg.. Ik heb hier inzonderheid op twee punten het oog: de beteekenis van het Semitische element en die van de Grieksche *literatuur* voor de interpretatie van het N. T.. Vooral het eerste werd vroeger sterk *over*schat, maar dreigt nu *onder*schat te worden. Vgl. WEISS, Die Aufgaben enz. blz. 9 vlgg.. Voor het eerste punt ook WENDLAND in de D. L. Z. van 12 Dec. 1908, col. 3147, voor het andere WELLHAUSEN, Einl. in die drei ersten Evangelien (1905), blz. 14 vlgg..

inzooverre de vreugde over de ontdekte schatten licht doet voorbijzien, dat zij in verhouding tot het geheel toch slechts weinig kunnen bijdragen tot beter verstand der Schrift, die immers allereerst zich zelve moet uitleggen; gevaar voor overijling, inzooverre men zich licht laat verleiden tot conclusies, die straks voorbarig blijken te zijn; gevaar bovenal voor uitwissching der grenzen, inzooverre het onderscheid tusschen het profane en het heilige licht uit het oog wordt verloren. [1]) Inzonderheid hier schuilt de klip waarvoor de Gereformeerde philoloog, die zich aan deze studiën waagt, zijn scheepke heeft te hoeden. Ik stem aanstonds toe — hoe zou ik na het opgemerkte anders kunnen —, dat zij *op zich zelf* volstrekt niet daartoe behoeven te leiden; maar *wel* doet dit over het algemeen [2]) de denkwijze van hen, die op dit terrein op den voorgrond treden. En dit maant tot voorzichtigheid — opdat niet de erkenning van een steeds meer blijkenden samenhang hem voere tot eene nivelleering, die uit den booze is. De Schrift blijft Gods Woord, wanneer ze voorwerp is van philologisch onder-

---

[1]) In zooverre is er grond voor de opmerking der redactie v. d. „Reichsbote" in haar naschrift op eene zeer waardeerende bespreking van DEISSMANN's boek door B. (Nummer van 25 Sept. 1908): „Wir fürchten, dass, wenn man diese philologischen Forschungen zu stark betont und zu weitgehende Folgerungen aus ihnen zieht, die Bibel zu sehr auf den Boden der antiken Profanliteratur herabgezogen wird und dadurch an ihrer religiösen Bedeutung, welche doch die grosse Hauptsache ist, verliert."

[2]) MOULTON is methodist (NESTLE t. a. p.). Vgl. ook MOULTON zelf, a. w., blz. 5.

zoek; ze blijft Gods Woord, wanneer we haar beschouwen als kenbron voor de historie; ze blijft Gods Woord, wanneer haar taal wordt vergeleken met die van andere geschriften uit denzelfden tijd. „Es ist nicht gleichwertig," — merkt BLASS in zijne „Grammatik des Neutestamentlichen Griechisch" treffend op — „was ein beliebiger Ägypter in einem Briefe oder einer Verkaufsurkunde schreibt, und was die Männer des N. T. geschrieben haben", [1]) en in het voorwoord van hetzelfde werk schrijft hij, de beroemde geleerde, met bijna kinderlijken eenvoud aan FICK, dat zijn grammatica betreft „dasjenige Buch, welches Sie und ich und noch siebentausend Andre für das Buch der Bücher halten". [2]) Welnu, alleen wanneer de philoloog behoort tot die zevenduizend, kan hij de schatten zijner wetenschap aldus gebruiken tot verklaring der Schrift, dat Gods Naam er door verheerlijkt wordt.

III.

Feitelijk ben ik door mijne laatste uiteenzettingen ongemerkt reeds met de bespreking der eerste stelling begonnen: uit die uiteenzettingen bleek

---

[1]) [2], blz. 2. Vgl. MOULTON, a. w., blz. 19: „We have been showing that the NT writers used the language of their time. But that does not mean that they had not in a very real sense a language of their own."

[2]) Vgl. ook zijne opmerkingen in de Theol. L. Z. XX (1895), blz. 487, aangehaald bij DEISSMANN, N. B., blz. 1 vlg..

immers, dat niet slechts de moderne philologische wetenschap iets te zeggen heeft voor onze kennis der Schrift, maar dat bij deze studiën tevens van het grootste belang is, hoe de onderzoeker staat tegenover die Schrift en zich de verhouding tusschen haar en de geestesuitingen der oudheid denkt. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat bij hen die in beginsel tegenover ons staan, en niet, gelijk wij, de Heilige Schrift erkennen als het Woord van God, de laatste stelling gereedelijk wordt onderschreven, de eerste echter — waarover het nu gaat — niet alleen geen instemming vindt, maar met de tweede in strijd, en in zich zelve onmogelijk wordt geacht. Zoo gaarne als dezulken spreken over het licht, dat door de nieuwe ontdekkingen wordt geworpen op de Schrift, zoo angstvallig zwijgen ze meestal van het omgekeerde. En op hun standpunt kan dat ook moeilijk anders. Voor hun wetenschappelijk bewustzijn immers bestaat die Schrift *als Schrift* eenvoudig niet; de Schrift als afzonderlijken factor hebben ze — wellicht eerst in hun persoonlijk gelooven, daarna, als gevolg daarvan, voor hunne wetenschappelijke overtuiging — geschrapt: een standpunt, een leer, een oordeel *der Schrift* kennen ze dan ook niet, hoogstens (om nu alleen het Nieuwe Testament te nemen) een leer van Jezus, van Paulus, enz., of eigenlijk nog niet eens van Jezus, maar van den Jezus van Matthaeus, den Jezus van Johannes enz., en die Jezus van Matthaeus wordt dan vaak nog niet als éénheid

beschouwd: *de* Schrift valt uiteen in verschillende geschriften, los van elkaâr, zonder verband, vaak tegenstrijdig, zelf dikwerf uit heterogene elementen samengesteld. „Es ist nicht," — aldus SOLTAU in zijne bespreking van het werk van NICOLARDOT: „Les procédés de rédaction des trois premiers évangélistes" [1]) — „wie die Encyclica pascendi dominici gregis die Welt glauben machen will, eine falsche Philosophie oder der Agnostizismus der Modernisten, welche die Kurie erzittern macht, sondern die rein geschichtliche Erforschung der heiligen Geschichte, die Bibelkritik, die Leugnung der Inspiration," en dan noemt hij deze dogma's „Grundprinzipien aller wissenschaftlichen Theologie"! [2])

Het zou inderdaad een ijdel pogen wezen, wanneer ik trachtte, dezulken te overtuigen: argumenten baten hier niet. Maar wel brengen hunne uitingen voor ons den onafwijsbaren eisch meê, om, willen we met vrucht spreken over de waarde der Schrift ter verklaring van de geschiedenis der oudheid, inzonderheid van de nieuwe gegevens omtrent haar, die door de onderzoekingen van den laatsten tijd aan het licht gebracht zijn, en van de nieuwe opvattingen, die daaruit voortsproten, — willen we doen zien, hoe alleen als we die Schrift recht beschouwen, op deze gegevens en deze

---

1) In de Berl. Phil. Wochenschr. van 18 Juni 1910, col. 775.

2) Overigens gaat SOLTAU lang niet het verste. Vgl. de hieronder aangehaalde recensie van GRUPPE, en de door BIESTERVELD in zijne rede (vgl. hieronder, blz. 60) gegeven voorbeelden.

opvattingen het juiste licht valt, ons eigen standpunt ten opzichte van het probleeem *Schrift-Oudheid* nauwkeurig af te bakenen. Dat we dit niet doen kunnen zonder een soort *petitio principii*, aangezien immers de thetische bepaling van dat standpunt feitelijk het bewijs voor onze stelling in zich houdt, schaadt daarbij niet, wijl het hier meer betreft een *beoordeeling* der feiten dan de *vaststelling* daarvan, en het alzoo veeleer aankomt op het *uitgangspunt* dan op de *argumenten*.

Drieërlei is ten dezen mogelijk, al naar men den Goddelijken factor wegcijfert in het probleem, of wel den menschelijken, of beide tot hun recht doet komen.

A. Het eerste geschiedt op het standpunt van hen, wier streven ik zooeven reeds met een enkel woord schetste: het standpunt van de aanhangers der „historische" of „religionsgeschichtliche" methode (de begrippen dekken elkaar wellicht niet geheel, maar voor de zaak, waarover het hier gaat, komen ze op hetzelfde neer). Feitelijk is dit standpunt hetzelfde als voor eeuwen door de humanisten werd ingenomen,[1]) alleen meer weten-

---

[1]) Men vergelijke bijvoorbeeld de hieronder weergegeven uiteenzettingen van GRUPPE met hetgeen VOIGT, a. w., II, blz. 477 weergeeft als inhoud van een geschrift van den humanist SALUTATO: „Nachdem er als das Wesen der Poesie erklärt, dass sie einen

schappelijk — en minder onschuldig; beiden cijferen de Schrift *als Schrift* weg, maar de humanisten doen het in hoofdzaak alleen praktisch, de „Religionsgeschichtler" ook theoretisch; beiden stellen de Schrift op één lijn met andere geestesproducten der oudheid, maar de eersten doen dat in de vreugde van hun ontdekkingsroes, de anderen op grond van kalm, gezet onderzoek; beiden stellen niet zelden het ethisch gehalte der heidensche leeringen hooger dan dat der Bijbelboeken, maar de humanisten doen dat, omdat ze zich van die leeringen eenvoudig een ideaal beeld hebben *gefantaseerd* — met de werkelijkheid ten eenenmale in

---

tieferen Sinn unter allegorischer Form verhülle, behauptete er kühn, dass auch die heilige Schrift zwar göttlichen Inhalts, aber nach ihrer Sprache und Ausdrucksweise nichts anderes als Poesie sei, dass der geheime Sinn der alten Dichter mit der theologischen Wahrheit der Bibel wunderbar übereinstimme. Auch in der Bibel spreche Gott zu den Menschen in Träumen wie bei den Dichtern; es sei aber überhaupt symbolisch zu nehmen, dass er spreche. Werfe man einzelnen Dichtern ihre Lascivitäten vor, so enthalte die heilige Schrift gerade so verbrecherische und abscheuliche Dinge, wie die Erzählungen von Loth, Bathseba u. a.; das Hohe Lied sei verliebter und lasciver, als was man bei den Dichtern der Heiden finde. Man könne recht wohl in den Wegen des Herrn wandeln, wenn man die Wahrheit bei den Dichtern oder in anderen Büchern der Heiden suche." Men voelt, hoe het uitgangspunt hetzelfde is. Zie voorts blz. 479: „Im Kreise Niccoli's lobte man Varro, der so viele Bücher über die religiösen Ideen der Heiden in elegantem Stile geschrieben, und machte kein Hehl daraus, dass er den Philosophen der Kirche, den Lehrern des katholischen Glaubens vorzuziehen sein würde. Jene Ideen seien viel wahrer als die der Kirche. Von den Wundern der Heiligen hielt man durchaus nichts". In het algemeen is dit hoofdstuk van VOIGT (Humanismus, Theologie und Kirche) zeer leerzaam. Vgl. ook Dr. A. KUYPER, Encycl. d. H. Godgel. I[2] (1908), blz. 129 vlg..

strijd, de modernen bewust en met volle kennis van Schrift en heidensche wijsheid. Met volle kennis; daarin ligt in hoofdzaak het verschil: in de dagen der Renaissance *kende* men feitelijk de oudheid nog niet, [1]) men *maakte* haar en bewonderde zijn maaksel; thans staat — we wezen er in den aanvang op — de *kennis* op den voorgrond, het psychologisch verstaan en begrijpen; en die kennis gebruikt men nu, om de leer, of — op dit standpunt liever — de *leeringen* der Schrift uit in de heidensche oudheid werkende factoren af te leiden; en men noemt dat dan „religionsgeschichtliche Erklärung."

Principieel verschil tusschen Christendom en heidendom bestaat er op dit „historische" standpunt evenmin als voor de humanisten; veeleer is het eerste, wijl immers verklaard uit allerlei heidensche invloeden en stroomingen, inderdaad niet anders dan heidendom.

Natuurlijk is er zoo ook van een *buigen* voor de Schrift geen sprake meer; het rationalisme (want dat domineert hierbij, hoe wars men er zich ook van toone) zet zich op den troon, en spreekt het oordeel: hoor KLOSTERMANN over het eerste hoofdstuk van Matthaeus: „Der Inhalt von c. 1 fordert die ernstlichste Kritik heraus." [2])

---

[1]) Vgl. VOIGT, II, blz. 369 (Schiefe Auffassung des Alterthums).

[2]) Handb. zum N. T., II, 1 (Matthäus), blz. 152. Overigens gaat ook SOLTAU bij zijn onderzoekingen over de bronnen der Evangeliën („Unsere Evangelien, ihre Quellen und ihr Quellenwert vom Standpunkt des Historikers aus betrachtet". Leipzig, 1901) van de stelling uit, dat de overlevering van het N. T. met denzelfden

De „historische" methode brengt het zoo mee, en het geloof ontbreekt, dat een: „tot hier toe en niet verder" zou kunnen toeroepen. Voor het gelooven is het verklaren in de plaats getreden; een verklaren dat dan zijn hoogtepunt bereikt in een beantwoording van de vraag, hoe het psychologisch begrijpelijk is, dat menschen te goeder trouw zoo wonderlijke dingen, als in de Schrift staan, hebben kunnen beweren — en gelooven.

Het is overbodig, op deze methode — die de Schrift, en daarmede het Christendom, alleen historisch wil verklaren, in werkelijkheid echter niet zelden zoo onhistorisch te werk gaat, dat ze de een of andere losse bewering van een willekeurigen profanen auteur veel eerder gelooft dan de zekere verklaringen van Gods Woord —, het is overbodig, zeg ik, op deze methode thans nader in te gaan; argumenten — ik zeide het reeds — brengen hier niet verder; en bovendien zou ik te uitvoerig worden. Wie aangaande dit standpunt zich wil oriënteeren en tevens ons oordeel er nader over kennen, die raadplege de laatste rectorale rede van mijn diep betreurden ambtgenoot BIESTERVELD [1]): hij zal

---

maatstaf te meten is als iedere profane. Dat die maatstaf ook voor de profane overlevering dikwijls niet deugt, kan hier niet nader uiteen worden gezet. Vgl. Dr. J. WOLTJER, Overlevering en Kritiek (Amsterdam, 1886).

[1]) De jongste methode voor de verklaring van het Nieuwe Testament. Kampen. Bos. 1905; de aanteekeningen geven voorts een schat van literatuur. Van geheel anderen aard is het vrij uitvoerige werk van CLEMEN: „Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments" (Giessen 1909), dat tot ondertitel heeft: „Die Abhängigkeit des ältesten Christentums von nichtjüdischen

het daarin helder vinden geschetst — en bestreden.

Gunt mij alleen nog, aan een enkele aanhaling van philologische zijde duidelijk te maken, tot welke consequenties het leidt ten opzichte van het vraagstuk, dat ons hier bezig houdt.

Soltau — Ge kent hem reeds — had in zijn boek over „Das Fortleben des Heidentums in der altchristlichen Kirche" (Berlijn 1906) trachten aan te toonen, dat „der offizielle Kirchenglaube aller christlichen Gemeinschaften ein vollendetes Heidentum (sei)". [1]) Nu behoeft een dergelijke bewering, hoe verwerpelijk overigens ook, op zich zelve nog niet een bewijs te zijn, dat men met het Christelijk geloof ten eenenmale wil breken; immers,

Religionen und philosophischen Systemen zusammenfassend untersucht", en volgens Brückner (Theol. Jahresber. XXIX, 2, blz. 113) „einen wohltuenden Ruhepunkt in dem Gang der Entwickelung bedeutet, indem es die ganze bisherige, schier unübersehbare Masse des Stoffes zu sammeln und zu sichten unternimmt." Hier vindt men zoo volledig mogelijk de verschillende pogingen, die door theologen, philologen en historici tot nu toe zijn gedaan, om het oudste Christendom nog uit andere „religies", dan de Israëlitisch-Joodsche te verklaren, geregistreerd. Maar ofschoon Clemen vrij terughoudend en voorzichtig is te werk gegaan, zoodat men zelfs gemeend heeft, dat zijn werk aan de „„bibelgläubige" Forschung" welkom kon zijn (Brückner, blz. 114), staat het inderdaad principieel lijnrecht tegen ons over. Hetzelfde geldt in nog sterkere mate van de overigens zeer heldere uiteenzettingen van Gruppe, Griech. Myth. u. Religionsgesch. (1906), blz. 1605 vlgg. [Vgl. ook Gruppe in Bursian's Jahresber. B. CXXXVII, blz. 302 vlgg.]. — De nadruk valt in deze dingen van zelf op het Nieuwe Testament reeds daarom, wijl hier eerst in stringenten zin van *Christendom* sprake kan zijn. Ten opzichte van het Oude staat de zaak in principe echter evenzoo: men denke aan den „Babel-Bibel"-strijd! Vgl. Kuyper, Evolutie of Revelatie, blz. 28 vlgg..

[1]) Gruppe in de Berl. Phil. Wochenschr. van 9 Maart 1907, col. 305.

de leer der kerk is nog niet per se de leer der Schrift; en het ware denkbaar, dat er in de Christelijke kerk zulk een verbastering was ingeslopen, dat ze inderdaad het heidendom zeer nabij kwame: aan de waarheid van de Christelijke leer, gelijk die in de Schrift is neergelegd, behoefde dat niet tekort te doen. Inderdaad meent SOLTAU, door zijn arbeid het Christendom, gelijk het oorspronkelijk was, te kunnen redden [1]); met de straks genoemde „Grundprinzipien aller wissenschaftlichen Theologie", die hij opstelt, is hem wel het vasthouden „an einer unfehlbaren Kirchenlehre" onvereenigbaar [2]), maar niet wat volgens hem de Christelijke leer als zoodanig uitmaakt. Dat hij hieronder iets verstaat, dat naar onze opvatting met Christendom weinig meer te maken heeft, en GRUPPE [3]) zeer juist oordeelt: „Die orthodoxen Gegner werden S. vermutlich vorwerfen, dass er nicht mehr auf kirchlichem oder überhaupt auf religiösem Standpunkt stehe", doet thans niet ter zake: op de *bedoeling* van SOLTAU komt het aan.

Maar nu komt GRUPPE, een van de beste kenners der antieke religie, en toont in zijne bespreking van SOLTAU's werk [4]) overtuigend aan, dat hij hierbij niet kan staan blijven; dat hij

---

[1]) GRUPPE, t. a. p., coll. 306, 307; zie ook CROHN in de Berl. Phil. Wochenschr. van 16 Nov. 1901, col. 1416 vlg.. Het is ongeveer hetzelfde wat HARNACK beoogt of althans beoogd heeft, vgl. BIESTERVELD, a. w., blz. 9.

[2]) Berl. Phil. Wochenschr. van 18 Juni 1910, col. 776.

[3]) t. a. p.

[4]) t. a. p.

niet het eene prijsgeven, het andere behouden kan, en dat hij zoo niet alleen de kerk niet bevredigt, maar ook de wetenschap niet. Immers, SOLTAU is nog van meening, dat de mensch gelooven moet en mag, zelfs in dogmatischen vorm, en hij houdt nog vast aan de absolute waarde van het Christendom; welnu, hierdoor komt hij volgens GRUPPE „mit den Grundbedingungen aller Wissenschaft in unausgleichbarem Gegensatze."

„Der moderne, der wissenschaftlich denkende Mensch" — aldus redeneert GRUPPE — „muss nicht glauben; an den Grenzen seiner Erkenntnis bescheidet er sich mit entsagungsvollem Nichtwissen. Das Dogma wird als wahr vorausgesetzt, die Wissenschaft kennt keine Voraussetzungen. Einer der wichtigsten Grundsätze aller Wissenschaft und als solcher schon von der antiken Philosophie anerkannt ist die Lehre von der Relativität aller Werturteile...." [1])

GRUPPE zelf is dan ook van meening, dat wie niet geloovig Christen is, er over zal kunnen twijfelen, of niet het monotheïsme van Plato of van Aristoteles of het buddhistisch atheïsme in logische consequentie en in eenvoudigheid zich boven het Christendom verheft, of niet Buddha's ethiek en ook die van vele philosofen hooger of nuttiger eischen stelt, of niet de groote Grieksche dichters en kunstenaars een zuiverder humaniteit

---

[1]) t. a. p. col. 307.

hebben gepredikt dan het Christendom, of de leer van de opstanding des vleesches in den jongsten dag (die volgens GRUPPE in den tijd van den beslissenden strijd hoofdzakelijk het Christendom van het heidendom onderscheidde) werkelijk rationeeler is en meer de moreele instinkten aanwakkert dan het gelukzalig voortleven der ziel, waarnaar de zwakkelingen van de oudste tijden af hebben verlangd, of dan het opgaan in het Nirwana .... [1])

Zulke taal heeft althans dit voor, dat ze oprecht is: hier vindt Ge onomwonden uitgesproken wat leeft in het hart van velen, die het verbergen onder schoon schijnende phrasen; hier geen poging tot bemantelen uit vrees om af te stooten, hier niets van een kritiek, die — om GRUPPE's eigen woorden te gebruiken — „zugleich Apologetik sein soll", hier de *zuivere antithese van geloof en ongeloof.*

Dat GRUPPE voorts de Christelijke grondgedachten wil verklaren uit indirecte [2]) ontleening aan assy-

---

[1]) col. 310. Men lette weer op het analoge waardeeringsoordeel van DELITZSCH over Israël's religie en die van Babel in zijn „Babel und Bibel II", door KUYPER, Evol. of Rev. blz. 8, aldus weergegeven: „De voortreffelijkheid van Babel's rechtsorde en ethiek werd hoog boven Israel's Thora verheven; Israel was niets dan een Abklatsch van Babel; het stond met zijn bloedwraak, met zijn zinnelijk Hooglied, met zijn particularistischen nationaalgod zelfs èn zedelijk èn religieus op lager peil." Zie ook de aantt., blzz. 53, 54 en 104.

[2]) Dit tegen GUNKEL, die volgens GRUPPE „nicht zu ganz befriedigenden Ergebnissen kommen (konnte), weil er direkte Abhängigkeit von den erhaltenen babylonischen Lehren voraussetzt." Vgl. echter DEISSMANN, Licht vom Osten, blz. 190, aant. 2.

risch-babylonische mystiek der 6de eeuw vóór Christus — eene mystiek, die volgens hem ook in het Hellenisme een groote rol speelt — [1]), dat naar zijne meening Jezus „ein eigentliches Sittengesetz, d. h. für alle Zeiten gültige Verhaltungsregeln überhaupt nicht aufstellen wollte und nach seinen Voraussetzungen auch gar nicht aufstellen konnte", [2]) wordt zoo bijna bijzaak: GRUPPE's hypothese, hoe wel doorgedacht ook, is er slechts één uit de vele elkaar uitsluitende van hen, die de Schrift als Gods Woord verwerpen, en wanneer hij meent, dat tot een ideale zedewet het Christendom eerst gekomen is in de tweede helft der tweede eeuw, door een groot deel van de Stoïcijnsche ethiek over te nemen en voor zich pasklaar te maken, [3]) dan beweert hij hiermede niets origineels. In geheel iets anders — ik zeide het reeds — ligt de beteekenis zijner woorden, hunne bijzondere waarde voor ons in den strijd om Gods Woord: *in den moed, waarmede deze geleerde uitkomt voor de uiterste consequenties, waartoe zijn standpunt hem brengt.*

Wanneer onzerzijds de eisch werd gesteld: geloof in de Schrift, dan verschool men zich van

---

[1]) Griech. Mythol. u. Religionsgesch. (München, Beck, 1906), blz. 1607 vlgg.; vgl. ook zijn „Bericht über die Literatur zur ant. Myth. u. Religionsgesch. aus den J. 1898—1905" (BURSIAN's Jahresber. Band CXXXVII), blz. 302 vlgg..

[2]) B. Ph. W. van 9 Maart 1907, col. 309.

[3]) col. 309.

modernen kant steeds achter een *non possumus*, en beriep zich daartoe op de resultaten der historische kritiek, op innerlijke tegenstrijdigheden, op ongeloofwaardige overlevering, [1]) kortom op intellectueele bezwaren, die het aanvaarden der Schrift als zoodanig onmogelijk maakten. Onzerzijds is daartegenover steeds gewezen op „de ethische beteekenis van den strijd, die alle eeuwen door tegen de Schrift is gevoerd." [2])

Welnu, hier komt een man van groote wetenschap, maar niet een der onzen, veeleer een die zoover mogelijk van ons af staat, ons oordeel bevestigen, en hij richt zich — over het hoofd van SOLTAU heen — met zijn principieele bedenkingen „gegen einen erheblichen Teil der modernen Forschung," [3]) verwijt haar haar gebrek aan consequentie, houdt haar voor, hoe dwaas toch haar eisch is, „Lehren für absolut wahr zu halten, welche die Wissenschaft auf ihrem zufälligen Standpunkt von 1906 als die eigentlichen Lehren Jesu aus einer vielfach überarbeiteten, nacheinander durch verschiedene Tendenzen getrübten Überlieferung herausschälen zu können glaubt, und innerhalb deren es obenein freistehen soll, nach freiem Ermessen einzelne Sätze als zufällige und unwesentliche Anpassungen an die Vorstellungswelt der Zeitgenossen des Religionsstifters

---

1) BAVINCK, a. w., blz. 465.
2) BAVINCK, t. a. p.
3) t. a. p. col. 312.

unbeachtet zu lassen,"[1]) ziet in dezen eisch een „nicht überwundene dogmatische Rest", die „natürlich... das wissenschaftliche Urteil bisweilen trüben (muss)," ontrukt haar in één woord, in naam der wetenschap, alle bedeksel harer wetenschappelijke naaktheid — en hij steunt dit zijn oordeel niet allereerst op historisch-intellectueele gronden, maar op ethisch-metaphysische, niet op de innerlijke onbetrouwbaarheid der Schrift, maar op de „Relativität aller Werturteile".

Dat deze leer zelf weer een dogma is en hieruit opnieuw blijkt, hoe zelfs de meest consequente onzer tegenstanders met zich zelf in strijd komt, behoeft thans niet nader te worden uiteengezet: het komt hier aan op de verplaatsing van den strijd van historisch naar metaphysisch terrein, of liever, op de — wellicht ongewilde — erkenning, dat hij hier thuis hoort. De enkele woorden: „Wer nicht... ein gläubiger Christ ist," spreken boekdeelen: ze bewijzen onomstootelijk, dat het hier niet in de eerste plaats gaat om de feiten, maar om de waardeering en beoordeeling daarvan. Want wel wordt door Gruppe de geloovige Christen buiten de erve der wetenschap gesteld, maar dit geschiedt geenszins allereerst, wijl zulk een de ongeloofwaardigheid der Schrift niet inziet, maar omdat hij het wetenschappelijk postulaat van de „Relativität aller Werturteile" niet aanvaardt. En zoo ligt in Gruppe's beschouwing besloten de zeer

---

[1]) col. 307.

juiste erkenning, dat het ten slotte niet gaat om de herkomst van de leeringen der Schrift, maar om hun geldigheid en waarde. [1]

Vandaar dat, ik zeg niet uit algemeen-menschelijk of uit religieus, maar uit *wetenschappelijk* oogpunt deze richting voor ons zooveel gemakkelijker te waardeeren is, ons in zekeren zin zooveel meer in het gevlei komt dan de arbeid der vroegere literaire kritiek, die door haar op den achtergrond is geraakt. Vooral dit laatste is van groot belang. „Das Interesse an den grossen religionsgeschichtlichen Problemen", aldus uit zich JOHANNES WEISS, zelf een lid der „religionsgeschichtliche" school, in zijn meesterlijk referaat over „Die Aufgaben der neutestamentlichen Wissenschaft in der Gegenwart", [2] „hat die „öden" Echtheitsfragen, die „kleinmeisterlichen" Abhängigkeitsuntersuchungen in den Hintergrund gedrängt.

---

[1]) Teekenend is in dit opzicht deze uitlating (col. 306): „Trotzdem glaube ich nicht, dass Werke wie diese (dat van SOLTAU n.l.) in dem grossen Freiheitskampf, den die moderne Kultur durchkämpfen muss, eine grosse Bedeutung haben werden. Gegenüber alledem, was irgend eine der bestehenden Kirchen bieten kann, sind die Anschauungen, mit denen der denkende Mensch an die grossen Rätsel des Lebens herantritt, so vertieft, hat sich der gesamte Gesichtskreis so erweitert, und wenn auch die sittlichen Werturteile heutzutage durcheinander schwirren, so tönen doch aus dem Wirrwarr deutlich schon so reine Stimmen hervor, dass das, was in den kirchlichen Vorstellungen aus der Kultur früherer Jahrhunderte und Jahrtausende nachklingt, dagegen als etwas Eintöniges oder Misstöniges an unser Ohr dringt." De „Relativität aller Werturteile" komt hier overigens wel eenigszins in het gedrang.

[2]) Boven (blz. 46) reeds aangehaald. Het citaat vindt men op blz. 32.

„Literarkritik" ist fast ein verpönter Begriff. Ja es macht sich heute nicht nur eine Ermüdung sondern geradezu eine gewisse Erschlaffung des kritischen Sinnes auch in der kritischen Schule geltend. Wir stehen in Gefahr, sichere Ergebnisse der grossen kritischen Periode wieder einzubüssen." Reeds voor veertien jaar schreef HARNACK de merkwaardige woorden: „Wir sind in der Kritik der Quellen des ältesten Christenthums ohne Frage in einer rückläufigen Bewegung zur Tradition" [1]). En als om deze bewering waar te maken, tracht hij in het eenige jaren later verschenen geschrift: „Lukas der Arzt, der Verfasser des dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte" [2]), het bewijs te leveren, dat zoowel het derde Evangelie als de Handelingen der Apostelen afkomstig zijn van den Antiocheenschen geneesheer Lukas, den metgezel, vriend en medearbeider van Paulus, — juist dus (PREUSCHEN merkt het terecht op [3])) de stelling van EUSEBIUS [4]), in hoofdzaak zelfs reeds van

---

[1]) Gesch. der altchrist. Litt. II. Die Chronol. der altchrist. Litt. bis Euseb. I (Leipzig, 1897), Vorrede, blz. X, aangehaald in de B. Ph. W. van 24 Juli 1897, col. 938. Vgl. ook BIESTERVELD, a. w., blz. 92 vlg.. Niet minder belangrijk is deze uitspraak: „der chronologische Rahmen, in welchem die Tradition die Urkunden angeordnet hat, ist in allen Hauptpunkten, von den Paulusbriefen bis zu Irenäus, richtig und zwingt den Historiker, von allen Hypothesen in Bezug auf den geschichtlichen Verlauf der Dinge abzusehen, die diesen Rahmen negieren."

[2]) Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament, I, 1. Leipzig. Hinrichs, 1906.

[3]) Berl. Phil. Wochenschr. van 14 Nov. 1908, col. 1426.

[4]) h. e. III, 4, 6 (EUSEBIUS' Werke ed. SCHWARTZ, II, 1 [1903], blz. 192): Λουκᾶς δὲ τὸ μὲν γένος ὢν τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας, τὴν ἐπιστήμην δὲ

IRENAEUS[1]). Geen wonder, dat dit werk niet weinig verrassing heeft gebracht, „weil es" — om met PREUSCHEN[2]) te spreken — „den Anschein haben kann, dass auch H. schliesslich auf dem Weg nach Rom angelangt ist." Dat deze verrassing volgens PREUSCHEN niet gerechtvaardigd was, daar immers „das Dogma der Kritik... nicht weniger unerträglich (ist) als das der Tradition, und die Verteidiger der Tradition sans phrase... an diesem Bundesgenossen doch nur gemischte Freude haben (dürften)" — het laatste voegt hij er natuurlijk ter geruststelling bij —, doet aan de waarde van het feit niets af.

Ook uit GRUPPE's uiteenzettingen spreekt eene zekere onverschilligheid voor de problemen der literaire kritiek, die hem trouwens uit den aard der zaak minder raken: hij beziet de traditie uit geheel ander oogpunt en laat de literarisch-kritische vragen links liggen.

En wat eindelijk DEISSMANN aangaat, hij staat „in den literarhistorischen Problemen der neutestamentlichen Schriften z. T. in Gegensatz zu der jetzt herrschenden kritischen Richtung" — de woorden zijn van WENDLAND, die in zijn overigens zeer waardeerend artikel over DEISSMANN's boek[3]),

---

ἰατρός, τὰ πλεῖστα συγγεγονὼς τῷ Παύλῳ, καὶ τοῖς λοιποῖς δὲ οὐ παρέργως τῶν ἀποστόλων ὡμιληκώς, ἧς ἀπὸ τούτων προσεκτήσατο ψυχῶν θεραπευτικῆς ἐν δυσὶν ἡμῖν ὑποδείγματα θεοπνεύστοις κατέλιπεν βιβλίοις, τῷ τε εὐαγγελίῳ.... καὶ ταῖς τῶν ἀποστόλων Πράξεσιν....

1) III, 14, 1.

2) t. a. p. col. 1436.

3) Deutsche L. Z. van 12 Dec. 1908, col. 3142 vlgg..

toch met het oog op enkele uitlatingen daarin meent te moeten opkomen tegen wat hij noemt „die Lässigkeit, mit der jetzt vielfach literarhistorische Fragen behandelt werden"; de theologen van rechts, zoo vreest hij, zullen „den Widerspruch gegen Ergebnisse moderner Kritik..., wohl unter Hervorhebung der philologischen Autorität, mit Wohlgefallen notieren." [1])

Reeds uit hetgeen WEISS opmerkt nu blijkt, dat, al vertegenwoordigen niet al deze geleerden dezelfde richting, dit verschijnsel geenszins

---

[1]) Inderdaad zijn de uitingen van DEISSMANN vrij sterk. Nadat hij reeds op blz. 170 ten opzichte van de katholieke brieven van Jakobus, Petrus en Judas had opgemerkt: „Die Frage nach der „Echtheit" aller dieser Episteln ist bei unserer Betrachtungsweise bei weitem nicht so wichtig, wie sie es zweifellos wäre, wenn die Texte Briefe wären," richt hij blz. 191 tegen de literaire kritiek dezen aanval:

„Die Dürftigsten aber sind die Nichtsalsweiterschieber und Namentilger. Das Triviale ist ihnen echt; wo ein grosser Name steht, muss radiert werden: die Bergpredigt stammt nicht von Jesus, der zweite Korintherbrief nicht von Paulus! Von wem denn? Die Bergpredigt von X. oder Y. oder vielleicht von siebzehn Anonymen, und der zweite Korintherbrief, wenn er überhaupt von jemandem stammt, stammt von Z., jawohl von Z.! Mit solcher Anonymisierung glaubt man dann nicht bloss eine wissenschaftliche Tat getan, sondern auch die Texte selbst endgültig erledigt zu haben.

„Nun wohl, angenommen es gäbe triftige Gründe, die Bekenntnisse des zweiten Korintherbriefes dem Paulus abzusprechen, so würde ich diese Gründe anerkennen. Aber würde dann der Text selbst erledigt sein? Der Text selbst, mit seinen Gedanken, bleibt . . . .

. . . .

„Was ist mit der Anonymisierung der synoptischen Jesusworte eigentlich geleistet? Bloss das Nomen proprium *Jesus* ist weggekratzt: die Kraftzentrale, die ICH-Persönlichkeit, die hinter den Worten steht, ist geblieben."

toevallig is, maar rechtstreeks samenhangt met de heerschappij der „religionsgeschichtliche" methode [1]: eensdeels staat men vrijer, doordat men niets meer heeft te ontzien, aan den anderen kant heeft men een afkeer gekregen van de dorheid der literaire kritiek, en stelt nu het religieuze verstaan op den voorgrond. [2])

Daarmede echter is de strijd veel zuiverder geworden: hij is van het objectieve naar het subjectieve terrein verplaatst, hij loopt niet meer in de eerste plaats over feiten, maar over opvattingen: [3]) had de kritische school recht gehad, dan ware gelooven niet wel mogelijk; nu echter blijkt

---

1) Wat ook hierdoor bewezen wordt, dat zich op Oud-Testamentisch terrein een dergelijk verschijnsel voordoet. Vgl. Kuyper, Evolutie of Revelatie, blz. 21 vlg., blz. 23 vlg.. Zoo kan Kuyper (blz. 9) erkennen, dat Delitzsch „het probleem zuiver gesteld" heeft.

2) Merkwaardig is in dit opzicht de door Pfleiderer (Prot. Monatshefte 11, 117 vlgg.) opgeworpen vraag, „ob nicht künftige Generationen den wichtigsten Erfolg aller dieser jetzt mit so grossem Eifer betriebenen kritischen Studien eben darin finden werden, dass sie die Unmöglichkeit, den christlichen Glauben auf dieses historische „Wissen" zu gründen, zu voller Evidenz gebracht haben?" P. toont aan een aantal voorbeelden, dat wat den een „durchaus" zeker is, den ander „schlechthin undenkbar" voorkomt; dat de een voor „ganz undurchführbar" verklaart, wat de ander scherpzinnig meent bewezen te hebben (Theol. Jahresber. XXVII, 3, blz. 43 vlg.).

Behalve het in den tekst gezegde is hier overigens ook de samenwerking van theologen en philologen, in verband met den vooruitgang der philologie in methodisch opzicht, van invloed geweest.

3) Wat natuurlijk niet inhoudt, dat voor de eene meening evenveel zou te zeggen zijn als voor de andere.

duidelijk, dat het ongeloof geenszins noodzakelijk gevolg is van objectief historisch onderzoek — dat, streng genomen, trouwens niet bestaat —, maar veeleer subjectief wijsgeerig postulaat.

Zoo kunnen we dankbaar gebruik maken van het materiaal, dat van deze zijde in steeds grooter hoeveelheid wordt bijeengebracht: [1]) dat materiaal als zoodanig, mits natuurlijk naar behooren gecontroleerd, hebben we niet te vreezen. Wel echter heeft ons steeds voor oogen te staan, dat in werkelijkheid voor het Christelijk geloof dit standpunt niet beteekent vooruitgang, maar achteruitgang, niet toenadering, maar vervreemding, ja voor dit geloof gevaarlijker vijand is dan het ooit heeft gekend. Vijand van het geloof, maar daardoor — hoe zou het anders kunnen — ook van de Christelijke wetenschap. Of wilt Ge hiervoor nog nader bewijs, wilt Ge nog duidelijker zien, hoe groot de klove is, die ons scheidt, welnu, hoort dan de verzekering van een GRUPPE, dat tot een werkelijk verstaan der antieke, dus allereerst der Grieksche, religie — waarin VON PROTT's fijn voelende geest zoo juist den sleutel zag tot het recht begrip der Grieksche kultuur [2]) — nooit

---

[1]) In zooverre scharen we ons aan de zijde van die rechtsche theologen, van wie WENDLAND (t. a. p.) profeteert, dat ze „die philologische Gelehrsamkeit [van DEISSMANN's boek] aufs höchste preisen und das Material zu fleissigster Benutzung empfehlen (werden)."

[2]) Zie den „Nachruf" van DÖRPFELD en SCHRADER in de B. Ph. W. van 10 Oct. 1903, col. 1311; uitvoeriger SCHRADER in zijne biographie (BURSIAN's Jahresber. Band CXXVIII B, blzz. 1—13).

iemand kan komen, die in het Christendom „den absoluten Wertmesser zu haben glaubt." [1]) —

B. Wanneer ik bij het eerstgenoemde standpunt onevenredig lang stil gestaan heb, dan is dit inzonderheid, wijl thans de meeste studiën die over deze dingen handelen, er op rusten; bij de schildering van het tweede kan ik me temeer beperken, wijl dit bestudeering der oudheid veeleer uitsluit. Werd bij de eerste methode de Schrift als Gods Woord, m. a. w. de Goddelijke factor, opgeheven, hier geschiedt het omgekeerde: niet alleen gaat men uit van de Christelijke religie, maar beschouwt die ook als het eenige, waarmede rekening moet worden gehouden. De klassieke oudheid is dan alleen de wereld die in het booze ligt, waarin geen goed woont, en die dus ook geen goed kan doen. Wat er nog voor deugdelijks in wordt gevonden, dat is ontleend aan Christendom of Jodendom, of nog verder terug, aan zwakke en verworden herinnering van de oorspronkelijke kennisse Gods.

Zoo noemt Clemens van Alexandrië den wijsgeer Plato kortweg ὁ ἐξ Ἑβραίων φιλόσοφος, [2]) en hebben volgens hem de Grieksche philosofen in het algemeen deelen der waarheid aan de Hebreeuwsche profeten ontleend en voor hun eigendom uitgegeven, [3]) inzonderheid echter met de boeken

---

[1]) B. Ph. W. van 9 Maart 1907, col. 311.

[2]) Strom. I, 1, 10 (p. 8 Stählin).

[3]) Zeller, Ph. d. Gr. I, 1⁵, p. 22, aant. 1. Vgl. Strom. I, 21, 101.

van Mozes[1]) hun voordeel gedaan. Zoo zou volgens Justinus[2]) Plato het geheele Oude Testament gekend hebben, en spreekt Eusebius van een achter Jodendom en Grieken liggenden oudsten ritus van Godsvereering en oeroude wijsheid, die in het Christendom slechts vernieuwing en volmaking zou hebben ontvangen;[3]) terwijl men soortgelijke uitingen vindt bij andere kerkvaders.[4])

Voorgegaan was hun hierin de Joodsche Apologetiek, met name de Joodsch-Alexandrijnsche philosophie.[5]) Reeds in het begin der tweede eeuw vóór Christus had de Joodsche Peripateticus Aristobulus in eene „Verklaring der Mozaïsche Wet (ἐξηγήσεις τῆς Μωυσέως γραφῆς)" het bewijs trachten te leveren, dat er lang vóór de Septuaginta, ja zelfs vóór de Perzische oorlogen eene oeroude Grieksche vertaling van den Pentateuch zou hebben bestaan, waaruit behalve vele andere oude dichters en wijsgeeren ook Pythagoras en Plato hun

---

[1]) Strom. I, 25, 165 (p. 103 St.); vgl. Geffcken, Zwei Griech. Apologeten (Leipzig und Berlin, Teubner, 1907), p. 255. Zie ook II, 5, 20 (p. 123 St.): Πάντα τοίνυν τὰ προειρημένα φαίνεται παρὰ Μωυσέως τοῦ μεγάλου ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας διαδεδόσθαι δόγματα, en voorts het geheele 5de boek, vooral aan het einde.

[2]) Apol. I, 44. Willmann, Gesch. des Idealismus I (1894), blz. 104.

[3]) Dem. ev. I, 2. Willmann, blz. 15.

[4]) Willmann, t. a. p.; Gruppe, Gr. Myth. u. Rel.gesch., blz. 1633.

[5]) Gruppe, t. a. p.; Geffcken in de „Einleitung"; Zeller, Ph. d. Gr. III, 2[4], blz. 269 vlgg.; Schürer, a. w., III[4] (1909), blz. 547, e. a. (vooral het door Gruppe geciteerde werk van Hatch). Clemens beroept zich Strom. I, 22, 150 (p. 93 St.) uitdrukkelijk op Aristobulus en zijn hieronder weergegeven uitspraak.

voortreffelijkste gedachten geput hadden;[1]) gelijk trouwens reeds HERMIPPUS VAN SMYRNA in een geschrift over Pythagoras dezen bekendheid met en navolging van Joodsche leeringen zou hebben toegeschreven.[2]) Ja, voor PHILO staat de veronderstelling, dat de Grieksche wijsheid zelve afkomstig is uit de Joodsche openbaring, zóó vast, dat hij er niet aan twijfelt, of Heraclitus heeft de hoofdzaken van zijn stelsel, zooals bijv. de leer der tegenstellingen van alle zijn, aan het boek Genesis ontleend, aan Zeno heeft de geschiedenis van Jakob en Ezau tot voorbeeld gediend, de Grieksche wetgevers hebben gebruik gemaakt van de bepalingen van den Pentateuch, en dergelijke meer; sterker nog: hij zegt zoo algemeen mogelijk, dat de Joodsche wetten tot Barbaren en Grieken, in alle oorden der wereld en tot alle volken, van het eene einde der aarde tot het andere zijn doorgedrongen.[3])

---

[1]) ZELLER, Ph. d. Gr. III, 2^{4}, blz. 280 vlg.; SUSEMIHL, Gesch. der Griech. Litt. in der Alexandr.z. II (1892), blz. 631; SCHÜRER, a. w., III^{4} (1909), blz. 514. — Door bisschop PHILASTRIUS van Brescia (einde der 4de eeuw) wordt dit dan overgebracht op de Septuaginta. Men vergelijke de door WENDLAND in zijn uitgave van PSEUDO-ARISTEAS ad. Philocr. (Leipzig, 1900), blz. 161, afgedrukte plaats (diversarum hereseon liber CXLII p. 114 MARX): „... unde et maxime argumenta sumentes filosophi, poetae, oratores atque historiographi, sicuti voluerunt, ad suae paganitatis mendacia transtulerunt..." sqq..

[2]) SUSEM., t. a. p., blz. 632; vgl. ZELLER, I, 1^{5}, blz. 302; SCHÜRER, t. a. p., blzz. 425, 519, 625.

[3]) ZELLER, a. w., III, 2^{4}, blzz. 393, 394, waar men de bewijsplaatsen vinden kan; SCHÜRER, III, blz. 701. — De bewering wordt herhaald door JOSEPHUS c. Apionem II, 16; 36; 39. Het is dus min juist, wanneer KEIL, Handb. der Bibl. $Archäol.^{2}$, blz. 69 schrijft: „Der eigentliche Urheber dieser Ansicht ist der jüdische Geschichtschreiber *Fl. Josephus*" enz. Ze is inderdaad veel ouder.

Is het dan wel te verwonderen, dat nog de Christelijke geleerden tot na de Reformatie zich op eenzelfde wijze uiten [1]) en zelfs in de kantteekeningen van onze Statenvertaling de nawerking valt te bespeuren der leer, dat al het goede in de heidenwereld afkomstig is uit de Oud-Testamentische Openbaring, wanneer daarin bij de woorden van Hand. 14 : 11: „De goden zijn den menschen gelijk geworden en tot ons nedergekomen," wordt opgemerkt:

> gelijk daarvan in de heidensche geschiedenissen of fabelen voorbeelden verhaald worden; welke meening gesproten schijnt te zijn uit sommige verschijningen der engelen aan de voorvaderen geschied, die de heidenen in fabelen hebben veranderd.?

Intusschen, dit standpunt — juist het tegengestelde van dat der „religionsgeschichtliche" methode — moge door niet weinige Schriftgeloovigen ingenomen zijn (behalve bij de kerkvaders, [2]) inzonderheid de Apologeten, vindt men het de eeuwen door bij

---

[1]) Zeller, a. w., I, 1⁵, blz. 22.

[2]) Vgl. behalve de reeds aangehaalde werken nog Gruppe, Die Griechischen Culte und Mythen in ihren Beziehungen zu den Orientalischen Religionen, I (Leipzig, Teubner, 1887), blz. 30: „Die Kirchenväter begnügen sich in ihrer wissenschaftlichen Widerlegung des classischen Heidentums mit den Waffen, welche die heidnische Philosophie selbst geschmiedet... Neu ist, dass der Paganismus als eine Vergröberung der den Erzvätern rein mitgeteilten göttlichen Wahrheit betrachtet wurde; „der Teufel ist ein Dieb", sagt Basilius, „er stiehlt unsere Überlieferung."" In de aanteekening verwijst G. dan verder naar Tat. *Adv. Graec.* 254 c. 12; 275 c. 40. Zie voorts Nebrlich, Das Dogma vom Klassischen Altertum. Erstes Buch. Erster Teil en Zweiter Teil (blzz. 1—49).

Roomsche theologen,[1]) en ook bij LUTHER schemert het door[2])), Schriftuurlijk is het niet — en

---

[1]) GRUPPE, a. w., blz. 31: „...im siebzehnten Jahrhundert.... überwogen solche Systeme der Mythendeutung, welche im Sinne des Alexandriners Clemens und anderer Kirchenväter alle polytheistischen Religionen zu Abarten des hebräischen Monotheismus machen wollten. Unter diesen Werken haben besonders des G. Voss neun Bücher *de theologia gentili et physiologia christiana sive de origine ac progressu idololatriae* (Amsterd. 1642) einen lange merkbaren Einfluss ausgeübt; was von theologischen und mythologischen Schriften in der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts erschien, steht grossenteils auf diesem Standpunkt. Namentlich die ausgesprochen katholische Litteratur, die in jener Periode eine Bedeutung hatte, wie seitdem nicht wieder, hat immer wieder im Heidentum depravirte Erinnerungen der ursprünglichen Offenbarung gefunden."

In de aant. noemt hij dan o. a. het werk van den Jezuïet Dominique de Colonia *la religion chrétienne autorisée par le témoignage des auteurs payens* Lyon 1718, en gaat daarna aldus voort: „Noch bis auf den heutigen Tag hat... die Ansicht, dass das Heidentum nur die durch Unverstand entstellte ursprüngliche Offenbarung sei, namentlich in England zahlreiche Anhänger; so hat z. B. Gladstone in seiner *Iuventus mundi* mit mehr Enthusiasmus als Kritik jenen Satz verfochten..."

Vgl. ook KEIL, t. a. p.: „Die ältere orthodoxe Theologie erklärte die Mos. Institutionen für durchaus originell und von Gott durch Mosen geoffenbart, und die ähnlichen oder verwandten heidnischen Cultusformen für der göttlichen Offenbarung nachgebildet und aus den Büchern Mose's entlehnt." Behalve Vossius vermeldt KEIL Dilherr, Bochart en den Franschen bisschop Huet (ook door GRUPPE genoemd). —

In hoeverre inderdaad sommige mythen op deze wijze te verklaren zijn, kan hier natuurlijk niet besproken worden. Vgl. BIESTERVELD, a. w., blz. 88.

[2]) Over LUTHER en de klassieken zie men het werkje van O. G. SCHMIDT, Luther's Bekanntschaft mit den alten Classikern (Leipzig, 1883); voor het hier behandelde punt inzonderheid NEBBLICH, Das Dogma vom klassischen Altertum enz., blz. 123 vlgg. (Luthers Stellung zum Altertume); zoo blz. 124: „seinem innersten Wesen nach nahm Luther dem Altertume gegenüber eine Stellung ein, die uns allerdings zunächst an die Kirchenväter erinnert".

evenmin wetenschappelijk. Immers, het moet er niet slechts toe leiden, de Schrift, tegen haar eigen bedoeling in [1]), op zich zelve te plaatsen, haar los te maken van haren historischen achtergrond en van haren band met het menschelijk geslacht — de theorie der mechanische inspiratie ligt in deze lijn [2]) en evenzeer de kunstmatige isoleering van het Nieuw-Testamentisch Grieksch [3]) —, maar ook doet het in zijne consequenties noodzakelijk de oudheid als zoodanig in hare beteekenis voor de menschelijke kultuur, voor de wereldhistorie, en bovenal voor het Christendom miskennen, eenerzijds haar zelve, als de wereld die in het booze ligt, ten eenen male verwerpen, en aan

---

Zie ook blz. 123: „Dass eine Weltanschauung, welche auf diese Weise einerseits der Vergangenheit den Krieg erklärte, andrerseits die christlichen Prinzipien fortbildete, unmöglich mit dem tief unter dem Christentume stehenden Heidentume sympathisieren konnte, ja in dieser einen Beziehung mit den sonst so energisch zurückgewiesenen Kirchenvätern Hand in Hand ging, ist nur allzu natürlich."

Over het *verschil* van het Roomsche en het Luthersche standpunt in dezen behoeft hier niet gehandeld te worden. Vgl. BAVINCK, a. w., I², § 10.

[1]) Dit is bij de toelichting der andere stelling nader betoogd: zie boven, blz. 31 vlgg..

[2]) Dat men daarmede vastloopt, is vroeger reeds aangestipt (blz. 32). Vgl. nog Dr. H. H. KUYPER, Evolutie of Revelatie, blz. 39: „Voor de mechanische opvatting der Schriftinspiratie, alsof Mozes zonder eenige traditie of oorkonde Genesis op Goddelijk bevel zou hebben opgeschreven, is deze verwantschap [tusschen de traditie van Babel nl. en die der Heilige Schrift] onverklaarbaar..."; ook Dr. A. KUYPER, Encycl. III², blz. 78 vlgg..

[3]) Hierover zal straks nog nader zijn te handelen.

den anderen kant het goede wat men in haar nog moet erkennen, toeschrijven niet aan de werkingen van Gods genade in den gevallen mensch, maar uitsluitend aan vage herinneringen aan eene algemeene Oeropenbaring of ook aan rechtstreeksche ontleening uit de wijsheid van den Bijbel. De waarde van de kennis der oudheid wordt dan nog alleen gezocht in de omstandigheid, dat ze onmisbaar is voor het verstaan der Schrift; en omgekeerd is die Schrift wel genoegzaam ter zaligheid, maar voor de bestudeering en beschouwing der antieke wereld als zoodanig heeft ze niets te zeggen. Zoo laat men noch aan de Schrift, noch aan de oudheid recht wedervaren, en verstaat daardoor die Schrift slechts ten deele, de oudheid in het geheel niet: het Christelijk geloof voert hier niet tot Christelijke wetenschap. Op *dit* standpunt wordt feitelijk de *tweede* factor op zij gezet: tot eene *be*oordeeling komt men niet; of liever, ze wordt dadelijk eene *ver*oordeeling; en daardoor oplossing van het probleem onmogelijk. —

C. Eerst het dogma der gemeene genade, een dogma, dat, in de Schrift geworteld, reeds door een enkelen kerkvader gevoeld, [1]) door Calvijn als dogma geponeerd, [2]) door den stichter onzer hoogeschool in zijn volle beteekenis voor de wetenschap ontvouwd, [3]) door haren eersten

[1]) Bavinck, a. w., blzz. 311, 331.
[2]) Instit. II, 2, 12 vlg.; II, 3, 3 vlg..
[3]) De gemeene Gratie, I—III, 1902 vlgg.; Encycl. III[2], blz. 453

philologischen hoogleeraar op de studie der oudheid is toegepast,[1]) eerst dit dogma, zeg ik, schept hier de juiste verhoudingen. Het laat de Schrift Schrift en cijfert de oudheid als zelfstandigen factor niet weg; het zoekt geen heil in de nivelleering der „historische" methode, en stelt zich evenmin tevreden met het valsche isolement, waartoe eene methodistische Schriftopvatting voeren moet; maar het neemt voor de beschouwing der oudheid de Schrift ten grondslag, en tracht bij haar licht de raadselen van het klassieke heidendom te verklaren.

Dat dit doel hier ooit ten volle bereikt zal worden, ik zal de laatste zijn, om het te beweren: ook voor den Gereformeerden belijder zijn niet alle vraagstukken opgelost, voor hem wellicht nog minder dan voor anderer bewustzijn:

---

vlgg.; Het Calvinisme (Zes Stone-Lezingen), blz. 110 vlg.. Vgl. ook BAVINCK, De algemeene Genade (1894); Dogmat. I², blz. 311 vlgg., III², blz. 227 vlg., en de aldaar aangehaalde werken.

[1]) De Wetenschap van den Logos. Amsterdam, 1891, blz. 27 vlgg.. Ook van Roomsche zijde heeft men wel getracht, de klassieke oudheid van Christelijk standpunt te bezien; zelfs poogde LUTTERBECK in zijn geschrift: „Ueber die Wiedergeburt der Philologie zu deren wissenschaftlichen Vollendung" (Mainz, 1847) te toonen, „dass die Philologie als Wissenschaft durch christlich-philosophische Auffassung und Würdigung des klassischen Alterthums zum Abschluss gebracht werden müsse" (BOECKH, Encykl., 1877, blz. 71). Het verschil tusschen LUTTERBECK en ons is echter juist daarin gelegen, dat hij niet rekende met de onderscheiding van algemeene en bijzondere genade; zoo is door hem „de diepte van het Christelijk standpunt... niet gevat" (WOLTJER, blz. 42), en moest zijn poging mislukken.

zelfgenoegzame voldaanheid, alsof met het beginsel ook de uitwerking verkregen ware en zuiverheid van het eerste voor onvolkomenheid in de laatste zou vrijwaren, past kwalijk bij hem, wien de belijdenis van het „ten deele kennen" [1]) ernst is. Maar aan den anderen kant ligt juist in dit γινώσκειν ἐκ μέρους, in dit βλέπειν ἐν αἰνίγματι voor den geloovigen onderzoeker de troost, wanneer de raadselen zich vermenigvuldigen: immers hij komt door deze belijdenis tegenover die raadselen geheel anders te staan: zij leert hem den grond voor de onvolmaaktheid zijner kennis niet te zoeken in de Schrift als richtsnoer voor zijn onderzoek, maar in de gebrekkigheid en beperktheid zijner menschelijke vermogens. [2]) Zoo is ons geloof in de volkomenheid der Schrift als het Woord van God geen beletsel om te erkennen, dat we ook bij haar licht nimmer zóó de historie zullen bezien, dat onze kennis eene adaequate is en geen vragen of bezwaren meer overblijven.

En dan: niet alleen ons inzicht in de Goddelijke Openbaring is onvolkomen, maar ook de heidensche oudheid biedt aan den onderzoeker raadsel op raadsel, niet juist in dien zin, waarin de heidenwereld als zoodanig „in haar oorsprong, karakter en bestemming een

---

[1]) 1 Cor. 13 : 9, 12.

[2]) Bachmann (Kommentar zum N. T. herausgeg. von Th. Zahn VII, Leipzig, 1905) op de plaats (blz. 410): „Nicht die Undeutlichkeit der Offenbarung als solcher, sondern die Unfähigkeit der Menschen, die in der Offenbarung enthaltenen Gottesgedanken sich anzueignen, wird dadurch [door het woord αἴνιγμα nl.] charakterisiert."

ontzaglijk probleem" [1]) is — immers dáárvoor geeft hem de Schrift althans in beginsel de oplossing —, doch wijl zijn kennis der oudheid van zelf aan de overlevering is gebonden, en deze niet zelden geheel ontbreekt of althans in het blootleggen van de diepste motieven, die den gang der historie beheerschen, veelszins te kort schiet. Het is met name deze omstandigheid, die ERWIN ROHDE in zijn „Psyche" kon doen schrijven, „dass es . . . in antiker εὐσέβεια an vielen Stellen ein Tiefstes und Bestes gab, das unserer Erkenntniss sich entzieht" [2]); en dit geldt waarlijk niet alleen van de εὐσέβεια, die toch de kern der religie uitmaakt!

Zoo kan ook een bespreking van het probleem *Schrift-Oudheid* van *dit* standpunt uit niet alle moeilijkheden uit den weg ruimen: wetenschappelijke eerlijkheid gebiedt dit te erkennen. Maar dit geschiedt niet om eigen ontmoediging te verbergen, of een smadelijken terugtocht te dekken, alsof ik zelf twijfelde aan de houdbaarheid van mijn standpunt en van de stelling, die daarop rust: integendeel, ons geloof is niet afhankelijk van de resultaten der wetenschap en het kan dat nimmer wezen [3]) — inzooverre heeft GRUPPE [4]) tegenover SOLTAU volkomen gelijk, en kan PFLEIDERER's profetische

---

[1]) BAVINCK, Dogm. I², blz. 327.

[2]) Vorwort zur ersten Auflage (opgenomen in de vierde, Tübingen, 1907), blz. X.

[3]) Vgl. BAVINCK, a. w., blz. 467; KUYPER, Evolutie of Revelatie, blz. 21.

[4]) Zie boven, blz. 66.

vraag [1]) ter waarschuwing dienen; ons is veeleer omgekeerd — GRUPPE en anderen [2]) ten spijt — dat geloof een richtsnoer, ook voor onze wetenschap. Welnu, ook van *deze* stelling geldt in meerdere mate nog dan van de andere, die ik U toelichtte, dat ze voor dat geloof reeds op zich zelve aannemelijk is en dus feitelijk geen bewijs behoeft: is inderdaad de Schrift het Woord van God, dan moet ze a priori ook licht verspreiden over de historie der menschheid, die ze omspant en van haar eigen gezichtspunt uit beziet en bespreekt, licht verspreiden inzonderheid dus over de factoren die de geschiedenis der oudheid beheerschen en over de ideeën die in haar tot uiting komen; dan kunnen ook de nieuwe gegevens omtrent de historische ontwikkeling dier oudheid als zoodanig, eerst bij het licht der Schrift in hun juiste beteekenis worden verstaan en gevat; en de vraag blijft dan nog alleen, of we oogen hebben om op te merken. Ge ziet, hoe ik niet ten onrechte sprak van eene *petitio principii*: [3]) wat voor den ongeloovigen geleerde a priori onaannemelijk is, spreekt voor hem, die gelooft, van zelf; ik had ook kunnen spreken van eene cirkel-

---

[1]) boven, blz. 72, aant. 2.

[2]) Karakteristiek is in dit opzicht eene uiting van BEZOLD in zijn literatuurbespreking Arch. für Religionsw. VII (1904), blz. 210: „Auszuscheiden aus unserer Berichterstattung haben Streitschriften wie die von R. Kittel, der die Entscheidung über die Geschichtlichkeit biblischer Erzählungen in letzter Instanz dem christlichen Glauben zuweist."

[3]) boven, blz. 57.

redeneering: want wat voor ons een gevolg is van ons standpunt, dient ons tevens om de juistheid van dat standpunt aan te toonen.

Een bewijs in eigenlijken zin voor mijne stelling zult Ge dan ook niet van mij verwachten: Gij hebt het niet noodig, en de anderen overtuigt het niet. En bovendien, gelijk ik reeds opmerkte, de strijd loopt thans niet meer allereerst over de overlevering zelve, maar over de waardeering daarvan; waar echter niet allereerst de feiten, maar de diepste motieven der historie in het geding zijn, daar komt het allermeest aan op het standpunt, dat men inneemt, en beslist met name in ons geval, of men in overeenstemming met de Schrift teleologisch heeft leeren denken, ja dan neen.

Zoo wil ik dan ten slotte nog trachten *niet* ook *deze* stelling nog te *bewijzen*, maar veelmeer met een enkele streek de beteekenis van de studie der Schrift voor het verstaan der nieuwere ontdekkingen te schetsen en plastisch voor oogen te stellen.

Ook zoo echter is nog eene beperking noodig, eene beperking, die trouwens reeds door het voorafgaande is gegeven: ik zou U kunnen spreken over de waardij van de historische boeken der Schrift voor de ontdekkingen in Assyriё en Palestina, van de profetische boeken voor de geschiedenis van het latere Babylon; ik zou met U kunnen handelen over de beteekenis van de taal der Septuaginta, door

Psichari[1]) „le grand monument de la Κοινή" genoemd, en voorts van die der Nieuw-Testamentische geschriften[2]) voor de interpretatie der Grieksche papyri, die natuurlijk in dit opzicht evenzeer van van den Griekschen Bijbel licht ontvangen, als de Grieksche Bijbel van hen.[3]) Evenwel, de formu-

---

1) Aangehaald door Thackeray, A Grammar of the O. T. in Greek, I (1909), Preface, blz. VIII.

2) Zie voor de Septuaginta o. m. Thackeray, a. w., blz. 16: „The Septuagint, considered as a whole, is the most extensive work which we possess written in the vernacular of the κοινή or Hellenistic language, and is therefore of primary importance for a study of later Greek..."; Helbing, Gramm. der Septuaginta, Laut- und Wortlehre (1907), Einl., blz. XII: „Jedenfalls muss der Κοινή-Forscher sich künftighin mit den LXX ebenso eingehend befassen wie mit den Papyri und Inschriften oder anderen Texten hellenistischer Zeit"; Deissmann, Bibelstudien, blz. 65 vlg.; voorts Witkowski, Bericht über die Literatur zur Koine aus den Jahren 1898 – 1902 (Bursian's Jahresber. B. CXX), blz. 208. Voor het N. T. geldt natuurlijk hetzelfde. Vgl. voor beide nog Thumb, Die Griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus (Strassburg, 1901), blz. 107 vlgg., 174 vlgg..

3) Deissmann, a. w., blz. 67: „Natürlich werden auch die dunkelen Texte der Papyri durch die LXX oft ihr Licht erhalten; einsichtige Herausgeber haben daher auch begonnen, die LXX heranzuziehen, und ich glaube, dass sich hierdurch noch vieles erreichen liesse. Mit einigen der folgenden Artikel hoffe ich umgekehrt den Wert der ägyptischen Papyri und Inschriften für die Erforschung der LXX glaubhaft gemacht zu haben"; Neue Bibelst., blz. 6, aant. 2: „Umgekehrt enthält natürlich auch die griechische Bibel vieles, was das Verständnis der Inschriften und Papyri fördern kann."

Zoowel de Septuaginta als het N. T. zijn ter verklaring der papyri reeds vergeleken door Peyron in zijne uitgave der Turijnsche papyri (Papyri graeci regii Taurinensis Musei Aegyptii, 2 voll. 1826, 1827). Vgl. zijne Praefatio (1, blz. 21): „Nec praetermittendum est, Papyros puram putamque dialectum referre, quae per ora vulgi volitabat.... Maior difficultas oritur a potestate verborum, quae quandoque Graecis prorsus inaudita, propria erat Aegyptiorum. Quare consului affines scriptores, praesertim LXX Interpretes, Scriptores Novi Testamenti, Polybium atque Aristeam" (Geciteerd door Milligan, a. w., blz. 136).

leering van mijne eerste thesis moge de afzonderlijke behandeling van deze en andere dergelijke détailpunten niet uitsluiten, de geheele opzet van mijn betoog doet dit wel; en ten overvloede zal uit mijn laatste uiteenzettingen duidelijk geworden zijn, dat ik thans veeleer het geheel der Schrift op het oog heb, hare opvattingen, haar geschiedbeschouwing. Op die geschiedbeschouwing der Schrift in verband met de resultaten der moderne philologische wetenschap vestig ik ten laatste nog kortelijk de aandacht.

Hoe we de verhouding van de twee sferen der algemeene en der bijzondere Openbaring in den loop der eeuwen ons op grond van de Schrift te denken hebben,[1]) behoef ik *U* zeker niet breedvoerig uiteen te zetten: ὡς φρονίμοις λέγω. Ze gaat uit van de eenheid van het menschelijk geslacht,[2]) dat, uit éénen bloede gemaakt, *als zoodanig* in Adam verloren, ook *als zoodanig* in Christus behouden wordt. Voor dat geslacht wordt in het Paradijs de belofte gegeven, de belofte der vermorzeling van den kop der slang. Deze belofte en hare vervulling door de komst van den Christus in het vleesch zijn voor de

---

[1]) Vgl. Dr. J. WOLTJER, De Studie der Geschiedenis, in het Jaarverslag der Vereen. voor Voorber. U. O. te Amsterdam over 1894—1895.

[2]) door WOLTJER, a. w., blz. 27, „het grondbegrip der Geschiedenis" genoemd.

Schrift de polen, waartusschen de gansche geschiedenis der oudheid besloten ligt: de historie der oudheid is voor haar de historie van het menschelijk geslacht in zijn val en verlossing; heel de strekking dier historie de voorbereiding van deze verlossing en van de komst van Gods Koninkrijk onder alle volken. [1])

Bewijzen voor deze universalistische opvatting vindt Ge reeds dadelijk in het eerste Bijbelboek slag op slag: let slechts op de bedreiging, tot de slang gesproken, „op het boek van Adams geslacht'', op het verhaal van den zondvloed: dit alles wordt U alleen verstaanbaar, indien Ge deze bedoeling der Schrift voor oogen houdt.

Wanneer Noach uit de ark gegaan is, begint de historie van het menschengeslacht als opnieuw: weer klinkt, als in Edens hof, het bevel: „Zijt vruchtbaar en vermenigvuldigt, en vervult de aarde''; [2]) weer wordt het verbond opgericht met alle vleesch, dat op den aardbodem is; weer zegent de Heere het gewrocht Zijner handen.... Maar het is nu niet meer zeer goed, gelijk in het eerst: „het gedichtsel van 's menschen hart'' — hoe zou het alleen kunnen gezegd zijn van Noach, die in des Heeren oog genade had gevonden! —,

---

[1]) Vgl. a. w., blz. 22: „De geschiedenis van Israël is in haar aanleg, in haren wortel en in haar strekking wereldgeschiedenis, geschiedenis der menschheid." Zie voorts Bavinck, Dogm. III² (1910), blz. 224 vlgg..; Keil, Handb., blz. 4 vlg., blz. 54 vlgg..

[2]) Gen. 9 : 1.

„het gedichtsel van 's menschen hart is boos van zijne jeugd aan." [1])

Zoo komt thans naast den zegen aanstonds de vloek: in den vloek en den zegen, door Noach, als hij uit zijn roes ontwaakt, over zijn zonen uitgesproken, ligt de nieuw begonnen historie van het menschdom besloten: Kanaän's zaad wordt geknecht door de zonen van Sem, maar straks komen de kinderen der eilanden, uitgebroken in menigte, en ze wonen in Sems tenten, en heerschen op hun beurt over Kanaän's kroost.

Aan de volkerentafel van het tiende hoofdstuk behoef ik U nauw te herinneren: haar bedoeling ligt klaar voor U in den zin, waarmede ze besluit:

> Deze zijn de huisgezinnen der zonen van Noach, naar hunne geboorten, in hunne volken; en van dezen zijn de volken op de aarde verdeeld na den vloed.

Bij de volkerentafel knoopt het verhaal aan van Babels torenbouw, maar het voegt tevens een nieuw moment toe, gevolg van de doorwerking der zonde: *vervullen* moest het menschdom de aarde: nu wordt het erover *verstrooid*, verstrooid door opheffing der eenheid van taal, die symbool was en bewijs tevens voor de eenheid van geslacht. De differentieering neemt een aanvang, maar nog is het er geen van religieuzen aard.

Eerst wanneer uit de aldus verstrooide volken Abram door den Heere geroepen wordt, beginnen de twee sferen van een te gaan, om niet eerder

---

[1]) Gen. 8 : 21.

weer samen te vloeien dan in het kruis van den heuvel Golgotha: de historie der Schrift schijnt de historie van Israël te worden, van het Israël, waaraan de woorden Gods zijn toebetrouwd; daarbuiten liggen de volken, die de Heere laat wandelen in hunne wegen: de *heidenen*[1]), de *gojim*.

En toch voelt wie goed leest, ook in deze historie steeds opnieuw en steeds nauwer den band met het gansche menschelijke geslacht. Abram wordt geroepen, maar Lot gaat met hem; aan Abram wordt zijn geloof gerekend tot rechtvaardigheid, doch niet in de besnijdenis, maar in de voorhuid[2]); Abram ontvangt de belofte, doch hij ontvangt die niet door de wet, maar door de rechtvaardigheid des geloofs[3]). Vraagt Ge: waarom? Luister dan, hoe Gods Woord zich zelf verklaart:

> En de Schrift, te voren ziende, dat God de Heidenen uit het geloof zou rechtvaardigen, heeft te voren aan Abraham het evangelie verkondigd, zeggende: In u zullen al de volken gezegend worden. [4])

Ik ga verder. Melchizedek is daar om te bewijzen, dat de volkomenheid niet is door het levietische priesterschap[5]); in Rebekka's zwangeren schoot zijn Israël en Edom nog vereend; en de vrouwen van Jakob zijn dochters van Laban den Syriër.

---

[1]) Voor de religieuze beteekenis van dit woord in de Schrift zie men het artikel *Heidentum* in Herzog-Hauck, Realencykl.[3]; voorts Bavinck, Dogm. I[2], blz. 326.

[2]) Rom. 4 : 10.

[3]) Rom. 4 : 18.

[4]) Gal. 3 : 8.

[5]) Hebr. 7 : 11.

Jakob worstelt met God, en de Heere zegent hem en geeft hem Kanaän ten erve, maar op zijn stervenssponde voorspelt hij zijnen zonen en in hen aan Israël's volk, dat wel Juda het was en hem zijne broeders zullen loven, maar dat straks Silo komen zou en Hem de volken gehoorzaam zijn.

Israël wordt een volk en verkeert als vreemdeling in het land van Cham; het wordt uitgeleid door den sterken arm; het wordt gevoerd in de landpale der heidenen, om hen uit de bezitting te verdrijven. De scheiding tusschen de beide sferen schijnt volkomen.

En toch? Wilt Ge de bedoeling der Schrift verstaan, lees dan aandachtig het vermaan van Mozes in den aanvang van Deuteronomiums vierde kapittel:

> Ziet, ik heb U geleerd de inzettingen en rechten, gelijk als de HEERE, mijn God, mij geboden heeft; opdat gij alzoo doet in het midden des lands, waar gij naar toe gaat, om het te erven.
>
> Behoudt ze dan, en doet ze: want dat zal Uwe wijsheid en Uw verstand zijn voor de oogen der volken, die al deze inzettingen hooren zullen, en zeggen: Dit groote volk alleen is een wijs en verstandig volk!
>
> Want wat groot volk is er, hetwelk de goden zoo nabij zijn, als de HEERE onze God, zoo dikwijls wij Hem aanroepen?
>
> En wat groot volk is er, dat zoo rechtvaardige inzettingen en rechten heeft, als deze gansche wet is, die ik heden voor Uw aangezicht geef?

Lees het twee en dertigste vers van datzelfde hoofdstuk:

> Vraag toch naar de vorige dagen, die voor U geweest zijn, van dien dag af, dat God den mensch op de aarde geschapen heeft, van het eene einde des hemels tot aan het andere

einde des hemels, of zulk een groot ding geschied of gehoord zij, als dit: of een volk gehoord hebbe de stem van God, sprekende uit het midden des vuurs, gelijk als gij gehoord hebt, en levend zij gebleven?

Voelt Ge niet, hoe ook in de tegenstelling toch steeds het contact wordt voor oogen gehouden?

Ik sta niet stil bij Jethro, bij Rachab, bij Ruth; ik bepaal U niet bij de rede van Israëls gezanten tot den koning van Edom, met haar merkwaardigen aanvang:

Alzoo zegt uw broeder Israël [1]),

en ook Bileam en zijne profetie ga ik zwijgend voorbij. In volle akkoorden ruischt het lied der verlossing van het menschelijk geslacht eerst in de zangen van Psalmdichters en Profeten. Hoe tallooze malen vindt Ge niet binnen hun geestelijken horizont de heidenen, de „volken", besloten!

„Alle einden der aarde zullen zich tot den Heere bekeeren, en alle geslachten der Heidenen zullen voor Uw aangezicht aanbidden", zoo zingt de koninklijke zanger in den 22sten psalm; en denzelfden toon hoort Ge in gansch den psalmbundel. „De Heidenen zullen op Zijn heil wachten; de eilanden zullen Zijn lof verkondigen." „Alle Heidenen zullen Hem dienen, alle einden der aarde zullen Hem vreezen." „Hij heeft Zijne gerechtigheid geopenbaard voor de oogen der Heidenen, en al de einden der aarde hebben gezien het heil

---

[1]) Numeri 20 : 14.

onzes Gods." „De volken zullen U, o God, loven, de volken altemaal zullen U loven", zoo voorspelt de dichter van den 67sten psalm; en die van den 87sten wijst ze met name aan: „Ik zal Rahab en Babel vermelden onder degenen, die Mij kennen; ziet, de Filistijn, en de Tyriër, met den Moor, deze is aldaar geboren." Het sterkst echter spreekt — om daarmede te besluiten — dit besef van de eenheid van het menschelijk geslacht, als David, de vorst, die een krijgsman was en veel bloed heeft vergoten, die strijd voerde tegen alle heidenen rondom zich, in zijn gebed voor Gods troon diezelfde heidenen als medeschepselen Gods besluit en het uitroept:

> Al de Heidenen, Heere! die Gij gemaakt hebt, zullen komen en zullen zich voor Uw aanschijn nederbuigen, en Uwen Naam eeren! [1]

In de profetieën der Profeten treedt uit den aard der zaak dezelfde gedachte nog sterker op den voorgrond: naarmate de komende ondergang

---

[1] Psalm 86 : 9. Vgl. ook de profetie in 2 Sam. 23 : 3: „Er zal zijn een Heerscher over de menschen...",

en het gebed van Salomo (1 Kon. 8 : 41 vlgg.):

> ....Zelfs ook aangaande den vreemde, die van Uw volk Israël niet zal zijn, maar uit verren lande om Uws Naams wil komen zal;
>
> (Want zij zullen hooren van Uwen grooten Naam, en van Uwe sterke hand, en van Uwen uitgestrekten arm) als hij komen en bidden zal in dit huis;
>
> Hoor Gij in den hemel, de vaste plaats Uwer woning, en doe naar alles, waarom die vreemde tot U roepen zal; opdat alle volken der aarde Uwen Naam kennen, om U te vreezen, gelijk Uw volk Israël....

van het vleeschelijke Israël als zelfstandig volk duidelijker wordt gezien, naar die mate komt ook levendiger het besef tot uiting, dat voor het geestelijke Israël de verlossing bestemd is, en het vleeschelijke zijn bestaansgrond alleen heeft als afschaduwing en type daarvan.

Hoort slechts het begin van het woord, dat Jesaja, de zoon van Amoz — tot hem bepaal ik me — gezien heeft over Juda en Jeruzalem:

En het zal geschieden in het laatste der dagen, dat de berg van het huis des HEEREN zal vastgesteld zijn op den top der bergen, en dat hij zal verheven worden boven de heuvelen, en tot denzelven zullen alle Heidenen toevloeien.

En vele volken zullen heengaan en zeggen: Komt, laat ons opgaan tot den berg des HEEREN, tot het huis van den God Jakobs, opdat Hij ons leere van Zijne wegen, en dat wij wandelen in Zijne paden: want uit Zion zal de wet uitgaan, en des HEEREN Woord uit Jeruzalem. [1]

Of wilt Ge nog duidelijker uitspraak van dezen koning der profeten, beluistert dan het laatste gedeelte van den „last van Egypte" [2]):

Te dien dage zal de HEERE een altaar hebben in het midden van Egypteland, en een opgericht teeken aan hare landpalen voor den HEERE.

En het zal zijn tot een teeken, en tot eene getuigenis den HEERE der heirscharen in Egypteland: want zij zullen tot den HEERE roepen vanwege de verdrukkers, en Hij zal hun eenen Heiland en Meester zenden, die zal hen verlossen.

En de HEERE zal den Egyptenaren bekend worden, en de Egyptenaars zullen den HEERE kennen te dien dage; en zij zullen Hem dienen met slachtoffer, en spijsoffer, en zij zullen den HEERE eene gelofte beloven en betalen.

---

1) Jes. 2 : 2, 3.

2) Jes. 19 : 19 vlgg..

En de HEERE zal de Egyptenaars dapper slaan, en genezen; en zij zullen zich tot den HEERE bekeeren, en Hij zal Zich van hen verbidden laten, en Hij zal hen genezen.

Te dien dage zal er een gebaande weg wezen van Egypte in Assyrië, dat de Assyriërs in Egypte, en de Egyptenaars in Assyrië komen zullen; en de Egyptenaars zullen met de Assyriërs den HEERE dienen.

Te dien dage zal Israël de derde wezen met de Egyptenaren en met de Assyriërs, een zegen in het midden van het land.

Want de HEERE der heirscharen zal hen zegenen, zeggende: Gezegend zij Mijn volk, de Egyptenaars, en de Assyriërs, het werk Mijner handen en Israël, Mijn erfdeel.

En is het niet, of de heilige ziener in profetisch visioen voor zich zag de „schare, die niemand tellen kon, uit alle natie, en geslachten, en volken, en talen" van het laatste Bijbelboek, als hij aldus zijne voorzeggingen besluit:

Het komt, dat Ik vergaderen zal alle Heidenen en tongen; en zij zullen komen, en zij zullen Mijne heerlijkheid zien.

En Ik zal een teeken aan hen zetten, en uit hen, die het ontkomen zullen zijn, zal Ik zenden tot de Heidenen, naar Tarsis, Pul en Lud, de boogschutters, naar Tubal en Javan, tot de ver gelegene eilanden, die Mijn gerucht niet gehoord, noch Mijne heerlijkheid gezien hebben; en zij zullen Mijne heerlijkheid onder de Heidenen verkondigen.

En zij zullen al uwe broeders uit alle Heidenen den HEERE ten spijsoffer brengen, op paarden, en op wagenen, en op rosbaren, en op muilen, en op snelle loopers, naar Mijnen heiligen berg toe, naar Jeruzalem, zegt de HEERE, gelijk als de kinderen Israëls het spijsoffer in een rein vat brengen ten huize des HEEREN .... [1])?

Zoo profeteert Jesaja eeuwen vóór de komst van den Messias, als van het licht der verlossing

---

[1]) Jes. 66 : 18 vlgg.. Vgl. ook het geheele hoofdstuk 60.

nog geen straal der volkeren horizont beschijnt en in de heidenen rondom door velen niet anders werd gezien dan vijanden van het volk des Heeren. En toch staat wat Ge bij Jesaja beluistert niet op zich zelf: het is de grondtoon die doorklinkt in alle stemmen der Profeten: de heidenen, de volken, die God niet kennen, zelfs de vijanden van Israël, zij zullen niet altijd onwetend, niet altijd vijanden blijven, maar op Gods tijd en in Gods weg de voorrechten van het geestelijk Israël deelachtig worden: want immers ook die heidenen zijn Gods geslacht, het maaksel Zijner handen: Hij is ook *hun* God. [1])

Als de vervulling naakt, zwijgt de profetie. Haar nagalm beluistert Ge in de bede van den grijzen Simeon, die door het oog des geloofs in het jonkske, dat zijn bevende armen omklemmen, den Christus des Heeren aanschouwend, God looft en dankt:

> Nu laat Gij, Heere! Uwen dienstknecht gaan in vrede, naar Uw Woord; want mijne oogen hebben Uwe zaligheid gezien, die Gij bereid hebt voor het aangezicht van al de volken: een licht tot verlichting der Heidenen, en tot heerlijkheid van Uw volk Israël [2]);

beluistert Ge ook in de prediking van den zoon

[1]) Rom. 4 : 29.

[2]) Luk. 2 : 29 vlgg.. Het is misschien niet geheel overbodig, er op te wijzen, dat de eerste woorden geen verzoek bevatten, maar een feit constateeren: het werkwoord staat in den indic.: νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου enz., „nu (zie ik, dat) Ge Uw knecht laat gaan...” Ik zou dit niet opmerken, indien niet de kantteekening der Statenvertalers: „Gr.: ontbind, laat los;” tot verkeerde interpretatie aanleiding gaf.

van Zacharias, die in de woestijn den weg des Heeren bereidde:

Zie het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt.[1])

Dan begint de Zaligmaker der wereld Zijn Goddelijk werk.

In de volheid des tijds[2]) is de Heiland gekomen: Magiërs uit het Oosten aanbidden Hem; Grieken begeeren Zijn aangezicht te zien; een Kananitische vrouw vraagt van Hem redding voor haar bezeten dochter; de heidensche centurio genezing voor zijn stervenden slaaf. En wel is nog niet *alles* volbracht, wel is de grens tusschen Jood en heiden nog niet *geheel* uitgewischt, wel richt de Heiland tot den hoofdman de verwonderde vraag: „Moet Ik — een Jood — komen — in het huis van een heiden[3]) — en hem genezen?" [4]) en wordt de Kananeesche er op gewezen, dat Hij niet gezonden is, dan tot de verlorene schapen van het huis Israëls,[5]) maar toch wordt ten slotte reeds ook dezer heidenen bede verhoord; en zijn

---

[1]) Joh. 1 : 29. Vgl. 3 : 6: „Want alzoo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijnen eeniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk, die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe."

[2]) Gal. 4 : 4; vgl. Eph. 1 : 10.

[3]) Vgl. Hand. 10 : 28.

[4]) Matth. 8 : 7. Zoo althans FRITZSCHE, ZAHN, e. a. Ook mij komt het voor, dat de woorden als vraag zijn te nemen, èn om ἐγώ, èn om het volgende antwoord van den hoofdman, èn omdat Jezus inderdaad *niet* komt. Zie ZAHN in zijn commentaar[3] (1910), blz. 340; daarvóór in zijne Einl. II[3], blz. 307.

[5]) Matth. 15 : 24.

ze nu nog maar den hondekens gelijk, die eten van de brokjes die daar vallen van de tafel hunner heeren, de tijd is nabij, dat ook zij ten volle zullen genieten de geestelijke spijzen van den hemelschen disch:

> Ze zullen komen van het Oosten en van het Westen, van het Noorden en van het Zuiden, en zullen aanzitten in het Koninkrijk Gods [1]),

of wilt Ge een ander beeld uit 's Heilands eigen mond:

> Ik heb nog andere schapen, die van dezen stal niet zijn; deze moet Ik ook toebrengen: en zij zullen Mijne stem hooren; en het zal worden ééne kudde, één Herder [2]).

Hoe zou het ook anders kunnen, waar Hij gekomen was, om Wet en Profetie te vervullen? [3]) Golgotha's kruis is het πλήρωμα τῶν καιρῶν, de volheid der tijden: door dat kruis is de kop van de slang vermorzeld, de profetie vervuld, de zegening van Abraham tot de heidenen gekomen, [4]) de verloren eenheid van het menschdom, die geen torenbouw van Babel redden kon, ja de eenheid der geheele schepping, hersteld en herwonnen [5]):

---

[1]) Luk. 13 : 29. Matth. 8 : 11. Vgl. ZAHN, blz. 342: „Der einzelne Fall der Gegenwart veranlasst den prophetischen Ausblick in die Zukunft, in welcher es sich vielfach wiederholen wird, dass die Juden von Heiden in den Schatten gestellt werden. Der eine Heide, der im „Lande Israëls" unter Juden lebt, erinnert an die zahllosen Heidenvölker auf der weiten Erde."

[2]) Joh. 10 : 16. Zie de Statenkantt..

[3]) Vgl. Luk. 2 : 21; Joh. 5 : 39, 46 vlg. enz..

[4]) Gal. 3 : 14.

[5]) Eph. 1 : 10.

τετέλεσται, consummatum est, het is volbracht.

Door Zijn dood heeft Christus Jood en heiden één gemaakt, den middelmuur des afscheidsels gebroken, en beiden te saam met God in één lichaam verzoend: [1]) in Christus was God de wereld met Zich Zelven verzoenende. [2]) Nu is er geen onderscheid meer, van Jood of van Griek: „eenzelfde is Heere van allen, rijk zijnde over allen, die Hem aanroepen. Want een iegelijk, die den Naam des Heeren zal aanroepen, zal zalig worden.'' [3]) Israël heeft zijn bestaansgrond verloren; daar blijft slechts voor een geestelijk Israël plaats, en over het vleeschelijke komt de verharding, totdat de volheid der heidenen zal ingegaan zijn: en alzoo zal geheel Israël zalig worden. [4])

In het laatste bevel dat de verrezen Heiland Zijnen jongeren op aarde geeft, heeft Hij Zelf de consequenties geteekend van Zijn zoendood en opstanding voor de heidenwereld:

> Gaat heen in de geheele wereld, predikt het Evangelie aan alle kreaturen. [5])

Vóór Zijn dood kwamen de heidenen tot Hem, om redding, om heil: thans moeten Zijn dienstknechten — aan wie tevoren de weg der heidenen verboden was — zelf tot die heidenen gaan, om hun te

---

[1]) Vgl. Eph. 2 : 14 vlgg..
[2]) 2 Cor. 5 : 19.
[3]) Rom. 10 : 12, 13. Vgl. Gal. 3 : 28, Col. 3 : 11.
[4]) Rom. 11 : 25 vlg..
[5]) Mark. 16 : 15.

brengen den zegen van het Evangelie, dat nu geen grenzen meer kent van taal of volk, maar zal uitgedragen worden tot aan de einden der aarde: de Schrift is vervuld.

Dat deze kracht van het Evangelie niet aanstonds ten volle is beseft, dat voor het bewustzijn der Christenen uit Israël het onderscheid tusschen besnijdenis en voorhuid niet onmiddellijk was uitgewischt, zal het iemand verwonderen, die het menschenhart kent?

Wilt Ge bewijs? Leest dan de veelzeggende mededeeling der Handelingen:

> Degenen nu, die verstrooid waren door de verdrukking, die over Stefanus geschied was, gingen het land door tot Phoenicië toe, en Cyprus en Antiochië, tot niemand het woord sprekende dan alleen tot de Joden.[1])

Zelfs een Petrus houdt nog vast aan de wet, die een Joodsch man verbiedt, zich te voegen of te gaan tot eenen vreemde; God moet hem eerst door een gezicht leeren, geen mensch gemeen of onrein te heeten,[2]) voor hij komen kon tot den Romeinschen centurio; en nog is hem de wetenschap iets nieuws, dat God geen aannemer des persoons is.

Petrus laat zich onderrichten en overtuigt zelfs degenen, die uit de besnijdenis waren, en hem

---

[1]) Hand. 11 : 19. Men vergelijke de Statenkantt.: „Namelijk, omdat zij de leere van de roeping der heidenen nog niet genoeg verstonden."

[2]) Hand. 10 : 28.

om zijn eten met mannen, die de voorhuid hadden, lastig vielen; [1]) maar diezelfde Petrus wordt straks door zijn medeapostel openlijk bestraft, wijl hij eerst met de heidenen at, maar later, uit vrees voor degenen die uit de besnijdenis waren, zich had teruggetrokken. [2]) En wat de Joden als zoodanig aangaat, „tot op den huidigen dag", zoo schrijft de Apostel, „wanneer Mozes gelezen wordt, ligt een deksel op hun hart." [3])

Paulus had ook tot dezulken behoord; maar toen hij tot den Heere bekeerd was, is het deksel van hem weggenomen; en hij is uitgegaan en heeft heinde en ver den heidenen het Evangelie verkondigd, „niets zeggende buiten hetgeen de profeten en Mozes gesproken hebben, dat geschieden zoude: namelijk dat de Christus lijden moest, en dat Hij, de eerste uit de opstanding der dooden zijnde, een licht zou verkondigen dezen volke, en den heidenen." [4])

Wat Paulus door den Heiland tegelijk met zijne bekeering was geopenbaard, dat bleef ook den Christenen uit de Joden niet lang verborgen, en ze hebben God verheerlijkt, dat Hij ook den heidenen de bekeering gegeven heeft ten leven. [5]) En gelijk Paulus niet moede wordt, in prediking en zendbrief, wanneer hij de beteekenis van Christus'

---

[1]) Hand. 11 : 2 vlgg..
[2]) Gal. 2 : 11 vlg..
[3]) 2 Cor. 3 : 15, vgl. vs. 14.
[4]) Hand. 26 : 20 vlgg..
[5]) Hand. 11 : 18.

komst voor de heidenwereld wil uiteenzetten, zich te beroepen op de Profeten van het Oude Verbond [1]), zoo hebben de andere Apostelen, heeft ook Jakobus op het convent van Jeruzalem, in die toebrenging der heidenen tot het geloof in den Christus gezien de vervulling van den eeuwigen Raad Gods, dien Hij — Wien immers al Zijne werken van eeuwigheid bekend zijn —, door den mond der Profeten, Zijn volk heeft geopenbaard. [2])

Christus het einde der Wet, tot rechtvaardigheid een iegelijk, die gelooft; [3]) de verborgenheid, die verborgen was geweest van alle eeuwen en van alle geslachten, nu geopenbaard [4]) en door de profetische Schriften, naar het bevel des eeuwigen Gods, tot gehoorzaamheid des geloofs, onder al de heidenen bekend gemaakt; [5]) God niet een God der Joden alleen maar ook der heidenen; [6]) de tijden der onwetendheid overzien; [7]) de heidenen, die de rechtvaardigheid niet zochten, [8]) medeërfgenamen der belofte, door het Evangelie; [9]) de wet der ceremoniën ontbonden; de wereld in Christus met God verzoend, de volheid der tijden aan-

---

[1]) Hand. 26 : 20 vlgg., Rom. 9 : 25 vlgg., 10 : 19 vlgg., 15 : 9 vlgg., 16 : 26 enz..

[2]) Hand. 15 : 15 vlgg..

[3]) Rom. 10 : 4.

[4]) Col. 1 : 26.

[5]) Rom. 16 : 25.

[6]) Rom. 4 : 29.

[7]) Hand. 17 : 30.

[8]) Rom. 9 : 30.

[9]) Eph. 3 : 6.

gebroken, en dat alles naar de Schriften[1]), dat is voortaan de hoofdinhoud der Christelijke prediking, dat is de kern der Apostolische brieven, de achtergrond ook van het laatste Bijbelboek: de Openbaring van Johannes. Het oude is voorbijgegaan; ziet, het is alles nieuw geworden:[2]) een nieuwe aera is aangebroken, eene nieuwe periode begonnen in de geschiedenis der menschheid, die eerst eindigen zal met de wederkomst van den Zoon Gods op de wolken des hemels. Ziedaar de beschouwing der Schrift.

Ge zult U wellicht verwonderd hebben, dat ik zoolang bij deze dingen stil heb gestaan, terwijl met een enkele aanhaling naar Uwe meening allicht hetzelfde ware bereikt. Hierin echter zoudt Ge U vergissen: niet alleen vormt deze uiteenzetting den grondslag, noodig voor juiste beoordeeling van het volgend betoog: maar inzonderheid kwam het mij er op aan, U te laten zien, dat in de geheele Schrift één opvatting tot uiting komt, en we — alle kritiek ten spijt — alzoo recht hebben te spreken van *de* beschouwing, *de* geschiedbeschouwing der Schrift. Welnu, evenals het voor hem, die de eenheid van conceptie der Ilias wil aantoonen, niet voldoende is, het proöemium weer te geven, maar noodzakelijk de

---

[1]) Vgl. Hand. 3 : 24: „En ook al de profeten, van Samuël aan, en die daarna gevolgd zijn, zoo velen als er hebben gesproken, die hebben ook deze dagen te voren verkondigd."

[2]) 2 Cor. 5 : 17.

verhalen zelf, hoe bekend ook, te doorloopen met het oog op hun plaats in het geheel, zoo kon ik, om U de éénheid, de „Einheitlichkeit" van de geschiedbeschouwing der Schrift te doen gevoelen, niet volstaan met een enkelen zeer duidelijken tekst, maar moest de *geheele* Schrift voor Uwe oogen doen voorbijgaan.

Bezien we dan nu naar den eisch onzer beginselen[1]) van dit standpunt de geschiedenis der oudheid en vragen we hoe zij staat tegenover deze beschouwing der Schrift, dan wordt naar mijne meening steeds duidelijker, dat op die historie in haar geheel, inzonderheid echter op de nieuwe gegevens omtrent haar, die door de moderne wetenschap zijn verschaft, eerst het rechte licht valt, wanneer we ze bezien aan de hand van hetgeen de Schrift ons dienomtrent leert, en dat, hoe grooter onze kennis wordt van den ontwikkelingsgang der oudheid, des te meer blijkt, hoe zij door God den Heere dienstbaar is gemaakt aan de vervulling van Zijnen Raad in de verlossing der menschheid en hoe wel waarlijk in de volheid der tijden de Zoon Gods in de wereld ge-

---

[1]) Vgl. Dr. J. Woltjer, De Studie der Geschiedenis, blz. 29: „In de tweede plaats vloeit uit deze beginselen voort, dat geheel de Oude Geschiedenis uit het oogpunt van het Koninkrijk Gods beschouwd wordt...."

komen is en het Evangelie gepredikt aan alle kreaturen.[1])

Ik herinner in dit verband allereerst aan de in den aanvang reeds door mij gememoreerde omstandigheid, dat, inzonderheid tengevolge van de jongste ontdekkingen, men er hoe langer hoe meer toe komt, de oudheid, d. i. de geheele kultuur van de landen rondom de Middellandsche zee (waartoe dus ook, ja inzonderheid, het Semitische Oosten behoort), van haar eerste begin af tot aan haar einde historisch als een geheel, als eenheid te beschouwen.[2]) Reeds tegen het einde der 16de eeuw had de calvinistische geleerde JOSEPH JUSTUS SCALIGER, een van de coryphaeën der philologische wetenschap, zij het meer als postulaat dan op grond van historische gegevens, gelijk wij die nu hebben, eene dergelijke universalistische opvatting gehuldigd,[3]) hierin, gelijk in ander opzicht, de geniale voorlooper der moderne philologie; in praktijk gebracht werd ze nu ongeveer een halve eeuw geleden door MAX DUNCKER in zijne „Geschichte des Altertums", een werk, dat vooral ook den samenhang tusschen Oostersche en Grieksche historie zeer aanschouwelijk voor oogen

---

[1]) Vgl. BAVINCK, a. w., III², blz. 224 vlgg. en de blz. 228, aant. 1 vermelde literatuur.

[2]) Zie boven, blz. 14 vlg..

[3]) SANDYS, A History of Classical Scholarship II (1908), blz. 204: „His main strength lay in a clear conception of antiquity as a whole..."

stelt. [1]) Evenwel was inzonderheid van de historie van het Oosten nog te weinig bekend, dan dat over het algemeen zekere resultaten konden verkregen worden; en zoo vond reeds hierom DUNCKER's pogen aanvankelijk althans geen navolging. [2]) Dit werd eerst anders toen een waarlijk geniaal historicus dezelfde gedachte weer opnam: ik bedoel LEOPOLD VON RANKE in het eerste deel zijner „Weltgeschichte", [3]) waarvan door een kenner der Grieksche geschiedenis geoordeeld wordt: „noch heute wird jeder, der von ihren Problemen herkommt, die Weite des Horizonts und die Grösse der Auffassung bewundern, die alles sub specie aeternitatis betrachtet...." [4])

RANKE's werk is voor de toekomst van buitengemeene beteekenis geweest: te zamen met de steeds meer talrijke en meer belangrijke ontdekkingen [5]) heeft het bewerkt, dat de door zijn schrijver ingeslagen weg voortaan niet meer werd verlaten. „Der Zug ins Grosse", aldus LENSCHAU [6]), „der universalgeschichtliche Zusammenhang ist

---

[1]) PÖHLMANN, Grundr. der Griech. Gesch.[3], München, 1906, blz. 5; vgl. WACHSMUTH, a. w., blz. 58.

[2]) LENSCHAU bij KROLL, Die Altertumswissenschaft im letzten Vierteljahrhundert (Leipzig, 1905), blz. 160.

[3]) Weltgeschichte[3]. I. Die älteste historische Völkergruppe und die Griechen. Leipzig, 1883. Vgl. de uiteenzetting van zijn standpunt in de „Vorrede", blz. VII.

[4]) LENSCHAU, a. w., blz. 161.

[5]) Vgl. WACHSMUTH, a. w., blz. 317: „eindringlicher als je haben die Funde der jüngsten Vergangenheit gelehrt, wie viele Verbindungsfäden zwischen Orient und Occident hin- und herlaufen."

[6]) t. a. p.

den Darstellungen der griechischen Geschichte eigen geblieben, und auch diejenigen Forscher, die sich auf die Entwicklung des Griechenvolks beschränkt haben, können nicht umhin, überall die universalgeschichtlichen Zusammenhänge zu betonen. Dass bei der Aufdeckung dieser Beziehungen" — zoo gaat hij voort — „zwischen den Kulturvölkern des Altertums vielfach der Hypothese ein zu breiter Raum gelassen wird, das liegt in der lückenhaften Natur unserer Überlieferung begründet: wesentlich ist doch dabei die Überzeugung, dass zwischen den Völkern des Altertums von den entlegensten Zeiten her die engsten Berührungen und Einflüsse hin und her gegangen sind, und dass das wenige, was wir davon erkennen, nur ein geringer Bruchteil ist,[1]) dessen Vermehrung auch auf die Gefahr allzu kühner Vermutungen hin immer aufs neue wieder versucht werden muss." [2])

---

[1]) Ik spatieer.

[2]) Vgl. ook Bauer, Die Forschungen zur alten Gesch. 1888—1898 (München, Beck, 1899), blz. 165: „Die Ansicht, dass die Geschichte der alten Welt, d. h. der orientalischen und klassischen Völker, deren geistige und materielle Leistungen die Kultur der Mittelmeerländer geschaffen haben, als ein Ganzes zu betrachten sei, gewinnt mit Recht immer mehr Anhänger. Sie ist im Gegensatz zu der lange üblichen, manch' wichtige Erscheinungen und Zusammenhänge verschleiernden Isolierung der einzelnen Völkergeschichten zuerst mit Nachdruck in E. Meyer's Geschichte des Altertums wieder vertreten worden. Sie liegt auch C. Wachsmuth's Werk zu Grunde, und tritt darin nicht nur insofern zu

De overheerschende beteekenis hiervan voor ons is niet licht te overschatten: zij springt te meer in het oog, als men bedenkt, dat het volkeren- en landencomplex, waarover het hier gaat, vrijwel identiek is met het door de Schrift bestrekene, identiek ook met het terrein waarover eeuwen later de prediking en verbreiding van het Evangelie zich aanvankelijk uitstrekt.

Voor de oudste periode waarvan men weet staat nog de overeenstemming op den voorgrond, de analogie, gevolg wellicht van oorspronkelijke eenheid. Maar hoe talrijker de ontdekkingen worden, hoe hooger de tijd klimt, ten opzichte waarvan met zekerheid van contact, van aanraking kan gesproken. Reeds wees ik er in den aanvang op, hoe meer dan 1500 jaren vóór Christus tusschen Kreta en Egypte relatiën hebben bestaan. [1]) Eeuwen daarvóór, onder het Oude Rijk, blijken Palestina en de Phoenicische kust aan Egypte

---

tage, als...., sondern mehr noch in dem ersten allgemeinen Teil....

„Ich glaube nicht fehlzugehen, wenn ich annehme, dass es nicht bloss praktische Erwägungen waren, die den Verf. bestimmt haben, diesen allgemeinen Teil vorauszuschicken, sondern dass damit den Benutzern dieses Buches auch veranschaulicht werden sollte, dass im Altertum selbst schon Versuche unternommen worden sind, die Geschichte des Orientes und der Mittelmeerländer als ein Ganzes zu fassen und darzustellen."

Over deze pogingen zie men overigens ook het door Bauer eveneens besproken geschrift van Büdinger, Die Universalhistorie im Altertum, Wien, Gerold, 1895.

[1]) Zie boven, blz. 15. Zelfs in een oud graf in de Etruscenstad Tarquinii zijn egyptische voorwerpen uit den tijd van Sebekhotep IV (18de eeuw) gevonden. Ed. Meyer, a. w., I, 2^2, blz. 264.

onderhoorig te zijn geweest,[1]) en omstreeks 2500 v. Chr. onderneemt de semitische koning Sargon van Akkad een groote expeditie tegen de Amorieten, die hem en zijnen opvolgers de heerschappij over de „landen aan de zee van den zonsondergang," d. i. Noord-Syrië, verschafte. „Die so geschaffene Zweiteilung der syrischen Lande ist dauernd geblieben: der Norden gehört der babylonischen, der Süden der aegyptischen Machtsphäre an, und beide Kulturen begegnen und mischen sich auf syrischem Gebiet."[2]) Tien eeuwen later zien we de vorsten van Assur en Babylon correspondentie voeren met de Pharao's van Egypte, die toen de wereld beheerschten en hun macht uitstrekten over geheel West-Azië.[3]) Den inhoud dezer geheel eenige briefwisseling[4]) — die zich overigens geenszins tot de koningen van Assur en Babylon beperkt — kunnen we hier laten rusten, hoe belangrijk hij overigens ook zijn moge. Haar beteekenis voor de geschiedenis *der oudheid als zoodanig* wordt voldoende gekenmerkt door het feit, dat onder de ongeveer 300 in het jaar

---

[1]) Ed. Meyer, a. w., blz. 195.

[2]) Ed. Meyer, a. w., blz. 389 vlg..

[3]) Bezold, Ninive und Babylon[3], blz. 36: „Dass aber das Pharaonenreich im vierzehnten und fünfzehnten vorchristlichen Jahrhundert die Oberherrschaft über ganz Westasien besessen, dass Palästina und Syrien bis hinauf nach Tyrus... ihm tributpflichtig waren und dass damals schon — wahrscheinlich geraume Zeit bevor es von den „Hebräern" besiedelt wurde — Jerusalem bestand und unter den Städten des nachmaligen heiligen Landes eine Rolle spielte, diese überraschenden Nachrichten verdanken wir insgesamt dem neuen Funde von Amarna."

[4]) Vgl. o. m. Bezold, a. w., blz. 38; Wachsmuth, a. w., blz. 360.

1887 te Tell-el-Amarna gevonden brieven[1]) — de overblijfselen dezer correspondentie uit het archief van Echenaton — zich ook een schrijven bevindt van den egyptischen koning Amenophis III aan Kadaschmancharbi, den vorst van Babylon, *in het Babylonisch*,[2]) en alzoo de meening bevestigd wordt, dat deze taal in overoude tijden een soortgelijke rol heeft vervuld als later het hellenistische Grieksch, en in den modernen tijd het Fransch: de taal te zijn van de diplomatie en het internationale verkeer.[3])

Zoo legt de wetenschap steeds meerdere draden bloot van het zoo lang onzichtbaar gebleven weefsel, dat reeds de oudste volkeren der oudheid en hun kultuur onderling verbindt.[4]) Ja, sterker

---

[1]) Bezold, a. w., blz. 20; vgl. Ed. Meyer, a. w., blz. 18; Wachsmuth, t. a. p., enz.

[2]) Bezold, a. w., blz. 38.

[3]) Bezold, a. w., blz. 21; vgl. Wachsmuth, a. w., blz. 408: „wer hätte vor dem Funde von el Amarna.... geahnt, dass in der Mitte des zweiten vorchristlichen Jahrtausends in den phönicischen Hauptstädten babylonische Sprache und Schrift die officiellen, mindestens im internationalen Verkehr waren?"

Zie ook Ed. Meyer, a. w., blz. 312 vlg.: „Spätestens im zweiten Jahrtausend ist die semitisch-babylonische Sprache und Schrift die allgemeine Verkehrssprache der vorderasiatischen Welt geworden und daher nicht nur von den Semiten Syriens und den Pharaonen Aegyptens, sondern auch von den Reichen Nordsyriens und Kleinasiens (Mitani, Chetiter) verwendet worden..."

[4]) Vgl. Bezold, t. a. p.: „asiatische Fürstentöchter bevölkerten den Harem eines Amenophis III. und IV., rege Handelsbeziehungen verbanden ferne Küstengebiete wie Tyrus und Sidon mit den Ländern des Nils, und selbst religiöse Ideen und Kultformen scheinen damals ihren Weg von Westasien nach Ägypten genommen zu haben."

nog: aan den wetenschappelijken horizont doemen geheele volkeren op, die, tot voor betrekkelijk korten tijd niet of althans niet veel meer dan bij name bekend, steeds duidelijker de „missing link" blijken te vormen in den geweldigen kultuurketen, waardoor reeds in de grijze oudheid de landen rondom de Middellandsche zee worden omsloten en inzonderheid Oosten en Westen vereenigd. Ik herinner slechts aan de oeroude Sumeriërs, de oudste vóór-Semitische bevolking van zuidelijk Babylonië waarvan wij tot nu toe kennis hebben; aan de uit de Amarnabrieven als Naharain bekende Mitani met hun arische dynastie [1]), die in het begin der 15de eeuw de Assyriërs uit noordelijk Mesopotamië teruggedrongen hebben [2]); aan de wellicht met de Sumeriërs samenhangende [3]) Chetieten (de Hetiten van den Bijbel), die — niet lang vóór de Hyksos (waarmede ze niet onwaarschijnlijk te identificeeren zijn) [4]) Egypte veroveren — aan de Amoritische heerschappij in Babel een einde maken (1760 v. Chr.) [5]) en enkele eeuwen later het machtige rijk scheppen met zijn niet lang geleden door Winckler en anderen bij Boghasköi aan den Halys uitgegraven

---

[1]) Ed. Meyer, a. w., blzz. 580, 592.
[2]) a. w., blz. 596.
[3]) a. w., blz. 656.
[4]) a. w., blz. 578.
[5]) a. w., blz. 577.

hoofdstad [1]), dat zich tot ver in Klein-Azië en Noord-Syrië heeft uitgestrekt en zelfs aan Egypte met goed gevolg weerstand bood, tot het aan het begin der 12de eeuw bezweek voor de groote, van het Westen uitgaande volksverhuizing; [2]) aan de Elamieten, een volk van welks geschiedenis men tot voor korten tijd zeer weinig wist, dat thans echter eeuwen lang als gelijke in macht tegenover de Babyloniërs en Assyriërs blijkt gestaan te hebben, en in zijn taal zelfs op de inscripties der Perzische vorsten voortleeft [3]); aan de voor de kultuurvermenging zoo gewichtige Chaldi of Urartaeërs in Armenië [4]); en ook moet ik

---

[1]) Nachrichten der Deutschen Orientgesellschaft, no. 35 (weergegeven in de Berl. Phil. Wochenschr. van 16 Jan. 1909). Door de uitgravingen van WINCKLER en MAKRIDY BEY is het groote archief van brieven, berichten en andere keilschrifttabletten aan het licht gekomen, die deels in het Babylonisch, deels in een vreemde, tot nu toe niet ontcijferde taal zijn geschreven en niet zelden als 't ware een commentaar vormen op de inschriften van Tell-Amarna, en zelfs ook op de assyrische inschriften: ze bevatten o. a. stukken van een verdrag, dat Ramses II van Egypte met den koning der Cheta had gesloten, in het Babylonisch.

Voor het archaeologische gedeelte der opgravingen (bouwwerken, enz.) zorgde het „Kaiserlich Deutsche Archäologische Institut." Zie over de resultaten hiervan de voordracht van PUCHSTEIN: „Boghasköi", opgenomen in den Archäol. Anz. 1909 (IV), col. 489 vlgg.. Een overzicht van wat ons tot nu toe van de Hetieten bekend is, tracht GARSTANG te geven in zijn werk: „The Land of the Hittites", London, 1910; vgl. KARO in den Arch. Anz. 1910, col. 147.

[2]) ED. MEYER, a. w., blz. 618.

[3]) Vgl. WEISSBACH bij PAULY-WISSOWA V, col. 2458 vlgg., i. v. Elymais 1). De meeste inscripties der Achaemeniden zijn geschreven in 3 talen: oud-Perzisch, Elamitisch en Babylonisch. Zie hieronder.

[4]) Vgl. LEHMANN-HAUPT, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Göttingen 1907, en diens voordracht in de Archäol. Gesellsch. van 5 Nov. 1907 (B. Ph. W. 1908, col. 731 vlgg.).

wellicht in dit verband melding maken van de latere Etruscen, het reeds den ouden zoo raadselachtige volk, „geen ander volk gelijk aan taal", [1]) dat in historischen tijd het Noorden van Italië bewoont, maar daar blijkens de nieuwere vondsten en onderzoekingen eerst in de 8ste eeuw van het Oosten uit over zee is gekomen [2]) en tot denzelfden stam behoort als de Τυρσηνοί der Grieken, die eeuwen lang op de eilanden der Aegaeïsche zee en de kust van Klein-Azië hebben gehuisd [3]) en als Turscha of Turuscha reeds voorkomen op Egyptische inschriften uit de 14de eeuw; [4]) deze Etrusci hebben — om dit er nog aan toe te voegen — uit hun oude vaderland in het Oosten een hoog ontwikkelde, in haar grondtrekken Grieksche, maar toch ook onder Aziatische invloeden staande [5])

---

[1]) De woorden zijn van DIONYSIUS HALICARNASSENSIS I, 30: οὐδενὶ ἄλλῳ ἔθνει ὁμόγλωσσον; vgl. SKUTSCH bij PAULY-WISSOWA i. v. Etrusker, VI, coll. 772, 806, die er op de laatste plaats aan toevoegt: „diese Weisheit des Dionys von Halikarnass bleibt auch die unsere". Intusschen heeft nadien KANNENGIESSER de vraag opgeworpen, of het Etruscisch wellicht een hettitische taal is (vgl. Theol. Jahresber. 1908, I, blz. 2), en naar aanleiding hiervan merkt nu SKUTSCH (Glotta II, 363) op: „Auffallend ist immerhin, wie sich die asiatischen Anklänge in Etrurien mehren." Zie ook HOMMEL, Ein (zweites) neues Bindeglied zw. Etrurien u. Kleinasien, Memnon, 1 (1907), 86 vlgg., 211 vlg..

[2]) KÖRTE bij PAULY-WISSOWA i. v. Etrusker, VI, coll. 743, 747; KRETSCHMER in GERCKE-NORDEN, Einl. enz. I, blz. 176 vlg..

[3]) KÖRTE, t. a. p., coll. 732 vlgg., 737.

[4]) KÖRTE, t. a. p., col. 730, 733; ED. MEYER, a. w., blz. 703. Vgl. BAUER, Forschungen enz., blz. 344; ED. MEYER, Gesch. des Alt. II (1893), blz. 210 e. e.

[5]) Men denke aan de Etruscische haruspicina (de leer der haruspices of waarzeggers), die van de Babylonische afhankelijk is (KÖRTE, t. a. p., col. 744, KRETSCHMER, t. a. p., blz. 177); zelfs heeft

kultuur meegebracht en die tijdens hun langdurige heerschappij over Midden-Italië op de bewoners daarvan overgeplant [1]), terwijl ze inzonderheid voor de Romeinsche ontwikkeling en taal niet geringe beteekenis gehad hebben: de sporen daarvan vindt Ge wellicht nog in het zoo bekende woord *persoon*, het Latijnsche *persona*, dat volgens sommigen althans aan het Etruscisch ontleend is. [2]) Ge ziet, welke vergezichten zich hier voor de wetenschap openen.

Waar contact was, kon natuurlijk inwerking, invloed, niet uitblijven. Zoo scherp de verschillende kulturen onderscheiden zijn wat hun individueele kenmerken aangaat, zoo veelvuldig kruisen ze zich in de historie van het Oosten, lang vóór er van politieke éénheid sprake is. De Babylonische beschaving was in zich zelve al niet zuiver Semitisch: de niet-semitische Sumeriërs hadden hun invloed doen gelden en aan de bewoners van Akkad hun keilschrift gegeven, dat dan weer door de Assyriërs wordt overgenomen [3]); en de kultuur dezer laatsten — die op de Babylonische rust — staat aan den anderen kant toch ook weder onder

---

men het woord *haruspex* uit het Assyrisch willen verklaren (zoo BOISSIER: *haru* —. uit Assyr. *har*, lever), waarschijnlijk echter ten onrechte: WALDE, Lat. Et. Wörterb., i. v.

[1]) KÖRTE, t. a. p., col. 768.

[2]) Vgl. SKUTSCH, Arch. f. lat. Lex., XV 145 vlg., bij PAULY-WISSOWA, t. a. p., col. 775. FRIEDLÄNDER (Glotta, II, 164 vlgg.) wil de oude afleiding (uit het Grieksch) met de nieuwe combineeren: πρόσωπον — *φersu—persona*. Zie echter LATTES, Glotta II, 270; III, 67.

[3]) ED. MEYER, a. w., blzz. 312, 520.

westelijke invloeden [1]). Omgekeerd hebben de met de Sumeriërs verwante Chetieten in hun religie en anderszins Semitische inwerking ondergaan en is met name de invloed van Assyrië ver doorgedrongen, zoodat we midden in Cappadocië Assyrische inschriften vinden van vóór de 15de eeuw. [2]) Zelfs spreekt ED. MEYER van „Jahrhunderte lange(n) Wechselbeziehungen, in denen die Völker des östlichen Kleinasiens, die Mitani und Chetiter, mit den Ländern am Euphrat und Tigris gestanden haben" [3]). De Chetieten staan weer in betrekking tot de vóór-Helleensche (niet-Indo-Germaansche) bevolking van Klein-Azië, Kreta en het Grieksche continent [4]), eene bevolking, die wezenlijk één is en een homogene kultuur bezit, ons vrij goed bekend uit de opgravingen in Troje [5]) (tweede stad) en daarom wel „Trojaansch" genoemd; sporen van deze „Trojaansche" kultuur vindt men tot zelfs in Italië toe [6]); aan den anderen kant houdt zij zelve weer verband met de Babylonische beschaving en niet minder met het rijk der Pharaonen [7]). Eenige eeuwen later staan de Kretensische heerschers van Knossos en Phaestos met Egypte in onafgebroken betrekking [8]); en wat de „Myceensche" kultuur

---

1) a. w., blz. 317, vgl. blz. 655.
2) a. w., blz. 594.
3) a. w., blz. 676.
4) a. w., blz. 624.
5) a. w., blzz. 671, 694.
6) a. w., blzz. 668, 694.
7) a. w., blz. 695.
8) a. w., blz. 715. Zie boven.

aangaat, deze onderscheidt zich volgens MEYER van de oudere Minoïsche juist daardoor, „dass sie in einen weit grösseren Zusammenhang tritt: sie hält nicht nur die rege Verbindung mit Aegypten aufrecht, sondern nimmt daneben Elemente aus Syrien und Babylonien und Kleinasien in sich auf, und umfasst auf der anderen Seite die ganze Welt des Aegaeischen Meeres. Zugleich strahlt sie nach allen diesen Gebieten aus..." [1]) Zoo blijkt er voortdurend wisselwerking te zijn. En deze beperkt zich niet tot Azië: ook de eilanden en het vaste land van Europa worden er in betrokken: „das Aegaeische Meer ist keine Völkerscheide," zoo begint MEYER een nieuw hoofdstuk van zijn machtig werk [2]), en elders verstout hij zich tot de bewering, dat de oudste Europeesche ontwikkeling afhankelijk is van die van het Oosten en van de Aegaeïsche zee! [3])

Aan den anderen kant dringen reeds vóór de 14de eeuw voortdurend Arische elementen het Babylonisch-Assyrische gebied binnen [4]), komt kort

---

[1]) a. w., blz. 716; vgl. het „Vorwort" voor de eerste helft van deel I (1907), blz. VIII: „vor allem die kretisch-mykenische Zeit lässt sich jetzt gar nicht mehr getrennt vom Orient behandeln."

[2]) a. w., blz. 677.

[3]) a. w., blz. 746 vlgg.. Reeds in de eerste uitgave van het tweede deel (1893) had hij zich (blz. 34) aldus uitgelaten: „Zu ermitteln, auf welchem Wege und in welcher Gestalt die orientalische Cultur ins Abendland gedrungen ist, und in welcher Weise die einheimische Bevölkerung sie sich zu eigen gemacht hat, ist die nächste und wichtigste Aufgabe, die der Erforschung des ersten Abschnittes der abendländischen Geschichte gestellt ist."

[4]) a. w., blzz. 579 vlgg., 596, 807.

na Chammurabi het Arische paard, „de ezel van het bergland", in gebruik, terwijl het vóórdien zoowel in Babylon als in Egypte onbekend is [1]), hooren we van een Arische dynastie op den troon der Mitani [2]), ja vinden Arische goden naast de inheemsche een plaats in het pantheon van dit volk [3]).

Andere wegen dan de Babylonische kultuur volgt de Egyptische: ze staat meer op zich zelf, werkt minder op andere volken in, en ondergaat ook minder den invloed van anderen [4]); de ligging van Egypte kan trouwens moeilijk anders doen verwachten. Maar toch hoorden we reeds van den invloed, die dit rijk op de kultuur der Aegaeische zee heeft gehad; mogelijk schijnt, dat Babylonië in zijn oudste ontwikkeling van Egypte afhankelijk geweest is [5]); omgekeerd vinden Babylonische verhalen den weg naar Egypte [6]), zijn met de Hyksos in elk geval talrijke Semieten in dit land binnengedrongen [7]), en heeft er zelfs volgens BAUER [8])

---

[1]) a. w., blz. 579 vlg.

[2]) Zie boven.

[3]) Nachr. der Deutschen Orientgesellsch. no. 35 (Berl. Phil. W., 1909, col. 95). Genoemd worden Mithras, Varuna en Indra. Vgl. HOMMEL in de B. Ph. W. 1909, col. 757 vlg..

[4]) ED. MEYER, a. w., blz. 356: „So erklärt es sich ebensowohl, dass die babylonische Kultur die innere Durchbildung und andauernde Kulturhöhe der aegyptischen niemals erreicht hat, wie auch, dass sie zu allen Zeiten in einem breiteren Strom historischen Lebens und historischer Wechselwirkung steht als diese."

[5]) a. w., blz. 108.

[6]) a. w., blz. 316.

[7]) a. w., blz. 291.

[8]) Die Forschungen enz., blz. 90.

ten tijde van Amenhotep IV blijkens de Tell-el-Amarna-brieven „eine ähnliche Verschmelzung verschiedenartiger Kulturen" op den Egyptischen bodem plaats gevonden als later in hellenistischen tijd.

Dat het tusschen deze beide kultuurmachten in gelegen Palestina, eeuwen vóór Israël er woonde, in de geschetste kultuurmenging betrokken is geweest, werd reeds aangestipt: het zou als vaststaand mogen worden aangenomen, ook indien het niet door de ontdekkingen bewezen werd.

Dan — ook hierop wees ik reeds in ander verband, en het is zeker van niet minder belang —, hoe verder men afdaalt in de historie, hoe sterker de aanraking wordt: langs convergeerende lijnen beweegt zich de geschiedenis der oudheid, niet langs divergeerende. Kon Ed. Meyer in zijne „Geschichte des Altertums" tot in de 16de eeuw vóór Christus de ontwikkeling der verschillende volken en kulturen rondom de Middellandsche zee nog min of meer afzonderlijk schetsen, „Von da an" — zoo schrijft hij in het voorwoord van het eerste deel der nieuwe uitgave — „werden die Beziehungen der einzelnen Gebiete so intensiv und mannigfach, dass eine einheitliche Darstellung der bis dahin in gesonderten Betten, wenn auch nie ohne gegenseitige Beeinflussung, verlaufenden Einzelentwicklungen geboten wird," [1]) en bijna

[1]) a. w., I, 2 [3] (1909), blz. VII.

iedere nieuwe ontdekking bevestigt de juistheid zijner woorden: steeds duidelijker treedt aan het licht, hoe van dezen tijd af het contact, dat reeds van oudsher tusschen de volken rondom de Middellandsche zee blijkt bestaan te hebben, gestadig en onafgebroken toeneemt, tot het in de Hellenistisch-Romeinsche periode zijn hoogtepunt bereikt en tegen het begin onzer jaartelling onder die volken een kultuureenheid tot stand gebracht heeft, die voor de verbreiding van het Evangelie den bodem heeft geschonken.

Een blik op den gang der historie, zooals die thans voor ons staat, zal dit duidelijk maken.

Beginnen we met Assyrië[1]: we zien thans — dank zij de keil-inscripties[2]) — hoe dit na de 15de eeuw zich hoe langer hoe meer verheft, zijn gebied vergroot, zijn macht uitbreidt, en beide door een uitgebreid kolonisatiesysteem tracht te bestendigen; hoe het langzamerhand Babylonië onder zijn invloed brengt en na veel strijds eindelijk geheel in zich opneemt, gelijk het lang te voren

---

[1]) Vergelijk voor het volgende in het algemeen behalve de reeds genoemde monographie van BEZOLD inzonderheid de artikelen *Assyria* 1) (van BEZOLD), *Babylon* 1), *Babylonia* (van BAUMSTARK) in PAULY-WISSOWA II, coll. 1751 vlgg., 2667 vlgg., 2700 vlgg., en *Chaldaioi* 1) (insgelijks van BAUMSTARK) in PAULY-WISSOWA III, col. 2045 vlgg..

[2]) Vgl. boven, blz. 20, aant. 2. Hier zij nog gewezen op het werk van GRESSMANN, Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testamente, Tübingen, 1909, dat, voorzoover althans de teksten (deel I) betreft, zeer nuttig is.

met het gebied der Mitani gedaan had; we zien, hoe het, na een tijd van verval, eerst in de 9de eeuw onder Aschschurnasirpal en Salmanassar II, de groote veroveraars, dan, twee eeuwen later, inzonderheid onder de Sargoniden, grooter macht ontvouwt dan ooit te voren, tot het in de dagen van Asarhaddon (680—668) en Aschschurbanipal (668—626), den Sardanapallos der Grieken, het hoogtepunt bereikt en niet slechts Armenië en Syrië, maar ook Elam en Egypte onder zijn heerschappij doet bukken en althans ten opzichte van zijne uitgestrektheid met recht op den naam van wereldrijk aanspraak maken kan. Dan begint Assyrië's glans te tanen en stort het machtige rijk weldra ineen. Assur's geduchte mededingers aan de monden van Euphraat en Tigris, de Chaldaeën, verheffen zich op nieuw: het steeds nagestreefde, maar ook onder Merodachbaladan — Ge kent hem van zijn brieven en geschenken aan Hizkia — tegenover Sargon en Sanherib van Assyrië slechts tijdelijk en ten deele bereikte doel van alle Chaldeesche vorsten sedert het midden der 8ste eeuw — de stichting van een nieuw-Babylonisch rijk onder een Chaldeesche dynastie —, dat weet Nabopolassar, de vader van den grooten Nebukadnezar II, eindelijk te verwezenlijken. In verbond met de Indo-Germaansche Mediërs[1]), (die Assyrië

[1]) Zoo de gewone voorstelling, die BEZOLD, Ninive und Babylon [3], blz. 64, volgt. Daartegenover meent BAUMSTARK (art. *Chaldaioi* col. 2052 vlg.): „Dass hierbei von vornherein ein Einverständnis zwischen

zelf door de vernietiging van Elam tot gevaarlijke naburen had gemaakt), of, beter wellicht, partij trekkend van den strijd, waarin dezen met Assyrië waren verwikkeld, maakt hij zich spoedig na Aschschurbanipal's dood meester van Babylonië en Mesopotamië. En als dan

---

den Ch. und Medien oder gar ein eigentliches Bündnis bestand, ist mindestens bis jetzt noch nicht erwiesen." Volgens hem wordt dit wel beweerd door de geheele jongere Grieksche historiographie; maar haar bewering berust ten slotte op de ten eenenmale onbetrouwbare schildering van Ktesias; daarentegen schijnt de meer geloofwaardige Herodotus I 107 er eerder op te wijzen, „dass die Meder, weit entfernt mit den Ch. verbündet zu sein, an ihnen eine Schranke ihrer von Haus aus auf Unterwerfung des gesamten assyrischen Reichsgebietes gerichteten Eroberungspolitik fanden." „Das weitaus Natürlichste" — zoo oordeelt Baumstark — „ist er in der That, dass der chaldaeische Stammesfürst Nabopolassar, die assyrisch-medischen Wirren des Nordens klug benützend, ohne nennenswerten Kampf mit Assyrien wieder einmal eine chaldaeische Herrschaft in Babylon etablierte und Medien, unmittelbar nach dem assyrischen Kriege doch selbst erschöpft, die neue Reichsgründung, die sehr wenig seinen Plänen entsprechen mochte, eben als fertige Thatsache bis auf weiteres hinnehmen musste. Der Zug des Kyros gegen Babylon erscheint dann nur als die consequente Durchführung des von Medien mit dem siegreichen Kampfe gegen Assyrien begonnenen, aber nicht zu Ende geführten Werkes der Ersetzung der semitischen Vorherrschaft in Vorderasien durch eine iranische, das sog. neubabylonische Reich als eine vorübergehende und verhältnismässig wirkungslose Episode...." Deze voorstelling lijkt mij inderdaad in den gang der historie beter te passen dan de gewone; dat — blijkens de stele van Nabunaïd — de Babyloniërs den strijd zoo goed als geheel aan de Mediërs overgelaten hebben (vgl. B. Ph. W. 1896, col. 928; Bauer, Forschungen enz., blz. 355), schijnt mij niet minder voor haar te pleiten; of zij echter met de (nieuwere) oorkonden te rijmen is, kan ik natuurlijk niet beoordeelen; het werk van Prasek, Geschichte der Meder und Perser I (Gotha, 1906) — waarover men vergelijke de recensie van Hommel, B. Ph. W. 1909, col. 756 vlgg. — is mij alleen bij name bekend.

de Meden onder Cyaxares het beleg slaan voor Ninive, de Assyrische hoofdstad, en die, evenals Assur, Kalach en Dûr-Sargon, in het jaar 606 v. Chr. veroveren en verwoesten, als het gansche land aan de plundering wordt prijsgegeven, dan is het voor goed met Assur's heerschappij gedaan: Chaldaeën en Mediërs verdeelen zijn bezit, en Assyrië zelf wordt bij Babylonië ingelijfd. Vervuld was „de last van Ninive, het boek des gezichts van Nahum":

> Ziet, Uw volk zal in het midden van U tot vrouwen worden; de poorten Uws lands zullen Uwen vijanden wijd geopend worden; het vuur zal Uwe grendelen verteren.... het zwaard zal U uitroeien, het zal U afeten als de kevers....
>
> . . . .
>
> Uwe herders zullen sluimeren, o koning van Assur! Uwe voortreffelijken zullen zich leggen, Uw volk zal zich op de bergen wijd uitbreiden, en niemand zal ze verzamelen.
>
> Er is geene samentrekking voor Uwe breuk, Uwe plage is smartelijk; allen, die het gerucht van U hooren, zullen de handen over U klappen....[1])
>
> Nineve is verstoord, wie zal medelijden met haar hebben?[2])

Dus eindigt Assyrië's wereldmacht in roemloozen ondergang: het had zijn roeping vervuld: zoo kon worden volbracht de gramschap en de toorn des Heeren tot zijne vernieling.[3]) Zijn uitnemende beteekenis voor de wereldhistorie wordt door Kaerst terecht inzonderheid dáárin gezocht, „dass es im westlichen Vorderasien, insbesondere in denjenigen Gebieten, die uns später als die Übergangs-gebiete vom Orient zu dem Be-

---

[1]) Nahum 3 : 13, 15*b*, 18, 19*a*.
[2]) Nahum 3 : 7*b*.
[3]) Jesaja 10 : 25.

reiche der hellenischen Kultur entgegentreten, den Widerstand der lokal oder national selbständigen Existenzen gebrochen, die verschiedenen Elemente durcheinander geworfen und so den Grund zu den umfassenderen Weltreichsbildungen gelegt hat" [1]); ze is in onvergelijkelijk treffende karakteristiek [2]) geschilderd door den profeet Jesaja, wanneer hij den Assyrischen koning aldus sprekend invoert [3]):

„ik heb de landpalen der volken weggenomen, en heb hunnen voorraad geroofd; en heb als een geweldige de inwoners doen nederdalen; [4])
En mijne hand heeft gevonden het vermogen der volken, als een nest, en ik heb het gansche aardrijk samengeraapt, gelijk men de eieren, die verlaten zijn, samenraapt; en er is niemand geweest, die eenen vleugel verroerde, of den bek opendeed, of piepte....

Met Assyrië's ondergang heeft feitelijk de wereldheerschappij van het Semitische ras haar einde

---

[1]) Gesch. des Hell. Zeitalters I, blz. 219 vlg..

[2]) De uitdrukking is van KAERST, die de woorden aanhaalt.

[3]) Jesaja 10 : 13*b*, 14.

[4]) KAUTSCH (dien KAERST citeert) wellicht iets duidelijker: „Ich liess die Grenzen der Völker schwinden und plünderte ihre Vorräte und wie ein Allmächtiger stiess ich die Thronenden herunter..."
Overigens blijkt ook uit dit hoofdstuk van Jesaja, hoe Gods Woord wil, dat we de oude historie bezien. Men vergelijke vs. 5 vlgg.:

.... den Assyriër, die de roede Mijns toorns is.... Ik zal hem zenden tegen een huichelachtig volk.... Hoewel hij het zoo niet meent, en zijn hart alzoo niet denkt, maar hij zal in zijn hart hebben te verdelgen, en uit te roeien niet weinige volken,

en dan vs. 15:

Zal eene bijl zich beroemen tegen dien, die daarmede houwt?
Zal eene zaag pochen tegen dien, die ze trekt? enz.

Het machtige Assyrië is slechts een werktuig in des Heeren hand, om Zijn Raad te vervullen. Zie ook cap. 37.

gevonden: wel weet het zich onder het nieuw-Babylonische of Chaldeesche rijk nog eenmaal te verheffen; wel komt Babel, het zoo dikwerf veroverde, het door Sanherib zelfs met den grond gelijk gemaakte, als trotsche hoofdstad van dit rijk voor het laatst tot ongekenden bloei [1]), en weet inzonderheid Nabopolassar's zoon en opvolger, de zoo bekende Nebukadnezar II (604—561), door de verovering van Syrië nog eens een groot gedeelte van Voor-Azië onder Semitische heerschappij te vereenigen, ja zelfs het verre Egypte weer voor zijn naam te doen sidderen: maar het is slechts bij de gratie der niet-semitische Mediërs, dat deze trotsche vorst wiens woord uitgaat tot „alle volken, natiën en tongen, die op den ganschen aardbodem wonen" [2]), de wereld gebiedt; en hun zich steeds meer ontplooiende macht voorspelt aan het rijk der Chaldaeën een spoedig einde: in zijn geboorte verborg het de kiem van zijn ondergang. Reeds is Noorden en Oosten in der Meden macht: van Elam tot aan den Halys heerschen ze; straks — onder Nabonid, Chaldaea's laatsten vorst — vallen ze in Mesopotamië en belegeren Harran. En als dan de Perzen onder Cyrus, den Achaemenide, na verdrijving van Astyages en vermeestering van Ecbatana (550), [3]) het verwante

---

[1]) Men herinnere zich de woorden van Nebukadnezar in Daniel 4 : 30: „Is dit niet het groote Babel, dat ik gebouwd heb tot een huis des koninkrijks...."

[2]) Daniel 4 : 1.

[3]) Vgl. Ed. Meyer bij Pauly-Wissowa i. v. Astyages 2).

Medië onder hun schepter brengen en zijn veroveringswerk voortzetten, dan is het lot van der Chaldaeën rijk bezegeld: weldra wordt Babylonië van alle zijden ingesloten, Nabonid's leger bij Opis door Cyrus verslagen (538): dan valt Babel zonder slag of stoot den Perzen in handen; in de hoofdstad van het oude Semitische wereldrijk laat Cyrus zich tot koning uitroepen en Babylonië wordt een Perzische satrapie [1]): de kinderen van Japhet wonen in de tenten van Sem.

„So endet", schrijft BEZOLD [2]), „die grosse Epoche der Geschichte des Altertums, der die Grundlage zu den Wechselbeziehungen morgen- und abendländischer Kultur und damit zu der segensreichen Entwicklung des Griechentums bildete, dessen Vermächtnis der kostbarste Schatz und Träger der modernen Bildung zu werden bestimmt war." [3])

Wie geleerd heeft, de geschiedenis te bezien bij het licht van Gods Woord, voor dien heeft dit nu bekend

---

[1]) BEZOLD, a. w., blz. 68.

[2]) t. a. p.

[3]) Vgl. ook BEZOLD bij PAULY-WISSOWA, t. a. p., col. 1764: „Die Euphrat- und Tigrisländer sind die Wiege der westasiatischen Civilisation gewesen, die nach fast allen Richtungen hin in Kunst, Wissenschaft und Industrie, sowie in den meisten staatlichen und wohl auch socialen Einrichtungen nicht nur den ganzen semitischen Osten beherrscht, sondern auch weiterhin auf das medische, persische Reich und die kleinasiatischen Staaten den grössten Einfluss geübt, und deren Macht sich sogar über das aegaeische Meer hinaus bis nach Griechenland und in mancher Beziehung über die ganze alte Welt erstreckt hat." Voorts denzelfde in „Die Orientalischen Literaturen" (Kultur der Gegenw. I, 7), blz. 48, o. m. deze uitspraak: „jedenfalls hat die im babylonisch-assyrischen Schrifttum erhaltene Kultur den grössten Einflussu auf die ganze gebildete Welt des Altertums ausgeübt."

geworden deel der wereldhistorie nog hooger beteekenis: hij blijft niet staan bij de Grieken, maar richt zijn blik over de eeuwen heen naar Golgotha's kruis en aanschouwt zoo in de Babylonisch-Assyrische wereldmacht, in haar aanvang, in haar streven, in haar ondergang bovenal, den grondslag voor de versmelting en vereeniging der juist van Babel uit verstrooide volken, waardoor eerst de zegening van Abraham tot de heidenen komen kon.

In haar ondergang bovenal: want door de verovering van het Babylonische rijk komt niet maar één Semitische stam, komt veeleer de Semitische wereld als zoodanig, bijna zeide ik: als eenheid, in onmiddellijk contact met het Arische, met het Indo-Germaansche ras, en uit dit contact is ten slotte de hedendaagsche kultuur geboren.

Als in 538 Perzië's vorst voor het eerst Babylon's bodem betreedt en zich daar straks de koningskroon op de slapen laat drukken, staan we nog maar aan het begin dezer evolutie; maar reeds teekenen zich de lijnen af, waarlangs ze zich bewegen zal: Cyrus verheft de Semitische stad tot zijne winterresidentie [1]), maar tot de onderdanen van zijn uitgestrekt rijk behooren tevens reeds de Grieksche steden in het verre Westen van Klein-Azië. Wanneer ruim twee eeuwen later (331)

---

[1]) Xen. Cyr. VIII, 6, 22. Ook later is Babel de winterresidentie der Perzische vorsten; vgl. de plaatsen bij Baumstark, art. *Babylon* in P.-W. II, col. 2678; Droysen, Gesch. des Hellenismus, I, 1² (1877), blz. 344 noemt Babylon „seit Dareios Hystaspis Zeit de(n) Mittelpunkt des persischen Reiches".

de koning der Macedonen, evenzoo zonder eenige tegenweer, datzelfde Babylon in bezit neemt, dan heeft de kultuurontwikkeling welhaast haar hoogtepunt bereikt: niet het Grieksche Athene, maar de Oostersche stad van Bel zou Alexander, de Macedoniër, de Griek, hoofdstad hebben willen maken van het wereldrijk, dat zijn arm en zijn genie scheppen zou [1]. Dat is karakteristiek [2]: het is een bewijs te meer, dat Alexander's staatkunde met het panhellenisme van den Korinthischen bond niets meer gemeen heeft; dat de strijd tegen de Perzen hem middel, geen doel meer is; dat hij niet de vernietiging, maar veeleer de consequente voortzetting der Perzische wereldheerschappij beoogt; en dat in de nieuwe monarchie wel aan de Grieksche kultuur een domineerende plaats zal worden geschonken, maar in politiek opzicht Grie-

[1] Baumstark, t. a. p., col. 2679; Droysen, a. w., I, 2^2 (1877), blz. 316; Kaerst, a. w., I, blz. 413; de centrale ligging der stad zal zeker dit plan niet weinig hebben bevorderd.

[2] Ik sluit mij voor het volgende aan bij de opvatting van Kaerst, a. w., I, blz. 316; daarvóór reeds in zijne „Forschungen zur Gesch. Alexanders d. Gr." (1887), blzz. 12, 16; vgl. ook het art. *Alexandros* 10) in P.-W. I, coll. 1425, 1433. Een van de eerste duidelijke teekenen van Alexander's veranderde houding ten opzichte der Grieken ziet Kaerst in het feit, dat hij in Ekbatana (330) de Grieksche bondstroepen naar huis laat gaan en alleen diegenen, die bereid waren, persoonlijk als huursoldaat verder in zijn leger te dienen, bij zich hield (Arr. An. III, 19, 5). „Wenn die Kontingente", — zegt Kaerst — „die der hellenische Bund für den persischen Feldzug zu Alexanders Armee gestellt hatte, jetzt nach Griechenland zurückgesandt werden, so heisst dies nichts anderes, als dass der Krieg, den „Alexander und die Hellenen" gegen die Perser geführt haben, beendigt, dass der panhellenische Zweck des Feldzuges erreicht, die Sühne für die den Hellenen durch Xerxes zugefügte Unbill vollzogen ist."

kenland en de Grieken hem niet meer gelden dan de „Barbaren" in het verre Oosten. Als straks weer een volk de wereldheerschappij verovert en Rome's legerscharen in Azië zijn doorgedrongen, heeft Babylon alle beteekenis verloren: door den strijd tusschen Rome en het Parthische rijk, waartoe het behoorde, wordt zijn ondergang verhaast; „ad solitudinem rediit", „tot eenzaamheid weergekeerd", ziedaar het grafschrift, dat reeds een PLINIUS [1]) schrijft op het graf van de eens zoo machtige wereldstad. Men verhaalt, dat als aan keizer Trajanus bij zijn bezoek van Babel's ruïnen het gebouw getoond wordt waarin Alexander de Groote gestorven was, hij op die plek heeft geofferd [2]). Aan de juistheid van het bericht behoeft men niet te twijfelen; maar in geen geval heeft dit offer van Trajanus eenige overeenkomst met het offer, dat in dezelfde stad eeuwen geleden door Alexander naar inheemschen ritus gebracht was aan Bel, den beschermer van Babylonië [3]); van de politieke beteekenis, die Babel voor Alexander had, kon voor Rome geen sprake meer zijn: zelfs toen zijn macht het grootst was, heeft het in het verre Oosten geen vasten voet gekregen. De ontwikkeling had haar einde bereikt: Rome neemt de Hellenistische kultuur, resultante van Oostersche en Grieksche componenten, als totaliteit over [4]),

---

[1]) Nat. Hist. VI, 132.
[2]) Art. *Babylon*, col. 2682.
[3]) KAERST, a. w., blz. 308.
[4]) DROYSEN, a. w., I, 2, blz. 301.

om haar straks, met zijn stempel gemerkt, na te laten als zijn erfenis aan de volken van Europa: het politieke centrum wordt tevens kultuurcentrum, het Oosten weldra overgelaten aan zich zelf: het had zijn taak volbracht.

Keeren we nog een oogenblik terug tot het Assyrisch-Babylonische wereldrijk. Eén moment is er in zijn historie waarop nog niet werd gewezen en dat niettemin van onschatbare beteekenis is geworden voor de komst van Gods Koninkrijk: ik bedoel de wegvoering van het Israëlitische volk. Op zich zelf is er in eene dergelijke wegvoering niets bijzonders gelegen: ze was een blijkens de inscripties veelvuldig toegepast middel, om den tegenstand der onderworpen volken te breken en tot op zekere hoogte eene vermenging der nationaliteiten te bevorderen [1]). Zoo zijn, voordat in 722 v. Chr. na de verovering van Samaria door Sargon II Israël in eene Assyrische provincie wordt veranderd en de 10 stammen in ballingschap gaan naar Medië [2]), tal van andere volken door de Assyriërs uit hun woonplaats verdreven en naar andere oorden overgebracht, ja in Sanherib's boodschap aan de inwoners

---

[1]) KAERST, a. w., blz. 222. Vgl. ook BAUMSTARK bij P.-W. III, col. 2050: „Das seit alters best bewährte Mittel assyrischer Eroberungspolitik ...."

[2]) II Kon. 17:6: „In het negende jaar van Hosea nam de koning van Assyrië Samaria in, en voerde Israël weg in Assyrië, en deed ze wonen in Halah, en in Habor, aan de rivier Gozan, en in de steden der Meden" (= 18 : 11).

van Jeruzalem wordt zulk eene overbrenging voorgesteld niet slechts als iets zeer gewoons, maar zelfs als een verlokkend vooruitzicht:

> Totdat ik kom en U haal in een land, als Ulieder land is, een land van koren en van most, een land van brood en van wijngaarden.[1])

De heerschers van het Chaldeesche rijk volgen, gelijk in andere opzichten[2]) zoo ook hierin[3]), met bewustheid de tradities van hun groote voorgangers; en zoo wordt onder Nebukadnezar II straks ook Juda ingelijfd en eerst koning Jojachin met zijn hof, den adel, het leger, de smeden en de timmerlieden, daarna, 11 jaar later (586) — als onder diens opvolger Zedekia de uitgebroken rebellie eene nieuwe expeditie noodig maakt — bijna de geheele overgebleven bevolking uit het nu verwoeste Jeruzalem naar Babel gevoerd[4]). Hoe barbaarsch ons een dergelijke maatregel ook moge voorkomen, op zich zelf — ik herhaal het — had ze niets ongewoons: transplantatie van geheele bevolkingen was eenvoudig,

---

[1]) Jesaja 36 : 17.

[2]) Baumstark bij P.-W. i. v. Chaldaioi, III, col. 2054.

[3]) Baumstark t. a. p.: „Um so schwerer hatte der Westen unter den chaldaeischen Eroberungszügen zu leiden, um so schwerer auch deshalb, weil hier die Ch. mit unerbittlicher Strenge auch das einst von Assyriën ihnen gegenüber versuchte Mittel der Deportation ganzer Bevölkerungen in Anwendung brachten."

[4]) II Kon. 24 : 14 vlgg., 25 : 11 vlgg.. Vgl. II Kronieken 36 : 10 vlgg., Jeremia 52. Het getal der weggevoerden doet hier niet ter zake. Volgens Ed. Meyer, a. w., III, blz. 175 bedraagt het voor 597 ± 10.000, voor 586 ten minste 30.000, misschien echter 40.—50.000; „man kann sich die Verödung des Landes seit 586 garnicht intensiv genug vorstellen", zoo meent hij (blz. 176).

om met Ed. Meyer te spreken, een „Radicalmittel der Assyrer und Babylonier" [1]) tot handhaving van hun macht.

Wanneer desniettemin aan *deze* wegvoering — of, wil men, wegvoeringen — zoo buitengemeene beteekenis toekomt, dan is dit daaruit te verklaren, dat het hier het volk van Israël betrof. Het valt ons niet moeilijk, aan Bezold [2]) toe te geven, dat de politieke rol, die Israël speelt in de Babylonisch-Assyrische geschiedenis, slechts een ondergeschikte geweest is: moge hij het al niet slechts begrijpelijk, maar ook volkomen vergeeflijk achten, dat men ter wille van Israël's eminente religieuze beteekenis den invloed der Israëlitische geschiedenis op de ontwikkeling der politieke verhoudingen in West-Azië verre heeft overschat [3]), wie die geschiedenis van het juiste standpunt beziet, heeft dergelijke coniventie niet noodig: ja, hij behoeft niet eens de hulp der geographie [4]), om voor de vrij geringe politieke beteekenis van Israël een verklaring te vinden: voor hem sluit Israëls godsdienstige roeping veeleer uit, dat het een belangrijke rol spelen zou in de wereldpolitiek. Het moest immers een geheiligd volk zijn, een afgezonderd volk: het moest de heidenen uit zijn midden verdrijven, het mocht zich met de volken

[1]) a. w., III, blz. 93. Evenzoo Winckler (Kuyper, Evol. of Rev. blz. 41).
[2]) a. w., blz. 46.
[3]) t. a. p.
[4]) Vgl. Bezold t. a. p.

rondom niet vermengen. En wel heeft het aan dezen eisch slechts ten deele voldaan, openbaart het telkens weer een streven, om in de wegen der volken te wandelen en het isolement te verbreken, en is daardoor reeds de rechtstreeksche aanraking tusschen Israël en de volken veel grooter geweest, dan men van onze zijde zich gemeenlijk voorstelt: maar het zoeken dezer vermenging was ongehoorzaamheid; en om die ongehoorzaamheid werd Israël door Jehovah gestraft [1]: als het na Jozua's dood zich met de Kanaänieten vermengt, geeft de Heere hen in de hand van den koning van Mesopotamië [2]; als Salomo zich verzwagert met Egypte, komt onder de regeering van zijn zoon de Egyptische koning Sisak (Scheschonk I) en neemt Jeruzalem in [3]; en wanneer Hizkia zich over de gezanten van den Chaldeeschen vorst Merodach-baladan verblijdt en hun zijn schatten laat zien [4], volgt aanstonds Jesaja' profetie van de wegvoering naar Babel:

> Zie, de dagen komen, dat al wat in Uw huis is, en wat Uwe vaders opgelegd hebben tot een schat tot op dezen dag, naar Babel weggevoerd zal worden; er zal niets overgelaten worden, zegt de HEERE.
>
> Daartoe zullen zij van Uwe zonen, die uit U zullen voort-

---

[1] Vgl. Ezra 9:12 en andere plaatsen.

[2] Richt. 3 : 8.

[3] II Kron. 12 : 2. Als onmiddellijke reden wordt daar aangegeven: „zij hadden overtreden tegen den HEERE". Men lette voorts op de profetie in vers 8: „... zij zullen hem (d. i. aan Sisak) tot knechten zijn, opdat zij onderkennen Mijnen dienst en den dienst van de koninkrijken der landen".

[4] Jesaja 39 : 2.

komen, die Gij gewinnen zult, nemen, dat zij hovelingen zijn in het paleis des konings van Babel. [1])

Zoo is de ballingschap voor Israël *een straf* [2]). Maar wat voor het volk, voor de natie een oordeel zijn moest, dat werd de zegen der wereld: een politieke roeping had Israël niet: des te grooter was zijn religieuze taak; en nu het politiek afgedaan heeft en aan zijn zelfstandig volksbestaan een einde is gekomen, nu kan eerst recht de vervulling *dezer* taak een aanvang nemen. Met de Assyrisch-Babylonische ballingschap begint de Diaspora, de verbreiding der Joden over de gansche οἰκουμένη, die in des Heeren hand wel het machtigste middel geweest is, om den wereldbodem te bereiden voor het zaad des Evangelies en den snellen wasdom daarvan mogelijk te maken [3]).

---

[1]) Jesaja 39 : 6, 7.

[2]) Vgl. Lev. 26 : 33, Deut. 28 : 64, II Kon. 17 : 7—23, Ezra 9 : 7, Ezech. 20 : 32 enz. In de latere Joodsche Theologie geldt verdrijving in vreemde landen als bijzondere straf voor afgodendienst (SCHÜRER II, blz. 546).

[3]) Men moet hierbij niet vergeten, dat de werking dezer deportaties een dubbele was: de oorspronkelijke bewoners werden (geheel of gedeeltelijk) weggevoerd, maar tevens anderen gevestigd in de plaatsen, die zij verlaten hadden. Zoo brengt ook na de inneming van Samaria en de wegvoering der 10 stammen de koning van Assyrië „volk van Babel, en van Chuta, en van Avva, en van Hamath, en Sefarvaïm, en deed hen wonen in de steden van Samaria, in de plaats der kinderen Israëls; en zij namen Samaria erfelijk in, en woonden in hare steden" (II Kon. 17 : 24). Dit zijn de latere Samaritanen. Van hoeveel beteekenis dit in religieus opzicht geweest is, blijkt uit het

Zelf heeft Israël dit nooit begrepen: ook de vromen in zijn midden voelden in hun ballingschap slechts de straf, niet den zegen; hun hart keert zich tot Jeruzalem en hun haat tegen Babel:

> Aan de rivieren van Babel, daar zaten wij, ook weenden wij, als wij gedachten aan Zion.
>
> Wij hebben onze harpen gehangen aan de wilgen, die daarin zijn.
>
> Als zij, die ons aldaar gevangen hielden, de woorden eens lieds van ons begeerden, en zij, die ons over hoop geworpen hadden, vreugd, zeggende: Zingt ons een van de liederen Zions.
>
> Wij zeiden: Hoe zouden wij een lied des HEEREN zingen in een vreemd land?
>
> Indien ik U vergeet, o Jeruzalem! zoo vergete mijne rechterhand zich zelve!
>
> . . . .
>
> O dochter van Babel! die verwoest zult worden, welgelukzalig zal hij zijn, die U Uwe misdaad vergelden zal, die Gij aan ons misdaan hebt.
>
> Welgelukzalig zal hij zijn, die Uwe kinderkens grijpen, en aan de steenrots verpletteren zal. [1])

---

vervolg van het hoofdstuk, inzonderheid uit de merkwaardige woorden over den kultus dezer kolonisten (vs. 41):

> deze volken vreesden den HEERE, en dienden hunne gesnedene beelden; ook doen hunne kinderen en hunne kindskinderen, gelijk als hunne vaders gedaan hebben, tot op dezen dag.

Vgl. ook SCHÜRER, a. w., II[4] (1907), blz. 20.

[1]) Ps. 137 : 1—5, 8, 9. Dat deze woorden in de Schrift een geestelijken achtergrond hebben, ontken ik natuurlijk niet. Het is echter geen goede methode van exegese, wanneer ORIGENES c. Celsum VII, 22 (Origenes Werke II, ed. KOETSCHAU, Leipzig 1899, blz. 174), dezen Psalm aanstonds vergeestelijkt en de laatste verzen aldus uitlegt, dat de kinderkens van Babel — hetwelk immers „verwarring" (σύγχυσις) beteekent — de pas in de ziel ontstaande en opkomende verwarrende overleggingen der zonde zijn (...οἱ ἄρτι ὑποφυόμενοι καὶ ἀνατέλλοντες ἐν τῇ ψυχῇ συγχυτικοὶ λογισμοὶ οἱ ἀπὸ κακίας); wie die gedachten meester wordt, zoodat hij hun hoofd tegen de vastigheid en sterkte des Woords slingert, die verplettert „de kinderkens van Babel" „tegen de steenrots" en wordt daarom „welgelukzalig".

Verder is Israël nooit gekomen [1]): het heeft zich zelf niet kunnen loslaten, niet beseft den geestelijken achtergrond van zijn bestaan, zijne roeping tegenover de wereld en den zegen, die daarin lag; en zoo gaat het voortaan met vroom bedoelen dwars tegen den stroom in, dien het niet keeren kan, en begint na de ballingschap de tragedie, die straks ermede zal eindigen, dat Jeruzalem met den grond gelijk gemaakt en de Joden van Palestina voorgoed over den aardbodem verspreid worden.

Aanvankelijk schijnt het anders te zullen komen: nog heeft Israël zijn taak niet volbracht: Cyrus, de herder, de gezalfde des HEEREN, [2]) geeft den Joden de vrijheid weer: en zoo trekt straks een deel van Juda en Benjamin — de 10 stammen zijn nooit teruggekeerd — naar zijn vaderland, en verrijst naar Gods bestel Jeruzalem uit zijn puinhoopen en de tempel uit zijn asch. De oude toestand schijnt hersteld, en het bezit van Jeru-

---

Nog minder aanbeveling verdient eene oudere interpretatie, waarnaar de steen Christus zijn zou en de kinderen van Babel de heidenen; ze aan den steen verpletteren, zou dus beteekenen: hen tot het Christendom bekeeren. Vgl. SEECK, Gesch. des Untergangs der antiken Welt, III (1909), blz. 239, wiens beschouwingen ik overigens absoluut niet deel.

[1]) Wanneer volgens den Talmud Rabbi Eleasar verklaard heeft, dat God de Israëlieten onder de volken heeft verbannen, opdat de vreemden zich bij hen zouden aansluiten (KRÜGER, Hellenismus und Judentum im neut. Zeitalter, Leipzig, 1908, blz. 28), dan geeft zulk een uitspraak zeker niet de gangbare meening weer; en toch zijn ook in haar nog de Joden het centrum.

[2]) Jes. 44 : 28, 45 : 1.

zalem doet bijna de bitterheid vergeten, die er ligt in het gemis der onafhankelijkheid. Ge kent het lied Hammaălôth dezer weergekeerden [1]:

> Als de HEERE de gevangenen Zions wederbracht, waren wij gelijk degenen, die droomen.
> Toen werd onze mond vervuld met lachen, en onze tong met gejuich; toen zeide men onder de Heidenen: De HEERE heeft groote dingen aan dezen gedaan.
> De HEERE heeft groote dingen bij ons gedaan; dies zijn wij verblijd....

En toch werd door de ernstig gestemden onder hen maar al te diep het verschil gevoeld: „O HEERE! wend onze gevangenis," zoo smeekt de Psalmist aanstonds na zijne vreugdeuiting, en met volle erkenning van de genade Gods, in de weerkeering geschonken, spreekt Ezra het toch onomwonden uit:

> Want wij zijn knechten... [2])

En waren nog maar alleen de uitwendige verhoudingen gewijzigd: ook innerlijk zijn de Joden in Palestina na de ballingschap niet meer het oude Israël van voorheen [3]): niet alleen bracht de wegvoering, waarop immers slechts een *gedeeltelijke* terugkeer volgde, eene lokale splitsing met zich, waardoor de geschiedenis van het Joodsche land en die van het Joodsche volk elkaar voortaan

---

1) Ps. 126.

2) Ezra 10 : 9.

3) Vgl. MOMMSEN, Röm. Gesch. V⁴ (1894), blz. 487: „Die Juden im Jordanland, mit welchen die Römer zu schaffen hatten, waren nicht dasjenige Volk, das unter seinen Richtern und Königen mit Moab und Edom schlug und der Reden des Amos und Hosea lauschte."

niet meer dekken [1]) en het zoo gewichtige onderscheid opkomt tusschen *het Palestijnsche Jodendom* en *de Joden in de Diaspora*, in de verstrooiing; maar het schijnt ook, of met Jeruzalem's verwoesting de innerlijke kracht van het Joodsche volk gebroken is: en die kon door een gedeeltelijken terugkeer naar het vroeger bewoonde land niet hersteld worden; het land was tot op zekere hoogte hetzelfde gebleven, maar de menschen waren veranderd; en de staatkundige individualiteit was weg en bleef weg. Er moge een verkeerde gedachte aan ten grondslag liggen, als MOMMSEN in zijn grootsche en steeds opnieuw boeiende schildering van Judaea en de Joden onder de Romeinen, min of meer declineerend spreekt van een „durch die Fremdherrschaft ausgetriebene und durch den Wechsel der Fremdherrschaft wieder zurückgeführte kleine Gemeinde frommer Exulanten" [2]), men gaat zeker niet minder feil, door de uit Babylon weergekeerde bannelingen zonder meer te beschouwen als het Israëlitische volk.

Dit blijkt aanstonds, als men slechts acht geeft op een punt, waar het hier voor ons op aankomt: de religieuze ontwikkeling — immers *de* ontwikkeling — van het Palestijnsche Jodendom na de ballingschap [3]): anders dan in de Diaspora

---

[1]) Men lette op de vergelijking, die MOMMSEN maakt (t. a. p.): „Die Geschichte des jüdischen Landes ist so wenig die Geschichte des jüdischen Volkes wie die Geschichte des Kirchenstaates die der Katholiken...."

[2]) t. a. p.

[3]) Voor het volgende verwijs ik in het algemeen naar SCHÜRER

voert deze, ik zeg niet van den beginne aan, maar in haar verloop, in stee van *tot* het Christendom, veeleer *daarvan af.* Treedt toch in de Diaspora de profetische trek in het oude Israël meer op den voorgrond, onder de Palestijnsche Joden domineert het wettische element:[1]) en vooral na den tijd der Makkabaeën staat in Palestina het leven van het Israëlitische volk steeds meer in het teeken der Wet.

„Aller Eifer der Erziehung in Familie, Schule und Synagoge", schrijft SCHÜRER[2]), „zielte darauf ab, das ganze Volk zu einem Volk des Gesetzes zu machen. Auch der gemeine Mann sollte wissen, was das Gesetz gebietet; und nicht

---

(inzonderheid deel II, maar ook III), wiens kritisch standpunt ten opzichte van het O. T. evenwel maakt, dat men hem — gelijk trouwens bijna alle nieuwere werken op dit terrein — met eene zekere behoedzaamheid moet gebruiken. Men vergelijke bijv. zijne uiteenzettingen over de inkomsten der priesters na de ballingschap in vergelijking met die daarvóór, waarbij hij aanstonds opmerkt: „Die richtige Einsicht in diese Dinge verdanken wir erst der neueren Pentateuchkritik" (II, 298, aant. 1).

[1]) Vgl. SCHÜRER III, blz. 136: „...indem man mehr dem prophetischen Zuge des Judentums folgte als dem gesetzlich-pharisäischen." De tegenstelling is geen absolute (zie de gespatieerde uitspraak van SCHÜRER, blz. 137: „Aber bei alle dem handelt es sich nur um Gradunterschiede zwischen dem griechischen und dem pharisäischen Judentum"), en op het profetische in de Diaspora zou nog wel wat af te dingen zijn; maar toch geeft het in den tekst gezegde, mits goed verstaan, in 't algemeen wel de verhoudingen juist weer. Natuurlijk kan men bij een dergelijke karakteristiek zich nooit absoluut uitdrukken: ze is dan ook geenszins toepasselijk op de individuen van beide klassen, hoofd voor hoofd.

[2]) II, blz. 545. Vgl. ook blz. 364; blz. 489 vlgg.; HEINRICI, a. w., blz. 18.

nur wissen, sondern auch tun. Sein ganzes Leben sollte geregelt werden nach der Norm des Gesetzes; der Gehorsam gegen dieses ihm zur sichern Gewohnheit, und ein Abweichen von seiner Richtschnur zur inneren Unmöglichkeit werden." Wie de Wet niet kent, die is vervloekt, dat is de diepste overtuiging van het Jodendom na de ballingschap [1]). De Wet te kennen en te doen, gold als de hoogste, ja als de eenige plicht der religie.

Ge kent het beeld, dat de Apostel Paulus — zelf een Israëliet, door een der meest vermaarde Schriftgeleerden [2]) onderwezen in de kleinste bijzonderheden van de Wet der vaderen [3]), een strijder

---

[1]) Schürer II, blz. 489 (met verwijzing naar Joh. 7 : 49). Vgl. ook de blz. 490 aangehaalde uitspraken der Schriftgeleerden. Zoo deze: „Folgendes sind Dinge, deren Zinsen ... man in dieser Welt geniesst, während das Kapital ... stehen bleibt für die zukünftige Welt: Ehrerbietung vor Vater und Mutter, Mildtätigkeit, Friedenstiften unter Nebenmenschen und Studium des Gesetzes mehr als dieses alles."

[2]) Over Gamaliël I — den oude, gelijk hij in de Mischna ter onderscheiding van zijn kleinzoon Gamaliël II genoemd wordt — vergelijke men Schürer II, blz. 429 vlgg. en de aldaar vermelde literatuur.

[3]) Dit is de zin van de woorden Act. Apost. 22_3: πεπαιδευμένος κατὰ ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου (met Lachmann e. a. interpungeer ik na ταύτῃ, niet na Γαμαλιήλ). In de vroegere edities der Statenvertaling stond: *naar de bescheidenste wijze der vaderlijke wet*, wat, wijl thans niet meer verstaanbaar, in de uitgave van Kuyper c.s. terecht veranderd is in *onderscheidenste* (= *nauwkeurigste*): zie de noot aldaar op Hand. 18_{26}; zoo ook Hand. 26_5, waar de Farizeërs genoemd worden *de bescheidenste sekte* van den Joodschen Godsdienst (κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας), d. i. *nauwkeurigste, nauwgezetste, volkomenste.* Zoo zegt Josephus, Vita 38: ...τῆς... Φαρισαίων αἱρέσεως, οἱ περὶ τὰ πάτρια νόμιμα δοκοῦσι τῶν ἄλλων ἀκριβείᾳ διαφέρειν (aangehaald bij Schürer II, 431).

eertijds voor de voorvaderlijke inzettingen [1]) — bijzonderlijk in den brief aan de Romeinen van den Israëliet zijner dagen teekent: hij gaat trotsch op zijn eernaam van Jood, hij verlaat zich op zijn bezit der Wet, hij beroemt zich op zijne bijzondere verhouding tot God, hij kent Gods wil, hij weet te onderscheiden waar het op aankomt, wijl hij immers uit de Wet onderwezen wordt: hij acht zich zelven in staat, een leidsman der blinden te zijn, een licht dergenen, die in duisternis verkeeren, een onderrichter der onwijzen, een leermeester der onmondigen, en dat alles, wijl hij de belichaming der kennis en der waarheid bezit in de Wet! [2]) Ja, Paulus gaat nog verder en wil zijn volk zelfs het getuigenis geven, dat zij allen ijveraars Gods zijn, gelijk hij zelf ook geweest is [3]), onberispelijk naar de rechtvaardigheid in de Wet.

En toch? Den Apostel had zijn ijver er toe

---

[1]) Gal. 1_{14}: *προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ὑπὲρ πολλοὺς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου, περισσοτέρως ζηλωτὴς ὑπάρχων τῶν πατρικῶν μου παραδόσεων*, vgl. Fil. 3_5: *κατὰ νόμον Φαρισαῖος,...... κατὰ δικαιοσύνην τὴν ἐν νόμῳ γενόμενος ἄμεμπτος.*

[2]) Rom. 2_{17-20}. De beteekenis der woorden *δοκιμάζεις τὰ διαφέροντα* staat niet vast. MEYER-WEISS vat ze op als: *Gij beproeft, onderzoekt in ieder geval* (met de Wet als maatstaf) *het onderscheidene, d. i. het onderscheid tusschen recht en onrecht*, maar teekent daarbij aan, dat de gedachte niet wezenlijk wordt gewijzigd, als men (met BEZA e. a.) denkt aan *het van den Goddelijken wil verschillende*, d. i. *het kwade* alleen (zoo ook onze vertaling: *de dingen, die daarvan verschillen*). Daarentegen vertaalt de Vulgata: *probas utiliora* (zoo ook LUTHER, ERASMUS enz.). De door mij gevolgde vertaling van LIETZMANN berust op de gewone beteekenis der uitdrukking *τὰ διαφέροντα.*

[3]) Hand. 22_3; vgl. Rom. 10_2.

gebracht, de gemeente des Heeren te vervolgen [1]), en zijnen broederen, zijn maagschap naar het vleesch, verging het niet anders. Israëls ijver tot God is in den grond antireligieus, staat in zijn consequenties vijandig tegenover het Evangelie.

Vraagt Ge, hoe dat mogelijk is? Paulus zal het U zeggen: hij, die in zijn eigen ziel het innerlijkste van dien ijver heeft gepeild, kan beter dan iemand zijn wezen bepalen; en hij doet dat door een enkele toevoeging: οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, „niet met verstand" [2]). *Een ijver tot God, maar niet met verstand*, een ijver, waaraan de rechte kennis, het rechte inzicht ontbreekt [3]). Kon het treffender

---

1) Fil. 3_6.

2) Rom. 10_2.

3) Zoo wordt m. i. het oorspronkelijke (ζῆλον Θεοῦ ἔχουσιν, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν) het best omschreven. Onze Statenvertaling: *maar niet met verstand* kan tot misvatting aanleiding geven (alsof bedoeld ware „een onverstandige ijver"). Terecht neemt Cremer (Bibl.-theol. Wörterb. der Neutest. Gräc.[9], 1902, blz. 262) het woord ἐπίγνωσις hier „im materialem Sinne... von der mit dem Heilsbesitze und der Heilserkenntnis in genetischem Zusammenhange stehenden Einsicht, welche das sittliche Verhalten bestimmt,... welche Irrwege vermeiden lässt"; vgl. Phil. 1_9 (εἰς τὸ δοκιμάζειν τὰ διαφέροντα). In denzelfden zin zegt Christus (Luk. 11_{52}) tegen de νομικοί, de Wetgeleerden, dat ze den sleutel der kennis weggenomen hebben (ἤρατε τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως). Reeds uit eene vergelijking dezer twee plaatsen blijkt, dat Meyer-Weiss (Der Brief an die Römer[8], 1891) op Rom. 10_2 te veel in het woord legt, als hij opmerkt: „Man beachte auch hier (vgl. z. 1, 28) das Compos.; denn an γνῶσις überhaupt fehlte es den Juden nicht; aber.." enz. Met het maken van dergelijke subtiele onderscheidingen moet men in de Κοινή altijd voorzichtig zijn. Waar volgens M.-W. zelf (op Rom. 1_{28}) in de LXX ἐπίγνωσις zuiver synoniem van γνῶσις is, zou het wel vreemd wezen, indien Paulus het comp. „unzweifel-

gezegd worden? De *kennis* ontbreekt Israël, kennis van zich zelf, kennis van zonde, kennis van den diepsten zin der Wet, kennis van het recht Gods, kennis van den weg tot behoud. Het vindt zijn beeld in dien jongen man uit zijn midden, die, goed leerling der Schriftgeleerden, door zijn werken de zaligheid meent te kunnen beërven; die waant, dat hij al de geboden der Wet van zijn jeugd aan volbracht heeft, en nu vol zelfbewustzijn aan Jezus vraagt: „Wat ontbreekt mij nog?" [1])

En zoo is alles te vergeefs:

> Want alzoo zij de rechtvaardigheid Gods niet kennen, en hunne eigene gerechtigheid zoeken op te richten, zoo hebben ze zich aan de rechtvaardigheid Gods niet onderworpen. Want het einde der wet is Christus, tot rechtvaardigheid een iegelijk, die gelooft. [2])
>
> . . . .
>
> Wat zullen wij dan zeggen? Dat de Heidenen, die de rechtvaardigheid niet zochten, de rechtvaardigheid verkregen hebben, doch de rechtvaardigheid, die uit het geloof is.
>
> Maar Israël, die de wet der rechtvaardigheid zocht, is tot de wet (der rechtvaardigheid) niet gekomen.

---

haft als Steigerung des Simpl." gebruikt hadde. Dat kan *in het verband* somtijds het geval wezen (1 Cor. 13_{12}, ofschoon hier de *verba* gebruikt zijn), *op zich zelf* is juister wat LIETZMANN op Rom. 1_{28} aanteekent: „ἐπίγνωσις wie gewöhnlich = γνῶσις" (met de zooeven gemaakte restrictie). Men vergelijke bijv. Rom. 3_{20} (διὰ γὰρ νόμου ἐπίγνωσις ἁμαρτίας) met 7_{7} (τὴν ἁμαρτίαν οὐκ ἔγνων εἰ μὴ διὰ νόμου), of ook Luk. 12_{47} (ὁ γνοὺς τὸ θέλημα τοῦ κυρίου αὐτοῦ, καὶ μὴ ἑτοιμάσας μηδὲ ποιήσας πρὸς τὸ θέλημα αὐτοῦ, δαρήσεται πολλάς) met 2 Petr. 2_{21} (κρεῖττον γὰρ ἦν αὐτοῖς μὴ ἐπεγνωκέναι τὴν ὁδὸν τῆς δικαιοσύνης, ἢ ἐπιγνοῦσιν ὑποστρέψαι... Rom. 3_{17}: ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν, is citaat). Zoo volgt ook op onze plaats na οὐ κατ' ἐπίγνωσιν in vs. 3 onmiddellijk ἀγνοοῦντες γάρ... Israël had ook de γνῶσις in eigenlijken zin niet.

[1]) Matth. 19_{16} vlgg., vgl. Mark. 10_{17} vlgg., Luk. 18_{18} vlgg..

[2]) Rom. $10_{3, 4}$.

> Waarom? Omdat zij die zochten, niet uit het geloof, maar als uit de werken (der wet); want zij hebben zich gestooten aan den steen des aanstoots. [1])

De eigen rechtvaardigheid, die uit de Wet is, en de van God geschonken rechtvaardigheid, die door het geloof is [2]), in deze tegenstelling ligt Israëls zonde en Israëls oordeel besloten: het meent de Wet te kennen en door het volbrengen daarvan zijn eigen rechtvaardigheid te kunnen verdienen: maar hoe zou ooit uit de werken der Wet een zondig schepsel gerechtvaardigd worden voor God! [3])

Zoo is dan Israëls wetskennis niet de ware kennis: want ze is in haar wezen uiterlijk, ze blijft hangen aan het formeele, ze gaat op in kasuïstiek, ze is bloot verstandelijk en naar den geest der Wet vraagt ze niet.

Zoo is ook Israëls wetsbetrachting niet de ware wetsbetrachting: want ze is uiterlijk gelijk de kennis: ze houdt zich aan de letter en aan het enkele gebod, ze rekent niet met de bedoeling der Wet, ze richt zich op het loon, op de vergelding, en naar

---

[1]) Rom. 9_{30} vlgg. *De wet der rechtvaardigheid* is de wet, die aan hem die haar volbrengt, rechtvaardigheid schenkt: vgl. 2_{13}.

[2]) Filipp. 3_{9}. Men denke aan den eisch, dien Christus stelt (Matth. 6_{33}): „Zoekt eerst het Koninkrijk Gods en Zijn (d. i. Gods) gerechtigheid.” Het Koninkrijk Gods en de gerechtigheid Gods staan blijkbaar in tegenstelling tot het aardsche koninkrijk (de vleeschelijke heerlijkheid) en de eigen gerechtigheid van Israël.

[3]) Rom. 3_{20}. Vgl. het voorafgaande betoog van 2_{21} af, voorts Gal. 3_{10} vlgg., 5_{4}.

de gezindheid van den mensch vraagt ze niet. [1])

Zoo gaat èn deze wetskennis èn deze wetsbetrachting tegen het eigenlijke wezen der Wet — immers den παιδαγωγὸς εἰς Χριστόν [2]) — in, en wordt door beide den Jood de sleutel der ware kennis ontnomen [3]). Voor het ethische beginsel komt het formeel-wettelijke in de plaats [4]): gansch het religieuze en zedelijke leven wordt binnen de sfeer van het recht getrokken [5]) en van juridisch gezichtspunt uit beschouwd en geregeld [6]). Vast te stellen wat overeenkomstig het eenmaal geponeerde recht is, en wel zoo nauwkeurig mogelijk, opdat voor ieder afzonderlijk geval het handelende subject een zeker richtsnoer hebben zou om uiterlijk correct te handelen, daarop alleen komt het aan: [7]) de gezindheid, de innerlijke motieven doen niet ter zake.

De oude zonde, waartegen reeds Samuel's woord uitging [8]) en inzonderheid de profeten zich richten [9]), keert — noodzakelijk gevolg van bloot uit-

---

[1]) Schürer II, blz. 549: „Nicht das Tun des Guten als solchen ist das Ziel, sondern die rein formale Korrektheit in der Erfüllung des Gesetzesbuchstabens."

[2]) Gal. 3_{24} en Wilke-Grimm, Clavis N. T.[4] (1903) i. v. παιδαγωγός.

[3]) Luk. 11_{52}.

[4]) Schürer II, 576, vgl. 548.

[5]) a. w., blz. 548.

[6]) a. w., blz. 574.

[7]) t. a. p.

[8]) 1 Sam. 15_{22}.

[9]) Zie bijv. Jes. 1_{13}: „Brengt niet meer vergeefs offer, het reukwerk is Mij een gruwel; de nieuwe maanden, en sabbaten, en het bijeenroepen der vergaderingen vermag Ik niet...."

wendige bekeering — na de ballingschap straks onder anderen vorm weer: [1]) Jesaja's oordeel [2]) wordt door den Heiland toegepast op de Farizeeën [3]):

> Dit volk genaakt Mij met hunnen mond, en eert Mij met de lippen, maar hun hart houdt zich verre van Mij;
> Doch te vergeefs eeren zij Mij, leerende leeringen, die geboden van menschen zijn.

Het is hier niet de plaats, dit nomisme, dat, in zijn uitgangspunt even begrijpelijk, als afstootend in zijne consequenties, het voornaamste kenmerk is van het Palestijnsche Israël na de ballingschap, [4]) — het is hier niet de plaats, zeg ik, dit nomisme in zijn wezen en ontwikkeling breedvoerig te schetsen. Dat als gevolg van zijn doorwerking steeds meer het geheele religieuze leven, tot zelfs het gebed toe, [5]) in het uitwendige opgaat; dat, waar het uitgangspunt fout was, waar het gebod niet leefde in de ziel en niet sprak tot de

---

[1]) Schürer (II, blz. 548) noemt de opvatting, „dass das gesamte religiöse Verhalten in nichts anderem bestehen soll, als in der strikten Befolgung eines das bürgerliche und soziale ebensogut wie das individuelle Leben in allen seinen Beziehungen regelnden Gesetzes", „das charakteristische Merkmal des nachexilischen Judentums."

[2]) Jesaja 29_{13}.

[3]) Matth. $15_{7\ vlgg.}$: „Wel heeft Jesaja van U gesproken, zeggende," enz.

[4]) Zie boven, aant. 1.

[5]) Schürer II, blz. 569: „Wenn aber vollends auch das Zentrum des religiösen Lebens, das Gebet selbst, in die Fesseln eines starren Mechanismus geschlagen wurde, dann konnte von lebendiger Frommigkeit kaum mehr die Rede sein. Auch diesen verhängnisvollen Schritt hatte das Judentum zur Zeit Christi bereits getan."

conscientie, niet als in zich zelf goed werd gevoeld, maar alleen gedaan, *omdat het nu eenmaal gebod was,* [1]) ook de norm, het onderscheidingsvermogen, te loor moest gaan [2]) en het zoo mogelijk werd, dat men afwijking van de inzettingen der Schriftgeleerden zwaarder vergrijp achtte dan afwijking van de Thora zelve; [3]) en dat dit alles noodzakelijk verzwakking en ondermijning van het ethische besef en de ethische kracht tengevolge had, — dit alles is voor een karakteristiek en beoordeeling van het Joodsche nomisme van het hoogste belang, maar voor ons hier ten slotte bijzaak. Men heeft trouwens de Evangeliën maar op te slaan, om te weten, waartoe deze verschuiving van het juiste gezichtspunt heeft geleid — ik herinner slechts aan het beeld van de mug die uitgezift en den kemel die doorgezwolgen wordt [4]); en bovendien bevat de latere Rabbijnsche literatuur gegevens te over, om de uitspraken der Schrift te bevestigen en toe te lichten. Wilt Ge ten overvloede aan één concreet voorbeeld de kloof onderkennen, die er gaapt tus-

---

[1]) SCHÜRER II, blz. 549.

[2]) Vgl. ZAHN op Matth. 23 : 23, 24: „Der Massstab für das Grosse und Kleine am Gesetz, welchen Jesus 22, 36 ff. ihnen gezeigt hat, war diesen Lehrern abhanden gekommen."

[3]) SCHÜRER II, blzz. 395, 458. Vgl. ook KEIL, a. w., blz. 633: „Durch diese Schriftgelehrsamkeit wurde allmälig eine vollständige Casuistik des Gesetzes für alle Verhältnisse des Lebens ausgebildet, und durch die Schriftgelehrten und ihre Genossen.... mündlich fortgepflanzt und als *Ueberlieferung der Aeltesten* (παραδόσεις τῶν πρεσβυτέρων Matth. 12, 5) dem geschriebenen Gesetze Mose's gleichgestellt, endlich gar übergeordnet."

[4]) Matth. 23 : 24.

schen dit nomisme en de moraal der Christelijke religie, stelt dan tegenover het Apostolische woord:[1]) „Wie de geheele wet zal houden en in één zal struikelen, die is schuldig geworden aan alle," de karakteristieke uitspraak in de Kidduschin[2]), dat, wie ook slechts één gebod vervult, denzulke het goede ten deel valt, diens dagen verlengd worden en hij het land erven zal."

Voor *ons* valt de nadruk op de beteekenis, die dit nomisme — immers gevolg van Israël's niet begrijpen van de bedoeling der Goddelijke Wet — gehad heeft en hebben moest voor Israël's volksbestaan; de nadruk op het feit, dat door de consequente doorvoering van dat nomisme omstreeks den tijd, waarin de Heiland op aarde verscheen, het bestaan van het Joodsche volk in Palestina innerlijk en uiterlijk ten slotte onhoudbaar was geworden. Ik wijs, om dit te doen verstaan, op een tweetal punten.

In de eerste plaats had de formeel-juridische opvatting der religie een gestadige toeneming van het aantal geboden tengevolge:[3]) alle kasuïstiek

---

[1]) Jak. 2:10.

[2]) I, 10, aangehaald door SCHÜRER II, 547.

[3]) Vgl. SCHÜRER II, 549: „Endlich aber hat der rein formale Gesichtspunkt auch noch die weitere Folge, dass die sittliche Aufgabe sich zerspaltet in eine endlose atomistische Menge einzelner Aufgaben und Pflichten. Jedes Recht ist notwendig kasuistisch; denn es stellt eine Vielheit einzelner statutarischer Forderungen auf. Jede Kasuistik ist aber ihrem Wesen nach endlos. Man mag den einen Fall in noch so viel Unterarten zerteilt haben: jede Unterart lässt sich doch wieder in Unterabteilungen zerspalten; und des Teilens ist hier kein Ende." Vgl. ook blzz. 381, 393.

is in beginsel eindeloos: steeds weer voert ze tot nieuwe differentieering en nieuwe splitsing; hoe minitieuzer alles geregeld is, hoe geringer immers de kans van onwillekeurige overtreding! En omgekeerd: heel deze ijver voor de Wet wordt gedragen door de idee der vergelding, door de hoop op belooning en toekomstige heerlijkheid: welnu, hoe meer geboden er zijn te volbrengen, hoe rijker die vergelding zijn zal: [1]) alles wordt immers in rekening gebracht! [2]) Zoo werkte alles mede, dat gebod op gebod gestapeld werd en regel op regel. De Farizeesche Schriftgeleerden zetten zich als usurpatoren op den stoel van Mozes [3]) en treden, zich een bevoegdheid aanmatigende, die God alleen Zijn dienstknecht geschonken had, onder den schijn van uitlegging der Wet, inderdaad zelf als wetgevers

---

[1]) Schürer II, blz. 582: „Den Kern des religiösen Bewusstseins bildet also jetzt der Satz, dass Gott dem Volke Israel viele Gebote und Satzungen gegeben hat, um ihm viel Verdienst zu verschaffen" (Makkoth III, 16). Vgl. blz. 547.

[2]) Aboth IV, 22. Schürer t. a. p.. Vgl. ook deze uitspraak: „Naar verhouding van de gegeven moeite zal ook het loon zijn" (Aboth V, 23; Schürer t. a. p.).

[3]) Matth. 23 : 2. De in den tekst gekozen opvatting (die van Zahn in zijn commentaar) schijnt mij te verkiezen boven de gewone, dat de Schriftgeleerden en Farizeën *inderdaad* de opvolgers van Mozes zijn (zoo o.a. met het oog op het Sem. taalgebruik Klostermann). Dit laatste werd wel door hen zelf beweerd (vgl. de door Klostermann aangehaalde plaats Pirqe aboth I § 1) en door het volk geloofd, maar kon door den Heiland niet worden erkend: vgl. het vervolg van het hoofdstuk en 5 : 21 vlgg., 15 : 1 vlgg.. De moeilijkheid van vs. 3 blijft bij beide opvattingen gelijk; alleen kan men οὖν zoo natuurlijk niet beperken tot vs. 3: zie Zahn, blz. 648.

op; [1]) en als wetgevers beijveren ze zich, in eindeloozen arbeid de Wet in duizende afzonderlijke geboden te splitsen, om daarmede, zooveel aan hen lag, voor ieder denkbaar geval van het praktische leven een richtsnoer te verschaffen. [2]) Zoo werd — om een voorbeeld te nemen waarbij deze verkeerde ijver bijzonder uitkomt — het eenvoudige Sabbathsgebod zoo gesplitst, dat er 39 hoofdwerkzaamheden waren, die op den Sabbath niet gedaan worden mochten. [3]) Natuurlijk was dit niet voldoende, maar moest elk dezer bezigheden ten opzichte van omvang en strekking nader gepreciseerd worden, opdat men kon weten, wat er onder viel. Neem bijvoorbeeld het afplukken van een paar aren, om die te eten, wanneer men op den Sabbath wandelt. Ge weet, dat de Heiland door de Farizeeën lastig werd gevallen, wijl Zijn discipelen zich daaraan bezondigden. [4]) Onwillekeurig rijst de vraag bij U op, wat hier toch voor kwaads in mag steken, daar het afplukken van aren in het staande koren van een ander op zich-

---

[1]) SCHÜRER II, blz. 383: „Die Schriftgelehrten sind — wenn auch nicht auf Grund formeller Anerkennung, so doch tatsächlich — die Gesetzgeber." Wel laat S. hierop volgen, dat dit in 't bijzonder geldt van den tijd na de verwoesting des tempels, aangezien daarvóór van het Sanhedrin „het recht voor gansch Israël uitging", gelijk het in de Mischna heet; maar hij voegt er aanstonds aan toe, dat dit wel in theorie gold, maar feitelijk ook reeds vóór de verwoesting van Jeruzalem de groote Wetgeleerden de beslissende autoriteiten waren (blz. 384), aan wier uitspraken zich ook het Sanhedrin placht te houden (blz. 382).

[2]) SCHÜRER II, blz. 550.

[3]) SCHÜRER, II, blz. 551 vlgg..

[4]) Matth. 12 : 1, 2; Mark. 2 : 23, 24; Luk. 6 : 1, 2.

zelf uitdrukkelijk was toegestaan,[1]) en eten ook op den Sabbath toch moeilijk voor zondig gehouden kon worden! Zeker; maar der Schriftgeleerden scherpzinnigheid had uitgevonden, dat het afplukken van een paar aren, om die te eten, onder het *oogsten* viel, en dit was natuurlijk verboden!

Teekenender nog is de wijze, waarop het verbod, op den Sabbath te *schrijven*, werd uitgewerkt. Het Mischna-traktaat Schabbath bevat dienomtrent o.m. het volgende:[2]) „Wie twee letters schrijft, met de rechter- of met de linkerhand, 't zij ze eenerlei zijn of verschillend of ook met verschillende inkt geschreven, of uit verschillende talen, die is schuldig. Wie eenmaal zich zelf vergetend twee letters schreef, is schuldig; hij moge met inkt geschreven hebben of met verf, met rood krijt, met gummi, met vitriool, of wat ook blijvende teekens maakt. Wie verder op twee een hoek makende vlakken of op twee bladen van het rekenboek schreef, zoo dat men ze samen lezen kan, die is schuldig. Wie op zijn lichaam schrijft, die is schuldig. Schrijft iemand in donkere vloeistoffen, in vruchtensap, of in het stof op den weg, in zand of in 't algemeen in iets, waarin het schrift niet blijft, zoo is hij vrij. Schrijft iemand met verdraaide hand, met den voet, met den mond, met den elleboog; verder wanneer iemand een letter schrijft bij ander schrift, of ander schrift overtrekt, verder

---

[1]) Deut. 23 : 25.

[2]) XII, 3—6, aangehaald door SCHÜRER, blz. 553.

wanneer iemand een ח wil schrijven en slechts twee וו schreef, of wanneer iemand één letter op den grond en één op den muur schreef, of op twee muren van het huis, of op twee bladen van het boek, zoodat ze niet te zamen gelezen worden kunnen, zoo is hij vrij. Wanneer hij in twee keer, zich vergetend, twee letters schreef, bijv. één 's morgens en de andere tegen den avond, zoo verklaart Rabbi Gamaliel hem voor schuldig; de geleerden spreken hem vrij."

Tot zulke enormiteiten voerde de verstandelooze ijver der verstandigen, wier verstand zich verborgen had! [1])

Natuurlijk was ook maar een uitwendig houden der Wet op deze wijze niet mogelijk; en voegde zich zoo bij de vele booze gevolgen van dit nomisme nog het kwaad, dat door diezelfde Schriftgeleerden, aan wier arbeid al deze voorschriften te danken waren, niet zelden tevens de middelen aan de hand werden gedaan, om ze zoo noodig te ontduiken zonder aan de letter te kort te doen, en aldus door de menschelijke inzettingen het gebod Gods van zijne kracht beroofd werd [2]) — ik wijs slechts op de bijna vermakelijke

---

[1]) Vgl. Jes. 29 : 13, 14: „Want de Heere heeft gezegd: Daarom dat dit volk tot Mij nadert met zijnen mond, en zij Mij met hunne lippen eeren, doch hun hart verre van Mij doen! en hunne vreeze, waarmede zij Mij vreezen, menschengeboden zijn, die hun geleerd zijn;

Daarom ziet, Ik zal voorts wonderlijk handelen met dit volk, wonderlijk en wonderbaarlijk: want de wijsheid zijner wijzen zal vergaan, en het verstand zijner verstandigen zal zich verbergen."

[2]) Matth. 15 : 6.

voorschriften, waardoor men zekere vrijheid van beweging op den Sabbath trachtte te behouden, [1]) op de immoreele bepalingen omtrent de geldigheid van den eed, [2]) eindelijk op de van nog lager zedelijk besef getuigende uitlegging, die althans in sommige scholen aan het echtscheidingsgebod van Deut. 24 : 1 gegeven werd. [3]) Maar niettegenstaande dit alles werd onder der Schriftgeleerden heerschappij het leven voor den Palestijnschen Jood op den duur tot een innerlijke onmogelijkheid. „Bei jeder Regung und Bewegung" — zoo schrijft SCHÜRER aan het einde van zijne schildering van dit leven onder de Wet — „musste der

---

[1]) Bedoeld zijn de bepalingen over den zoogenaamden „Erub": SCHÜRER II, blz. 574 vlgg.. Het was nl. op den Sabbath verboden, een voorwerp uit een „bereik" in een ander „bereik" te dragen; daar het begrip „bereik" vrij eng was, werd men door deze bepaling zeer belemmerd in zijn bewegingen. Men vond er nu op, het „bereik" te verruimen, bijv. door aan de einden van een straat een ketting te spannen, waardoor de huizen dier straat in éénzelfde „bereik" kwamen te liggen, enz.

[2]) Matth. 23: 16 vlgg.. Vgl. SCHÜRER II, blz. 576.

[3]) Blijkens Deut. 24 : 1 mocht een man zijne vrouw wegzenden uit zijn huis, wanneer hij „iets schandelijks aan haar gevonden" had. Door de school van Hillel werden de laatste woorden zoo geïnterpreteerd, dat het voldoende was, wanneer ze het eten had laten aanbranden; en volgens R. Akkiba was scheiding krachtens deze bepaling zelfs geoorloofd, wanneer een man eene andere vrouw schooner vond! Vgl. SCHÜRER II, blz. 576; KEIL, a. w., blz. 546. Men voelt, wanneer men hierop acht geeft, de strekking der vraag, die de Farizeën Matth. 19 : 3 tot Jezus richten: „Is het een mensch geoorloofd zijne vrouw te verlaten, om allerlei oorzaak?" Tevens echter doet het nadere antwoord van den Heiland duidelijk uitkomen, dat in de woorden van Deuteronomium ten onrechte door de Schriftgeleerden een *gebod* werd gezien, en er alleen van een *toelaten*, een dulden van het bestaande gebruik sprake kan zijn. Vgl. KEIL, t. a. p..

gesetzeseifrige Israelite sich fragen: Was ist geboten? Auf Schritt und Tritt, bei der Arbeit des Berufes, beim Gebet, bei der Mahlzeit, zu Hause und unterwegs, vom frühen Morgen bis zum späten Abend, von der Jugend bis zum Alter folgte ihm die zwingende, tote und ertötende Formel. Ein gesundes sittliches Leben konnte unter solcher Last nicht gedeihen. Überall wurde, statt aus innern Impulsen gehandelt, vielmehr äusserlich gemessen und abgewogen. Für den, der es ernst nahm, war das Leben eine stete Qual." Lasten werden den menschen opgelegd, waarvan de Heiland Zelf heeft getuigd, dat ze kwalijk zijn om te dragen. [1])

En hierbij voegde zich nu een tweede: het nomisme van het Palestijnsche Jodendom bepaalt ook zijn houding tegenover de niet-Joden, de buitenwereld, tegenover de heidenen rondom en in zijn midden. Treedt in de Diaspora het universalisme meer op den voorgrond, de gedachte, dat Israëls God ook een God der heidenen is, en daarmede het besef van de roeping, die Israël tegenover die heidenen heeft [2]) — de Joodsche propaganda in de Hellenistisch-Romeinsche wereld is zonder twijfel veel intensiever geweest, dan onze overlevering doet vermoeden [3]) —, in Palestina overheerscht in steeds sterkere mate, niet

[1]) Matth. 23 : 4; Luk. 11 : 46.
[2]) SCHÜRER III, blz. 164.
[3]) SCHÜRER III, blz. 162; vgl. blz. 164 vlgg..

slechts theoretisch, maar ook praktisch, de particularistische beschouwing:[1]) „Das Judentum Palästinas" — aldus HEINRICI [2]) — „hält sich in selbstbewusster Abgeschlossenheit." Terwijl Israël vóór de ballingschap, in steê van naar Gods bevel de heidenen in zijn midden uit te roeien, zich met die heidenen had vermengd en hunne afgoden gediend, vervielen de Palestijnsche Joden uit den lateren tijd in het andere uiterste, en zochten, vooral nadat de gewelddadige poging van Antiochus Epiphanes om hen geheel te hellenizeeren, gevoerd had tot eene bijna even gewelddadige reactie onder de Makkabaeën, hun heil in eene steeds sterker doorgevoerde afzondering van de bevolking, waarmede ze na hun terugkeer uit Babel genoodzaakt waren samen te wonen. De Farizeën, de „afgezonderden", [3]) krijgen de leiding, [4]) en onder hun invloed wordt steeds hooger scheidsmuur opgetrokken tusschen

---

[1]) SCHÜRER III, blz. 163. Natuurlijk geldt ook dit weer alleen in 't algemeen, en niet voor alle tijden in dezelfde mate. Zelfs herinnert SCHÜRER, om te bewijzen, dat ook in Palestina de praktijk niet altijd met de theorie in overeenstemming was, aan de uitspraak van den Heiland, dat de Farizeën zee en land doortrekken, om één proselyt te maken (Matth. 23 : 15). Niet geheel ten onrechte merkt ED. MEYER (III, 190) echter op: „Nur die Kehrseite der schroffen Ablehnung gegen die, welche nicht hören wollen, ist die Propaganda unter den „Heiden"." De Farizeesche propaganda is in overeenstemming met het nomistische uitgangspunt en verschilt wezenlijk van de Christelijke zendingsidee.

[2]) a. w., blz. 19.

[3]) Vgl. SCHÜRER II, blz. 465 vlgg..

[4]) Vgl. SCHÜRER II, blz. 456 vlgg..

de inwoners van hetzelfde land. [1]) Ik wees reeds op de mededeeling der Handelingen, dat het een Joodschen man ongeoorloofd is, zich te voegen of te gaan tot eenen vreemde, een heiden. [2]) Moge deze bepaling nu ook al niet zoo op te vatten zijn, alsof alle verkeer met heidenen, met „mannen die de voorhuid hebben," gelijk het Hand. 11 : 3 heet, eenvoudig verboden ware, [3]) praktisch komt het hier toch op neer: immers de heidenen werden als onrein beschouwd; en derhalve verontreinigde alle omgang met hen: [4]) onrein waren hun huizen, [5]) onrein de voorwerpen, van hen afkomstig, [6]) onrein veelal zelfs de produkten, door hen gemaakt. [7]) Zoo leidde elke aanraking met den heiden tot verontreiniging, kon althans daartoe voeren, en werd daarom zooveel mogelijk gemeden.

Maar deze vrees voor verontreiniging is niet

---

[1]) Vgl. voor het volgende in 't algemeen SCHÜRER II, blz. 89 vlgg. (§ 22, III: Stellung des Judentums zum Heidentum).

[2]) Hand. 10:28. Vgl. boven, blzz. 97, 100.

[3]) SCHÜRER II, blz. 92.

[4]) SCHÜRER II, blz. 91.

[5]) SCHÜRER II, blz. 92. Bekend is, dat, als de Heiland voor Pilatus geleid wordt, de Joden niet meegaan in het gerechtshof, om niet verontreinigd te worden (Joh. 18:28).

[6]) Natuurlijk voorzoover deze voorwerpen voor verontreiniging vatbaar waren: SCHÜRER t. a. p..

[7]) Dit reeds om dezen grond, wijl immers de mogelijkheid bestond, dat ze niet overeenkomstig de Wet waren toebereid: zoo gold melk die een heiden gemolken had, zonder dat er een Jood bij was geweest, voor onrein, wijl er melk van onreine dieren in gemengd kon zijn; olie van heidenen, wijl ze uit onreine vaten geschept kon zijn; brood weer om andere redenen. Deze en dergelijke levensmiddelen mochten, wanneer ze van heidenen afkomstig waren, door de Joden niet gebruikt, alleen gekocht en verkocht worden: SCHÜRER, t. a. p..

het eenige, is zelfs niet het voornaamste motief voor de afzondering, waarin het Palestijnsche Jodendom zich na de ballingschap hoe langer zoo meer terugtrekt; en ook de wellicht overdreven, maar zeer begrijpelijke angst voor afgoderij en beeldendienst, [1]) die onder de uit Babel weergekeerden zoo sterk op den voorgrond treedt, is ter verklaring van dit verschijnsel niet voldoende. In den eersten tijd mogen zoo zuivere motieven den doorslag hebben gegeven, en daardoor de houding van mannen als Ezra en Nehemia volkomen gerechtvaardigd zijn: wie de houding van het Palestijnsche Israël tegenover het heidendom in de laatste eeuwen vóór het begin onzer jaartelling juist beoordeelt, zal op andere factoren den nadruk leggen: hem kan het niet twijfelachtig zijn, dat het beginsel van Israël's nomisme, het zich losmaken van den geestelijken achtergrond van zijn bestaan, het opgaan in het uitwendige, ook voor zijn houding tegenover de wereld rondom het richtsnoer heeft gegeven. Eenerzijds moest toch, wanneer Israël het besef van zijn geestelijken bestaansgrond, van zijne Goddelijke roeping tegenover de wereld had verloren, en het zich dus ging beschouwen als een volk, naast de andere volken, de gedachte, dat het niet meer zelfstandig was, dat anderen erover heerschten, dat vreemden *zijn* land, „het land Israëls", in bezit hadden en het hen als gelijkwaardig naast zich dulden moest, ondragelijk zijn en steeds weer

---

[1]) Vgl. Schürer II, blz. 89 vlg.; III, blz. 550.

de haat tegen die heidenen doen opvlammen; [1]) aan den anderen kant — en dit is het voornaamste — ging Israël's zooeven geschilderde houding tegenover de Wet noodzakelijk gepaard met een neerzien op de heidenen, die die Wet niet eenmaal kenden: het vertrouwen op eigen rechtvaardigheid *moet* steeds leiden tot minachting van de anderen: de grondtoon van Israëls denken is die van het gebed des Farizeërs in den tempel: „O God! ik dank U, dat ik niet ben gelijk andere menschen ...." [2]) Deze minachting echter, gevolg van de blindheid tegenover het wezen der zonde, leidde weer van zelf tot een mijden en schuwen dier verworpenen: *het exclusivisme van het Palestijnsche Jodendom is regelrecht gevolg van zijn uiterlijke wetsopvatting en van zijn gemis aan inzicht in den dieperen, den geestelijken zin van het gebod, ja van de geheele openbaring Gods.* Het scheidt zich af van de heidenen, wijl het in hen alleen zondaars ziet, wijl het weigert te erkennen, dat ook die heidenen, als medeschepselen Gods, eens de zegening van Abraham deelachtig zullen worden. „Das echte Judentum" — aldus SCHÜRER [3]) — „verwirft ausdrücklich den im Zeitalter des Hellenismus sich mehr und mehr Bahn brechenden Gedanken, dass alle Menschen unter sich Brüder und darum vor Gott gleich sind. Es sieht in dem Ungläubigen nur

[1]) Vgl. SCHÜRER II, blz. 93.
[2]) Luk. 18:11.
[3]) III, blz. 550.

den Sünder, der dem Strafgericht Gottes verfallen ist, und bezieht die Vaterliebe Gottes nur auf den Samen Abrahams, weshalb auch nur Abrahams Kinder unter sich Brüder sind." En de meest éclatante bevestiging van deze uitspraak, de beste karakteristiek tevens van het ware wezen van zijne houding tegenover de heidenen heeft het Palestijnsche Jodendom zelf gegeven, toen het den dag waarop in de Diaspora de vertaling der Septuaginta tot stand kwam — een dag, door de Joden van Alexandrië voortaan als feestdag gevierd [1]) — onder zijn treurdagen opnam. [2]) Grooter tegenstelling met het bevel van de prediking des Evangelies *aan alle kreaturen* is moeilijk denkbaar.

Zoo verstaat men, dat de Heiland, Wiens zending immers bedoelde de verlossing *der wereld*, Zijn grootsten toorn richtte tegen dit farizeesche exclusivisme, dat alle heil zocht in de natuurlijke afstamming van den grooten patriarch, en in de verblinding van zijn zondigen hoogmoed niet vermocht te beseffen, dat God zelfs uit de steenen Abraham zaad verwekken kan. Hij, de Zoon van God, was gekomen, om Wet en Profetie te vervullen; en gelijk de uiterlijke opvatting dier Wet met haar wezen in strijd was, zoo wordt ook dit exclusivisme — het behoeft thans geen nader betoog — in zijn uitgangspunt en zijne strekking

---

[1]) Philo, de Vita Mosis II, 41 (Cohn-Wendl. ed. min. IV, p. 174).

[2]) Bousset, Religion des Judentums, blzz. 159, 194, aangehaald door Heinrici, Der litt. Charakter der neut. Schr., blz. 20, aant. 1.

door gansch de Schrift geoordeeld; geoordeeld niet slechts om zijne miskenning van de beloften Gods voor de heidenwereld, die we zoo straks hebben besproken, maar bovenal om den diepsten grond dier miskenning, de eigengerechtige zelfverheffing van het natuurlijke hart, dat de Goddelijke waarschuwing had vergeten: „Weet dan, dat U de Heere, Uw God, niet om Uwe gerechtigheid dit goede land geeft, om dat te erven: want gij zijt een hardnekkig volk" [1]), en daarom ook niet verteederd kon worden door de klacht van zijn God: „Al de Heidenen hebben de voorhuid, maar het gansche huis Israëls heeft de voorhuid des harten." [2])

Met dit exclusivisme, deze „theoretische en praktische ἀμιξία," komt het Palestijnsche Israël nu echter tevens in conflict met de geheele richting van den Hellenistischen tijd [3]) en graaft daarmede zijn eigen graf. Het wachtwoord van dezen tijd toch is vermenging, nivelleering; en aan deze vermenging kan ook Israël trots alle verzet niet ontkomen. Dat het aan alle kanten door heidenen omringd

---

1) Deut. 9:6; vgl. vss. 4 en 5.

2) Jer. 9:26. Men vergelijke ook de tegenstelling Ezech. 3:5 vlgg.:
... gij zijt niet gezonden tot een volk, diep van spraak en zwaar van tong, maar tot het huis Israëls;
niet tot vele volken, diep van spraak en zwaar van tong, welker woorden gij niet kunt verstaan: zouden zij niet, zoo Ik u tot hen gezonden had, naar u gehoord hebben?
Maar het huis Israëls wil naar u niet hooren, omdat zij naar Mij niet willen hooren;.....

3) Schürer III, blz. 551.

is en zijn land, „het land Israëls," heidensche bezitting, was nog niet het ergste: maar de ontwikkeling der dingen bracht mee, dat het voor zijn bestaan die heidenen noodig had en met name voor zijn handel den omgang met hen niet kon ontberen [1]; en dat het hierdoor langzaam maar zeker meegesleurd wordt in den stroom der Hellenistische kultuur, die eindelijk de geheele uitwendige civilisatie van Palestina beheerscht. [2]) Staatsinrichting en krijgswezen, kunst en industrie, muntstelsel en kleeding, voedingsmiddelen en huisraad dragen het stempel van het Hellenisme; westersche zeden en gebruiken winnen in Palestina steeds meer veld; en inzonderheid geeft de taal een duidelijk bewijs, hoe ver ten slotte dit proces heeft doorgewerkt: niet slechts voor westersche produkten en begrippen — waarbij het binnendringen van den naam door het overnemen van de zaak verklaard wordt —, maar ook daar waar van een dergelijke ontleening geen sprake zijn kan, voor *lucht*, *vorm*, *roover*, *dwerg*, *monster (proeve)* en tallooze andere begrippen vindt men in de Mischna Grieksche woorden met Semitischen vorm en Semitisch schrift. [3]) Door dezen

---

[1]) Schürer II, blz. 57.

[2]) Vgl. over het Hellenisme in Palestina o. m. Schürer II, blz. 57 vlgg. (Der Hellenismus im jüdischen Gebiete), Zeller III, 2[4], blz. 298 vlgg., Susemihl II, blz. 623 vlgg.; ook Krüger, Hell. u. Judentum, blz. 18 vlg..

[3]) Zie de rijke verzameling bij Schürer II, blzz. 59—83; voorts Krauss, Griech. u. Lat. Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum, I en II, 1897—1899. Behalve op de in den tekst genoemde

loop der dingen echter kwamen de Joodsche inwoners allengs in een onhoudbaren toestand: tegen den stroom ingaan vermochten ze niet, en hadden ze het vermocht, het zou op maatschappelijken zelfmoord zijn uitgeloopen; zich adapteeren aan de veranderde omstandigheden, zoover mogelijk meedoen — gelijk hun stamgenooten in de Diaspora —, dat belette de nomistisch-farizeesche ontwikkeling van hun religieuze leven: veeleer was, hoe meer het Hellenisme veld won in het „land Israëls", des te ijveriger de kasuïstiek der Schriftgeleerden er op uit, door steeds talrijker voorschriften eene dergelijke aanpassing onmogelijk te maken; en hadde ze anders gedaan, ze zou haar eigen uitgangspunt, en daarmede het wezenlijkste van het Palestijnsche Jodendom na de ballingschap, verloochend hebben. Dus krijgen we de pijnlijke tegenstelling, dat terwijl de Rabbijnsche theorie zelfs het *verhuren* van landerijen aan heidenen verboden had, [1]) het geheele land onder heidensche heerschappij stond; dat terwijl elk beeld van mensch of dier in der Joden oog een gruwel was, [2]) het gewone zilvergeld, dat door

---

wijs ik op: ἡγεμών, ἀρχή — (staatsinrichting); στρατιά, πόλεμος, ὀψώνιον — (krijgswezen); παράκλητος, ὑποθήκη, διαθήκη, ἐπίτροπος, προσβολή — (rechtswezen); πανδοκεῖον; στάδιον, βασιλική, στοά, ἐξέδρα — (bouwstijl); συμφωνία — (muziek); κάλαμος; πίναξ; σουδάριον; καθέδρα, φιάλη, θήκη, πίθος, enz. Algemeen bekend is het woord *Sanhedrin*, ontleend aan het Grieksche συνέδριον (SCHÜRER II, blz. 246).

[1]) SCHÜRER II, blz. 93.

[2]) SCHÜRER II, blzz. 65, 89. Ook hier werd weer het oorspronkelijke gebod losgemaakt van zijn geestelijken achtergrond (de vereering en aanbidding), en zoo ad absurdum gevoerd.

ieders handen ging, de beeltenis des keizers droeg;[1]) dat, terwijl kansspel en wedstrijd streng veroordeeld werden,[2]) tot in Jeruzalem toe de theaters en amphitheaters verrezen[3]) en het Grieksche woord voor *dobbelspel* (κυβεία) zelfs in de taal ingang vond. „So zeigen uns die Verhältnisse ein eigentümliches Doppelbild: eine starke Beeinflussung durch heidnische Sitte bei Aufrichtung der stärksten Scheidewand gegen dieselbe."[4]) En het slachtoffer van dit alles werd de trouwe Israëliet, die door mee te doen zijn zaligheid, door onthouding zijn aardsch bestaan op het spel zette, en aldus in zijn eigen land in eene onmogelijke positie geraakte.[5])

---

[1]) Men zie de bekende plaatsen Matth. 22:20 vlg., Mark. 12:16, Luk. 20:24. In Palestina zelf werd alleen kopergeld geslagen (Schürer II, blz. 73); en hierop was de keizerkop, om de Joden te sparen, weggelaten (Schürer II, blz. 90).

[2]) Schürer II, blzz. 60 vlg., 67. II Makk. 4:13 wordt het oprichten van een γυμνάσιον als een ἀκμὴ Ἑλληνισμοῦ καὶ πρόσβασις ἀλλοφυλισμοῦ beschouwd en gesproken van een μετέχειν τῆς ἐν παλαίστρᾳ παρανόμου χορηγίας.

[3]) Schürer II, blz. 61.

[4]) Schürer II, blz. 93.

[5]) Schürer II, blz. 89: „So brachte denn die Entwicklung der Dinge den frommen Israeliten in eine fast unerträgliche Situation. Fast täglich kam er in Berührung mit heidnischem Wesen... Und dabei wurde durch den Eifer der Schriftgelehrten eine immer grössere und mannigfaltigere Zahl von Fällen aufgestellt, in welchen der gesetzesstrenge Israelite durch heidnisches Wesen verunreinigt werden konnte." Een sprekend bewijs, hoe onhoudbaar op den duur de toestand werd, levert ook het verbod, drie dagen vóór de heidensche feestdagen, volgens R. Ismael ook drie dagen erna, met heidenen zaken te doen, aan hen of van hen iets te leenen, hun iets te betalen of van hen geld aan te nemen (Aboda sara I, 1–2: Schürer II, blz. 91). En dat, terwijl Israël voor een groot deel in den handel met heidenen zijn bestaan vond!

Zoo komt Israël door zijn nomisme van twee zijden in het gedrang, uitwendig en inwendig.

Men kan niet zeggen, dat Israël hiervan niets gevoeld heeft; maar tot inzicht gekomen is het niet: veeleer klampt het zich steeds hardnekkiger vast aan zijn verloren volksbestaan; het zoekt in verdubbeling van zijn wettischen ijver al meer een surrogaat voor de toenemende vervreemding van zijn God; het gaat al verder in vleeschelijke verhoovaardiging en in valsch exclusivisme; het concentreert steeds sterker al zijn hoop op de hersenschim van een in vollen luister hersteld aardsch koninkrijk; en hoe meer het de kans daarop ziet minderen, hoe grooter zijn haat wordt tegen de overheerschers van zijn land, en hoe machtiger daardoor de revolutionnaire strooming,[1] die zijn ondergang verhaast.

Het sein tot den opstand[2] is niet van de Farizeën uitgegaan: zij waren voor het meerendeel verstandig genoeg om het hopelooze van elke poging tot verzet tegen Rome's oppermacht te begrijpen. Van het volk als zoodanig was een dergelijk inzicht niet te verwachten. Het heeft het ook niet getoond. De gematigdheid der Farizeën

---

[1]) Schürer II, blz. 465: „So sehr also der Pharisäismus der Politik zunächst indifferent gegenüber steht, so kommt doch die revolutionäre Strömung, welche im Zeitalter Christi mehr und mehr Boden im jüdischen Volke gewann, wenigstens indirekt auf Rechnung seines Einflusses."

[2]) Vgl. voor het volgende de uitvoerige beschrijving bij Schürer I³, blz. 601 vlgg. (§ 20).

heeft ten gevolge, dat de meer patriotische elementen zich van hen afscheiden en een nieuwe partij vormen, die der Zeloten, der „ijveraars" [1]: *zij* krijgen weldra de leiding over de massa. [2] De Zeloten trekken de consequenties, die de Farizeën niet aandurfden: ze beginnen met de weigering van het hoofdgeld te prediken [3]; en ze eindigen straks, 60 jaar later, met den eisch, dat het dagelijksch offer voor den Caesar zou worden afgeschaft. Als het volk, door de wandaden der Romeinsche procuratoren tot het uiterste geprik-

---

[1]) SCHÜRER I[3], blz. 486 vlg.: „Aber sie erreichten doch so viel, dass sich von nun an von den Pharisäern eine strengere, fanatische Partei abzweigte, die der patriotisch Entschiedenen oder, wie sie sich selbst nannten, der Eiferer oder Zeloten, welche nicht in stiller Ergebung abwarten wollten, bis durch Gottes Fügung die messianische Hoffnung Israels sich erfülle, die vielmehr zu deren Verwirklichung das Schwert ergreifen und den Kampf mit dem gottlosen Feind aufnehmen wollten. Ihren Umtrieben ist es zuzuschreiben, dass das Feuer des Aufruhrs von jetzt an ununterbrochen unter der Asche fortglimmte, bis es endlich 60 Jahre später zur mächtigen Flamme emporloderte." Tot deze partij had o. m. de Apostel Simon behoord, die daarom ter onderscheiding van Simon Petrus ζηλωτής (vgl. Luk. 6:15: „Simon, genaamd Zelotes") heet, of, naar het Arameesch, καναναῖος (Matth. 10:4; niet, gelijk bij ons in aansluiting aan de meeste handschriften staat, *Kananites*, alsof het woord van een eigennaam gevormd ware), wat hetzelfde beteekent: καναναῖος is op dezelfde wijze gevormd als φαρισαῖος. Vgl. ZAHN (op de plaats, blz. 396).

[2]) SCHÜRER I[3], blz. 573.

[3]) ZAHN[2] op Matth. 22:17: „Die Frage, ob es den Juden, die den Weg Gottes gehen wollen, erlaubt sei (cf. 19,3), dem Kaiser Steuer zu zahlen, hatte wenige Jahrzehnte früher der Galiläer Judas verneint und war dadurch Stifter der Zelotenpartei geworden, die sich damals von der pharisäischen abzweigte." — Overigens bewijst ook deze vraag, in welk een onhoudbaren toestand Israël was geraakt. Zie ZAHN t.a.p..

keld, aan hun wensch voldoet en trots alle betoogen der aanzienlijken, zoo hoogepriesters als Farizeeën, het genomen besluit handhaaft, stond dit met openlijken afval gelijk; en zoo is het dan ook door de Romeinen opgevat. De afloop stelde de Farizeeën in het gelijk: de puinhoopen van Jeruzalem zijn tevens de puinhoopen van den Joodschen staat: met den tempel verdwijnt de centrale cultus; hoogepriesterschap en Sanhedrin worden afgeschaft;[1] het land vervalt aan den Caesar, de tempelbelasting der didrachmen aan het heiligdom van den Capitolijnschen Juppiter.[2]

Dat was Israëls einde: Saul, zijn eerste koning, is tevens zijn beeld: zoo tragisch als diens lot is het zijne: gelijk Saul ijvert het voor den Heere, maar in eigenwillige gehoorzaamheid; gelijk Saul bindt het den strijd aan tegen de heidenen, doch zonder zijn God; en gelijk Saul valt het bij dien strijd in zijn eigen zwaard....

De opstand van het jaar 66 is de laatste stuiptrekking van den Palestijnschen Jodenstaat: moge de strijd onder Hadrianus, die met Barkocheba's ondergang eindigt, van meer beteekenis zijn geweest, dan men op grond van de gebrekkige overlevering gemeenlijk aanneemt,[3] hij draagt

---

[1]) Schürer I[3], blz. 655: „Zwei Thatsachen von grösster Tragweite stehen demnach fest: Die Aufhebung des Synedriums und die Einstellung des Opfercultus". Vgl. Mommsen, Röm. Gesch. V[4], blz. 538 vlg..

[2]) Schürer I[3], blz. 640 vlgg.; Mommsen V[4], blz. 539.

[3]) Schürer I[3], blz. 682.

een geheel ander karakter; en Hadrianus zet slechts het verwoestingswerk zijner voorgangers voort. Maar door Jeruzalem's val zijn de Joden zelf niet vernietigd, en evenmin de Joodsche actie; integendeel: [1]) nu hun uitwendig hoofd hun ontvallen is, concentreeren ze zich met te grooter trouw om het eenige middenpunt, dat hun restte, de Thora. [2]) Saduceeën en priesters verdwijnen van het tooneel; en daarmede verkrijgen de Farizeën de alleenheerschappij over het volk; [3]) en hoe meer die doordringt, hoe sterker zich de consequenties openbaren van het nomistisch uitgangspunt; hoe ijveriger de arbeid aan de Thora wordt voortgezet; hoe dieper de kloof gaapt tusschen Jood en niet-Jood [4]); hoe grooter ook het verschil wordt tusschen werkelijkheid en theorie. [5]) Maar

---

[1]) Vgl. voor het volgende SCHÜRER I[3], blz. 652 vlgg..

[2]) SCHÜRER I[3], blz. 642.

[3]) SCHÜRER I[3], blz. 656; II[4], blz. 383.

[4]) Teekenend is wat KRÜGER meedeelt (Hellenismus u. Judent., blz. 28): „Schliesslich lautete die Vorschrift der Rabbinen: Griechische Bücher darf man nur in einer Zeit studieren, die weder Tag noch Nacht ist; denn es heisst: die Tora soll Tag und Nacht nicht von Israel weichen." Men begrijpt, dat K. hierop volgen laat: „Griechentum und orthodoxes Judentum sind keine Verbindung miteinander eingegangen."

[5]) SCHÜRER I[3], blz. 657: „Alle Subtilitäten des Tempeldienstes, das ganze Ritual des Opferwesens wurde ebenso fleissig und ernsthaft discutirt, wie die Reinheitsgesetze, das Sabbathgebot und andere religiöse Pflichten, deren Ausübung thatsächlich möglich war. Nichts kann uns eine lebhaftere Vorstellung von dem Glauben des Volkes an seine Zukunft erwecken, als die Gewissenhaftigkeit, mit welcher von den Hütern des Gesetzes auch die Vorschriften über den Tempel- und Opferdienst behandelt wurden" enz. In de Mischna vindt men o. m. een topographie van

dat deert den Jood niet: of thans de naleving van alle voorschriften onmogelijk was, het laat hem onverschillig: mocht het korter of langer duren, herstel zou niet uitblijven; de tijd moest komen, dat de tempel herbouwd en de offerdienst hernieuwd zijn zou; en op dien tijd is heel zijn denken en handelen gericht. Zoo leven de Joden voort met de hoop in het hart, trots allen tegenslag en achteruitgang: ze hopen, als Jeruzalem door Titus' legerscharen is genomen; ze blijven hopen, als door Hadrianus de heilige stad in een Romeinsche kolonie wordt herschapen en hun op straffe des doods ontzegd, haar gebied te betreden; en ze hopen nog, als ze over de geheele aarde zijn verstrooid....

De ondergang van den Joodschen staat is het natuurlijk gevolg van de ontwikkeling der dingen in hem en om hem. In zooverre kan MOMMSEN [1]) met grond beweren: „Lediglich die in verhängnissvoller Weise sich entwickelnden Beziehungen des Reichsregiments zu dem jüdischen Rabbistaat haben nicht bloss die Zerstörung des Gemeinwesens von Jerusalem herbeigeführt, sondern weiter die Stellung der Juden im Reiche überhaupt erschüttert und verschoben." Maar toch is daarmede niet alles verklaard: wie de historie teleologisch beschouwt, wie in het gebeuren der dingen de ver-

---

den tempel (die verwoest was) en eene beschrijving van den dagelijkschen dienst der priesters (die niet meer plaats had)!

[1]) Röm. Gesch. V[4], blz. 499.

wezenlijking naspeurt en ziet van een doel, bij dien komt de vraag op: waartoe dit en waarom juist toen? Het antwoord op deze vraag ligt in de overweging, dat Israël's ondergang samenvalt met de ontplooiing van het Christendom. Voor wie niet gevangen is in de „religionsgeschichtliche" strikken, kan deze coïncidentie niet toevallig wezen. Wanneer eeuwen lang door de machthebbers bijna zonder uitzondering tegenover de Joden dezelfde politiek is gevolgd [1]), en, zoodra de prediking van het Evangelie in de wereld begonnen is, [2]) zich de eerste verschijnselen vertoonen van den opstand, die in die politiek algeheele wijziging brengt en eindigt met de vernietiging van den Joodschen staat, dan *moet* tusschen die feiten verband bestaan. De Schrift wijst U dat verband: in Israëls ondergang ligt, volgens haar, Israëls oordeel, maar de zegen der wereld. *Dat* Jeruzalem valt, ziedaar het oordeel: het had immers den tijd zijner bezoeking niet gekend; [3]) dat het *eerst nu* valt, maar ook *niet later*, dat is

---

[1]) MOMMSEN, a.w., blz. 541: „Die Wendung in der seit Alexander gegen das Judenthum eingehaltenen Politik lief im Wesentlichen darauf hinaus" enz.

[2]) MOMMSEN, a.w., blz. 527: „Man hat sich gewöhnt den Ausbruch des Krieges in das Jahr 66 zu setzen; mit gleichem und vielleicht besserem Recht könnte man dafür das Jahr 44 nennen." Vgl. ook het citaat in aant. 1 van blz. 164.

[3]) Luk. 19_{44}. *Bezoeking* (ἐπισκοπή) is hier natuurlijk in gunstigen zin genomen van *Gods opzoekende en zorgende liefde* (*Gnadenheimsuchung* [CREMER]): vgl. Luk. 1_{68}: „Hij heeft *bezocht*, en verlossing teweeg gebracht Zijnen volke"; 1_{78}: „met welke ons *bezocht* heeft de Opgang uit de hoogte."

de zegen. Wilt Ge dien zegen ten volle begrijpen, let dan op twee uitspraken uit 's Heilands eigen mond: de eene, dat, voor het einde kwam, eerst het Evangelie moest gepredikt worden allen volke; [1]) de andere, dat de ure komen zou, waarop noch op Garizim noch te Jeruzalem de Vader zou aangebeden worden: [2]) beide ziet Ge met Jeruzalem's val vervuld: totdat de Messias komt, blijft trots alle stormen Israël intact: om Hem als zijn Heer te kunnen ontvangen. Maar als de Messias gekomen is, en het zaad, door Hem gestrooid, wortel schiet, als de boodschap des heils weerklank vindt tot binnen de muren der keizerstad, ja in heel de *οἰκουμένη* het Evangelie des Kruises is gehoord, en als zoo de kerk Gods zich heeft losgemaakt uit het omhulsel van het natuurlijk Israël, gelijk het kieken uit de schaal waarin het werd uitgebroed, dan eerst heeft Jeruzalem zijn waarde verloren, maar dan moet het ook als geestelijk centrum verdwijnen, opdat daarmede alle particularisme verdwijnen, de grens tusschen Christenen uit de

---

[1]) Matth. 24_{14}: *καὶ κηρυχθήσεται τοῦτο τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσιν τοῖς ἔθνεσιν, καὶ τότε ἥξει τὸ τέλος* (vgl. Mark. 13_{10}): Zahn, blz. 663 vlg.. Het schijnt mij niet te betwijfelen, dat deze plaats allereerst slaat op den ondergang van Israël en den val van Jeruzalem. Vgl. over de verschillende opvattingen Grosheide, De verwachting der toekomst van Jezus Christus. Amsterdam, 1906, blzz. 164—175.

[2]) Joh. 4_{21}. Vgl. Hengstenberg bij Holtzmann, Hand-Comment.[2], blz. 78: „Mit dieser Abrogation der Dtn 12_5 ausgesprochenen Ausschliesslichkeit der Cultusstätte ist das Bittere gemildert, was in seiner Entscheidung für die Frau liegen musste, sind aber auch alle Träume von einer noch zukünftigen Erhebung Jerusalems zum christl. Centralheiligthum gerichtet."

Joden en Christenen uit de heidenen wegvallen [1]) en op het geestelijk Jeruzalem alle verlangen zou worden geconcentreerd. [2])

Het zwaartepunt, de kracht van Israël na de ballingschap, ligt in de Diaspora, niet in het Joodsche land: [3]) wie de historie bij het licht der Schrift beziet, zal dit niet alleen erkennen, maar ook verstaan; doch hij zal daarbij toch voor oogen houden, niet slechts, dat de Joden in de verstrooiing, dat zijn de Hellenistische Joden, steeds den band met Palestina, met de heilige tempelstad aanhielden, [4]) en, niettegenstaande alle theoretische afsluiting, reeds daardoor zeker contact tusschen het Palestijnsche Jodendom en de Hellenistisch-Romeinsche wereld niet kon uitblijven, maar inzonderheid dat Israël trots zijn ongerechtigheid het uitverkoren volk bleef, het volk, waaraan de woorden Gods waren toebetrouwd; [5]) dat het — wellicht dank zij zijn afzondering — die woorden Gods trouw en zuiver heeft bewaard tot op den tijd hunner vervulling; dat er in Israël nog vromen waren, die, zij het niet geheel los van de vleesche-

---

[1]) Vgl. de vorige aantt.. MOMMSEN drukt dit (a.w., blz. 542) zoo uit: „Die Scheidung des den Nationen gemeinen Christenglaubens von dem national-jüdischen, der Sieg der Anhänger des Paulus über diejenigen des Petrus wurde durch den Wegfall des jüdischen Centralcults wesentlich gefördert”.

[2]) Vgl. MOMMSEN, a.w., blz. 550: „Die christlichen Zukunftsideale wurden universell, seit es ein Jerusalem auf Erden nicht mehr gab.”

[3]) MOMMSEN, a.w., blz. 489.

[4]) SCHÜRER III, blz. 138; HEINRICI, blz. 20.

[5]) Rom. 3_2; vlg. 9_4.

lijke Messiasverwachting, hoopten op Israëls vertroosting en verlossing van zonden; en dat eindelijk uit dat Israël de Christus is geboren,[1]) en van Jeruzalem Zijn Evangelie heeft doen uitgaan in de wereld.

Daar is onder de tarwesoorten eene, die men „wondertarwe" noemt: en ware het juist wat van haar verhaald wordt, ze zou met recht dien naam dragen: gewonnen toch was ze — zoo luidt het verhaal — uit de graankorrels, die in Egyptische graven gevonden werden. Eeuwen hadden die korrels daar gelegen, verborgen voor de menschen daarbuiten, eene spijze den dooden, die ze niet eten konden; en ze schijnen door die afsluiting versteend en levenloos; maar als straks het graf ontsloten en het zaad daaruit genomen is, dan blijkt het de eeuwen door zijn kracht te hebben bewaard, en, toevertrouwd aan de aarde, levert het een vrucht, wier rijkdom haar begeerlijk maakt boven andere in het oog van den landman.

Als dat tarwezaad is het Evangelie: eeuwen lang heeft Israël het bewaard, afgesloten en afgezonderd, als de graankorrels in de pyramiden, en het schijnt ten leste of de kracht ervan is geweken; maar als de wereldakker bereid is, dan wordt de afsluiting verbroken, het Evangeliezaad uitgestrooid met kwistige hand heinde en ver, en geen drie eeuwen zijn voorbijgegaan, of heel de

[1]) Rom. 9_5.

οἰκουμένη is met zijn zegenrijke vruchten overdekt.

Hoe na Babel's val die toebereiding van den wereldakker verder heeft plaats gehad, ga ik in laatste plaats met een enkel woord uiteenzetten.

Perzië [1]) aanvaardt de erfenis der Chaldeeën en voegt die bij zijn reeds zoo uitgestrekt gebied: reeds heeft het Lydië veroverd en daarmede de Grieksche steden van Klein-Azië onder zijn schepter gebracht; dra vermeestert het ook weer Egypte, dat onder Psammetichus het Assyrische juk van zich af had geworpen. Zoo strekt de Perzische

[1]) Vgl. voor het volgende Ed. Meyer, Gesch. des Alt. III (1901), Erstes Buch: Der Orient unter der Herrschaft der Perser; de artt. *Artaxerxes* en *Dareios* in Pauly-Wissowa; voorts de schets van Droysen, Gesch. des Hellenismus I² (1877), blzz. 46—66, en van Kaerst, Gesch. des Hell. Zeitalters I, Drittes Buch: I. Der Orient bis auf Alexander. Het werk van Prasek, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung, waarvan niet lang geleden het tweede deel verscheen, ken ik, gelijk ik boven (blz. 121) reeds opmerkte, alleen bij name.

Onze kennis der Perzische geschiedenis steunt hoofdzakelijk op de mededeelingen der klassieke schrijvers. Eerst in de vorige eeuw zijn daarbij de keilinscripties der Perzische koningen gekomen, die, al zijn ze betrekkelijk weinig in aantal, het aspect der Perzische historie veelszins hebben gewijzigd; de voornaamste ervan is de groote inscriptie van Darius in de rots van Behistan [eene goede uitgave dezer inscripties is die van Weissbach en Bang (1893); vgl. ook Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden (Vorderasiatische Bibliothek III), Leipzig, Hinrichs, 1911]. Onder de Babylonische oorkonden staan de in 1881 ontdekte Cyruscylinder en Nabonid-kroniek vooraan. Vgl. in het algemeen Wachsmuth, a. w., blz. 468 vlgg.; Ed. Meyer, blz. 3 vlgg.; Geldner, Die altpersische Literatur (Kultur der Gegenw. I, 7: Die orientalischen Literaturen [1906]), blz. 216 vlgg.. Het „Urkundenbuch zur altpersischen Geschichte", dat (volgens Wachsmuth, blz. 487) Weissbach uit wilde geven, is, voor zoover ik weet, nog niet verschenen.

heerschappij zich uit van den Nijl tot aan den Kaukasus, van de boorden van den Indus tot aan de Aegaeïsche zee; [1]) en slechts het kleine Hellas tracht zij te vergeefs voor haar macht te doen bukken; maar van hoeveel beteekenis dit ook zij voor de wereldhistorie, in de oogen der Perzische koningen doet het er weinig toe, of aan de uiterste grenzen van hun rijk hier en daar nog een niet onderworpen volk woont: in beginsel en bedoeling is hun heerschappij onbegrensd en omvat heel de οἰκουμένη [2]); gelijk trouwens met zooveel woorden door Darius wordt gezegd, als hij in de Behistuninscriptie aldus spreekt:

> Toen Auramazda deze aarde in opstand zag, gaf hij haar over aan mij, tot koning maakte hij mij; ik ben koning. Naar den wil der godheid stelde ik haar op hare plaats. Wat ik hun zeide, dat deden ze, gelijk het mijn wil was... [3])

Een bonte mengeling van allerlei volken is

---

[1]) Esther 1:1 wordt gezegd: „van Indië af tot aan Moorenland toe."

[2]) Vgl. Ed. Meyer, blz. 25 vlgg..; blz. 24: „Das Reich der Achaemeniden erhebt zuerst von allen Staaten, welche die Geschichte kennt, den Anspruch auf Universalität." — Overigens vergelijke men (met het oog op het woord οἰκουμένη) den brief van Artaxerxes in de additamenta van het Grieksche boek Esther, cap. II (Fritzsche, Apocr., blz. 42): πολλῶν ἐπάρξας ἐθνῶν καὶ πάσης ἐπικρατήσας οἰκουμένης, ἐβουλήθην κ. τ. λ.

[3]) Geldner, a. w., blz. 218. Vgl. ook het edict van Cyrus in Ezra 1 : 2 (zie onder). Op de Herodot. IV, 91 vermelde inscriptie noemt Darius zich Περσέων τε καὶ πάσης τῆς ἠπείρου βασιλεύς. Herodot. VII, 8 zegt Xerxes, dat na de onderwerping van Griekenland er geen land meer zal zijn dat aan het Perzische grenst: alle zal hij ze tot één land maken. Herodot. VII, 19 eindelijk verklaren de Magiërs van een droom, dien Xerxes gehad had, dat hij de gansche aarde gold en alle menschen zijn slaven zouden worden (φέρειν τε ἐπὶ πᾶσαν γῆν δουλεύσειν τέ οἱ πάντας ἀνθρώπους).

het, die aan de bevelen van den „koning der landen", den „koning dezer groote aarde" [1]), gehoorzaamt: naast Perzen en Meden met hunne talrijke stammen, [2]) als heerschers — „Perzië, Medië en de andere landen" noemt Darius zijn rijk [3]) — de „onderdanen": Grieken en Joden, Babyloniërs en Egyptenaren, Armeniërs en Elamieten, Lydiërs en Kossaeën, Arabieren en Libyers. En al dezen volken laat de Perzische heerschappij — daarin geheel onderscheiden van de Assyrisch-Babylonische — hun eigen individualiteit, hun kultuur, hun gewoonten, hun recht, hun taal, hun religie, [4]) wanneer ze slechts gehoorzamen aan de bevelen van den „koning der koningen". Deportatie — gelijk we zagen, immers het gewone middel der Assyrisch-Babylonische vorsten tot bevestiging hunner

---

[1]) Ook bij de Perzische koningen blijkt uit de titels die ze voeren duidelijk, dat ze aanspraak maken op de wereldheerschappij. Vgl. KAERST, a. w., I, blz. 224; ED. MEYER, a. w., III, blz. 24 vlg..

[2]) Vgl. de belangrijke mededeeling van HERODOTUS I, 125, en daarover ED. MEYER, a. w., III, blz. 20.

[3]) ED. MEYER, blz. 26.

[4]) DROYSEN, Gesch. des Hellenismus I[2], blz. 49: „Diese Monarchie, vom griechischen Meer bis zum Himalaya, von der afrikanischen Wüste bis zu den Steppen des Aralsees, lässt die Völker in ihrer Art, in ihren gewohnten Zuständen, schützt sie in dem, „was ihr Recht verlangt", ist tolerant gegen alle Religionen, sorgt für den Verkehr, den Wohlstand der Völker, lässt ihnen selbst ihre Stammfürsten, wenn sie sich unterwerfen und Tribut zahlen..."

SWOBODA bij PAULY-WISSOWA IV, i. v. Dareios 1), col. 2190: „Bei der Verwaltung wurden in vernünftiger Weise die Gewohnheiten der einzelnen Landschaften geschont..."

ED. MEYER, blz. 26: „In den unterworfenen Culturstaaten haben die Perserkönige die althergebrachten, durch eine Tradition von Jahrtausenden geheiligten Formen möglichst gewahrt."

macht — vindt in het Perzische rijk zoo goed als geen toepassing: [1]) veeleer laat Perzië omgekeerd vroeger verbannen volken naar hunne haardsteden weerkeeren: [2]) men denke aan de Joden onder Serubabel en Ezra. Ja, het gaat nog verder en plooit zich zelf, zooveel in zijn vermogen is, naar de gewoonten der volken die zijn onderdanen zijn; en vooral ten opzichte van taal en religie gaat zijn aanpassingsvermogen zeer ver. Terwijl de Babylonisch-Assyrische wereldmacht haar taal niet slechts oplegt aan de onderworpen stammen, maar haar ook ingang doet vinden tot ver buiten de grenzen van haar gebied, terwijl in Alexander's rijk het Hellenistisch Grieksch wereldtaal wordt, is in de Perzische heerschappij van iets dergelijks geen sprake: als *gesproken* taal beperkt het Perzisch zich vrijwel tot het eigenlijke Iran, terwijl het daarbuiten natuurlijk in het verkeer met de Perzische beambten en, naast andere talen, ook in officieele documenten gebruikt wordt: het tot rijkstaal te verheffen, daartoe hebben de Perzen zelfs geen poging gedaan. Sterker nog: wanneer men van een „rijkstaal" in de Perzische monarchie

---

1) Meyer, blz. 93.

2) Op den Cyruscylinder beroemt Cyrus er zich op, „dat hij in tegenstelling met de politiek, gevolgd door Tiglat-pileser, „de volkeren, (die gevangen waren genomen en naar Babel overgebracht,) verzamelde en deed terugkeeren naar hunne woonplaatsen en ook hun goden, die daar woonden, deed terugkeeren naar hunne plaatsen en eeuwige verblijfplaatsen voor hen deed bouwen"" (Kuyper, Evol. of Revel., blz. 74).

zou willen spreken, dan komt deze naam toe aan het Semitische West-Arameesch, [1]) eene taal, die reeds sedert den Assyrischen tijd als taal van den handel en het diplomatieke verkeer groote verbreiding had gevonden, onder de Perzische heerschappij echter althans voor het Westen de officieele taal der kanselarijen wordt ver buiten de grenzen der Semitische wereld — tot in Egypte en Klein-Azië toe, [2]) maar tevens als volkstaal inzonderheid in die streken waar vroeger andere Semitische talen gesproken waren, al meer veld wint, in de laatste eeuwen vóór onze jaartelling over een uitgestrekt gebied als een Semitische Κοινή naast de Grieksche staat, onder de Joden in Palestina zelfs het Hebreeuwsch verdringt, en, al kan ze den strijd tegen het Grieksch niet volhouden, zich daar desniettemin als landstaal heeft weten te handhaven, en als zoodanig, blijkens de Evangeliën, ook door onzen Heiland gesproken is. De Perzische vorsten bepalen zich echter in hunne officieele uitingen niet tot het Arameesch en het Perzisch. De brieven die Xerxes (Ahasveros) naar het verhaal in het boek Esther aan al de landschappen des konings zendt, zijn voor elk landschap geschreven in zijn eigen schrift, en voor elk volk in zijn eigen taal. [3]) In de konings-

---

[1]) Schürer II[4], blz. 24; Ed. Meyer III, blz. 47 vlg.; Zahn, Einl. I[2], blzz. 3 vlg., 17, 29.

[2]) Bewezen wordt dit o. m. door verschillende inscripties en door de vroeger (blz. 22) vermelde Arameesche papyri uit Egypte.

[3]) Esther 1_{22}; 3_{12}; 8_{9}.

inschriften van Behistun — die niet slechts een onzer voornaamste bronnen voor de kennis der Perzische geschiedenis zijn, maar ook den sleutel hebben gegeven tot de ontcijfering van het Babylonisch-Assyrische keilschrift — is naast den oud-Perzischen tekst een nieuw-Susische en een nieuw-Babylonische geplaatst, en hetzelfde verschijnsel vertoonen de meeste andere inscripties der Achaemeniden; [1]) soms komen zelfs vier talen naast elkaar voor; de gebruikte talen zijn daarbij volstrekt niet altijd de genoemde (waarbij men het nog aan de beteekenis der hoofdsteden Susa en Babylon zou kunnen toeschrijven, dat hun taal naast de Arische een plaats vindt [2])), maar wisselen naar de provincie, waarvoor het inschrift bestemd was: in de inscripties aan het Suezkanaal vindt men naast het Perzisch de Egyptische hieroglyphen [3]); van de zuilen, die Darius aan den Bosporus opricht, vertelt HERODOTUS, dat de eene Assyrische (d. i. Perzisch keilschrift), de andere Grieksche letterteekens vertoonde; [4]) en zoo is ook op andere inscripties aan het Perzische origineel een vertaling in de landstaal toegevoegd. „Anschaulich" — aldus oordeelt MEYER [5]) — „spricht

---

[1]) WEISSBACH bij PAULY-WISSOWA, i. v. Bagistana; GELDNER, Die altpersische Literatur, blz. 217.

[2]) ED. MEYER, a. w., III, blz. 28.

[3]) MEYER, blz. 29.

[4]) IV, 87: θεησάμενος δὲ καὶ τὸν Βόσπορον στήλας ἔστησε δύο ἐπ' αὐτῷ λίθου λευκοῦ, ἐνταμὼν γράμματα ἐς μὲν τὴν 'Ασσύρια, ἐς δὲ τὴν Ἑλληνικά, ἔθνεα πάντα ὅσα περ ἦγε κ. τ. λ.

[5]) t. a. p., MEYER voegt er aan toe: „Mit der Conservirung der Formen der älteren Staaten dagegen hat diese Verwendung der Sprachen nichts zu thun; ..."

sich darin sowohl die Universalität des Reichs aus wie die führende Stellung der centralen Gebiete."

Duidelijker nog openbaart zich dit universeele karakter der Perzische heerschappij in religieus opzicht. [1]) Terwijl Assyrië met de volken tevens hun goden ten onder brengt, en wanneer het al hun kultus laat voortbestaan, hen toch stelt onder de heerschappij van Assur, zijn god, [2]) draagt niet slechts Auramazda, de godheid, die de Achaemeniden als de beschermende macht van het koningschap vereeren, een veel minder exclusief karakter

---

[1]) KAERST, Gesch. des Hell. Z. I, blz. 225: „Der universale Charakter dieser Herrschaft spricht sich dem Anschein nach auch in dem religiösen Elemente aus". — Een goed overzicht over de religie der oude Perzen geeft o. m. LEHMANN in CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE's Lehrb. der Religionsgesch. II², blz. 162 vlgg..

[2]) KAERST, blz. 223. Men vergelijke de boodschap van Sanherib (2 Kon. 18 : 33, 34) aan de inwoners van Jeruzalem met hare hoonende vragen:

> Hebben de goden der volken, ieder zijn land, eenigszins gered uit de hand van den koning van Assyrië?
>
> Waar zijn de goden van Hamath, en van Arpad? Waar zijn de goden van Sefarvaïm, Hena en Ivva?"

en Hizkia's erkenning in zijn gebed (2 Kon. 19 : 17, 18):

> Waarlijk, HEERE! hebben de koningen van Assyrië die Heidenen en hun land verwoest, en hebben hunne goden in het vuur geworpen;...

In een te Niniveh gevonden inscriptie beroemt zich Sanherib:

> Sidkâ, koning van Askalon, die zich mijn juk niet onderworpen had, — de goden van zijn huis, hem zelf, zijne vrouw, zijn zonen, dochters, broeders en verwanten van vaders zijde voerde ik weg en bracht hem naar Assyrië (GRESSMANN, Altoriental. Texte u. Bilder zum Alten Test. I, blz. 120),

en soortgelijke mededeelingen vindt men herhaaldelijk in de Assyrische keilinschriften.

dan de Assyrische goden,[1]) maar is ook de houding der Perzen tegenover de religie hunner onderdanen eene geheel andere: reeds dat de vreemde eerediensten geduld en vrijelijk uitgeoefend mogen worden, maakt een groot en principieel verschil met de Assyrische politiek: maar de Achaemenidenvorsten gaan nog verder: zoozeer ze persoonlijk zich het onderscheid tusschen hunne eigene nationale religie en die der onderworpen volken bewust zijn, zoo hebben ze toch overal in het uitgestrekte gebied getracht hun heerschappij op de religies dier volken te doen steunen, en zich daarom ook tegenover hen als ijverige vereerders hunner goden voorgedaan.[2]) Men kent het edict van Cyrus, dat Ezra ons bewaard heeft[3]):

> Zoo zegt Kores, koning van Perzië: De Heere, de God des hemels, heeft mij alle koninkrijken der aarde gegeven, en Hij heeft mij bevolen Hem een huis te bouwen te Jeruzalem, hetwelk in Juda is.
>
> Wie is onder ulieden van al Zijn volk? Zijn God zij met hem, en hij trekke op naar Jeruzalem, dat in Juda is, en hij bouwe het huis des Heeren, des Gods van Israël; Hij is de God, die te Jeruzalem woont.

Men weet ook, hoe dezelfde koning de gouden en zilveren vaten des tempels, die Nebukadnezar naar Babel had weggevoerd, den Joden weergeeft en naar Jeruzalem laat brengen;[4]) en hoe Darius

---

[1]) Kaerst, blz. 225.

[2]) Ed. Meyer, blz. 94.

[3]) Ezra 1:2, 3. Vgl. 2 Kron. 36:23 en de oorkonde van Ezra 6, die uitvoerige voorschriften geeft ten opzichte van den tempelbouw.

[4]) Ezra 1:7–11; vgl. 5:14, 15; 6:5.

en Artaxerxes, gelijk in andere opzichten, zoo ook in hunne houding tegenover de Joodsche religie, de voetstappen van hun grooten voorganger hebben gedrukt. [1]) Maar de Joden maken geen uitzondering: „Diese Religionspolitik" — aldus Ed. Meyer [2]) — „ist in den Beziehungen zu den Griechen, den Aegyptern, den Juden consequent befolgt;" maar hij voegt er aanstonds aan toe: „Ohne Zweifel ist man den anderen Völkern gegenüber, über die wir keine Kunde haben, nicht anders verfahren." Gelijk Cyrus tegenover de Joden optreedt als de uitverkorene van Jahwe, den God des hemels, [3]) zoo verkondigt hij den Babyloniërs, dat Marduk (Merodach) hem als Babel's koning heeft geroepen in steê van den goddeloozen Nabonid. [4]) Op een bij Magnesia gevonden inscriptie berispt Darius een satraap, die het personeel van den tempel van Apollo in zijn rechten had verkort, wijl hij door zijn optreden 's konings houding tegenover de goden had gedésavoueerd, en blijk gegeven, de gezindheid der Perzische

---

[1]) Voor Darius vgl. Ezra 6, en voorts Swoboda bij Pauly-Wissowa IV, col. 2198, voor Artaxerxes (Arthahsasta) Ezra 7 (zie bijv. vs. 23: „Al wat naar het bevel van den God des hemels is, dat het vlijtiglijk gedaan worde, voor het huis van den God des hemels; want waartoe zou er groote toorn zijn over het koninkrijk des konings en zijner kinderen?").

[2]) a. w., blz. 94.

[3]) Zie boven.

[4]) Ed. Meyer, t. a. p.. Op den kleicylinder van Cyrus wordt o. m. afschaffing van den kultus van Merodach en overbrenging van de goden der omliggende steden naar Babylon als aanleiding voor het ingrijpen der Perzen vermeld: Bezold bij Pauly-Wissowa i. v. Assyria, col. 1764.

vorsten tegenover Apollo niet te kennen;[1]) en zoo behoeft het geenszins te verwonderen, dat dezelfde Darius volgens HERODOTUS[2]) aan Datis uitdrukkelijk had bevolen, bij de expeditie tegen Hellas het eiland Delos te sparen uit eerbied voor Apollo en Artemis, die aldaar het levenslicht hadden aanschouwd; Datis gehoorzaamt niet alleen, maar laat ook voor 300 talenten wierook op het eiland offeren; en als straks toch een beeld van Apollo blijkt geroofd te zijn en op een Phoenicisch schip meegevoerd, dan vaart hij zelf naar het eiland en brengt het terug in den tempel waar het hoort.[3]) Niet minder werden in Egypte de religieuze gevoelens der bevolking door Darius ontzien: toen door Aryandes' verdrukking een opstand was uitgebroken, zou hij 100 talenten gouds uitgeloofd hebben voor het vinden van een heiligen Apisstier;[4]) en evenzoo heeft hij door tempelbouw en wetgeving den Egyptischen kultus bevorderd.[5]) De beteekenis dezer politiek uit algemeen-historisch oogpunt mag men niet onderschatten: „sie ist" — aldus ED. MEYER[6]) —

---

[1]) DITTENBERGER, S. I. G. I², no. 2; ED. MEYER, blz. 95. De Grieksche tekst luidt: τὴν ὑπὲρ θεῶν μου διάθεσιν ἀφανίζεις . . . : φυτουργοὺς . . . [ἱ]εροὺς Ἀπόλλωνος φόρον ἔπρασσες καὶ χώραν [σ]καπανεύειν βέβηλον ἐ[πέ]τασσες, ἀγνοῶν ἐμῶν προγόνων εἰς τὸν θεὸν [ν]οῦν . . . .

[2]) VI, 97. Vgl. SWOBODA bij PAULY-WISSOWA IV, col. 2198.

[3]) VI, 118.

[4]) POLYAEN. Strateg. VII, 11, 7; vgl. PIETSCHMANN bij PAULY-WISSOWA i. v. Apis, col. 2807.

DIODOR. I, 95, 4 sqq.. Vgl. SWOBODA t. a. p. en de aldaar vermelde literatuur.

[6]) a. w., blz. 94.

„für die Stellung der Perser und die Durchführung der politischen Aufgaben des Reichs von grundlegender Bedeutung." Het is dan ook op religieus terrein, dat het Perzische wereldrijk de duurzaamste werkingen heeft gehad. [1]) Door zijn bestaan allereerst, maar niet minder door de tegemoetkomende houding zijner vorsten hebben de religieuze denkbeelden zijner heidensche onderdanen veelszins een vervorming ondergaan, die voor de geheele verdere ontwikkeling der oudheid van de verststrekkende gevolgen geweest is: [2]) door eenerzijds de meest uiteenloopende volken in één ontzaglijk wereldrijk te vereenigen, en aan den anderen kant dien volken niet slechts de vrije uitoefening te laten van hun kultus, maar hen daarin ook zoo veel mogelijk te steunen, heeft de Perzische monarchie bewerkt, dat de religies der heidensche volken in het rijk, losgemaakt van hun politieken achtergrond, die door de vernietiging der staatkundige zelfstandigheid te loor gegaan was, hun exclusief nationaal karakter aflegden en tegelijkertijd individueel en universeel

---

[1]) Men leze over dit punt de schitterende bladzijden in Ed. Meyer's werk, III, §§ 103—106: „Die Religionen im Perserreich" (blz. 167 vlgg.). Het verschil tusschen ons en hem ligt daarin, dat wij principieel onderscheid maken tusschen de religie van Israël en de pseudo-religies der andere volken, Meyer deze onderscheiding niet kent, en als gevolg daarvan zijn thesis van de „tiefgreifende Umbildung der Religionen" ook, ja inzonderheid op de Israëlitische van toepassing acht. Voor ons is, ofschoon God eerst de heidenen in hunne eigene wegen heeft laten wandelen, het universeele karakter der Goddelijke Openbaring niet eerst door „Umbildung" ontstaan, maar van den beginne aan bedoeld en gegeven. Zie boven.

[2]) Ed. Meyer, blz. 95.

werden; heeft zij voor de religieuze denkbeelden dier volken de slagboomen weggenomen, die door de nationaliteitsidee aan de religieuze propaganda gesteld waren; die propaganda op eene dusdanige wijze in de hand gewerkt, dat zij in bonte wisselwerking zich uitstrekte over heel het rijk; en daarmede den weg gebaand voor het religieuze synkretisme, dat in de Hellenistische periode steeds meer de οἰκουμένη blijkt te beheerschen en van zoo uitnemende beteekenis moet geacht worden voor de verbreiding van het Evangelie. [1])

---

[1]) Vgl. MEYER, blz. 168 vlgg.: „Immer aber ist eine Umwandlung des alten Gottesbegriffs die nothwendige Folge. Schon waren durch die theologische Weiterbildung des naiven Gottesglaubens überall die Volksgötter zugleich kosmische Mächte geworden, deren schaffende, belebende, erhaltende Thätigkeit Himmel und Erde umfasst. Jetzt fällt mit der Vernichtung des nationalen Staats und dem Aufhören des staatlichen Lebens die politische Seite der Gottheit weg, und der allgemeine Begriff bleibt allein übrig. Die Sitten gleichen sich aus, die Völker mischen sich theils friedlich im Handelsverkehr, theils durch die Zwangsmassregeln der Herrscher; vielfach verschwindet selbst die heimische Sprache vor den grossen Cultursprachen. So zieht sich das Volksthum immer mehr auf die Religion zurück, d. h. auf die Verehrung der in der Heimath sesshaften Gottheiten und die peinliche Beobachtung ihrer Bräuche. Aber eben dadurch wird die einzelne Religion befähigt über die alten nationalen Grenzen hinauszugreifen: die Verehrer einer jeden Gottheit sind nicht mehr die in ihren Dienst hineingeborenen Volksgenossen, die nur durch sie existiren, sondern es sind die, welche sich zu ihr bekennen und an ihr festhalten, seien sie Volksgenossen oder nicht. Dadurch wird die Religion zugleich individuell und universell. Nicht mehr das Gedeihen der politischen Gemeinde erwartet man von ihr, sondern ein jeder sein persönliches Gedeihen, seinen individuellen Vortheil. Darum kann der Fremde so gut zu ihr flehen, wie wer das Verhältniss zu ihr von seinen Vorfahren ererbt hat. So wird die Gottheit eine unabhängige, auf sich selbst beruhende Macht, die aus der Cultusstätte wirkt und aller

Aan de veelheid der onderhoorige volken beantwoordt de bonte mengeling van nationaliteiten in het leger, het gewichtigste orgaan van het rijk.[1]) Zijn kern vormen natuurlijk de Perzische troepen; maar daarnaast zijn ten allen tijde door de Perzische koningen de strijdkrachten der onderdanen gebezigd — voor zoover ze althans bruikbaar en te vertrouwen waren. Zoo waren volgens HERODOTUS[2]) in de troepenmacht die Darius over den Bosporos voerde, alle nationaliteiten vertegenwoordigd: ἦγε δὲ πάντα (ἔθνεα nl.) τῶν ἦρχε, zegt hij. Van het leger, waarmede Xerxes zijn beroemde expeditie ondernam, roept dezelfde schrijver uit:

Welt Gnade und Segen bietet. . . . .

. . . .

Nicht mit einem Schlage ist die Umwandlung fertig geworden: aber sie beginnt in der Perserzeit. Die grosse Concurrenz der Religionen bereitet sich vor, welche die späteren Jahrhunderte des Alterthums erfüllt. Jetzt ist es auch möglich geworden, eine Gottheit fern von ihrem Wohnsitz zu verehren, losgelöst von dem Heimathsboden und dem eigenen Volke: das Band, welches Gott und Verehrer verbindet, ist nicht mehr national und politisch, sondern persönlich und daher unzerreissbar. Sklaven, Kaufleute, Handwerker, die ihrer Heimath dauernd entfremdet werden, nehmen ihre Gottheit mit sich, gründen ihr Heiligthümer, gewinnen ihr in der Fremde Anhänger, so gut wie der Fremde, der an eine Cultusstätte kommt, der Gottheit seine Verehrung zollt und dauernd für ihren Dienst gewonnen werden kann. Daher beginnen alle Culte eifrig Propaganda zu machen.... So verbreiten die babylonischen und die aegyptischen Priester ihre Weisheit überall hin; die Priester der Göttermutter von Pessinus und ähnlicher kleinasiatischer und syrischer Culte werben aus aller Welt einen Kreis fanatischer Anhänger, die bereit sind, sich im Dienst der Gottheit zu castriren und als Bettelmönche die Welt zu durchziehen." enz..

1) Ed. MEYER, blz. 68.

IV, 87.

„Welk volk is er in Azië, dat Xerxes niet tegen Griekenland voerde!" [1]), en de gedétailleerde lijst, die hij, als tot staving van dezen uitroep, iets verderop volgen laat, [2]) geeft een totaal van 8 verschillende volken voor de ruiterij, 12 voor de vloot, en 46 voor de infanterie! [3]) Een soortgelijk beeld vertoont over het algemeen de troepenmacht die de laatste Darius tegen Alexander in het veld voert; [4]) alleen met dit teekenend onderscheid, dat hierbij wellicht de meest belangrijke rol gespeeld wordt door de Grieksche huursoldaten, die in lateren tijd althans voor het Westen des rijks geregeld in dienst gehouden werden. [5])

---

[1]) VII, 21: τί γὰρ οὐκ ἤγαγε ἐκ τῆς Ἀσίης ἔθνος ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα Ξέρξης; Vgl. behalve AESCHYL. Pers. 12 (πᾶσα γὰρ ἰσχὺς Ἀσιατογενὴς ᾤχωκε) cap. 55 (van de troepen die over den Hellespont trekken): ἡγέοντο δὲ πρῶτα μὲν οἱ μύριοι Πέρσαι, ἐστεφανωμένοι πάντες, μετὰ δὲ τούτους ὁ σύμμειχτος στρατὸς παντοίων ἐθνέων; en voorts cap. 40: μετὰ δὲ τούτους σύμμικτος στρατὸς παντοίων ἐθνέων ἀναμίξ, οὐ διακεκριμένοι, waarbij STEIN aanteekent: „σύμμικτος und ἀναμίξ sind nicht gleichbedeutend; das Heer war aus verschiedenen Volksstämmen zusammengesetzt, und die Angehörigen dieser Stämme marschierten bunt durch einander, nicht in gesonderten Abteilungen." ED. MEYER, blz. 376: „Die Heranziehung aller Völker zum Kriegsdienst schildert Aeschylos ganz wie Herodot."

[2]) Capp. 61—99 (voetvolk: 61—83, ruiterij: 84—88, vloot: 89—99).

[3]) HERODOTUS VII—IX by R. W. MACAN, vol. II, London 1908, blz. 165. STEIN komt tot een totaal van 61 volken; hierbij moet echter in het oog worden gehouden, dat sommige volken voor meer dan één kategorie bijdroegen.

[4]) ARRIAN. Anab. III, 8, 3 vlgg.; vgl. 11, 3 vlgg. (slag bij Arbela); vóór den slag bij Issos houdt Alexander zijnen veldheeren voor, dat nu tegenover hen staat Περσῶν τε ὅ τι περ ὄφελος καὶ Μήδων καὶ ὅσα ἄλλα ἔθνη Πέρσαις καὶ Μήδοις ὑπήκοα ἐποικεῖ τὴν Ἀσίαν...

[5]) ED. MEYER, blz. 69. De Grieksche steden van Klein-Azië hebben reeds voor den tocht van Cambyses naar Egypte troepen moeten leveren.

Eindelijk is — om hiermede te besluiten — deze rassenmenging doorgedrongen tot in het rijksbestuur en de onmiddellijke omgeving des konings. Vóór den slag bij Kunaxa stelt de jongere Cyrus zijn Griekschen strategen, indien hij de overwinning behaalde, een satrapie in het vooruitzicht. [1]) Artaxerxes I zet den Jood Nehemia als stadhouder over Palestina — en Nehemia is niet de eenige Jood, die dit ambt bekleed heeft. Reeds onder Cyrus en Darius hooren we van Medische en Armenische satrapen, en nog in de 4de eeuw wordt de heerschappij over Karië aan een inheemsch vorstenhuis toebetrouwd. [2]) En wat het hof betreft, heb ik slechts te herinneren aan de opteekeningen van het Oude Testament over de Joden, om te doen gevoelen, hoe ver zich de invloed der onderdanige volken hier uitstrekt: men denke aan een Daniël, aan een Mordechai, aan een Nehemia; de schoone Esther brengt het zelfs tot Xerxes' gemalin[3]), en weet daardoor den ondergang van haar volk te verhoeden. Behalve Joden worden tal van andere nationaliteiten vermeld: [4]) onder de

---

[1]) XENOPH. Anab. I, 7, 6 vlg..

[2]) ED. MEYER, blz. 54.

[3]) Ahasveros (eigenlijk Khsajarsa) is een andere vorm voor Xerxes (ED. MEYER, blz. 337). In de Septuaginta en bij JOSEPHUS is voor Xerxes Artaxerxes in de plaats gekomen: WACHSMUTH, Einl., blz. 432; JUDEICH bij PAULY-WISSOWA i. v. Artaxerxes, col. 1314.

[4]) ED. MEYER, blz. 41 vlg.: „Neben ihnen (den Eunuchen) stehen die Schaaren der niederen Bediensteten, die Stallknechte, Köche u. s. w., dann die Mundschenken, Kämmerer, Pagen, die Leibwächter, die Magier. Auch unter ihnen sind die unterthänigen Völker zahlreich vertreten, namentlich Juden."

vrouwen van Cyrus en Cambyses bevinden zich Medische en Egyptische prinsessen; in den harem van Artaxerxes II de Phocaeïsche Aspasia, eens de gunstelinge van den jongeren Cyrus.[1]) Histiaeus, de tiran van Milete, wordt door Darius meegenomen naar Susa, in naam althans, om zijn dischgenoot en raadgever te zijn;[2]) aan het hof van Artaxerxes I vindt de verbannen Themistokles een toevlucht;[3]) Ktesias van Knidos is 17 jaar lang de lijfarts van Artaxerxes Mnemon geweest;[4]) Helleensche geneesheeren vindt men trouwens als regel aan het hof, sedert Darius I Demokedes van Kroton, lijfarts van Polykrates, den Samischen tiran, na diens dood in zijn dienst had genomen.[5]) Van dien tijd af schijnen de Perzische vorsten er steeds meer op uit geweest te zijn, inzonderheid Grieken onmiddellijk aan zich te verbinden; en dit is zoo gebleven tot aan het einde toe: men herinnere zich slechts, hoe het bevel over de Perzische vloot, die tegen Alexander strijdt, opgedragen is aan Memnon den Rhodiër. Dan, als het Hellenistische wereldrijk in de plaats treedt van het Perzische, of liever, dit in zich op heeft genomen, keeren de rollen om: Alexander

[1]) Judeich bij Pauly-Wissowa i. v. Aspasia 2), col. 1721 vlg..

[2]) Herod. V, 24 vlg..

[3]) Thuc. I, 137, 3.

[4]) Van ± 404 tot ± 387, of iets later: Diodor. II, 32, 4; vgl. Holzappel in de Berl. Ph. Wochenschr. van 7 Oct. 1905, col. 1267.

[5]) Meyer, blz. 42; Wellmann bij Pauly-Wissowa i. v.; vgl. Baehr bij Müller, Ctesiae Cnidii Reliquiae, blz. 2: „Inde ab illo tempore (d. i. sinds Democedes) Aegyptiorum medicorum in locum apud Persarum reges successisse videntur Graeci....”

viert bruiloft met Barsine, de dochter van Darius, zijn na zijn dood geboren opvolger is gesproten uit Roxane, de Baktrische satrapendochter, en den voornaamsten uit zijne omgeving schenkt hij andere Perzische prinsessen tot vrouw; [1]) gelijk eens de Perzische vorsten Grieksche huurtroepen bij hun strijdmacht voegden, zoo neemt hun groote opvolger Perzen in het eigenlijke Macedonische leger op; [2]) en gelijk onder der Achaemeniden heerschappij onderdanen uit de onderworpen volken dikwijls tot de hoogste bestuursambten zijn geklommen, zoo nam Alexander tot beginsel, waar hij immer kon, aan Perzische, of liever inheemsche satrapen het bestuur over de vermeesterde provinciën toe te vertrouwen. [3]) —

Het is niet moeilijk in te zien, hoe de hier geschilderde omstandigheden en toestanden evenzeer aan de vorming van een politieke eenheid, van een Perzisch wereldrijk in eigenlijken zin dus, in den weg stonden, als ze kultuureenheid, kultuurvermenging althans, op den langen duur ten gevolge hebben moesten: de volken smolten wel samen, smolten zelfs steeds meer samen, maar, tot op zekere hoogte althans, buiten de Perzische heerschappij om; en de Perzische kultuur, hoe veel hooger ze sta dan de Assyrisch-Babylonische, was niet intensief en krachtig genoeg, om daarbij een

---

1) Arrian. VII, 4, 4 vlgg.; vgl. Kaerst bij Pauly-Wissowa i. v. Alexandros 8), col. 1432 vlg..

2) Arr. VII, 6, 3 vlgg.; Kaerst, t. a. p., col. 1433.

3) Arr. III, 16, 3 vlg.; 20,3; 22,1; 23,7; 24,3; 28,2 e. e.; Kaerst, col. 1419 vlgg..

rol van beteekenis te spelen. [1]) Als straks de Helleensche kultuur in het Oosten doordringt, is het in hoofdzaak niet de Perzische, maar de oude Babylonische beschaving, waarmede ze in aanraking komt en waarvan ze den terugslag ondervindt: aan de Perzische wereldmacht paart zich geen Perzische wereldkultuur; [2]) der Perzen heerschappij is een politieke, geen geestelijke. Eerst

---

[1]) KAERST, a. w., I, blz. 227: „.. und umgekehrt hat die persische Kultur nicht die Kraft besessen, ausserhalb ihrer nationalen Grenzen einen entscheidenden Einfluss zu gewinnen, eine wirkliche Weltherrschaft auszuüben, die fremden Elemente zu überwinden oder in sich aufzulösen."

[2]) Niet slechts beperkt de Perzische kultuur zich in hoofdzaak tot het eigenlijke Perzië: maar veeleer staat ook zij zelve in meer dan één opzicht onder vreemde, inzonderheid Semitische, invloeden. „Es ging den Persern" — zegt ED. MEYER III, blz. 38 — „wie später den Arabern; gerade die freie weitherzige Art, mit der sie ihre Aufgabe erfasst haben, machte sie fremden Einflüssen um so zugänglicher." Ξεινικὰ δὲ νόμαια Πέρσαι προσίενται ἀνδρῶν μάλιστα, „vreemde zeden nemen de Perzen van alle menschen wel het meest aan," schrijft reeds HERODOTUS. Hier zij slechts gewezen op *het Perzische schrift*, dat een vereenvoudigde vorm van het Assyrische keilschrift is; op *de Perzische religie*, de leer van Zarathustra, die in lateren tijd niet weinig Babylonische elementen in zich opneemt (HERODOT. I, 131; vgl. ED. MEYER III, blz. 124 vlgg.; LEHMANN in zijn schets der oud-Perzische religie in CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Lehrb. der Religionsgesch. II[3] (1905), blz. 186 vlgg.); eindelijk op *de Perzische kunst*, die in zooverre „der richtige Ausdruck des persischen Reichs (ist)", als ze „von allen Unterthanen und Culturen, die es umschliesst,... in Form und Technik, was ihr dienlich scheint (entnimmt)," ofschoon hieraan moet worden toegevoegd, dat het haar gelukt, al deze bestanddeelen tot eene organische eenheid, tot een nieuwen hoogeren stijl samen te smelten — waardoor de scheppingen van het Perzische rijk het hoogste zijn, wat de kunst van het oude Oosten heeft weten voort te brengen (ED. MEYER, blz. 121; vgl. echter ook HERZFELD in de Archäol. Gesellsch., zitting van 1 Maart 1901 [Archäol. Anz. 1910, col. 545 vlgg.]).

Alexander den Groote zou het gegeven zijn beide factoren in zijn wereldrijk te doen samenvallen en daardoor den grondslag te leggen voor een heel de οἰκουμένη omvattende kultuureenheid, die tot in den Romeinschen keizertijd toe de volken van Oosten en Westen heeft bijeengehouden.

Vergoeding voor dit gemis heeft de Perzische wereldheerschappij gezocht in de organisatie van haar onmetelijk gebied, en in hare organisatie ligt dan ook haar kracht. Den grondslag dezer organisatie had reeds de groote Cyrus gelegd; in hoofdzaak is ze echter het werk van Darius: voortbouwend op Cyrus' arbeid, heeft hij een bestuursinrichting in het leven geroepen, die niet slechts tot aan het einde der Perzische heerschappij heeft voortbestaan, maar ook in de Hellenistische staten van het Oosten hare voortzetting vond.[1]) Inzonderheid met het oog op belastingheffing en bestuur verdeelde hij het geheele rijk — met uitzondering van het eigenlijke Persis — in 20 groote, verscheidene volken omvattende provinciën, „satrapieën" genaamd,[2]) met als stadhouder aan het hoofd

---

[1]) SWOBODA t. a. p., col. 2189. Vgl., behalve dit artikel, over de organisatie van Darius HERODOT. III, 89 sqq., VI, 42; ED. MEYER, blzz. 49 vlgg., 83 vlgg..; BUSOLT, Griech. Gesch. II², 514 vlgg..

[2]) HERODOT. III, 89: ἀρχὰς κατεστήσατο εἴκοσι, τὰς αὐτοὶ καλέουσι σατραπηίας. — Een lijst der satrapieën geeft dezelfde schrijver cap. 90 sqq.; wel daarvan te onderscheiden is de lijst der onderdanige volken in de inschriften van Darius. De satrapieën waren weer verdeeld in ondersatrapieën, die niet zelden zelfstandig werden gemaakt. „Bei der Dürftigkeit unserer Quellen lässt sich daher die Zahl der selbständigen Satrapien in den einzelnen Epochen nicht mit Sicherheit feststellen, um so weniger, da weder die Perser noch

een „satraap", die als „beschermer des lands" — dat beteekent de titel [1]) — in zijn gewest den vorst vertegenwoordigt, voor het welzijn van zijn gebied, maar tevens voor de belangen des konings en van het rijk heeft te zorgen, de rechtspraak uitoefent, belastingen int en afdraagt, in één woord binnen de grenzen van zijn domein bijna koning is. Van belang is in 't bijzonder, dat hij ook voor de veiligheid in zijn satrapie verantwoordelijk wordt gesteld en het hem tot roem strekt, wanneer binnen de grenzen van zijn gebied ieder fatsoenlijk zakenman zonder gevaar kan reizen waarheen hij wil. [2]) In 't algemeen speelt in de organisatie van het Perzische rijk de zorg voor het verkeer een groote rol — wat met het oog op zijn uitgestrektheid, indien men althans contrôle oefenen en uiteenvallen verhoeden wilde, trouwens wel niet anders kon. [3]) Over heel het

---

die Griechen die Ober- und Unterstatthalterschaften in der Titulatur unterscheiden" (Ed. Meyer, blz. 50). Er is dus niets onmogelijks in, wanneer Daniel 6_2 gezegd wordt: „het dacht Darius goed, dat hij over het koninkrijk stelde honderd en twintig stadhouders [satrapen]", of in Esther 1_1 van Xerxes geschreven staat: „hij is die Ahasvéros, dewelke regeerde van Indië af tot aan Moorenland toe, honderd zeven en twintig landschappen [provinciën]."

[1]) Σατράπης, in het Ionisch ἐξατράπης, is het Oud-Perzische *khṣatra-pavā*, van *khṣatra-m*, heerschappij, + *pā*, beschermen: Prellwitz[2], i. v.; vgl. Meyer, blz. 49 vlgg., Swoboda, col. 2190.

[2]) Het is de lof, dien Xenophon Anab. I, 9, 13 aan den jongeren Cyrus geeft.

[3]) Ed. Meyer, blz. 66: „Je ausgedehnter das Reich, je mächtiger die Stellung der Statthalter war, um so nöthiger war es, Einrichtungen zu schaffen für die Aufrechterhaltung der Reichseinheit und die rasche und unweigerliche Durchführung der königlichen

rijk wordt een uitgebreid net van verkeerswegen getrokken, die, het naar alle richtingen doorkruisende, in Susa, de hoofdstad, samenkomen: de bekendste, en tevens de meest belangrijke, is de door HERODOTUS [1]) beschreven „koningsweg" [2]), die — ten deele reeds uit den Assyrischen tijd dateerende — van Ephesos en Sardes over den Halys naar Cappadocië en vandaar over den Euphraat door Armenië en Assyrië naar Susa voerde; op dezelfde wijze waren Colchis, Egypte en de Indische grens in het verre Oosten met het centrum des rijks verbonden. [3]) De zorg, aan het onderhoud dezer wegen besteed, was in overeenstemming met hun centrale beteekenis: [4]) ze maakten het mogelijk, dat de bevelen des konings snel aan zijn stadhouders werden overgebracht en ook op de verst verwijderde satrapen contrôle kon geoefend worden; in verband met het eerste was een officieele koeriersdienst ingesteld van speciale renboden (ἄγγαροι) [5])

Befehle. Dem Zusammenhalt des Reichs dienen die grossen in Susa zusammenlaufenden Strassen, welche es in Anlehnung an die älteren Verkehrswegen in allen Richtungen durchziehen."

[1]) V, 52—54. Vgl. XENOPHON, Anab., boek I.

[2]) HEROD. V 53: ἡ ὁδὸς ἡ βασιληίη.

[3]) ED. MEYER, blz. 66; SWOBODA, col. 2191.

[4]) DROYSEN, a. w., blz. 50: „Das Netz von Heerstrassen, die durch das ganze Reich erbaut werden, die Poststationen mit immer bereiten Stafetten, die Festungen an allen wichtigen Pass- und Gränzpunkten sichern die Verbindung und das möglichst schnelle Einschreiten der centralen Macht." Vgl. KAERST, blz. 225.

[5]) SWOBODA, col. 2190: „In noch höherem Masse diente die Einrichtung einer Reichspost oder vielmehr eines nur zu Staatszwecken bestimmten und den Befehlen des Herrschers zur Verfügung stehenden Courierdienstes der Einheit des Staates...." —

— men kent ze uit het boek Esther[1]) —, die, over de verschillende stations verdeeld, met de grootst mogelijke snelheid — „sneller dan de kraanvogels," zeggen de Grieken[2]) — de depeches van station tot station brengen en aan elkander overgeven: [3]) zoo kunnen de bevelen des konings den afstand van Susa naar Sardes, meer dan 2000 K.M., waarvoor volgens HERODOTUS[4]) 3 maanden (90 dagen) noodig zijn, in minder dan 10 dagen afleggen.[5]) Op deze wijze heeft D a r i u s, althans in beginsel, gelijk KAERST[6]) het uitdrukt, „ein grosses einheitliches Verkehrsgebiet geschaffen"; symbool dezer eenheid — symbool tevens der

---

Of het woord ἄγγαρος — waarvan het Matth. 5_{41} en elders in het N. T. gebruikte ww. ἀγγαρεύω, *tot bodendienst dwingen*, is afgeleid (zie WILKE-GRIMM i. v.) — aan het Babylonisch is ontleend, gelijk ED. MEYER wil (blz. 67), dan wel van Perzischen oorsprong is (= ἄγγελος; zoo PRELLWITZ en BOISACQ i. vv. ἀγγέλλω, ἄγγελος), zij in het midden gelaten.

1) Esther 8_{10}: „En men schreef in den naam van den koning Ahasveros, en men verzegelde het met des konings ring; en men zond de brieven door de hand der loopers te paard, rijdende op snelle kemelen, op muilen, van merriën geteeld". Vgl. ook $3_{13, 15}$.

2) ED. MEYER, blz. 67. HEROD. zegt (VIII, 98): τούτων δὲ τῶν ἀγγέλων ἔστι οὐδὲν ὅ τι θᾶσσον παραγίνεται θνητὸν ἐόν.

3) Men zie de enthousiaste beschrijving bij HERODOTUS VIII, 98, die dit ἀγγαρήιον — aldus is de naam der inrichting — vergelijkt met het Grieksche feest der lampadephoriën, waarbij een fakkel van hand tot hand ging (vgl. PLATO, Rep. I p. 328). Zie ook SEECK bij PAULY-WISSOWA i. v..

4) V, 53. HERODOTUS stelt den afstand van Sardes naar Susa langs den koningsweg op 450 parasangen = 13500 stadiën (1 parasange volgens hem = 30 stadiën; dit zijn dus itineraire stadiën), en rekent, dat men 150 stadiën per dag aflegt. DROYSEN, blz. 50, geeft 350 mijlen.

5) DROYSEN t. a. p.

6) blz. 225.

centrale positie van het gezag des konings, wiens wil als wet geldt — is de gouden rijksmunt, de *Dareikos.* [1])

Het is hier niet de plaats, op deze merkwaardige en voor het verloop der historie zoo uiterst belangrijke organisatie, die aan Darius terecht den naam van een der grootste organisatoren in de wereldgeschiedenis — den grootsten vóór Alexander — verschaft heeft, [2]) nader in te gaan: ons is het genoeg, te constateeren, dat ze de kultuur-eenheid van het Hellenisme eerst mogelijk heeft gemaakt, en met de uitbreiding van gebied, bewerkt, dat het Perzische rijk meer het ideaal van een wezenlijk wereldrijk nabijkwam dan het Assyrische,[3]) gelijk het mede hierin bij Alexander's heerschappij ten achter staat. In politiek opzicht heeft echter ook deze organisatie der Perzische heerschappij niet de vastigheid kunnen geven, die ze noodig had om op den duur stand te houden [4]): ze schonk een uitwendige eenheid, geen innerlijke.

---

[1]) Vgl. Kaerst t. a. p.; Meyer, blz. 81 vlg.; Hultsch bij Pauly-Wissowa i. v.; Head, Historia Numorum² (Oxford, 1911), blz. 825 vlgg.. De dareikos — hoogst waarschijnlijk zoo genoemd naar Δαρεῖος (Head t. a. p.) — vertoont op de voorzijde het beeld van den koning, in half-knielende houding, op het hoofd de kroon, in de linkerhand den boog, in de rechter een lans; hij weegt gemiddeld 8.41 gr. en heeft thans een goudswaarde van ± f 14.—.

[2]) Swoboda t. a. p., col. 2198; vgl. Ed. Meyer, blz. 83.

[3]) Kaerst, blz. 224.

[4]) Kaerst, blz. 229: „Die Organisation, die Dareios dem Perserreiche gegeben hatte, vermochte nicht, demselben auf die Dauer inneren festen Zusammenhalt zu gewähren. Unter dem schwachen Regiment der Nachfolger des Dareios verfiel die Centralgewalt mehr und mehr."

Door de uitputting der volkeren van het Semitische ras [1]) en door zijn eigen frissche, jeugdige kracht had het Perzische volk de wereldheerschappij kunnen veroveren; het behoudt die, zoolang ze gedragen wordt en gesteund door het nationaliteitsgevoel der Perzen in het geheele rijk tegenover de onderdanen en door hun trouw aan den koning; zoodra hierin verandering komt, treedt de zwakte van het ontzaglijke rijk duidelijk aan het licht [2]), en behoeft het slechts een stoot om te vallen. De afloop der expedities van Darius en Xerxes tegen het kleine Hellas liet geen twijfel, welke de oplossing zou zijn van het dilemma, dat sedert den val van het Lydische rijk steeds duidelijker op den voorgrond treedt: Griekenland Perzisch, of het Perzische rijk Grieksch. [3]) Maar de Grieken

---

[1]) Vgl. Ed. Meyer, blz. 93: „Die Stellung der Perser wurde dadurch erleichtert, dass in weiten Gebieten Vorderasiens durch die Assyrer und die grossen Völkerbewegungen des siebenten Jahrhunderts die nationale Widerstandskraft gebrochen war..."

[2]) Ed. Meyer, blz. 68.

[3]) Dit dilemma wordt door Herodot. VII, 11 uitdrukkelijk aan Xerxes in den mond gelegd: *οὔκων ἐξαναχωρέειν οὐδετέροισι δυνατῶς ἔχει, ἀλλὰ ποιέειν ἢ παθεῖν πρόκειται ἀγών, ἵνα ἢ τάδε πάντα ὑπὸ Ἕλλησι ἢ ἐκεῖνα πάντα ὑπὸ Πέρσῃσι γένηται· τὸ γὰρ μέσον οὐδὲν τῆς ἔχθρης ἐστί.* Of dit in Xerxes' mond historisch zijn kan of niet (Macan op de plaats), doet hier niet ter zake. De gedachte is juist, zij het dat ze van Xerxes, zij het dat ze van Herodotus afkomstig is. Vgl. Ed. Meyer III, blz. 420: „ob im Bereiche der Mittelmeervölker die orientalische Cultur und Sitte herrschen solle oder die griechische, darüber war, mochte auch keiner der Kämpfenden sich dessen bewusst sein, auf den Schlachtfeldern von Salamis, Himera und Plataeae die Entscheidung gefallen. Das ist das Wesen der grossen weltgeschichtlichen Momente, dass ihre Tragweite weit hinausgreift über das, was die Gegenwart bewegt, dass wie ihre Wirkungen den Verlauf von Jahr-

waren verdeeld; en door die verdeeldheid heerschte Perzië, al viel het innerlijk steeds meer uiteen. Wanneer Macedonië's koning de Hellenen vereend heeft en georganiseerd, en Grieken en Macedonen op hun beurt tegen den Perzischen heerscher ten strijde trekken, dan is het met de Perzische wereldheerschappij gedaan, en de volken schikken zich even gewillig onder den Griekschen monarch, als ze voor den Perzischen gebogen hadden: ze hadden zich aan de Perzen onderworpen, zich met hen geassimileerd hadden ze niet. [1])

Het Perzische wereldrijk heeft niet de waardeering ondervonden, die het in het algemeen verdiende: [2]) in de herinnering der Oosterlingen

---

tausenden bestimmen, so auch ihre Bedeutung erst von der Nachwelt ganz ermessen werden kann." Overigens ontwikkelt volgens denzelfden schrijver (V, 49) reeds Aristagoras, de bekende tiran van Milete, tegenover koning Kleomenes van Sparta het plan tot verovering van Susa en daarmede van het Perzische rijk (τῆς Ἀσίης πάσης ἄρχειν).

[1]) Vgl. KAERST, blz. 228.

[2]) Men vergelijke behalve de karakteristiek van DROYSEN, a. w., blz. 46 vlg. het gunstige oordeel van ED. MEYER III, blz. 23 vlg.. Scherp steekt het daartegen af, wanneer dezelfde schrijver (blz. 446) van meening is, dat een overwinning der Perzen in de Perzische oorlogen ten slotte het resultaat zou hebben gehad, „dass eine Kirche und ein durchgebildetes theologisches System dem griechischen Leben und Denken ihr Joch aufgelegt und jede freiere Regung in Fesseln geschlagen hätte, dass auch die neue griechische Cultur so gut wie die orientalischen ein theologisch-religiöses Gepräge erhalten hätte"; ja dat „Fremdherrschaft, Kirche und Theologie im Bunde.... mit dem Staat auch hier den Zutritt zu den höchsten Regionen menschlichen Lebens und menschlicher Thätigkeit für alle Zukunft versperrt (hätten);" en dat hij daartegenover (blz. 448) als een van de voornaamste gevolgen der beslissende slagen van 480 en 479 aanmerkt, „dass die neue griechische Cultur nicht in der Religion aufgeht, sondern sie

heeft het zoo luttel spoor achtergelaten, dat wat de nieuw-Perzische literatuur van het Achaemenidenrijk weet te vertellen, voor het grootste deel ten slotte aan de Grieksch-Egyptische Alexandersage is ontleend;[1]) zoo steunt onze kennis der oud-Perzische historie, afgezien van de niet zeer talrijke inscripties die tot nu toe ontdekt zijn, hoofdzakelijk op de mededeelingen der Grieksche schrijvers,[2]) die natuurlijk veelal de tegenstelling tusschen Hellenen en barbaren op den voorgrond schuiven en van Grieksch standpunt uit de Perzische geschiedenis bezien.[3]) Daartegenover noopt eene onpartijdige beschouwing der thans ten dienste staande gegevens, den nadruk te leggen op de omstandigheid, dat de Perzische wereldheerschappij

---

überwindet, dass sie eine Herrschaft des Priesterthums und der Theologie nicht kennt, sondern die Freiheit des menschlichen Geistes aus sich geboren hat"; of gelijk hij het even te voren uitdrukt: „der verhängnissvolle Keim des Mysticismus und der Theologie konnte nicht zur Entfaltung gelangen. Damit wird die Bahn geöffnet für die Entwickelung eines freien geistigen Lebens, und, mochte man sich noch so sehr dagegen sträuben, auch für den Radicalismus der Aufklärung, für die negativen und zersetzenden Gedanken des keine Schranken mehr anerkennenden Denkens." Men vraagt zich bij het lezen dezer woorden onwillekeurig af, hoe iemand kan ontkennen, dat er verband bestaat tusschen levens- en geschiedbeschouwing!

[1]) ED. MEYER, blz. 5. Vgl. WACHSMUTH, a. w., blz. 476 vlg., ook AUSFELD, Der Griech. Alexanderroman (1907), blz. 21. NÖLDEKE bij PAULY-WISSOWA II, col. 1321 zegt kortweg, dat „die Orientalen von dem alten persischen Reiche selbst so gut wie nichts wussten."

[2]) Zie boven, blz. 172, aant. 1; WACHSMUTH, a. w., blz. 468.

[3]) Zoo komt het, dat wij het Achaemenidenrijk „an der griechischen Cultur messen, nicht an den früheren und späteren Reichen des Orients": ED. MEYER, blz. 23.

den bodem heeft geschapen voor die vermenging van Oosten en Westen, van Grieksche en Semitische kultuur, die wij „Hellenisme" noemen [1]): het rijk der Achaemeniden heeft het rijk van Alexander mogelijk gemaakt: daarin ligt zijne beteekenis voor de wereldhistorie.

Zoo heeft dan de Perzische heerschappij voor de Helleensche kultuur den weg gebaand waarlangs ze het Oosten doordringen en daarmede wereldkultuur worden kan; maar ook de Grieksche wereld was voor dit proces rijp geworden.

Reeds dit valt — in aansluiting aan hetgeen vroeger *in het algemeen* werd opgemerkt — voor ons als winst te boeken, dat de principieele isoleering der Grieksche kultuur, die nog in het begin der vorige eeuw CARL OTFRIED MÜLLER op grond van zijn kritisch onderzoek der oudste sagen meende te kunnen doorvoeren [2]) — eene

---

[1]) Hier zij nog gewezen op de uitspraak van HERZFELD (Archäol. Anz. 1910, col. 548: zie boven blz. 189, aant. 2) ten opzichte van de kunst onder de Achaemeniden: „ihre entwicklungsgeschichtliche Rolle ist, dass sie die altorientalische Tradition dem Hellenismus und der mittelpersischen Kunst überliefert und damit die grosse Reaktion des Orients gegen den Okzident ermöglicht, die in der nachalexandrinischen Zeit beginnt. Vom Standpunkte dieses allergrössten kunstgeschichtlichen Problemes aus will die altpersische Kunst betrachtet sein."

[2]) WACHSMUTH, a. w., blz. 37: „Von dieser Fessel befreit, glaubte er sich nun berechtigt, von etwaigen Einflüssen des Orients auf das älteste Griechenland ganz abzusehen und die hellenische Kultur rein aus sich zu begreifen."

isoleering, die wat de wijsbegeerte betreft, inzonderheid in ZELLER's standaardwerk tot uiting komt —, hoe begrijpelijk ook tegenover de phantastische pogingen der school van RÖTH, haar bijna geheel uit Oostersche elementen af te leiden, door de nieuwere ontdekkingen onmogelijk geworden is: [1]) „die puristische Grundanschauung vom Hellenenthum" — aldus WACHSMUTH — „(ist) durch die fortschreitende Forschung und vor allem durch die monumentalen Funde nicht bestätigt, sondern widerlegt worden." Hoezeer dit inzicht gemeengoed der moderne wetenschap is geworden, blijkt duidelijk hieruit, dat op den derden philologisch-archaeologischen vacantiecursus, die ten vorigen jare aan de Munstersche Universiteit gegeven werd, HOFFMANN een voordracht houden kon over het thema: „Die vorgriechischen Völker in Griechenland und ihr Einfluss auf die griechische Sprache und Kultur" [2])! Maar ook bij de oude Grieken ontbrak

---

1) WACHSMUTH t. a. p.. Vgl. ook (wat den religieuzen samenhang tusschen Oosten en Westen aangaat) GRUPPE, Culte und Mythen I, blz. 49 vlgg., 151 vlgg. e. e.; blz. 171 concludeert hij: „die Annahme einer intensiven Einwirkung der semitischen Cultur auf Griechenland (gewinnt) aus den angeführten Gründen immer weitere Verbreitung...."; vgl. blz. 156: „Unter diesen Umständen kann es nicht befremden, dass der nachweisbar barbarische Bestandteil des griechischen und römischen Cultus andauernd wächst." Inzonderheid wordt dit door de inscripties bewezen (t. a. p. aant. 16).

2) Archäol. Anz. 1910, col. 549. Dat dit thema enger is dan het hier besprokene, in zooverre het alleen op invloed van niet-Grieksche volken *in Griekenland* betrekking heeft, doet te minder ter zake, als men acht geeft op den steeds duidelijker aan het licht tredenden samenhang van de oudste kultuur der „Mittelmeerländer," waarop vroeger reeds gewezen werd. Zie boven,

eene dergelijke overtuiging niet [1]), al werd ze door de Perzische oorlogen tijdelijk teruggedrongen [2]) en vond ze meer algemeen ingang eerst in de Hellenistische periode: ik herinner slechts aan HERODOTUS' betoog over den Egyptischen oorsprong der Grieksche godennamen en Grieksche orakels [3]), aan zijn uitspraak, dat de Hellenen zonneuurwerk, zonnewijzer en dagindeeling van de Babyloniërs overgenomen hebben, [4]) aan het „wetenschappelijk kosmopolitisme" van PLATO, [5]) die zijn volgelingen

---

blz. 105 vlgg.; voorts nog (wat inzonderheid de Semieten aangaat) GRUPPE in BURSIAN's Jahresber. CXXXVII, blz. 65: „das befremdet um so mehr, je deutlicher mit der sich rapide vertiefenden Kenntnis der alt-orientalischen Völker die Einsicht hervortritt, dass seit uralten Zeiten Vorderasien und die Mittelmeerländer zusammen eine engere Kulturgemeinschaft gebildet haben.... Diese sonst fast durchgehende Kulturgemeinschaft der semitisch-griechischen Welt zeigt sich..." enz.

[1]) Vgl. GRUPPE, Culte u. Mythen, blz. 165; WILLMANN, Gesch. des Idealismus I, blz. 17 vlg..

[2]) Vgl. GRUPPE, a. w., blz. 153.

[3]) II, 50 vlgg., waarvan de aanvang aldus luidt: Σχεδὸν δὲ καὶ πάντων τὰ οὐνόματα τῶν θεῶν ἐξ Αἰγύπτου ἐλήλυθε ἐς τὴν Ἑλλάδα· διότι μὲν γὰρ ἐκ τῶν βαρβάρων ἥκει, πυνθανόμενος οὕτω εὑρίσκω ἐόν· δοκέω δ' ὦν μάλιστα ἀπ' Αἰγύπτου ἀπῖχθαι. De juistheid dezer mededeelingen doet hier natuurlijk niet ter zake. Slechts zij opgemerkt, dat thans GRUPPE bij BURSIAN, a. w., blz. 71 van oordeel is: „nicht bloss die Phoiniker..., sondern alle Barbaren mit eigenartiger Kultur, die mit den Griechen zusammentrafen, also vorzugsweise die Völker Kleinasiens, später auch die Assyrier und Ägypter, haben zu dem griechischen Pantheon beigetragen..."

[4]) II, 109.

[5]) De uitdrukking is van WOHLRAB in zijn commentaar op den Phaedo 78A. Karakteristiek is, behalve deze plaats, inzonderheid Phaedr. 275 B, waar Sokrates te kennen geeft, dat het niet er op aankomt *wie* iets zegt of *uit welk land* hij af komstig is (ποδαπός), maar *of waar is hetgeen hij zegt*. Men weet voorts, hoe PLATO in

aanspoort, niet slechts bij de Grieken, maar ook bij de barbaren de waarheid te zoeken. Daar komt bij, dat, naarmate de geestelijke horizont der Hellenen zich uitbreidde, het Oosten hun hoe langer hoe minder vreemd werd. Reeds uit het epos [1]) wisten ze, hoe Menelaos op zijn zwerftochten naar Cyprus, Phoenicië, Egypte, Aethiopië, tot de Sidoniërs, de raadselachtige Eremboi — wellicht de Aramaeërs [2]) — en naar Libye was gekomen. Sindsdien hadden tal van Grieken de Zuidelijke en Oostelijke landen bereisd [3]) en de op die reizen verworven kennis hun landgenooten medegedeeld: zoo drong — om slechts één naam te noemen — Herodotus in Egypte tot aan de zuidelijkste grensstad Elephantine, in Azië tot aan Babylon en Susa door — van hoeveel beteekenis hierbij de door de Perzen tot stand gebrachte organisatie was, wordt duidelijk bewezen door de omstandigheid, dat hij op geen zijner tochten verder is gegaan dan de grenzen van het Perzische rijk en de laatste Perzische wachtposten: slechts

---

den Timaeus (21 E vlgg.) de Egyptische priesters aan Solon allerlei wijsheid over de oudste tijden laat vertellen; hoe hij in de Republiek den mythus over het leven na den dood aan Er den Armeniër in den mond legt (613 E vlgg.); hoe in de hem toegeschreven Epinomis (987 D vlgg.) de meening wordt uitgesproken, dat de Hellenen dat, wat ze van de barbaren hebben overgenomen, verwerken en tot eene schoone volmaaktheid brengen — eene meening, die met hetgeen thans moderne onderzoekers leeren, veelszins overeenkomt (Gruppe in Bursian's Jahresber. CXXXVII, blz. 70).

[1]) Odyss. IV, 84.

[2]) Zoo Tkac bij Pauly-Wissowa i. v. Eremboi.

[3]) Voor Egypte vgl. men bijv. Pauly-Wissowa i. v. Aigyptos, col. 1000 vlg..

zoover was de weg veilig [1] —. HERODOTUS' beschrijving van hetgeen hij zag en hoorde, verwerkt in zijn Historiae, heeft niet nagelaten, invloed uit te te oefenen; maar behalve hem hebben anderen door hun geschriften de Grieken over het Oosten ingelicht: Hekataeus, Charon, Hellanikus, Dionysius van Milete, Ktesias, Xenophon, Ephoros. Naast dezen en dergelijken moet gewezen op mannen als Solon en vooral Plato, die, zonder opzettelijk de resultaten van hun tochten te beschrijven, toch in hun geschriften de vruchten daarvan laten zien. En niet alleen aan den invloed van literairen arbeid hebben we te denken: [2] wellicht even groot is de werking geweest van hetgeen door hen die om praktische redenen tijdelijk in den vreemde vertoefd hadden, na hun terugkeer in hun vaderstad werd verteld. Ik heb hier inzonderheid het oog op twee kategorieën: huursoldaten en kooplieden. Hun beteekenis als wegbereiders van het Hellenisme mag men niet onderschatten. Reeds eerder werd er op gewezen, hoe vooral in lateren tijd de Perzische vorsten voor de verdediging van het rijk steeds meer hun toevlucht nemen tot Grieksche huurtroepen; maar niet minder zochten hun tegenstanders daarin hun kracht. Zoo steunen Grieksche huurlingen den

---

[1] STEIN, Herodotos I, 1[6] (1901), blz. XIV.

[2] Ook de beteekenis der Jonische wetenschap in 't algemeen voor de verruiming van den gezichtskring moet hier in aanmerking genomen worden: men denke bijv. aan de wereldkaart van Anaximander: vgl. STEIN op HEROD. V, 49.

opstand van Nektanebos in Egypte en verdedigen Sidon, dat onder zijn vorst Tennes afvallig geworden was. De grootste vermaardheid hebben wel de 10.000 Hellenen gekregen, die door den jongeren Cyrus tegen zijn broeder Artaxerxes Mnemon gevoerd waren, en na Cyrus' dood in den slag bij Kunaxa, midden door het Perzische rijk trekkend, onder Xenophon's leiding behouden de kust der Zwarte Zee bereikten. De beteekenis der laatste expeditie ligt zeer zeker ook daarin dat ze de innerlijke zwakte van het Perzische wereldrijk weer eens aan het licht had doen treden — al schijnt de voorstelling van PLUTARCHUS,[1]) alsof door de tienduizend overtuigend was bewezen, dat de macht van het Perzische rijk en den Perzischen koning veel goud, weelde en vrouwen was, voor het overige echter damp en grootdoenerij, en dat, als gevolg daarvan, geheel Griekenland weer moed schepte en de barbaren verachtte, niet weinig overdreven —, maar daarnevens heeft ze wellicht nog grooter belang om hare werking op hen die haar medegemaakt hadden. Stipten we vroeger aan, van hoeveel gewicht het dienen van Grieksche huurlingen in de Perzische legers op den duur zijn moest voor de verbreiding van Grieksche kultuur en Grieksche taal in het Oosten, evenzeer ligt voor de hand, dat de terugslag niet ontbrak, en ook de Grieken den invloed van hun verblijf in den

---

[1]) Artox., cap. 20.

vreemde hebben ondervonden. Waar we echter natuurlijk slechts zelden in de gelegenheid zijn dit te controleeren, is het van te meer beteekenis, dat de persoon van Xenophon ons, dank zij inzonderheid zijn geschriften, in staat stelt, althans in één geval dien terugslag te laten zien. [1]) Van afkomst een Atheensch aristokraat, evenals Plato, en gelijk hij in zijne jongere jaren leerling van Sokrates, doch niet met Plato's liefde tot de wijsbegeerte bezield, verwisselt hij dra de studie met het avontuurlijke soldatenleven, en neemt op uitnoodiging van zijn Boeotischen vriend Proxenos deel aan de onderneming van den Perzischen prins; zijn omgang met Cyrus, zijn bewondering voor den heldhaftigen koningszoon, schetst hij ons zelf in zijn Anabasis; straks uit Azië in Hellas teruggekeerd, leeft hij op zijn Elisch landgoed als een Perzische grande, schildert in zijn Cyropaedie den stichter van het Achaemenidenrijk als het ideaal van een vorst, de absolute monarchie als den idealen regeeringsvorm; en het Attisch dat hij schrijft, toont den invloed van zijn verblijf in den vreemde, en draagt in meer dan één opzicht reeds de kenmerken der latere Κοινή. [2]) Het is op deze en dergelijke gronden, dat Xenophon door MAHAFFY

---

[1]) Vgl. voor het volgende MAHAFFY, The Progress of Hellenism in Alexander's Empire (1905), Lecture I: Xenophon the precursor of Hellenism.

[2]) MAHAFFY, blz. 7; THUMB, Die Griech. Spr. im Zeitalter des Hellenismus, blzz. 215, 235; CHRIST, Griech. Litt.gesch. I[5], blz. 473. Vgl. RUTHERFORD, The New Phrynichus (1881), blz. 160: „Xenophon's diction is an anticipation of the Common dialect."

„de voorlooper van het Hellenisme" is genoemd; en terecht: het Hellenisme is evenmin plotseling uit de lucht komen vallen, als eenige andere kultuurbeweging; maar dan begrijpt men ook, dat Xenophon niet alleen staat, doch als typisch voorbeeld moet worden beschouwd voor de verandering van denkwijze, die inzonderheid na den Peloponnesischen oorlog steeds meer in Griekenland veld wint en den weg baant voor het Hellenisme.

De beteekenis van den handel[1]) in dit verband springt zonder meer in het oog. Moge hij voor een groot deel in handen der vreemdelingen geweest zijn,[2]) dat reeds vroeg ook de adel er zich mede inliet, bewijst hetgeen door PLUTARCHUS van den jongen Solon verhaald wordt;[3]) sindsdien heeft, dank zij Themistokles' vlootpolitiek en de stichting van den Attischen zeebond, althans Athene's handel zich voortdurend meer uitgebreid:[4]) jaar in jaar uit gingen groote koopvaardijvloten naar Phoenicië en Egypte, om in den herfst terug te keeren, beladen met koren en de produkten van het Oosten.[5]) Het gevolg was, dat, gelijk THU-

---

[1]) Eene goede handelsgeschiedenis ontbreekt tot nu toe: het werk van RICHTER, Handel und Verkehr der wichtigsten Völker des Mittelmeers im Altertum (1886), is niet toereikend: zie BLÜMNER bij KROLL, Die Altert.w. enz., blz. 369; vlg. echter ook LENSCHAU, aldaar, blz. 165.

[2]) Zoo althans THALHEIM bij PAULY-WISSOWA i. v. Ἐμπορία.

[3]) PLUTARCH. Sol. 2; vgl. SOLON's eigen uitspraken fr. 12,7 vlgg., 43 vlgg.; JUDEICH bij PAULY-WISSOWA, i.v. Attika, col. 2222.

[4]) JUDEICH, t. a. p., col. 2226.

[5]) ED. MEYER, a. w., IV, blz. 53; vgl. THUC. II, 69, 1 (τὸν πλοῦν

CYDIDES het P e r i k l e s zeggen laat[1]), in Athene uit alle landen alles werd ingevoerd, zoodat men daar evenzeer de buitenlandsche waren kon genieten als de inheemsche. Zoo heet het dan in een anoniem vlugschrift van een Atheensch aristokraat uit den zelfden tijd[2]):

> Wat er aan lekkernijen is in Sicilië of in Italië of op Cyprus of in Egypte of in Lydië of in den Pontus of in den Peloponnesus of waar ook elders, dat alles vindt men bij ons vereenigd dank zij onze heerschappij ter zee;

maar veel gewichtiger dan de materieele gevolgen van dit handelsverkeer is het geestelijk resultaat, door denzelfden schrijver, niet zonder overdrijving wellicht, aldus geteekend[3]):

τῶν ὁλκάδων τῶν ἀπὸ Φασήλιδος καὶ Φοινίκης καὶ τῆς ἐκεῖθεν ἠπείρου), VIII, 35, 2 (τὰς ἀπ' Αἰγύπτου ὁλκάδας).

[1]) II, 38, 2. WILAMOWITZ, Staat u. Gesellschaft d. Gr. u. Röm. (Kultur der Gegenw. II, IV, 1), blz. 119: „der athenische Bazar ward das Handelszentrum, auf dem sich die persische Teppiche und die etruskischen Bronzeleuchter begegneten." Overigens geldt dit niet van Athene alleen: men denke aan Korinthe en andere handelssteden.

[2]) PSEUDO-XENOPH., De Rep. Ath. II, 7. De brochure moet geschreven zijn tusschen 429 en 424. Vgl. in 't algemeen BUSOLT, Griech. Gesch. III, 2 (1904), blz. 609 vlgg..

[3]) t. a. p. § 8: ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς τοῦτο δὲ ἐκ τῆς. καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτῃ καὶ σχήματι χρῶνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένῃ ἐξ ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. Dit slaat wat de *taal* betreft, natuurlijk op de *spreektaal*, niet op die der literatuur. Het is waarschijnlijk dat de schrijver zich te sterk uitdrukt; hoe moeilijk echter zoo iets voor ons te beoordeelen valt, blijkt evident daaruit, dat, terwijl volgens CHRIST-SCHMID, Gesch. der Gr. Litt. I[5] (1908), blz. 450_6 „(die Vaseninschriften und Verfluchungstäfelchen) nichts dazu beigetragen (haben), die offenbar gehässig übertriebene Behauptung von Ps. Xen. Ath. resp. II 8 über den Mischcharakter der attischen Umgangssprache zu bestätigen", MOULTON (A Grammar of N. T. Greek I[2], 1906, blz. 31_1), na de plaats uit Ps.-XEN.

Waar ze alle mogelijke talen te hooren krijgen, hebben ze uit de eene dit, uit de andere iets anders overgenomen. En terwijl de andere Grieken eerder (elk) hun eigen taal en levensgewoonten en kleeding hebben, is die der Atheners een mengelmoes uit alle Grieken en barbaren. [1])

Daarbij voegt zich de invloed der Grieken die voorgoed hun vaderland verlaten en zich in den vreemde gevestigd hadden: ballingen, die, uit hun woonplaats verdreven, in andere landen een toevlucht vonden, gelijk Themistokles aan het hof van den Perzischen koning; krijgslieden, die in den krijg gevangen geraakt, door hunne overwinnaars medegevoerd en naar andere streken overgebracht waren, gelijk de bewoners van Eretria, die HERODOTUS op zijne reizen had aangetroffen in het land Kissië, meer dan 5 mijlen van Susa, nog trouw vasthoudend aan hun moedertaal; [2]) vooral echter — en hiermede stippen we een van de gewichtigste elementen aan in de voorbereiding van het Hellenisme — kolonisten. Of de Grieksche koloniën het gevolg van den Griekschen handel zijn

---

te hebben aangehaald, onder verwijzing naar KRETSCHMER, Entstehung der Κοινή, blz. 34, daaraan toevoegt: „The vase-inscriptions abundantly evidence this"! Overigens zegt het al genoeg, dat een Athener in de 5de eeuw reeds zoo iets kon neerschrijven. Van gelijke strekking is wat eeuwen later door CICERO wordt opgemerkt (De Rep. II, § 7): „Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum; admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis et inportantur non merces solum adventiciae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum."

[1]) Teekenend is ook de opmerking van PLUTARCHUS, Sol. § 10, waar hij zegt dat in de oude tijden de handel in eere was, οἰκειουμένη τὰ βαρβαρικὰ sqq., „wijl ze vertrouwd maakte met de toestanden bij de barbaren."

[2]) HEROD. VI, 119; STEIN t. a. p., blz. XV.

geweest dan wel de oorzaak daarvan, is een vraag die betrekkelijk weinig ter zake doet: zonder twijfel is beide het geval; maar behalve den handel hebben tal van andere factoren tot hun groote verbreiding meegewerkt [1]). Zeker is echter, dat de Grieksche kolonisatie — voor een groot deel van de Grieksche koloniën op de kust van Klein-Azië uitgegaan — niet slechts eene der meest bewonderenswaardige prestaties is van het Grieksche volk, maar ook het beste bewijs voor de kracht en energie, die er school in het Helleensche ras, een energie die, zoolang ze opgesloten was binnen de enge grenzen van het kleine Hellas, in eeuwigdurende twisten een uitweg zocht, maar toen ze zich eenmaal vrij ontplooien kon, de Helleensche kultuur in staat heeft gesteld eeuwen lang de οἰκουμένη te beheerschen. Dank zij deze kolonisatie is reeds tegen het einde der 7de eeuw de geheele Middellandsche-zee-kust met Grieksche steden bezet en aan de landen der barbaren — de woorden zijn van CICERO [2]) — als 't ware een rand van Griekschen grond aangeweven: in Thracië en aan de Zwarte Zee, in Klein-Azië en Phoenicië [3]), in Egypte [4]) en Afrika — om van het Westen nu te zwijgen — vindt men

---

[1]) OEHLER bij PAULY-WISSOWA i. v. ἀποικία; SCHOEMANN-LIPSIUS, Griech. Alt. II⁴ (1902), blz. 93; PÖHLMANN, Gr. Gesch. ³, blz. 42 vlg..

[2]) De Rep. II, § 9.

[3]) In het Phoenicische Akko bevond zich althans reeds ten tijde van Isaeus en Demosthenes eene nederzetting van Atheensche kooplieden: SCHÜRER, a. w., II⁴, blz. 142.

[4]) Hier hebben vooral de ontdekkingen van FLINDERS-PETRIE nieuw licht gebracht.

thans bloeiende Grieksche volkplantingen [1]), die — en dit is inzonderheid van belang —, eenerzijds natuurlijk den invloed ondergingen van de vreemde omgeving, aan den anderen kant echter, hoe ver ze ook verwijderd zijn mochten, niet slechts hunne nationaliteit en meest ook hun taal trouw bewaarden [2]), maar ook den band onderhielden met de moederstad en aan de nationale feesten bleven deelnemen [3]). Hoe groote beteekenis aldus deze koloniën — als tusschenschakel tusschen de Grieken van Hellas en de „barbaren" — gehad hebben voor de wereldhistorie, wordt juist beoordeeld door OEHLER, als hij aan het einde van zijn artikel over de Grieksche ἀποικίαι zich aldus uit:

> Aber alle Colonien waren blühende Sitze griechischer Kultur und, wenn auch die meisten frühe unter fremde Herrschaft kamen, dienten sie doch zur Verbreitung von griechischer Kunst und Wissenschaft nach allen Richtungen hin. Der hohe Wohlstand der Colonien infolge des blühenden Handels, des Ackerbaues und industrieller Thätigkeit ermöglichte auch eine hohe Kultur, die dann durch die Gründungen Alexanders über den Orient verbreitet

---

[1]) Eene alphabetische lijst der voornaamste koloniën geeft OEHLER, t. a. p.; vgl. ook ED. MEYER II, blzz. 440 vlgg., 674 vlgg., en voorts de verhandeling van DONDORFF: Über Kolonisation bei den alten Hellenen (Jahrbb. f. Philol. 146, blzz. 37 vlgg., 82 vlgg., 117 vlgg.) en het artikel *Kolonisation* van SWOBODA in het Handwörterb. d. Staatswissensch. van CONRAD, ELSTER, enz..

[2]) Aan den anderen kant droegen ook reeds deze koloniën tot het afslijten der dialekten en het ontstaan van eene Κοινή niet weinig bij: THUMB, a. w., blz. 238. Zoo spreekt SOLON (fr. 36 BERGK) van ballingen als γλῶσσαν οὐκέτ' Ἀττικὴν ἱέντας, ὡς ἂν πολλαχῇ πλαν[ωμένους]. Veel grooter is echter in dit opzicht de beteekenis der Hellenistische koloniën geweest. Zie onder.

[3]) OEHLER, col. 2826.

wurde und zur dauernden Begründung des Hellenismus führte....[1])

Gelijk de Grieken in den vreemde kwamen en zich daar vestigden, zoo ook — zij het in mindere mate — barbaren in Griekenland. Ik laat het voor-historische handelsverkeer tusschen Egypte en Europa, waarvan de nieuwere ontdekkingen getuigen[2]), thans verder rusten. Wat de Phoeniciërs betreft, moge men zich vroeger van hunne verbreiding in de Aegaeïsche zee overdreven voorstellingen gemaakt hebben, evenmin is er voldoende grond, met Beloch en anderen het bestaan van oude Phoenicische koloniën aldaar zonder meer te ontkennen, [3]) ook al hebben ze noch in inscripties noch in munten [4]) eenig spoor achtergelaten. Voor den lateren tijd wordt de aanwezigheid van Phoeniciërs in Hellas door de inschriften in elk geval

---

[1]) Vgl. ook col. 2825: „In den Colonien erfolgte vielfach eine Verschmelzung mit der einheimischen Bevölkerung, Thuk. VI 17, 2.," en zoo ook Schoemann-Lipsius II[4], blz. 94: „Gerade den Handelscolonien werden freilich gar manche von Haus aus nichtgriechische Städte zugerechnet, in welchen nur griechische Handelsfactoreien, wie sie unten noch zu besprechen sind, angelegt, durch deren Einwirkung die Bevölkerung aber allmählig gräcisirt wurde." Het hier bedoelde onderscheid tusschen de koloniën in engeren zin, de eigenlijke ἀποικίαι, en het ἐμπόριον, de handelsfactorij, „die keine eigene Gemeinde bildete", is van staatsrechtelijken aard, en doet hier niet ter zake: wij bedoelen kolonie in den ruimsten zin.

[2]) Zie boven, blzz. 15, 108.

[3]) Vgl. Gruppe bij Bursian, a. w., blzz. 61 vlgg., 71 vlgg. (ook Culte u. Mythen I, blz. 158 vlgg.); Bauer, Die Forschungen enz., blz. 426 vlgg. (ook 350); Schömann-Lipsius II, blz. 101; zeer voorzichtig Bloch bij Kroll, Die Altert.w. enz., blz. 440.

[4]) Over het ontbreken hiervan zie Gruppe, C. u. M., blz. 161.

genoegzaam bewezen;[1]) en wat in 't bijzonder Athene aangaat, is het voldoende de opmerking van XENOPHON te vermelden, dat onder de metoeken — die met de burgers als hoplieten dienst hadden te doen[2]) — zich tal van Lydiërs, Phrygiërs, Syriërs en andere barbaren bevonden.[3]) Daarbij kwamen dan nog de slaven, die voor het grootste deel uit het buitenland afkomstig waren. De invloed dezer vreemde bevolking openbaart zich misschien het duidelijkst in de talrijke buitenlandsche eerediensten, die, door de vreemdelingen eerst alleen in hun eigen θιασοί met toestemming van den staat uitgeoefend, weldra ook Grieksche burgers trokken, en, als gevolg daarvan, ten slotte onder de staatskulten opgenomen werden: zoo de dienst der Klein-Aziatische Kybele, de godenmoeder, der Thracische Bendis, vooral van den Egyptischen Ammon, dien reeds PINDARUS heeft bezongen.[4]) Dat met een en ander de steeds sterker aan het licht tredende vreemde elementen in den Helleenschen kultus[5])

---

[1]) Ik denk hierbij aan de vereenigingen van vreemdelingen, inzonderheid van Phoeniciërs, die met het oog op den handel of de religie waren opgericht: bewijsplaatsen bij ZIEBARTH, Das griech. Vereinswesen, blz. 121 vlg.. Zie SCHÖMANN-LIPSIUS t. a. p..

[2]) Op de vloot had men daarbij nog de buitenlandsche roeiers: GILBERT, Handb. der Griech. Staatsalt. I², blz. 365.

[3]) De vectigalibus, c. 2, § 3. Vgl. GILBERT, a. w., blz. 196.

[4]) GRUPPE, Griech. Myth. u. Religionsgesch., blz. 1519 vlgg. (3. Die ausländischen Kulte. a) Die in der Blütezeit rezipierten Barbarengötter); vgl. STENGEL, Die griech. Sakralaltertümer (1890), blzz. 8, 127; SCHÖMANN-LIPSIUS, blzz. 170 vlg., 573.

[5]) GRUPPE, C. u. M., blz. 156. Anders BLOCH, a. w., blz. 442.

nauw verband houden, behoeft geen nader betoog. —

Bij dit alles voegt zich dan eindelijk de ontreddering in Griekenland zelve, die na den Peloponnesischen oorlog steeds meer om zich grijpt en ook onder de Grieken zelf zeer wel beseft wordt [1]). Het Hellas, dat door Alexander eerst tegen den Perzischen koning wordt gevoerd en daarna met de Perzische heerschappij tot een wereldmonarchie vereenigd, is niet meer het Hellas, dat bij Salamis en Plataeae Europa redde van de overheersching der „barbaren". De strijd tusschen de twee rivaliseerende machten, Sparta en Athene, met al den aankleve van dien had alom en in alles zijn destructieven invloed doen gelden: ontbinding is het kenmerk van de Helleensche wereld der 4[de] eeuw. „Im 4. Jahrh." — aldus SAM WIDE [2]) —

---

[1]) Men vergelijke wat NATORP bij PAULY-WISSOWA, i. v. Diogenes 44), col. 772, over het optreden van den Cynischen wijsgeer Diogenes schrijft: „Man fragt sich, wie in dem Hellas des 4. Jhdts., in Athen, ein Mann aufstehen konnte, der, nicht in vorübergehender Laune oder auf der Jagd nach Paradoxen, sondern mit dem Ernste einer durch sein ganzes Leben bethätigten Überzeugung die vorhandene Cultur für nichtig erklärt und zum Naturzustand zurückzukehren, nicht bloss die äusseren Bedürfnisse, sondern auch die Bedürfnisse des Geistes möglichst einzuschränken, die widersinnige Forderung stellt. Allein, wenn sonst nichts, so gäbe die zeitlich so nahestehende Erscheinung der Staatslehre Platons den Schlüssel. Hier wie dort dieselbe tiefe Überzeugung von der Unrettbarkeit der gegenwärtigen hellenischen Cultur.... Allerdings ist es ein grosser Unterschied.... Gerade neben Platon aber und im Unterschied von ihm begreift sich D. als Auflösungserscheinung, als fast naturnotwendiges Symptom einer rettungslos sinkenden Cultur."

[2]) Einl. in die Altertumswissensch. II, blz. 228. Vgl. ED. MEYER V, blz. 274 vlgg..

„waren die hellenischen Staaten erschöpft und ohnmächtig. Die Staatsfinanzen waren zerrüttet und die Einheit des Staates durch wütende Parteikämpfe zerrissen. Die inneren Streitigkeiten in den griechischen Staaten verfolgten jetzt soziale und ökonomische Interessen. Die Kluft zwischen dem Kapitalismus und dem Proletariat, zwischen den Besitzenden und den Besitzlosen wurde immer grösser; die Parteikämpfe hatten zum Zweck den Umsturz der Besitzverhältnisse und endeten mit der Vernichtung oder Verbannung der besiegten Partei."

Gevolg der inwendige verdeeldheid was het gebrek aan kracht naar buiten, waardoor het zwakke Perzische rijk, zelf steunend op Grieksche krachten, feitelijk den politieken toestand in Hellas beheerschte.[1]) Gelijk de Grieksche πόλις — stad en staat tegelijk — in andere dingen steeds meer te kort bleek te schieten[2]), zoo trad ook al duidelijker aan het licht, dat ze niet bij machte was, de nationale eenheid te bewerken, die voor een krachtige buitenlandsche politiek met recht onmisbaar werd geacht; en hoe meer dit inzicht doordrong, hoe meer de monarchistische ideeën van een Xenophon[3]) en Antisthenes[4]), de eerste Grieksche verkondigers der theorie van den „φύσει βασιλεύς", niettegenstaande hun on-Helleensche strekking, veld

---

[1]) Ed. Meyer V, blz. 319 vlgg..
[2]) Vgl. Pöhlmann, Griech. Gesch. [3], blz. 187.
[3]) Zie boven.
[4]) Christ, a. w., I[5], blz. 471.

wonnen onder de betere elementen in Hellas[1]: het is zeker niet toevallig, dat inzonderheid Isokrates — hoe heeft zich het oordeel over hem gewijzigd! —, wien de vereeniging van alle Hellenen tot den kamp tegen de barbaren, de bevrijding der Klein-Aziatische Grieken, ja de verovering van het Perzische rijk het politieke ideaal is[2], en die niet ophoudt, de meerderheid der Grieksche kultuur en haar recht op de wereldheerschappij te verkondigen, verwezenlijking van dit ideaal en instandhouding en verbreiding dier kultuur ten slotte alleen nog mogelijk acht, wanneer Griekenland eene monarchie is geworden[3]. Een deel van zijn wenschen heeft Isokrates nog in vervulling zien gaan[4]: even vóór zijn dood (338) had de slag bij Chaeronea de eenheid van Hellas bewerkt onder den Macedonischen koning; enkele jaren daarna wordt door Philippus' zoon het andere deel van Isokrates' program[5]) uitgevoerd en door de

---

[1]) Christ, t. a. p.; Semenov in de B. Ph. W. van 14 Mei 1910, col. 620.

[2]) Christ, blz. 534; Pöhlmann, blz. 220.

[3]) Christ, blz. 543. Vgl. blz. 535: „Isokrates aber mit seinen humanistischen, kosmopolitischen, monarchischen Neigungen ist neben Xenophon Vorläufer des Hellenismus"; voorts Pöhlmann, a.w., blz. 198 vlgg. en in 't algemeen Wendland, Die Hell.-Röm. Kultur enz., blz. 6 vlgg. (II: Polis und Monarchie). — Niet minder teekenend is, dat Plato de verwezenlijking van zijne politieke denkbeelden niet verwachtte van zijn vaderstad, maar van de Sicilische tyrannis: Ed. Meyer V, blz. 369; Pöhlmann, blz. 199.

[4]) Ed. Meyer V, blz. 496; Christ, blz. 535.

[5]) Vgl. daarover ook Pöhlmann, a. w., blz. 220; Ed. Meyer V, blz. 408; Holm, a. w., III, blz. 448 (beneden, blz. 222, aant. 2, aan het einde).

verovering van het Perzische wereldrijk de οἰκουμένη der Grieksche kultuur voorgoed ontsloten.

Bij de politieke en oeconomische ontreddering in Hellas komt dan nog de ethische en religieuze[1]. De Sophistiek had de zedelijke normen verschoven, doen verdwijnen het geloof aan algemeen geldige zedewetten, een grenzenloos subjectivisme en individualisme verheven op den troon: de enkele mensch wordt maat voor alle dingen, het egoïsme een stelsel, overredingskunst het hoogste goed: voor den staatsman treedt de demagoog in de plaats. Met de zedelijke verwording gaat de religieuze hand aan hand[2]: het rationalisme ondermijnt het geloof en den eerbied voor de goden; hun bestaan, door Protagoras nog alleen in twijfel getrokken, wordt weldra door velen ontkend; en al blijft de officieele kultus gehandhaafd, in het wezen der zaak is hij niet veel meer dan een ijdele vorm. En naarmate de staatsreligie haar gezag inboet, vermeerdert naast den invloed der vreemde goden[3] de beteekenis der in haar wezen on-Helleensche Orphische mystiek, die, wortelend

---

[1]) Over de Grieksche ethiek raadplege men SCHMIDT's „Ethik der alten Griechen" (1882), een werk, dat thans weliswaar veelszins verouderd is, maar m. i. door het nieuwere, door WENDLAND (B. Ph. W. 1909, col. 1372 vlgg.) als eerste *goede* geschiedenis der antieke ethiek geprezene boek van M. WUNDT (Gesch. der griech. Ethik, I, 1908), niet geheel vervangen wordt.

[2]) GRUPPE, Griech. Myth. u. Religionsgesch., blz. 1053 vlgg.; in 't algemeen het (weliswaar niet zeer diep gaande) werk van DECHARME: La critique des traditions religieuses chez les Grecs, Paris, 1904.

[3]) Boven, blz. 211; voorts GOMPERZ, Griech. Denker I, blz. 460.

in de Dionysusvereering, met haar dogma's van praeëxistentie en onsterfelijkheid, schuld en verlossing, reiniging en hereeniging met de godheid, als een ondergrondsche stroom door de geschiedenis der Grieksche religie loopt, in de onderste volkslagen haar grootsten aanhang heeft, maar daarnaast op de philosophen en dichters, op Pindarus, op de Pythagoreërs, op Plato inzonderheid, steeds grooter werking blijkt te hebben uitgeoefend, bovenal echter voor de religieuze denkbeelden der Hellenistisch-Romeinsche wereld van uitnemende beteekenis is geweest. [1])

Zoo roept alles in Hellas om verandering: Griekenland was uitgeleefd, maar niet de Grieksche kultuur: die was niet dood, maar ze had een nieuwen bodem en nieuw voedsel noodig, om weer tot bloei te komen; die was niet krachteloos, maar ze miste de ruimte, om zich te ontplooien [2]). Hem die de vraag stelde, waar die ruimte te vinden was, dien wezen de teekenen des tijds onmiskenbaar naar het Oosten: het steeds wassende

---

[1]) Vgl. SAM WIDE, a. w., blz. 223; DIETERICH, Nekyia (1893), e. a..

[2]) Men bedenke dat de Grieksche kolonisatie zich beperkte tot de kusten; aangezien deze bezet waren, ontbrak voor uitbreiding de ruimte: slechts bij uitzondering is er in de 4de eeuw nog van nieuwe koloniën sprake. ED. MEYER V, blz. 283.

Over de beteekenis der koloniën in verband met de kleinheid van Griekenland en de daaruit voortvloeiende twisten vergelijke men ook ISOCR. Panegyr. § 34: *περὶ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὁρῶσα τοὺς μὲν βαρβάρους τὴν πλείστην τῆς χώρας κατέχοντας, τοὺς δ' Ἕλληνας εἰς μικρὸν τόπον κατακεκλειμένους καὶ διὰ σπανιότητα τῆς γῆς ἐπιβουλεύοντάς τε σφίσιν αὐτοῖς καὶ στρατείας ἐπ' ἀλλήλους ποιουμένους, καὶ τοὺς μὲν δι' ἔνδειαν τῶν καθ' ἡμέραν, τοὺς δὲ διὰ τὸν πόλεμον ἀπολλυμένους, οὐδὲ ταῦθ' οὕτως ἔχοντα περιεῖδεν*[SC. *ἡ Πυθία*], *ἀλλ' ἡγεμόνας εἰς τὰς πόλεις ἐξέπεμψεν κ.τ.λ.*.

Helleensche element in het Perzische rijk, dat op Cyprus en Klein-Azië [1]) reeds begonnen was het inheemsche te absorbeeren, de Grieksche koloniën, die zich tot in het Oostelijk deel der Zwarte Zee uitstrekten, de steeds duidelijker aan het licht tredende zwakte der Perzische heerschappij, kortom alles wat door de wetenschap thans als voorbereiding voor het Hellenisme wordt beschouwd en als zoodanig op de vorige bladzijden is geschetst, moest ook der Grieken blik naar het Oosten richten. Isokrates is een bewijs ervan, dat het inderdaad geschiedde. Alleen maar — we wezen er reeds op —, *Hellas* was door zijn verdeeldheid onmachtig, der Helleensche kultuur de nieuwe banen te ontsluiten; haar buiten Griekenland den steun te verleenen, dien ze niet ontberen kon. Er was eene macht noodig, die, boven de Grieken staande en toch gedrenkt met den Griekschen geest, Griekenland dwong tot de taak, die het uit eigen beweging niet aanvaarden kon: die macht was de Macedonische monarchie [2]).

---

[1]) Op de beteekenis dezer landen voor de voorbereiding van het Hellenisme is door JUDEICH in zijne „Kleinasiatische Studien" (1892) de aandacht gevestigd. Vgl. PÖHLMANN, a. w., blz. 236_2. Men bedenke, hoe groot de invloed der Grieksche kultuur reeds is geweest in het Lydische rijk van Croesus (HILLER V. GAERTRINGEN bij PAULY-WISSOWA, i. v. Delphoi, col. 2550), dat op zijn beurt weer een „Vorland babylonisch-assyrischer Kultur" was (GOMPERZ, Gr. D. I, blz. 424).

[2]) Vgl. de juiste opmerkingen van PÖHLMANN, a. w., blzz. 211, 236 vlg.. HOFFMANN, Die Makedonen (1906), blz. 260 vlg.: „Die Makedonen als Volksstamm waren Griechen, aber das von ihnen

Wanneer Alexander Griekenland en het Oosten in één wereldrijk heeft vereenigd en zoo aan de Helleensche kultuur de gelegenheid geschonken, om, bevrijd van de knellende banden van πόλις en nationaliteit, de volkeren van Azië te doordringen [1]), dan zijn daarmede niet slechts de lijnen aangewezen, waarlangs de geestelijke ontwikkeling der οἰκουμένη zich verder zal bewegen, maar ook alle factoren bijeengebracht, die deze ontwikkeling beheerschen. Wel wordt door Romes veroveringen het gebied dat zij omvat, nogmaals — en nu voor het laatst — vergroot, maar een nieuwe kultuurfactor is daarmede nauwelijks gegeven: zoo groot in politiek opzicht de beteekenis der Romeinsche heerschappij geweest is, zoo zeker ze door organisatie en discipline aan de welhaast voldragen kultuureenheid de staatkundige eenheid heeft toegevoegd, invloed op die kultuur gehad heeft ze zoo goed als niet: integendeel, wanneer Rome het Oosten in bezit neemt, dan is het zelve reeds een *Graeca urbs* [2]):

---

gegründete makedonische Reich bestand schon vor König Archelaos aus einer Vereinigung verschiedener Völker unter der Führung und Vorherrschaft der griechischen Μακεδόνες und ihres Adels. Diese haben sich stets als Griechen gefühlt, griechisch gesprochen und nie den Zusammenhang mit der griechischen Kultur verloren; ihre im steten Kampfe ungeschwächt erhaltene kühne kriegerische Art liess sie, als Griechenland politisch zusammenbrach, zu Rettern der hellenischen Einheit werden" enz..

[1]) Vgl. PÖHLMANN, blz. 237.

[2]) Vgl. CHRIST II, 1[5], blz. 238 vlgg.; SCHANZ, Gesch. der Röm. Litt. I[3], blz. 35 vlg.; ook MITTEIS, Röm. Privatrecht, blz. 14, aant. 36. „Hellenism effected conquests such as Hellas could hardly have conceived, and the greatest of them was the conquest of Rome", zegt MACAN, a. w., II, blz. 62.

zijn religie, zijn kunst, zijn literatuur, zijn onderricht, zijn wetenschap, zijn wijsbegeerte zijn Hellenistisch, evenzeer, ja meer nog, als van de landen, die het verovert; de Grieksche taal heerscht er bijkans alsof ze er inheemsch ware:

> Graecia capta ferum victorem cepit, et artes
> Intulit agresti Latio . . . [1])

De oorzaken van dit verschijnsel na te gaan, ligt niet op onzen weg: we constateeren het alleen. Niet slechts is er van Romaniseering van het Oosten nauwlijks sprake, maar omgekeerd, gelijk WENDLAND [2]) zegt: „Es war natürlich, dass die hellenistische Kultur der östlichen Reichshälfte, je stärker ihr Einfluss auf allen Gebieten hervortrat, um so mehr die Kultur des latinisierten Westens mit fremdartigen hellenistischen und vom Hellenismus rezipierten und gemilderten orientalischen Elementen zersetzen musste." Romes verovering van Griekenland en het Oosten heeft in hoofdzaak slechts een uitbreiding van het Hellenistische kultuurgebied ten gevolge, niet het opkomen van een nieuwe kultuur in dat gebied. Hieruit volgt, dat het evenzeer geboden is, de periode die Alexanders wereldrijk en de komst van den Heiland scheidt, uit het oogpunt der geestelijke ontwikkeling als één geheel te beschouwen, als onjuist, de twee componenten der Hellenistisch-Romeinsche kultuur — het Hellenisme en Rome — op één lijn te stellen: globaal

---

[1]) HORAT. Epist. II, 1, 156.
[2]) Die Hell.-Röm. Kultur enz., blz. 9.

genomen is het eerste de kultuurfactor, het andere het propageerende element. Dat de verplaatsing van het centrum naar het Westen op de Hellenistische kultuur natuurlijk niet zonder invloed bleef, dat met name daarmede eene reactie van het Oosten gepaard ging, doet hierbij niet verder ter zake.

De continuïteit, die uit het oogpunt van kultuur over het algemeen de periode van Alexander tot na Augustus kenmerkt, komt echter niet alleen daarin tot uiting, dat het Hellenisme in haar het eenige kultuurelement is, maar blijkt inzonderheid uit het feit, dat dit Hellenisme zelf rechtstreeksch produkt is der factoren, die door Alexander onmiddellijk, stelselmatig en blijvend met elkaar in aanraking zijn gebracht: uit die factoren heeft zich — er werd reeds meer dan eens op gewezen — de Hellenistische kultuur even geleidelijk als noodzakelijk ontwikkeld. Toen Griekenland en het Oosten, beide zóó voorbereid als we dat boven geschilderd hebben, eenmaal vereenigd waren, gelijk dat in Alexanders rijk geschied is, *kon* het niet anders, of de gevolgen moesten zóó wezen, als ze inderdaad geweest zijn: de ontwikkeling kon wellicht vertraagd of bevorderd worden — beide is beproefd: men denke aan Antiochus Epiphanes en de Joden —, te keeren was ze op den duur niet. Dit nu brengt *twee* dingen met zich: *in de eerste plaats*, dat het èn moeilijk, èn overbodig is, de afzonderlijke phasen dezer ontwikkeling scherp af

te bakenen en te onderscheiden: *hoe* de verschillende factoren gewerkt hebben, de verschillende elementen samengevloeid zijn, is hier van belang, niet, *wanneer*; op het resultaat der ontwikkeling, niet op de stadiën die ze wellicht doorloopen heeft, komt het aan; het spreekt trouwens vanzelf, dat de werking in de verschillende deelen van het gebied verschillend geweest is al naar de individualiteit van het volk, dat met de Grieksche kultuur in aanraking kwam: hier vroeger, daar later, hier sterker, ginds minder sterk; dit nauwkeurig af te meten, is bij den tegenwoordigen stand onzer wetenschap stellig nog niet mogelijk, en zal ook wel niet licht mogelijk worden; en wat doet het er trouwens toe, of Syrië intensiever gehelleniseerd is dan Egypte, of het religieuze proces, waarop vroeger gewezen werd [1]), in Klein-Azië een sneller, wellicht ook een ander verloop had, dan onder de niet-Joodsche bevolking van Palestina? Wat wel van belang moet geacht worden, is dit, dat aan het begin onzer jaartelling, als de Romeinen ook het Oosten beheerschen, en als onze Heiland in de wereld komt, de Hellenistische ontwikkeling haar hoogtepunt en grootsten omvang heeft bereikt en in zekeren zin is afgesloten. Dan is het echter ook geoorloofd, bij onze bespreking van het Hellenisme, inzonderheid dit tijdstip in het oog te vatten, alzoo op het *wezen*, niet op de *geschiedenis* der Hellenistische kultuur den nadruk te leggen, en buiten

---

[1]) Boven, blz. 182 vlgg..

beschouwing te laten, dat niet alle verschijnselen, waardoor ze zich kenmerkt, tegelijk tot uiting zijn gekomen, of tegelijk in dezelfde mate aanwezig waren.

Daarbij komt nu echter *een tweede*. Het Hellenisme is de vrucht der helleniseering van het Oosten: door Alexanders veroveringen dringt de Helleensche kultuur overal in het Perzische rijk door, en wordt zoo wereldkultuur. Men heeft getwist over de vraag, of Alexander deze helleniseering bedoeld heeft [1]; wie echter acht geeft op de door hem genomen maatregelen, kan althans voor Alexanders laatste periode, naar mijne meening, deze vraag moeilijk anders dan bevestigend beantwoorden. De koloniën, die hij tot in de uiterste oorden van het Perzische rijk laat aanleggen, [2]) de huwelijken tusschen zijne

---

[1]) Vgl. Bauer, Die Forschungen enz., blz. 536; Kaerst, Gesch. enz. I, blz. 401.

[2]) Dit zijn de zoogen. κατοικίαι Μακεδόνων: Oehler bij P.-W., i. v. ἀποικία, col. 2824. Volgens Plutarchus, De fort. Alex. I, 5, bedroeg hun aantal meer dan 70, een getal dat men naar Droysens meening (a. w., III, 2, blz. 193) ten onrechte voor overdreven gehouden heeft. Ofschoon Beloch (a. w., III, 1, 39_2, 40_4) van eene andere opinie is en het er voor houdt, dat Droysen Alexanders prestaties op dit terrein te hoog aanslaat, en dat er onder de door Plutarchus bedoelde steden vele eerst door Alexanders opvolgers gesticht zijn zullen of ook zonder eenigen grond hun oorsprong aan Alexander toeschreven, erkent hij toch (blz. 40), dat A. „den Weg gewiesen (hat), der unter seinen Nachfolgern zur Hellenisierung des Ostens führte, soweit sie bei den gegebenen Umständen überhaupt erreichbar war.” Holm (a. w., III, 448) wijst er nog op, dat met het stichten dezer steden Alexander den door Isokrates, Phil. 120—123, uitgesproken, alleszins gerechtvaardigden wensch vervulde.

aanvoerders en Perzische prinsessen, door hem in Susa tot stand gebracht, het opnemen van Aziaten in zijne legers [1]), om slechts enkele dingen te noemen, beoogden zonder twijfel een vermenging van Oosten en Westen, van Grieken en barbaren te bewerken [2]), en ten overvloede wordt door eene alleszins betrouwbare traditie het bestaan van plannen ter bevordering van eene dergelijke vermenging uitdrukkelijk vermeld [3]): een heel de οἰκουμένη omvattend, in beginsel onbegrensd wereldrijk, waarin de tegenstelling van Hellenen en barbaren, van heerschende en beheerschte volken plaats zou maken voor één groote éénheid, die, politieke eenheid en kultuureenheid tevens, in den persoon van den vorst hare hoogste uiting vond [4]), dat was althans in de laatste jaren Alexanders ideaal. Dat in deze eenheid de Helleensche kultuur, dank zij hare meerderheid, domineeren zou, kon hem niet onbekend zijn. Daarbij was Alexander persoonlijk een drager dier kultuur, heeft hij door zijn staatkunde voor de ideeën der Grieksche philosophie in de οἰκουμένη den weg gebaand [5]), en

---

[1]) Vgl. Kaerst bij Pauly-Wissowa i. v. Alexandros, col. 1433.

[2]) Vgl. Kaerst, Gesch. des Hell. Zeitalters I, blzz. 341 vlg., 398 vlgg..

[3]) Diod. XVIII, 4, 4. Vgl. Kaerst, a. w., blz. 400.

[4]) Kaerst, blz. 394 vlgg.; vgl. Droysen, a. w., I, blz. 347: (Alexander was van plan een rijk te stichten,) „in dem die Unterschiede von Abend und Morgen, von Hellenen und Barbaren, wie sie bis dahin die Geschichte beherrscht hatten, untergehen sollten zu der Einheit einer Weltmonarchie."

[5]) Kaerst, blz. 402.

door zijne expedities de Grieksche taal tot aan de grenzen der bekende wereld gedragen. Zonder twijfel is het dus Alexanders bedoeling geweest, ik zeg niet aan de Helleensche nationaliteit, wier politieke zelfstandigheid hij veeleer vernietigen wilde en voor de veiligheid van zijne monarchie ook vernietigen moest, maar aan de Helleensche kultuur in zijn wereldrijk de leiding te geven. [1]) Uit hetgeen we zoo straks vooropzetten volgt echter, dat dit antwoord niet volledig is, of liever, dat de vraag zoo eigenlijk niet mag worden gesteld. Alexander en het Hellenisme behooren bij elkaar: er is hier geen tegenstelling, maar veeleer wisselwerking. PÖHLMANN schrijft zeer juist [2]): „der Gedanke der Universalmonarchie selbst, als eines die bedeutendsten Kulturvölker zusammenfassenden, auf der Grundlage einer möglichst kosmopolitischen Kultur ihre Sonderart nivellierenden Reiches entsprach durchaus dem Wesen dieses genialischen Gewaltmenschen, der den cäsaristischen Zug der Zeit am glänzendsten und grossartigsten zum Ausdruck gebracht und den Allmachtsschwindel bis zur Vergötterung des Herrschers selbst getrieben hat." De ideeën, de stemmingen van den tijd belichamen, niet slechts in het éene punt waarvan PÖHLMANN hier gewaagt, maar in alles, dat is Alexanders werk geweest. Wanneer men de zaak zoo be-

---

[1]) Vgl. KAERST, blz. 411. KAERSTS formuleering der vraag op blz. 401 is duidelijker dan zijne beantwoording ervan; wat trouwens wel voor de hand ligt.

[2]) a. w., blz. 243.

schouwt, doet het er eigenlijk weinig toe, of Alexander het Hellenisme gewild heeft: zonder hem ware het wellicht later gekomen: gekomen zijn zou het toch. Onvermijdelijk. Het zaad, dat reeds in den aanvang der historie blijkt te zijn uitgestrooid en in de eeuwen die volgden, wortel had geschoten, is welhaast opgegroeid tot een vrucht, die slechts de warmte der zon behoeft, om tot rijpheid te komen: Alexander heeft die warmte geschonken.

Zoo verklaart zich niet slechts het buitengemeen succes van Alexanders onderneming, dat door zijn genie alleen niet voldoende wordt gemotiveerd [1], maar begrijpen we ook het verwonderlijke verschijnsel, dat, terwijl Alexanders rijk niet eenmaal tot voltooiing is gekomen, slechts een ephemeer bestaan heeft gehad en na zijn vroegtijdigen dood aanstonds uiteenviel, de geestelijke werkingen blijven, ja zelfs voortdurend toenemen in kracht, tot ze tenslotte voeren tot de kultuureenheid, die het kenmerk is der Hellenistische periode. Zeer zeker heeft de nivelleerende politiek der Diadochen hiertoe het hare bijgedragen; maar dit telt nauwlijks mee. Het Hellenisme moge voor den oppervlakkigen beschouwer eene bewuste schepping van Alexander schijnen, die door zijn opvolgers

---

[1] Vgl. Pöhlmann, a. w., blz. 237: „Nachdem wir erkannt, dass das Unternehmen Alexanders genau in der Richtungslinie lag, in der sich die Entwicklung des Ostens bereits das ganze Jahrhundert hindurch bewegte, werden uns seine raschen, blendenden Erfolge verständlicher erscheinen."

werd voltooid: inderdaad is het een noodzakelijk resultaat der voorafgaande ontwikkeling [1]). Nog moesten de staketsels worden weggenomen, die aan eene volledige ineenvloeiing van Oosten en Westen, aan de zegepraal van het Hellenisme, in den weg stonden: daarvoor was een Alexander noodig; toen ze eenmaal weggenomen waren, behoefde niemand meer in te grijpen: een macht was ontketend, die niet meer gestuit worden kon.

Het eerste wat dengene die zich omtrent den stand van onze kennis der Hellenistische periode oriënteeren wil, opvalt, is zonder twijfel de buitengewone talrijkheid der geschriften die er betrekking op hebben. Inderdaad, het Hellenisme is „en vogue". „Die ganze Altertumswissenschaft (steht) jetzt stark unter dem Zeichen des Hellenismus und des Byzantinismus", in deze uitspraak heeft Bloch [2]) eene *communis opinio* geformuleerd. Terwijl nog in de eerste helft der vorige eeuw de tijd van Alexander tot Augustus voor een deel der oude historie gehouden werd, waarover men

---

[1]) Vgl. Pöhlmann, a. w., blz. 236 vlg.: „So hatten sich auf demselben Boden, den Alexander betrat, längst die Elemente des Hellenismus auszubilden begonnen, der für den oberflächlichen Blick viel mehr als etwas bewusst Geschaffenes, als ein ebenso überraschendes Phänomen erscheint wie die Schöpfungen des Welteroberers, denen er seine volle Entfaltung und seinen Sieg zu verdanken hatte."

[2]) In zijn artikel: „Antike Religion", bij Kroll, Die Altertumswissensch. im letzten Viertelj.h., blz. 463. Vgl. ook Cauer, B. Ph. Wochenschr. 1902, col. 904.

het best deed te zwijgen, terwijl zelfs DROYSENS standaardwerk de stemmen van hen die in het Hellenisme den tijd van het verval zagen, niet heeft kunnen doen verstommen [1]), staat thans omgekeerd datzelfde Hellenisme allerwege op den voorgrond, en wordt, als de periode waarin de Grieksche kultuur zich tot wereldkultuur heeft ontplooid [2]), verre verheven boven de eens zoo uitbundig geprezen klassieken: de heerschappij van het classicisme heeft voorgoed haar einde gevonden.

Dat dit verschijnsel niet toevallig is of van voorbijgaanden aard, blijkt reeds daaruit, dat het zich voordoet niet maar op één enkel terrein, maar over heel de linie. De politieke geschiedenis der Grieken te eindigen met den slag van Chaeronea, daaraan denkt niemand meer [3]); de Hellenistische kunst als eene decadente te beschouwen, valt thans geen deskundige in [4]); op het gebied der Grieksche taalwetenschap neemt de studie der Κοινή al belangrijker plaats in [5]); aan de literatuur na Alexander gaat men allengs meer aandacht wijden dan aan die vóór hem [6]); de religieuze

---

1) LENSCHAU bij KROLL, a. w., blz. 166.

2) LENSCHAU, a. w., blzz. 161, 166.

3) LENSCHAU, t. a. p..

4) SAUER bij KROLL, a. w., blz. 423.

5) THUMB, Die Griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus (Strassburg, 1901), blz. 1.

6) Zie de merkwaardige uitspraak van WILAMOWITZ over zijne behandeling der Grieksche literatuur (Die Griech. Lit. des Altert., blz. 4): „Wem dabei die klassische Zeit gegen die spätere zurückgesetzt erscheint, der bedenke nicht nur die Summe des Erhaltenen

problemen der laatste eeuwen vóór Christus hebben plotseling intensieve belangstelling gewekt; en niet minder wordt de aandacht getrokken door de staatkundige instellingen der Hellenistische periode [1]). Voegt men daarbij, dat ook de beteekenis der door het classicisme niet weinig verwaarloosde na-Aristotelische philosophie al meer ingezien wordt [2]), dan ligt inderdaad de conclusie voor de hand, dat het zwaartepunt der klassieke philologie zich allengs heeft verplaatst en thans in het Hellenisme gelegen is.

Maar het zijn niet alleen de klassieke philologen, die zich mengen in dezen wedkamp: ook de beoefenaars van andere wetenschappen, wien de historie hunner discipline ter harte gaat, toonen steeds meer neiging, hun krachten te wijden aan de bestudeering eener periode, waarin immers de wortels liggen van bijkans *alle* wetenschappen — de op hun jeugd niet zelden zoo prat gaande exacte incluis. Inzonderheid treedt — om van andere disciplinen, met name van de juridische, te zwijgen [3]) — hier de samenwerking tusschen theologen

---

und die Länge der Zeiträume, sondern auch, dass nur zu lange die umgekehrte Ungerechtigkeit geübt worden ist" (ik spatieer).

[1]) SWOBODA bij KROLL, a. w., blz. 284.

[2]) PRAECHTER, a. w., blz. 84 vlg..

[3]) Dit geldt geenszins alleen voor de Hellenistische periode: in 't algemeen hebben in onzen tijd inzonderheid de historische wetenschappen zeer tot hun voordeel de kunstmatige scheidsmuren, die hun vrije beweging belemmerden, al meer omvergehaald. Men vergelijke de door BAUER, Vom Griechent. zum Christent., blz. 142, aangehaalde uitspraak van MOMMSEN (uit

en philologen al sterker op den voorgrond [1]): ik behoef slechts te herinneren aan den arbeid van mannen als HEINRICI naast BLASS, SCHWARTZ naast

1893): „Es ist mir beschieden gewesen, an dem grossen Umschwung, den die Beseitigung zufälliger und zum guten Teil widersinniger, hauptsächlich aus den Fakultätsordnungen der Universitäten hervorgegangener Schranken in der Wissenschaft herbeigeführt hat, in langer und ernster Arbeit mitzuwirken. Die Epoche, wo der Geschichtsforscher von der Rechtswissenschaft nichts wissen wollte, und der Rechtsgelehrte die geschichtliche Forschung nur innerhalb seines Zaunes betrieb, wo es dem Philologen als ein Allotrium erschien, die Digesten aufzuschlagen, und der Romanist von der alten Literatur nichts kannte als das Corpus iuris, wo zwischen den beiden Hälften des römischen Rechts, dem öffentlichen und dem privaten, die Fakultätslinie durchging, wo der wunderliche Zufall die Numismatik und sogar die Epigraphik zu einer Art von Sonderwissenschaften gemacht hatte und ein Münz- oder ein Inschriftenzitat ausserhalb dieser Kreise eine Merkwürdigkeit war — diese Epoche gehört der Vergangenheit an." Zie ook MOMMSEN bij NEUMANN, Entw. u. Aufgaben der alten Gesch. (1910), blz. 54.

[1]) Men vergelijke o. m. den aanhef van het prospectus voor LIETZMANN's Handbuch, dat door hem zelf mee is onderteekend: „Die intensive Arbeit, welche in den beiden letzten Jahrzehnten der Erforschung der nachklassischen „hellenistischen" Kultur gewidmet worden ist, hat die überaus erfreuliche Erscheinung gezeitigt, dass mehr und mehr die so lange Zeit hindurch streng gesonderten Werkstätten der Philologen und der Theologen in freundschaftlichen Verkehr getreten sind, und dies gegenseitige Verstehenlernen eröffnet die sichere Zukunftsaussicht, dass, wenn unser Volk einmal wieder in ernster Zeit nach geistigen Waffen rufen sollte, dann auch wie einst in den Tagen der Reformation der Theolog mit dem Philologen Hand in Hand arbeiten werde."

Zie ook BRÜCKNER (Theol. Jahresber. XXIX, blz. 94) over HOLTZMANN's artikel in het Archiv f. Religionsw. XII, blz. 382 vlgg.: „Z. neuesten Lit. über n.t.liche Probleme": „In feiner Weise weiss *H.* zunächst im „Hellenismus" den Punkt zu zeigen, auf dem sich die geschichtlich arbeitende Philologie mit der geschichtlich arbeitenden Theologie berührt..."; voorts NEUMANN, Entwicklung und Aufgaben der alten Gesch., blz. 101.

Deissmann, om deze uitspraak te adstrueeren. En hoeveel gewicht door de wetenschappelijke theologische kringen thans wordt gehecht aan de kennis der Hellenistische periode, kan men daaruit opmaken, dat Weiss in zijn vroeger aangehaald referaat [1]) van den hedendaagschen Nieuw-Testamenticus onder meer verlangt niet slechts zelfstandige kennis der belangrijkste Hellenistische schrijvers, maar ook vertrouwdheid met de papyri en inschriften.

Vraagt men naar de oorzaak van deze alom ontwaakte, of liever herleefde belangstelling in het Hellenisme, dan moet — althans wat de philologie betreft — zeker in de eerste plaats gewezen worden op de veranderde beschouwing der oudheid, waarover in den aanvang dezer studie reeds met een enkel woord gehandeld werd, eene beschouwing, die het psychologisch verklaren voor de bewondering in de plaats stelt. Maar al heeft deze ommekeer in de philologische opvattingen waardeering van het Hellenisme eerst mogelijk gemaakt [2]), de eigenlijke stoot tot de zoo opvallende vermeerdering der studiën over dit tijdperk is zonder twijfel gegeven door de verbazingwekkende vondsten van den laatsten tijd [3]): „Erst

---

1) Die Aufgaben der Neutestamentlichen Wissensch. in der Gegenw., blz. 4.

2) Ook de achteruitgang van het rationalisme — dat trouwens met het classicisme samenhangt — is hier van beteekenis.

3) Op beide oorzaken *tezamen* wijst ook Kaerst, a. w., I, blz. IV: „In neuerer Zeit hat die Vermehrung des urkundlichen geschichtlichen Materials und die Vertiefung und

die Erschliessung des reichen inschriftlichen Materiales und die der ägyptischen Papyri" — aldus terecht Wilamowitz [1]) — „*hat nachhaltiges Interesse für den Hellenismus geweckt.*"

Voor hem nu die de historie bij het licht van Gods Woord wenscht te bezien, zijn deze dingen van niet geringe beteekenis. Het Hellenistische tijdperk toch is die periode van de geschiedenis der oudheid, die onmiddellijk voorafgaat aan de komst van den Zoon van God op aarde en de prediking van het Evangelie in heel de οἰκουμένη. Dat door een schat van nieuwe vondsten juist

---

Erweiterung unserer geschichtlichen Auffassung überhaupt die lange vernachlässigte hellenistische Periode mehr zu Ehren gebracht."

[1]) Staat u. Gesellsch. der Gr., blz. 206. Vgl. ook, wat het *recht* betreft, op dezelfde bladzijde en de volgende deze woorden: „Die Entdeckung zahlreicher Rechtsurkunden auf Stein, Erz und Papier hat dann auch hier eine neue Regsamkeit geweckt und endlich auch die unentbehrliche Mitarbeit der Juristen hervorgerufen. Das griechische Leben ist nun einmal so reich, dass die Philologie die Hilfe aller Fakultäten anrufen muss, ja selbst über diese Schranken noch hinausgreifen . . . .
. . . .
nun werden auch die Papyri nicht nur, was gewiss am nächsten liegt, rückschauend vom römischen Rechte aus behandelt, sondern geben Anlass zu der Erfassung der grundlegenden hellenischen Rechtsanschauungen, wie es eben in dem griechischen Bürgschaftsrecht von J. Partsch geschehen ist. Offenbar ist eine neue Disziplin im Entstehen."

Ten opzichte van de Κοινή schrijft Witkowski (Bursian's Jahresber. CXX, blz. 156): „Dass man sich entschlossen hat, über den Zauberkreis der klassischen Schriftsteller hinauszugehen, hat wohl seinen Grund hauptsächlich in dem reichen Zuwachse neuen Stoffes in der Gestalt von Papyri und Inschriften."

deze periode thans zooveel licht ontvangt en zich verheugen mag in zoo groote belangstelling, is dus op zich zelf reeds voor den geloovigen onderzoeker een feit van gewicht; het wordt het nog meer om de gevolgen, die deze hernieuwde belangstelling in dit deel der wereldgeschiedenis voor de historische opvattingen gehad heeft. Het classicisme had, door feitelijk de Hellenistische periode te negeeren [1]), den band tusschen de Helleensche historie en de Romeinsche periode doorgesneden. Daardoor had het zich niet slechts den weg versperd tot eene juiste beoordeeling van die beide [2]), maar ook eene oplossing onmogelijk gemaakt van het probleem dat ons in deze studie bezig houdt; ja, het kon dit probleem niet eens doen opkomen: tusschen de Grieksche historie vóór Alexander en het Christendom der Romeinsche periode moest voor het bewustzijn der classicistische philologie van de vorige eeuw alle samenhang ontbreken [3]). Dat hierdoor de vroeger

---

[1]) Vgl. Wilamowitz, a. w., blz. 206: „Der Klassizismus des 19. Jahrhunderts mochte von den Zeiten zwischen Demosthenes und Augustus so wenig wissen wie der des ersten."

[2]) Zelfs van Mommsens Röm. Gesch. moet Wilamowitz (t. a. p.) nog opmerken, dat ze „in allem, was sie über die griechische Welt sagt, mit der Rom in Berührung tritt, ein durch und durch falsches Bild gibt."

[3]) Als Wilamowitz, Die griech. Literatur des Altertums (Kult. der Gegenw. I, 7), blz. 234_1, dit aldus uitdrukt: „Aber es ist wesentlich Schuld der Philologie des 19. Jahrhunderts, dass die Einheit des geistigen Lebens so wenig anerkannt ist: auf dem Boden von J. A. Fabricius wäre das nicht möglich", dan laten we dezen *vorm*, afgezien van de vraag, of hij ook op ons standpunt nog te verdedigen is (dit hangt af van wat men onder „das geistige Leben" verstaat), voor *zijne* rekening.

geschilderde isoleering der Schrift in de hand gewerkt [1]) en daarmede aan haar verstand te kort gedaan werd, mag niet als de zwaarste fout beschouwd worden van deze onhistorische historiographie: erger is, dat *omgekeerd ook de oude historie buiten de Schrift om beschouwd werd en worden moest.*

Daarin nu is thans — dank zij den nieuwen ontdekkingen en nieuwen opvattingen — voorgoed verandering gekomen: door de Hellenistische periode weer op den voorgrond te plaatsen, en haar te beschouwen in verband met de eeuwen die aan haar voorafgaan en de eeuwen die op haar volgen, *heeft de moderne wetenschap der oudheid het weer mogelijk gemaakt,* terug te

---

Overigens geldt hetzelfde van de latere periode der historie, die buiten het bestek van deze studie valt: gelijk men ervan teruggekomen is, Hellenisme en Evangelie, de profane en de gewijde geschiedenis tot op de komst van het Christendom, van elkaar te scheiden, zoo heeft men ook weer de in de 17de eeuw klaar gevoelde noodzakelijkheid ingezien, de historie van de oudste Christelijke kerk en die van den Romeinschen keizertijd in verband met elkander te beschouwen en te behandelen. Vgl. NEUMANN, Entw. und Aufgaben der alten Gesch., blz. 87 (over den Jansenist *Tillemont* [1637—1698]): „Ihn erfüllte eine fromme Wissbegierde, die auf die Geschichte der ersten sechs Jahrhunderte der Kirche ausging; dabei war er sich der Untrennbarkeit der Kirchengeschichte und der profanen Geschichte der römischen Kaiserzeit wohl bewusst und vertrat in seiner Arbeit *diese Einheit, deren Bewusstsein das achtzehnte Jahrhundert noch besass, die aber dem neunzehnten verloren ging, und die erst unsere Generation wieder zur Anerkennung gebracht hat.*"

[1]) Ook de geringe, thans echter weer stijgende belangstelling voor de „Apokryphe Boeken" is in dit opzicht karakteristiek.

keeren tot het standpunt der 17de eeuw, en heel de oude historie te bezien bij het licht van Gods Woord, d. i. uit het oogpunt van het Koninkrijk Gods[1]), weer mogelijk gemaakt eene Christelijke geschiedbeschouwing der oudheid.

Dat ook nu nog eene dusdanige beschouwing in 't gemeen niet plaats vindt en veeleer omgekeerd de samenhang zóó wordt opgevat, dat men de Schrift en het Christendom van het oogpunt der heidensche oudheid uit beziet en beoordeelt, is — gelijk we meenen aangetoond te hebben — in hoofdzaak eene quaestie van standpunt, van geloof of ongeloof, en doet daarom hier verder niet ter zake. Waar het op aan komt, is dit, dat, terwijl vóór eene halve eeuw van eene beschouwing der oudheid als de door ons beoogde en hier in 't kort aangegevene nauwelijks sprake kon zijn, de moderne opvattingen en ontdekkingen haar niet alleen niet in den weg staan, maar veeleer in het gevlei komen en als 't ware aanbevelen: de continuïteit in de historie van het menschelijk geslacht, gelijk we zagen, de quintessens van de geschiedbeschouwing der Schrift, wordt thans — het blijkt ook weer in de voorliefde voor het Hellenisme — ook door de wetenschap weer op den voorgrond gesteld[2]); de nieuw ontwaakte

---

1) Zie boven, blz. 104.

2) Men vergelijke de schoone woorden van KAERST (t. a. p.): „Gegenüber der im Wesen wahrhaft geschichtlicher Betrachtung liegenden Notwendigkeit, die Geschichte des Altertums als eine

historische zin verbiedt haar, een deel van de historie over te slaan en brengt haar er toe, ook voor minder bekende perioden als de Hellenistische, de draden op te sporen, die ze met de andere verbinden; en dat ze dit doen kan, is mee het gevolg der nieuwe vondsten, die, gelijk ze het aspect van den aanvang der oude historie geheel veranderd hebben, zoo ook haar verder verloop anders hebben leeren beschouwen en inzonderheid in de Hellenistische periode de voorbereiding voor de prediking des Evangelies doen uitkomen.

Het Hellenisme[1]) in zijne beteekenis voor

Einheit zu erfassen, vor allem jene grosse weltgeschichtliche Entwickelung zu begreifen, die zu einem Weltstaat und zu einer Weltkultur geführt hat, versagen die einseitig klassizistischen Massstäbe." Zie ook boven, blz. 105 vlgg..

[1]) Wat de bronnen voor de Hellenistische periode aangaat, zij verwezen naar WACHSMUTH, Einl. enz. (1895), blz. 579 vlgg.. [ten deele reeds weer verouderd]; zie voorts BELOCH, Griech. Gesch. III, 2 (1904), blz. 1 vlgg.; vooral denzelfde in GERCKE-NORDEN, Einl. in die Altertumsw. III, blz. 138 vlgg.. Hoezeer voor het Hellenisme onze kennis door de nieuwe ontdekkingen — inzonderheid de papyri en inscripties — verrijkt is, werd in hoofdstuk I reeds aangeduid. Hunne beteekenis is te grooter, waar juist voor deze periode de literaire overlevering een bij uitstek fragmentarisch karakter draagt (WACHSM., t. a. p.; BELOCH in G.-N., III, blz. 138, vgl. blz. 142; in 't algemeen SUSEMIHL, Gesch. der Gr. Litt. in der Alexandrinerzeit, Leipzig, 1891, 1892; CHRIST, a. w., II, 1[5], 1911); dank zij dezen vondsten kan van werkelijke *kennis* der Hellenistische kultuur eerst thans sprake zijn.

Men mag hierbij evenwel niet uit het oog verliezen, dat de wetenschappelijke verwerking van dit materiaal eerst begonnen is, dat het voor een groot deel zelfs nog niet is uitgegeven en geordend, en dat het door nieuwe vondsten van jaar tot jaar wordt vermeerderd.

Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat een werk, waarin

wetenschap en kunst, op sociaal en oeconomisch gebied, voor politiek en religie, zij het met enkele lijnen, te schetsen, ligt niet in mijn bedoeling.

---

op grond der nieuwe ontdekkingen een historie van het Hellenisme wordt gegeven, alsnog ontbreekt: zeer veel détailstudie zal nog verricht moeten worden, voor voor zulk een werk de tijd aangebroken is.

Dit neemt niet weg, dat er tal van geschriften bestaan, die omtrent onze kennis der Hellenistische periode oriënteeren. Van fundamenteele beteekenis is DROYSEN's Geschichte des Hellenismus; dit werk behandelt echter in hoofdzaak alleen de *politieke* geschiedenis (tot den slag bij Sellasia in 221 v. Chr.) en is ook zelfs daarvoor door de nieuwe inscripties en papyri in vele punten verouderd. Wat de nieuweren aangaat, zij hier gewezen op het interessante boek van KAERST: Gesch. des Hellenistischen Zeitalters (I en II, 1), dat op de kultuurontwikkeling den nadruk legt, en zich blijkens het voorwoord (I, blz. IV) ten doel stelt, „die Umwandlung des in den engen Grenzen der Polis sich darstellenden Staates in die umfassenden politischen Gestaltungen der hellenistischen Zeit und der in der hellenischen Polis erwachsenen Kultur in die hellenistische Weltkultur nachzuweisen und das Wesen dieser neuen universalen Bildungen, die treibenden Kräfte, die wichtigsten Entwickelungstendenzen derselben darzulegen", en voorts op BELOCH's Griech. Gesch. (III, 1 en 2: tot het jaar 217).

Van min of meer populaire geschriften noemen we: v. WILAMOWITZ' korte schets in de „Kultur der Gegenw." (II, IV, 1: Staat u. Gesellsch. der Gr. u. Röm., 1910, blzz. 138—207), en MAHAFFY's: „The Progress of Hellenism in Alexander's Empire (1905)," en: „The Silver Age of The Greek World" (1906).

Ten onzent is door PIERSON in zijn „Geestelijke Voorouders" een teekening begonnen, door KUIPER op waardige wijze voortgezet en voltooid, die ook den niet-deskundige een beeld geeft der Hellenistische kultuur in hare beteekenis voor onze moderne beschaving.

Wat in 't bijzonder het Hellenisme in verband met het Christendom aangaat, zij hier, behalve naar de werken van HEINRICI, HATCH, HARNACK, e.a., (onder het vroeger, blz. 41_2 gemaakte voorbehoud) nogmaals verwezen naar het inhoudrijke werk van WENDLAND: Die Hellenistisch-Römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. Tübingen, 1907. Zie voorts boven, blz. 41_2.

Ook al zou zulk eene schets bij den tegenwoordigen stand onzer kennis mogelijk zijn, dan viel ze toch niet slechts buiten het bereik mijner krachten, maar ook buiten het bestek dezer studie. Het gaat hier immers niet over het Hellenisme *in 't algemeen*, maar over de Hellenistische periode *in verband met de komst van het Koninkrijk Gods*. Bijgevolg hebben wij haar thans ook alleen in dezen samenhang te bezien, en is ons doel bereikt, wanneer we aangetoond hebben, hoe zij in den volsten zin des woords als de voorbereiding voor de komst van dat Koninkrijk en de verbreiding van het Evangelie moet worden beschouwd.

Nu zou ook deze taak nog te zwaar zijn en te omvangrijk, indien we voor onze bewering zelfstandig bewijs hadden te leveren. Zoodanig bewijs echter zal niemand verwachten, die den opzet dezer studie in het oog houdt[1]): niet op *onze* meening komt het thans aan, maar op de resultaten der moderne wetenschap. Welnu: die resultaten liggen geheel in de lijn van hetgeen we zoo even uitspraken: dat door de Hellenistische kultuur het Christendom, of liever, de Kerstening der wereld, is voorbereid, zal door een kenner dezer kultuur niet licht meer worden betwist.

Zeer zeker hebben we hierbij niet uit het oog te verliezen, dat deze overeenstemming tusschen de moderne wetenschap en ons veelal slechts schijnbaar is, in zooverre de meeste geleerden

---

[1]) Zie boven, blz. 85.

niet slechts van het Christendom eene opvatting hebben, die van de onze diametraal verschilt, maar ook onder „voorbereiding" iets geheel anders verstaan dan *wij* ermede bedoelen. Doch al neemt men dit in aanmerking, en kiest, gelijk *wij* dat deden, vierkant positie tegen de „religionsgeschichtliche" methode, die in de Christelijke religie een *vrucht* van het Hellenisme meent te mogen zien, dan blijft toch ook hier waar wat vroeger in het algemeen werd uitgesproken [1]), dat het verschil tusschen haar en ons meer de opvatting en appreciatie der feiten, dan die feiten zelve betreft, en dat we van het door de „Religionsgeschichtler", dank zij den nieuwen vondsten, bijeengebrachte materiaal, dankbaar gebruik kunnen maken, en daardoor onze taak in niet geringe mate wordt verlicht. Zoo kunnen we ook, ja inzonderheid, ten opzichte van de Hellenistische periode, in hoofdzaak volstaan met een schikken van de thans ons ten dienste staande gegevens in het kader van ons betoog, om te doen zien, hoe daarop eerst bij *onze* beschouwing het volle licht valt.

Vragen we dan nu, hoe naar onze opvatting in het Hellenisme de weg is gebaand, waarlangs straks het Evangelie de οἰκουμένη binnendringen kon, dan ligt het antwoord op die vraag besloten in het wezen van het Hellenisme zelf: de geschiedenis der Hellenistische

---

[1]) Boven, blz. 72 vlg..

periode is in hoofdzaak de geschiedenis der Hellenistische kultuur[1]), en het voornaamste kenmerk dezer kultuur is *nivelleering*[2]). Om deze nivelleering echter goed te begrijpen, moet, gelijk dat dan ook pleegt te geschieden, de nadruk worden gelegd op de steeds helderder aan het licht tredende continuïteit in de historie, waarop zooeven gewezen werd. Het Hellenisme — we zagen het in den aanvang[3]) — blijkt trots alle verschillen al meer een kultuur-eenheid te zijn geweest; deze kultuureenheid echter kan, gelijk we eveneens betoogden[4]), niet op zich zelve worden beschouwd, maar alleen in verband met de elementen, uit wier vereeniging ze is voortgesproten, elementen, die op hun beurt daarvoor waren voorbereid: het Helleensche en het Oostersche, d. i. hoofdzakelijk, het Semitische.

---

[1]) In dezen zin schrijft ook MACAN, Herodotus VII—IX, vol. II, blz. 61: „Greek history during the interval between Alexander and Caesar.... is, in its best aspects, the history of a culture, not of a state, or even a complex of states."

[2]) Boven, blz. 159; verder hieronder.

[3]) Boven, blz. 20. Zijne beschouwingen over „(den) allgemeine(n) geschichtliche(n) Charakter der hellenistischen Kultur" (Gesch. des Hell. Zeitalt. II, 1, V. Buch, Sechstes Kapittel), vangt KAERST aldus aan (blz. 289): „Die Welt des Hellenismus mit allen ihren Scheidungen und Gegensätzen, getrennt in grosse miteinander rivalisierende und sich gegenseitig bekämpfende Reiche, geteilt in mannigfache gesellschaftliche Gruppen, die durch besondere berufliche Lebensformen sich voneinander abheben, beruht doch auf der Voraussetzung einer alle diese Gegensätze und Unterschiede ausgleichenden, die verschiedenen Gruppen miteinander verbindenden Einheit. Ohne sie kann das Wesen des Hellenismus nicht gedacht werden." Vgl. ook WILAMOWITZ, Die griech. Lit., blz. 83.

[4]) Boven, blz. 220 vlgg..

Gevolg dezer vereeniging is de Helleniseering van het Oosten en daarmede de wereldheerschappij der Grieksche kultuur, maar daarnevens — mede onder den invloed van het Oosten — een wezenlijke verandering in deze kultuur zelve. „Wenn wir die drei Jahrhunderte zwischen Alexander und Augustus die des Hellenismus nennen," — aldus WILAMOWITZ [1]) — „so wollen wir damit sagen, einmal, dass ihr Hellenentum nicht mehr lauter und echt ist, zum andern, dass es auf die Nichtgriechen übergreift und dadurch einen universalen Charakter annimmt."

Men kan deze beide dingen niet scheiden. Het ligt immers voor de hand, dat de Grieksche kultuur nooit de niet-Helleensche deelen der οἰκουμένη had kunnen vermeesteren, hoezeer deze daarvoor rijp waren, indien ze niet zelve het specifiek-Helleensche, of, wil men, het pan-Helleensche had afgelegd, en die elementen op den voorgrond geschoven, die de aansluiting vergemakkelijken; het ligt echter evenzeer voor de hand, dat, wanneer straks door Alexanders veroveringstocht Oosten en Westen voor eeuwen verbonden zijn en daarmede voor de Grieksche beschaving de wereld open ligt, als van zelf deze elementen op den duur te sterker domi-

---

[1]) Staat u. Gesellsch. enz., blz. 186. Vgl. ook KAERST, a. w., I, blz. IV (zie boven, blz. 236, aant.). CHRIST-SCHMID, a. w., II, 1[5], begint zijne bespreking van de Hellenistische periode der Grieksche literatuur met eene §, getiteld: „Der Umschwung in der griechischen Kultur seit Alexandros dem Grossen."

neeren, naarmate het specifiek-Helleensche in beteekenis verliest, en omgekeerd de invloed van het Oosten grooter wordt. Zoo voelt men, dat reeds door het feit, dat ze wereldkultuur werd, de Helleensche beschaving al meer van karakter moest veranderen, veranderen in de richting die reeds van te voren aangewezen was. De summiere schets dezer verandering ten opzichte van enkele voorname punten zal tevens doen zien, hoe naar onze meening in het Hellenisme de verbreiding van het Evangelie is voorbereid.

Beginnen we met de taal [1]). Hier laat zich, dank zij vooral den nieuw ontdekten papyri, de wijziging in de Helleensche kultuur, die met hare uitbreiding gepaard gaat, wellicht het meest gemakkelijk constateeren. In de taal vindt de kultuureenheid der Hellenistische periode haar sterkste

---

[1]) Over het Hellenistisch Grieksch en de daarmee samenhangende problemen vergelijke men inzonderheid het reeds genoemde werk van THUMB: Die Griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus (Strassb. 1901), en het evenzoo vroeger vermelde art. van DEISSMANN: „Hellenistisches Griechisch" in P R E[3] (1899); voorts de nieuwere werken van DEISSMANN, MOULTON, THACKERAY, HELBING, e.a. over de taal van den Griekschen Bijbel (zie boven, blz. 50 vlgg., en verder hieronder).

De taal der oudere Egyptische papyri is in 't bijzonder behandeld door MAYSER in zijne „Grammatik der Griech. Papyri aus der Ptolemäerzeit, Laut- und Wortlehre" (1906); vgl. ook CRÖNERT, Memoria Graeca Herculanensis (1903). Voor verdere literatuur zij verwezen naar WITKOWSKI's „Bericht über die Literatur zur Koine aus den Jahren 1898–1902" in BURSIAN's Jahresbericht

uiting [1]). De verbreiding van het Grieksch over het Oosten, onder de Perzische heerschappij reeds voorbereid, verkrijgt door Alexanders wereldmonarchie en de daaruit voortgekomen koninkrijken zijner opvolgers eene vaste basis en leidt er ten slotte toe, dat de Grieksche taal wereldtaal wordt [2]). Uitgedragen tot aan de verste grenzen der οἰκουμένη, wordt ze nu alom gesproken en verstaan, ook door hen, wien ze oorspronkelijk vreemd was: de „barbaren" [3]). Bepaalt CICERO in de bekende plaats van zijn pleidooi voor den dichter Archias zich nog tot de verklaring, dat het Grieksch vrijwel onder alle volken *gelezen* wordt [4]), met weinig minder recht had reeds hij kunnen uitspreken wat twee eeuwen later de rhetor ARISTIDES tot de Hellenen zegt:

> Door U is heel de wereld één van taal geworden. Zelfs koetsiers en schaapherders, schippers en visschers, kortom

über die Fortschr. d. klass. Altertumsw. 1904 (CXX, blz. 153 vlgg.; van het vervolg [voor 1903—1906] verscheen even vóór het afdrukken dezer bladzijden het eerste gedeelte [CLIV, blzz. 1—240]), en naar de overzichten in Glotta, 1909 vlgg. (van KRETSCHMER) en in The Year's Work in Classical Studies, 1907 vlgg. (van MOULTON).

1) Vgl. WILAMOWITZ, Die griech. Lit., blz. 84; voorts THUMB, a. w., blz. 238: „Die griechische Cultur wurde zur Weltcultur: sie diente dem Makedonierkönig bei seiner Reichsgründung als wichtiges Bindemittel und gab dem neuen, vielstämmigen Reiche den unschätzbaren Vorteil einer einheitlichen Sprache."

2) Vgl. THUMB, blz. 249; HELBING, blz. VI, enz..

3) Βάρβαρος wil oorspronkelijk niets anders zeggen dan *vreemd sprekend:* RUGE bij PAULY-WISSOWA, i. v.; BOISACQ, Dict. Étym. de la Langue Grecque, i. v.. Vandaar dat bij ARISTOPHANES Av. 199 de vogels βάρβαροι heeten, en HOMERUS de Kariërs βαρβαρόφωνοι noemt (Il. II, 867). Zie verder hieronder.

4) § 23: .... propterea quod Graeca leguntur in omnibus fere gentibus ....

de geheele bevolking in de steden en op het land kan men zich van *uwe* taal hooren bedienen. [1])

In het *Grieksch* correspondeert de Romeinsche Senaat met de onderdanen in het Oosten [2]), in het *Grieksch* schrijft de Joodsche Apostel PAULUS aan de Christenen te Rome.

Dit overigens algemeen bekende feit wordt door de nieuwere vondsten, met name de inscripties en papyri, al meer bevestigd. Reeds in 1865 maakt de uitgever der Parijzer papyri BRUNET DE PRESLE bij een papyrusbrief van het jaar 153 v. Chr., aan een Arabier geschreven door twee zijner broeders, de opmerking:

> Het is de moeite waard, acht te geven op de snelle verbreiding van het Grieksch na Alexanders verovering onder een menigte menschen die in alle andere opzichten hunne nationale eigenaardigheden onder vreemde meesters naijverig bewaarden. De papyri toonen ons hoe Egyptenaars, Perzen, Joden, en hier Arabieren, die niet tot de hoogere klassen blijken te behooren, de Grieksche taal gebruiken. [3])

---

[1]) Panathen. 180 (aangehaald door THUMB, t. a. p.). Het oorspronkelijke nog instructiever: *δὶ ὑμῶν ὁμόφωνος μὲν πᾶσα γέγονεν ἡ οἰκουμένη. ἴδοις δ᾽ἂν καὶ τοὺς ἡνιόχους καὶ τοὺς νομέας καὶ τοὺς ἀπὸ τῆς θαλάττης ζῶντας καὶ πάντα ὅσα ἔθνη καὶ κατὰ πόλεις καὶ κατὰ χώρας τῆς παρ᾽ ὑμῶν φωνῆς ἐχομένους.*

Men vergelijke daarmede, hoe groote beteekenis HERODOTUS de Atheners laat hechten aan het *ὁμόγλωσσον εἶναι* (VIII, 144 met de aantt. van MACAN; zie ook VII, 9, *β*).

[2]) WILAMOWITZ, Staat u. Gesellsch., blz. 187.

[3]) Het citaat (Notices et Extraits XVIII, II, Parijs 1865) ontleen ik aan MOULTON, a. w., blz. 6_1. Merkwaardig is ook het vervolg der plaats: „Wij moeten niet al te hooge eischen aan hen stellen wat den stijl betreft. Niettemin is de brief die hier volgt, bijna onberispelijk van syntaxis en spelling, iets, wat zelfs bij geboren Grieken niet altijd het geval is." Het laat zich verstaan, dat MOULTON hieraan toevoegt: „If these remarks, published in 1865, had been followed up as they deserved, Deissmann would have

Thans geeft bijkans iedere nieuwe papyruspublicatie voor hetzelfde verschijnsel tal van voorbeelden. En wat de inscripties aangaat, is een blik in DITTENBERGERS „Orientis Graeci Inscriptiones Selectae'' voldoende, om te doen zien, dat hier de zaak niet anders gesteld is.

Natuurlijk is dit niet zoo op te vatten, alsof in de Hellenistische rijken de landstalen geheel verdwenen en ten slotte uitsluitend Grieksch gesproken werd [1]: reeds hetgeen vroeger [2] over de positie van het Arameesch in West-Azië werd opgemerkt, kan voor eene dergelijke overdrijving bewaren; en is dit geen bewijs genoeg, dan raadplege men het „Corpus Inscriptionum Semiticarum'' der Parijzer Akademie, of ook SETHES „Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit'' [3] en SPIEGELBERGS uitgaven der demotische inscripties [4] en demotische papyri [5], om van de Babylonische keilinschriften uit Hellenistischen tijd [6] te zwijgen [7].

come too late. It is strange how little attention was aroused by the great collections of papyri at Paris and London, until the recent flood of discovery set in."

[1]) Vgl. MOULTON, blz. 6 vlgg..

[2]) blz. 176.

[3]) Leipzig, 1904.

[4]) Catalogue général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Leipzig, 1904.

[5]) o. m. Die demotischen Papyri der Strassburger Bibliothek, Strassb., 1902; Papyrus grecs et démotiques (tezamen met REINACH en SEYMOUR DE RICCI), Parijs, 1905.

[6]) Vgl. WACHSMUTH, a. w., blz. 585 vlg.; MEYER, Forschungen II (1899), blz. 467 (vgl. BELOCH, Griech. Gesch. seit Alexander, in GERCKE-NORDEN III, blz. 143).

[7]) Vgl. in 't algemeen BELOCH, a. w., blz. 143 vlg.; WACHSMUTH, t. a. p..

Maar moge ook — om een voorbeeld te noemen — in Egypte en Syrië, en in 't bijzonder in Palestina, een deel der bevolking de landstaal zijn blijven spreken [1]), hoe weinig dit aan het Grieksch als *wereldtaal* te kort doet, blijkt wel uit hetgeen ZAHN ten opzichte van de Joden in het laatstgenoemde land schrijft:

> Solange man daran festhält, dass die regelmässige Sprache der in dem eigentlichen Palästina einheimischen Juden die aramäische war, kann man mit der Annahme, dass gleichzeitig eine gewisse praktische Vertrautheit mit dem Griechischen nicht nur in Galiläa, sondern auch in Jerusalem, nicht nur in der vornehmen Welt, sondern auch in den mittleren und unteren Schichten verbreitet war, nicht leicht zu weit gehen.... [2])

In 't algemeen kan men veilig zeggen, dat althans in de eerste eeuw onzer jaartelling, mede tengevolge der door Rome bewerkte politieke eenheid, bijkans overal in de οἰκουμένη Grieksch zooal niet gesproken, dan toch verstaan werd.

Maar evenals de Grieksche kultuur in 't algemeen, blijkt ook de Grieksche taal met en door deze expan-

---

1) Over de uitgestrektheid van het Hellenistische taalgebied zie men THUMB, a. w., blzz. 102—106; voor Palestina behalve THUMB en SCHÜRER ook ZAHN, Einl. I², § 2.

2) a. w., blz. 30. Vgl. ook SUSEMIHL, a. w., blz. 1: „Durch die Eroberungen des grossen Alexandros und die neuen hellenistischen Reiche, welche aus denselben hervorgingen, verbreiteten sich griechische Sprache und Bildung allmählich immer weiter nach Nordafrika und bis in das Innere von Asien hinein, sei es nun, dass dabei die Landessprache ganz durch die griechische verdrängt ward, sei es, dass letztere als officielle Sprache neben die erstere trat."

sie wezenlijk veranderd te zijn [1]): de oude dialekten verliezen geheel hun beteekenis en blijven nog alleen in het eigenlijke Hellas een tijd lang voortbestaan: en daarvoor in de plaats treedt thans eene algemeene spreektaal, wier oorsprong, gelijk we zagen, reeds in de periode vóór Alexander is gelegen [2]), die echter eerst in Alexanders Macedonisch-Grieksche legers den voor hare ontwikkeling en verbreiding noodzakelijken bodem vond [3]) en dank zij den talloozen koloniën, door hem en zijne opvolgers over het geheele Oosten aangelegd — koloniën, waarin Grieken van allerlei stam met Macedoniërs samenwoonden en daarnevens het inheemsche element onder de bevolking niet ontbrak — ook daar weldra vasten voet kan verkrijgen [4]): het

1) Vgl. SUSEMIHL, a. w., blz. 2.

2) Boven, blzz. 204, 209$_2$. Inzonderheid zij hier nog gewezen op expedities als de door XENOPHON beschrevene, die duizende Grieken van allerlei stam samenbracht en dagelijks met elkaâr deed verkeeren, op den Attischen zeebond, e. d.. Vgl. THUMB, blz. 233 vlgg., MOULTON, blz. 30 vlgg., HELBING, blz. V vlgg..

3) MOULTON, blz. 31. THUMB (blz. 238) meent zelfs: „Die Sprache, welche also Alexander in das Perserreich und nach Aegypten trug, war bereits eine κοινὴ διάλεκτος; sein Heer, in welchem Makedonen und Hellenen vereinigt waren, bediente sich (neben dem Makedonischen) der griechischen Sprache, und diese kann nichts anderes als die „Κοινή" gewesen sein...."

4) MOULTON, t. a. p.: „As Hellenism swept victoriously into Asia, and established itself on all the shores of the eastern Mediterranean, the mixture of nationalities in the new-rising communities demanded a common language as the medium of intercourse, and the Greek of the victorious armies of Alexander was ready for the purpose." Vgl. ook blz. 30: „....the next generation [na Alexander nl.] found that not only had a common language emerged from the chaos of Hellenic dialects, but a new and nearly homogeneous world-speech had been created, in which

Hellenistisch Grieksch of de Κοινή. „Die Κοινή ist die griechische Welt- oder Gemeinsprache und stellt uns die zweite Periode der griechischen Sprachentwicklung dar, d. h. die Periode der Spracheinheit, während die erste Periode vor Alexander dem Grossen die des Sonderlebens der Dialekte ist [1]."

Deze Κοινή vertoont nu echter dezelfde eigenaardige karaktertrekken, die ook het kenmerk zijn der Hellenistische kultuur in 't algemeen, karaktertrekken, die door THUMB en in navolging van hem door HELBING, zijn aangeduid als een streven naar *vereenvoudiging* en *nivelleering* [2]), en door den laatste

---

Persian and Egyptian might do business together, and Roman proconsuls issue their commands to the subjects of a mightier empire than Alexander's own." THUMB, a. w., blz. 238 (na de in de vorige aant. vermelde woorden): „wo daher Alexander und seine Nachfolger Makedonier und Griechen in Städten ansiedeln, da ist sie als Stadtsprache ganz von selbst gegeben, ob nun die übrigen Bewohner Dorier oder Attiker und Jonier waren." Over de Hellenistische koloniën zie verder hieronder, blz. 255.

[1]) HELBING, a. w., blz. V. Vgl. nog THUMB, a. w., blz. 163: „Das hellenistische Zeitalter ist in sprachlicher Beziehung von der Tendenz beherrscht, die mundartliche Mannigfaltigkeit der älteren Zeit durch sprachliche Einheit zu ersetzen: diese Tendenz musste schliesslich zu einem Punkte führen, wo die alten Dialekte aufhören, und die Κοινή um Sprechende wie Schreibende ein gemeinsames Band schlingt."

[2]) a. w., blz. 230: „Die Κοινή ist charakterisiert durch ein deutliches Streben nach Vereinfachung und Ausgleichung...." Vgl. HELBING, blz. VII; voorts THACKERAY, a. w., blz. 29: „The tendency was in the direction of the more primitive and childlike simplicity of Oriental speech." Bij het „Ausgleichungs- und Vereinfachungsprinzip" komt in enkele gevallen (vooral in de orthographie) dan nog „das Prinzip der Deutlichkeit" (HELBING, t. a. p.). Ook dit is karakteristiek.

samengevat onder het algemeene begrip „*Tendenz zur Uniformierung*". Zoo moet, om een enkel voorbeeld te noemen, in de Κοινή de optatief voor den conjunctief wijken, de superlatief voor den comparatief, de vervoeging op -μι voor de conjugatie op -ω; zoo verdwijnt de dualis, vermindert het gebruik der particulae, en neemt omgekeerd dat der praeposities, ten koste der constructie zonder voorzetsel, toe [1]).

Deze eigenschap der Κοινή — zelve zoowel uitvloeisel van haar groote en snelle verbreiding als voorwaarde daarvoor — verklaart op haar beurt dan weer, dat, ofschoon ze natuurlijk niet overal gelijk is [2]) en inzonderheid verschilt naar gelang van de meerdere of mindere ontwikkeling van hen die haar gebruiken, ze voor het overige in de verschillende Hellenistische landen zich vrijwel op dezelfde wijze blijkt ontwikkeld te hebben, en met name, althans in de eeuwen vóór het begin onzer jaartelling, noch dialektverschillen van eenige

---

[1]) HELBING, t. a. p.; BLASS, Gramm. des Neutest. Gr.², blz. 3, en passim. Hier zij nog gewezen op vormen als ἐνέμησα (voor ἔνειμα, naar analogie van νενέμηκα), ἐδώκαμεν (voor ἔδομεν) bij ἔδωκα, ὦσα voor ἔωσα, accusativi als τοὺς πάντες, τοὺς βασιλεῖς, enz.. Vgl. verder, behalve THUMB, de verhandeling van KRETSCHMER, Die Entstehung der Koine, 1900 (MEISTER in de B. Ph. W. van 16 Nov. 1901, col. 1427 vlg.).

[2]) BLASS, Gramm. des N. G.², blz. 4_1: „Da die κοινή eine so grosse räumliche Ausbreitung hatte, von Italien und Gallien bis nach Ägypten und Syrien, so ist es von vornherein unmöglich, dass sie allenthalben ganz gleichförmig gewesen wäre..." Ook DEISSMANN merkt met het oog hierop uitdrukkelijk op, dat „Einheitlichkeit etwas anderes ist als Einerleiheit" (PRE³, t. a. p.).

beteekenis vertoont [1]), noch noemenswaardigen invloed heeft ondergaan van de landstalen der volken, onder wie ze gesproken werd [2]). „The special value

[1]) MOULTON, a.w., blz. 18: „one important fact to notice about the κοινή is that it appears for at least the first few centuries of its existence to have been practically a language without dialects..." Aangezien het hier alleen over deze eeuwen gaat, kan reeds daarom de door THUMB in het vijfde hoofdstuk van zijn werk gewaagde poging, reeds nu in de verdere ontwikkeling der Κοινή wel niet eenige scherp gekarakteriseerde dialekten aan te wijzen, maar toch „eine Anzahl mundartlicher, d. h. lokal beschränkter Züge in der scheinbaren Einheitlichkeit zu unterscheiden" (blz. 200) — eene poging die overigens duidelijk bewijst, hoe weinig voor ons in dit opzicht te bereiken valt (BLASS, t.a.p.) —, onbesproken blijven: van eene dergelijke dialektvorming kan volgens hem zelf immers eerst sprake zijn, nadat de Κοινή tot volle ontwikkeling gekomen is, d. i. „nachdem aus der ursprünglichen Divergenz die grösstmögliche sprachliche Convergenz eingetreten war" (blz. 163), en deze toestand is over het algemeen eerst in de eerste eeuwen na Christus bereikt (t. a. p.). Overigens is ook na deze woorden de opmerking wellicht niet geheel overbodig, dat het hier niet gaat over de *oude* dialekten — die in de Κοινή opgegaan zijn en ook volgens THUMB daar opvallend weinig sporen hebben achtergelaten (zie de volgende aant.) —, maar over kiemen eener *nieuwe* dialektvorming in die Κοινή zelve, die ten slotte de tegenwoordige Nieuw-Grieksche dialekten zou hebben veroorzaakt.

[2]) WITKOWSKI, a. w., blz. 189: „In der Beurteilung (des Einflusses fremder Sprachen auf die Koine) herrscht unter den Forschern eine ziemlich weitgehende Übereinstimmung. Man ist darin einig, dass dieser Einfluss kein sehr grosser war" (zie de volgende bespreking).

THUMB, Die sprachgesch. Stell. des bibl. Gr. (Theol. Rundsch. V, 1902), blz. 91: „... es ist auffallend, wie geringe Spuren sowohl die alten Dialekte wie die Barbarensprachen in der Κοινή hinterlassen haben." Eenigszins anders dezelfde, Die Griech. Spr. enz., blz. 151, waar (in hoofdst. IV) het geheele vraagstuk van den invloed van niet-Grieksche volken op de ontwikkeling der Hellenistische taal uitvoerig besproken is. Zie voorts MAYSER, a. w., Einl. I, § 4: „Fremd- und Lehnwörter (A. Ägyptische Wörter. B. Semitische Lehnwörter. C. Persische Lehnwörter)", die blz. 43 zijn opsomming aldus besluit: „Man sieht auch hieraus, was oben bezüglich der griechi-

of the Common Greek inscriptions" — aldus MOULTON [1]) — „lies in their corroborating the papyri, for they practically show that there was but little dialectic difference between the Greek of Egypt and that of Asia Minor, Italy, and Syria. There would probably be varieties of pronunciation, and we have evidence that districts differed in their preferences among sundry equivalent locutions; but *a speaker of Greek would be understood without the slightest difficulty wherever he went throughout the immense area over which the Greek*

---

schen Dialekte bemerkt wurde, dass die ägyptische κοινή sich ausgesprochen ablehnend gegen fremdsprachliche Einflüsse verhielt."

Bij de beoordeeling dezer vraag moet overigens wel in het oog gehouden worden, dat de Κοινή der Hellenistische landen buiten Hellas iets anders is dan het Grieksch der niet-gehelleniseerde barbaren, gelijk ten opzichte van Egypte door THUMB (blz. 174) terecht wordt opgemerkt („Von der ägyptischen Κοινή ist wohl zu scheiden das Griechisch der nicht hellenisierten Aegypter"), al moet hij er ook aan toevoegen: „die Grenze wird freilich nicht immer scharf zu ziehen sein, wo die griechische Sprache des hellenisierten gemeinen Volkes aufhört und das Griechisch-Radebrechen des Kopten oder Nubiers anfängt."

[1]) a. w., blz. 28. Vgl. nog blz. 40: „For nearly all the purposes of our own special study, Hellenistic Greek may be regarded as a unity...."; WILAMOWITZ, Staat u. Gesellsch. enz., blz. 187: „.... was man sprechen und schreiben wollte, war auch in Kappadokien und Persien und Karthago dasselbe...."; THACKERAY, a.w., blz. 19: „the results obtained, speaking generally, from the study of inscriptions and Hellenistic writings is that the same principles were at work and the same forms employed, at least so far as orthography and accidence are concerned, throughout the Greek-speaking world during the first three centuries before our era." Hetzelfde geldt ten opzichte der palaeographie bijv. van de Herculanensische papyri en de Egyptische: KENYON, Palaeogr. of Greek pap., blz. 70.

world-speech reigned." En in denzelfden zin schrijft DEISSMANN: „Die gemeingriechische Umgangssprache war im grossen und ganzen einheitlich . . . ." [1]) en spreekt WILHELM SCHMID van de „in allen Gebieten des weiten hellenistischen Kulturbereichs sich offenbarende erstaunliche Geschlossenheit der κοινή" [2]).

De ten deele op misverstand berustende strijdvraag, of in deze algemeene taal het Attisch het hoofdelement vormt, dan wel eene menging van verschillende oude dialekten kan worden aangewezen, kunnen we hier buiten beschouwing laten [3]). Wel moet er daarentegen de aandacht op worden gevestigd, dat de Hellenistische literatuur, afhankelijk als ze is van de klassieken [4]),

---

[1]) Art. „Hellenistisches Griechisch" in PRE³, blz. 634. Vgl. ook RADERMACHER, Neutest. Gramm. (Handb. z. N. T. I, 1, Tübingen, 1911), blz. 8: „Landschaftliche Verschiedenheiten von erheblicher Bedeutung sind für die Koine bisher nicht nachgewiesen worden, im Gegenteil ist der Eindruck der einer entschiedenen Einheitlichkeit in der Entwicklung."

[2]) Wochenschr. für klass. Phil. XVI, 1899, col. 549, aangehaald door DEISSMANN, Theol. Rundsch. V (1902), blz. 61.

[3]) Vgl. in 't alg. MEISTER in de B. Ph. W. van 16 Nov. 1901, col. 1427 vlgg.; WITKOWSKI, a. w., blz. 170 vlgg.; KRETSCHMER in Glotta, I, 4 (1909), blz. 361.

[4]) Vgl. HOFFMANN's woorden in aant. 2. van blz. 252. Iets minder sterk WITKOWSKI, a. w., blz. 183: „Die hellenistische Literatur- und Schriftsprache ist kein selbständiges und in sich festes Idiom . . . . Jeder Schriftsteller mischte nach seiner Bildung, nach der literarischen Tendenz seines Werkes usw. in das Attische mehr oder weniger Elemente aus der mündlichen Koine. Die schriftliche Koine ist also eine Kompromisssprache, die vom reinen Attisch bis zur reinen Umgangssprache alle möglichen Zwischenstufen durchlief."

van de eigenlijke Κοινή slechts een min of meer ontoereikend beeld geeft, en eerst door de papyri en inscripties hare geheimen ons althans ten deele[1]) zijn ontsluierd: „Das reiche Material" — aldus KRETSCHMER[2]) — „das uns die epigraphischen und Papyrus-funde der letzten Jahrzehnte geliefert haben, gestattet uns jetzt ein ganz anderes Urteil als früher über die Sprachverhältnisse der jüngeren Gräzität"[3]).

Zoo zien we, dat het Grieksch in de Hellenistische periode de taal der οἰκουμένη wordt, maar tevens in dat Grieksch de reeds vóór Alexander begonnen verandering doorzet, waardoor het eerst wereldtaal zijn kan.

Het schijnt bijna overbodig, op de beteekenis van dit feit nog expresselijk te wijzen. *In de eerste plaats* is ze natuurlijk daarin gelegen, dat de een-

---

[1]) Ten deele, wijl ook de papyri en ostraka niet zuiver de gesproken taal weergeven: vgl. BRUGMANN, Griech. Gramm.[3], blz. 21; KRETSCHMER, Glotta 1909, blz. 361. De onderscheiding van schriftelijke en mondelinge Κοινή is van principieele beteekenis. Zie ook KRETSCHMER in GERCKE-NORDEN, Einl. enz., I, blz. 171.

[2]) Einl. in die Altw. I, blz. 170; vgl. HOFFMANN bij KROLL, Die Altw. im letzten Vierteljh., blz. 59: „(Die Literatur der hellenistischen Zeit) gibt aber nicht ein reines Bild von der lebendigen Umgangssprache, sondern steht unter dem Banne der klassischen Literatur, deren schulmässig erlernte Formen sie mit den Elementen der alltäglichen Volkssprache vermengt. Erst in den Inschriften und Papyri der hellenistischen Zeit, besonders den privaten Urkunden, haben wir zuverlässige Zeugen der gesprochenen κοινή kennen gelernt...."; voorts HELBING, blz. V; BRUGMANN, t. a. p., e. a..

[3]) Het Nieuw-Grieksch moet ik hier buiten beschouwing laten.

heid van taal wel het duidelijkst de kultuureenheid bewijst, gelijk zeer juist door WILAMOWITZ wordt aangeduid, als hij schrijft:

„Dieses selbe Griechisch lernte der Makedone und Bithyner und Karer und Syrer und Ägypter und Italiker. Es hat sich denn auch während der ganzen hellenistischen Periode ungezwungen weiter entwickelt, und dass es das allerorten im wesentlichen gleich tut, zeugt dafür, dass die ganze Welt ein Kulturgebiet war und der litterarische Verkehr seine Fäden über die ganze Welt spann." [1])

Daarnevens echter heeft deze taaleenheid en taalgelijkheid nog eene zeer bijzondere beteekenis; eene beteekenis, waarop MOULTON het oog heeft, wanneer hij, na erop gewezen te hebben, dat de papyri van Boven-Egypte in hun grammatica overeenstemmen zoowel met de taal van het Nieuwe Testament, als met inscripties als die van Pergamum en Magnesia, aldus voortgaat:

No one can fail to see how immeasurably important these conditions were for the growth of Christianity. The historian marks the fact that the Gospel began its career of conquest at the one period in the world's annals when civilisation was concentrated under a single ruler. The grammarian adds that this was the only period when a single language was understood throughout the countries which counted for the history of that Empire." [2])

Wanneer MOULTON aan deze in een Grieksche grammatica niet alledaagsche uitspraak de opmerking toevoegt, „that some old-fashioned people" —

---

[1]) Die Griech. Lit., blz. 84; zie ook boven, blz. 241.
[2]) a. w., blz. 6.

de historicus en de taalgeleerde mogen immers niet spreken van „Providentie", willen ze niet van apologetische neigingen verdacht worden, en daardoor gevaar loopen voor hun wetenschappelijke reputatie! [1]) —, „that some old-fashioned people are disposed to see in these facts a σημεῖον in its way as instructive as the Gift of Tongues," dan wijst hij daarmede inderdaad den weg, waarlangs de zoo even geschetste feiten, *ook in hun wetenschappelijke beteekenis*, eerst ten volle kunnen worden gewaardeerd.

De taal is, zij het voor ons wellicht het meest belangrijke, toch niet het eenigste punt waarin de uitbreiding der Helleensche kultuur over de landen der „barbaren" gepaard gaat met eene verandering en vervorming dier kultuur, die, zich bewegend in de reeds vóór Alexander aangewezen richting, haar voor wereldkultuur geschikt maakt. Het streven naar nivelleering, dat kenmerkend is voor de Κοινή, openbaart zich ook elders: *overal* zien we thans de grenzen ver-

[1]) In wat voor zin deze opmerking bedoeld is, blijkt duidelijk uit hetgeen M. enkele bladzijden verder (blz. 14_1) schrijft ter rechtvaardiging van zijn beroep op Blass voor de stelling, dat de beide boeken *ad Theophilum* (het derde Evangelie en de Acta) van één schrijver zijn: „To be a great „philologist" is apparently as sure a guarantee of incompetence as to be an „apologist", to judge from Jülicher's lofty scorn. But common sense suggests that on the integrity of a Greek book the somewhat narrow training of the professional NT critic cannot compare with the equipment of a master in criticism over the whole range of Greek literature."

dwijnen, de verschillen uitgewischt worden [1]). En wanneer men slechts het Hellenisme beschouwt in verband met de voorafgaande ontwikkeling, acht geeft op de continuïteit, waarop we zoo straks de aandacht vestigden, dan kan hierin nauwelijks iets verwonderlijks zijn gelegen: het zijn immers dezelfde krachten die overal doorwerken, en daardoor ook overal analoge verschijnselen in het leven roepen. En tengevolge daarvan staan al deze verschijnselen dan ook geenszins op zich zelf, maar houden, zoowel onderling als met den geheelen gang der gebeurtenissen, in meerdere of mindere mate verband.

Gelijk de Grieksche taal, zoo breidt zich ook Grieksche zede over het Oosten uit: Grieksche gebruiken en Grieksche instellingen worden gemeengoed van Grieken en „barbaren". Meer nog dan Alexanders expeditie zelve en de reeds besproken Hellenistische koloniën [2]) — die,

---

[1]) Zoo schrijft reeds DROYSEN, Gesch. des Hell. I, 2², blz. 301: „Auf ein allmähliches Verschwinden nationaler Vorurtheile, auf eine gegenseitige Annäherung in Bedürfnissen, Sitten und Ansichten, auf ein positives und unmittelbares Verhalten der sonst entzweiten Volksthümlichkeiten gründete sich ein vollkommen neues, sociales Leben; und wie etwa in neuer Zeit gewisse Anschauungen, Voraussetzungen, Convenienzen bis zu den Moden hinab, die Einheit der civilisirten Welt bekundet, so hat sich in jener hellenistischen Zeit, und, ich zweifle nicht, unter ähnlichen Formen, eine Weltbildung durchgearbeitet, die am Nil und Jaxartes dieselben conventionellen Formen als die der guten Gesellschaft, der gebildeten Welt geltend machte."

[2]) Men vergelijke de uitvoerige opsomming en bespreking van de „morgenländische(n) Gründungen Alexanders und seiner Nach-

anders dan de oud-Grieksche, zich geenszins beperken tot de kust, maar alom over het geheele Oosten verspreid zijn [1]) —, hebben de Helle-

folger" door DROYSEN, Gesch. des Hell. III, 2: „Beilage I: Die Städtegründungen Alexanders und seiner Nachfolger," eene monographie, die ofschoon ze reeds van 1843 dateert, nog steeds onontbeerlijk is en wier lectuur ieder aanbevolen zij, die van den invloed van het Hellenisme in het Oosten zich eene heldere voorstelling maken wil; voorts HOLM, a. w., III, blz. 447 vlgg. (Alexander), IV, passim (de opvolgers: o. a. 378 vlgg. over de koloniën der Seleuciden in Klein-Azië); BELOCH, a. w., III, 1, blz. 39 vlg. (Alexander), 261 vlgg. (de opvolgers, in hoofdst. VII: Die Hellenisierung des Ostens). Zeer belangrijk is ook HEAD's Historia Numorum[2], 1911. Zie voorts boven, blzz. 222, 246.

Over de beteekenis der door Alexander gestichte steden oordeelt BELOCH (a. w., blz. 40): „Waren diese Kolonien auch zunächst zu militärischen Zwecken angelegt, so wurden sie doch bald zu Mittelpunkten des Verkehrs und der Civilisierung des Landes. So wuchs Alexandreia in Aegypten in wenigen Jahrzehnten zur Weltstadt empor. Alexandreia am persischen Meerbusen blieb das ganze Altertum hindurch der wichtigste Handelsplatz im Mündungslande des Euphrat und Tigris, und Alexandreia in Areia (Hirat), ebenso wie Alexandreia in Arachosien (Kandahar) gehören noch heute zu den bedeutendsten Städten in Iran....."; zijn overzicht over de koloniën van Alexanders opvolgers besluit hij met eene bespreking, die aldus aanvangt (blz. 272): „So hatten im Laufe eines Jahrhunderts die weiten Gebiete des Alexanderreiches sich mit griechischen Städten bedeckt. Es war eine Kolonisation, noch grossartiger als jene in der Periode vom VIII. bis zum VI. Jahrhundert; aber was damals das Werk einzelner Stadtgemeinden, und noch öfter der privaten Initiative unternehmender Bürger gewesen war, die nur das nächste Ziel im Auge gehabt hatten, das war jetzt eine planmässige Schöpfung weitblickender Staatskunst."

Volgens DROYSEN (blz. 191) is het resultaat der door Alexander begonnen, door zijne opvolgers voortgezette koloniseering van het Oosten „in den meisten Landschaften die dauernde Begründung des Hellenismus gewesen". Vgl. ook blzz. 353, 354, 357.

[1]) Een ander belangrijk verschilpunt tusschen de vroegere Grieksche en de Hellenistische koloniën is, dat in de laatste van eenigen band met een moederstad geen sprake meer zijn kon, en door

nistische vorstenhoven, tezamen met de steeds grootere toeneming en vergemakkelijking van het verkeer [1]), het doordringen hiervan bevorderd. Hoe ver dit helleniseeringsproces — welks voorbereiding in de periode vóór Alexander hierboven werd geschetst — zelfs bij eene exclusieve houding der bevolking gaan kon, hebben we vroeger aan de Joden in Palestina gezien [2]). En al wordt zonder twijfel de duurzame Grieksche invloed zwakker naarmate men zich verder van de kust en de verkeerscentra verwijdert, dat ook zelfs in de nimmer volkomen gehelleniseerde streken van het uiterste Oosten de Grieksche kultuur blijvende sporen heeft achtergelaten, bewijzen reeds de Indische

---

deze meerdere zelfstandigheid het contact met het nieuwe vaderland vergemakkelijkt werd: „in den meisten" — aldus DROYSEN, blz. 357 — „war die Bürgerschaft, von den nichtgriechischen Elementen abgesehen, offenbar aus Ansiedlern verschiedener griechischer Stämme gemischt; weder im Religiösen noch in den städtischen Einrichtungen mochte man die Formen eines bestimmten Locales herübernehmen; und je freier, rationeller, allgemeiner man sich verhielt, desto leichter war es, sich den örtlichen Bedingungen der neuen Heimath, der man sich rückhaltslos hingab, sich den Nichtgriechen, die in das Bürgerthum aufgenommen wurden, zu assimiliren...."

Overigens behoeft het wel geen betoog, dat, zonder de voorbereiding in de vorige periode, van deze kolonisatie nauwelijks sprake had kunnen zijn. Op hun beurt hebben de militaire koloniën der Hellenistische vorsten — voor wier inrichting, althans wat Egypte aangaat, de papyrusvondsten belangrijke gegevens hebben verschaft (BAUER, Die Forschungen enz., blz. 544) — dan weer navolging gevonden in het Romeinsche rijk (BAUER, t. a. p.).

[1]) Vgl. BELOCH, a. w., blz. 409. Het door de Perzische koningen aangelegde stratennet (zie boven, blz. 192 vlg.) is door de Hellenistische vorsten verder uitgebreid: BELOCH, blz. 290.

[2]) Boven, blz. 159 vlgg..

munten, waarop nog eeuwen na Alexander Grieksche opschriften voorkomen [1]). Veel minder dan ten opzichte der Grieksche taal, laat zich — er zij hier nogmaals uitdrukkelijk op gewezen — met de ons thans ten dienste staande gegevens voor de Grieksche gebruiken en instellingen in 't algemeen vaststellen, *in welke mate* ze in de verschillende Hellenistische landen ingang hebben gevonden; het ligt trouwens voor de hand, dat rechtstreeksche gegevens op dit gebied altoos min of meer schaarsch zullen blijven. Welke verrassingen hier echter nog weggelegd kunnen zijn, is duidelijk gebleken ten opzichte van één punt, waarover door de jongste ontdekkingen in 't bijzonder licht verspreid werd: het Hellenistische recht: niet alleen blijken rechtsinstellingen die ons uit de Attische redenaars als Attisch bekend waren, thans ook voor te komen in de Egyptische papyri, evenals in het latere Syrisch-Romeinsche rechtsboek [2]), maar ook heeft de ontdekking dezer overeenstemming geleid tot het

---

[1]) Vgl. HEAD, a. w., blz. 832 vlgg. (Bactria and North-West India).

[2]) HITZIG, Die Bedeutung des altgriechischen Rechtes für die vergleichende Rechtswissenschaft [Sonderabdruck aus „Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft" XIX. Band], Stuttgart, 1906, blz. 5. Eene Latijnsche vertaling van dit uit de 5de eeuw dateerende, oorspronkelijk in het Grieksch geschreven, ons echter alleen in verschillende Oostersche bewerkingen bewaarde (KORNEMANN in GERCKE-NORDEN, Einl. enz. III, blz. 256), Syrisch-Romeinsche rechtsboek (Londensch handschrift) geeft FERRINI in de „Fontes Juris Romani Antejustiniani" van RICCOBONO, BAVIERA en FERRINI (Florence, 1909), deel II, blz. 641 vlgg.: vgl. WENGER, D L Z 1910, col. 58. Voor verdere uitgaven zie KORNEMANN, t. a. p..

inzicht, dat, om de woorden van HITZIG te gebruiken, „in der römischen Kaiserzeit die ganze östliche Reichshälfte ein einziges von übereinstimmenden Anschauungen beherrschtes Rechtsgebiet darstellt [1]," „Anschauungen", die hun oorsprong vinden in het gemeene Grieksche recht [2]). Maar evenmin als bij de taal ontbreekt *hier* de terugslag: de verbreiding van Grieksche gebruiken en Grieksche instellingen werkt een reeds te voren begonnen nivelleering van beide in de hand, waardoor die uitbreiding omgekeerd eerst waarlijk mogelijk wordt. Met het oog op *deze* nivelleering is het, dat WILAMOWITZ spreekt van eene „Aus-

---

[1]) t. a. p.. Vgl.. WILAMOWITZ, Staat u. Gesellsch. enz., blz. 188: „Es kann gar nicht anders sein, als dass die „Fremdengerichtshöfe" und die fremden Richter, die man berief, oder die königlichen Richter Ägyptens, sei es auf Grund einheitlicher Rechtsanschauung urteilten, sei es eine solche erweckten. Dies hellenische gemeine Recht ist es, das aus den Urkunden und der Nachwirkung in den *leges barbarorum* des Orients (Syrisch, Armenisch), auch im römischen Rechte, erschlossen wird...." Inzonderheid moet hier met eere genoemd worden het bekende werk van MITTEIS: „Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs" (1891), ten opzichte waarvan in de aankondiging van den uitgever opgemerkt wordt: „Als sekundäres Resultat... dürfte sich gleichzeitig ergeben, dass das griechische Recht im gesam[m]ten Gebiet des Hellenismus eine gleichförmige Entwicklung genommen hatte, so dass dem römischen gewissermassen ein hellenistisches Weltrecht vorangegangen war" (TEUBNER, Verlagsverzeichnis 1911, blz. 122).

[2]) Het bestaan hiervan is eigenlijk eerst sinds kort bekend. „Bis in die jüngste Zeit" — aldus HITZIG, t. a. p. — „wurde die Einheitlichkeit des griechischen Rechts geleugnet; man erklärte, es gäbe wohl attisches, spartanisches, thebanisches, kretisches Recht u. s. w., aber kein griechisches Recht." In MITTEIS' werk „wurde zum erstenmal die Existenz des gemeingriechischen Rechts erkannt und in den verschiedensten Materien nachgewiesen...."

gleichung des Rechtes" [1]), en voorts als zijne meening te kennen geeft:

> Dass auch Sitte und Mode über die ganze Hellenenwelt hin einheitlich werden und der Wandel des Geschmackes sich hierin wie in der Sprache, mag er auch den Anstoss von einem Punkte aus erhalten, über das ganze Gebiet ausdehnt, ist wohl noch unvollkommen verfolgt, aber kann keinem Zweifel unterliegen. [2])

Natuurlijk kon bij deze Helleniseering van het Oosten de zoo karakteristiek Grieksche indeeling der menschen in *Hellenen* en *barbaren* niet langer haar vroegere kracht en scherpte behouden. [3]) Nu heel het gebied der Perzische wereldmacht door Hellenistische vorsten geregeerd wordt; nu Grieksche taal en Grieksche zede doorgedrongen zijn in Azië, in Egypte, in Syrië, ja tot in het verre Indië toe; nu overal in de landen der „barbaren" steden verrijzen, voor een groot deel bevolkt door inwoners van Helleenschen stam, en meê ten gevolge daarvan Grieken en „barbaren," reeds lang elkaar niet meer vreemd, al sterker zich mengen, nu houden de „barbaren" van voorheen op, barbaren te zijn: de oude tegenstelling met haar vernederenden bijsmaak voor al wat niet Griek

---

[1]) a. w., blz. 187.

[2]) a. w., blz. 189 vlg.. Vgl. ook Beloch, t. a. p.: „Das Ergebnis war, dass die Unterschiede im Kulturniveau zwischen den einzelnen griechischen Landschaften sich mehr und mehr ausglichen."

[3]) Vgl. in 't algemeen Saglio bij Daremberg en Saglio, Dict. enz., i.v. *Barbari* (I, 670 vlgg.); Ruge bij Pauly-Wissowa, i. v. *Barbaroi* (II, 2858); Beloch, blz. 412; Wendland, blz. 13 vlgg., e. a..

was, — eene tegenstelling, die nog ARISTOTELES [1]) op EURIPIDES' [2]) voetspoor, door zijne hypothese der φύσει δοῦλοι, der geboren slaven, uit wijsgeerig oogpunt aannemelijk had trachten te maken —, verdwijnt, of liever, ze legt haar nationalistisch karakter af en gaat over in die tusschen *beschaafden* en *onbeschaafden* zonder meer: [3]) de rassentegenstelling wordt eene kultuurtegenstelling. [4])

---

[1]) BERNAYS, Dialoge des Aristot., 53 vlgg., 154 vlgg. (aangehaald door GRUPPE, C. u. M., blz. 154); vgl. WENDLAND, blz. 14; CHRIST, I^5, blz. 697_6. Hij was het, die aan Alexander den raad gaf, over de Grieken alleen hegemonie, over de barbaren despotie uit te oefenen, voor genen als vrienden en verwanten te zorgen, dezen als dieren of planten te gebruiken (fragm. 658 ROSE [PLUTARCH., de fort. Alex. I, 6]; WENDL., t. a. p.; KAERST, I, blz. 400).

[2]) ED. MEYER, V, blz. 320: „wo es als selbstverständlich galt, dass, wie Euripides es formulirt hatte, die Ausländer von der Natur bestimmt seien, den Hellenen zu dienen, den einzelnen als Sklaven, der Gesammtheit als zinsende Unterthanen ....”; CHRIST, t. a. p..

[3]) RUGE, t. a. p.: „In der hellenistischen Zeit verwischt sich dieser Unterschied immer mehr und geht in dem zwischen Gebildeten und Ungebildeten auf, vgl. z. B. Eratosthenes bei Strab. I 66.”. ERATOSTHENES komt op tegen hen die heel de menschheid verdeelen in Hellenen en barbaren (τοὺς δίχα διαιροῦντας ἅπαν τὸ τῶν ἀνθρώπων πλῆθος εἴς τε Ἕλληνας καὶ βαρβάρους), en geeft de voorkeur aan eene scheiding naar ἀρετή en κακία: πολλοὺς γὰρ καὶ τῶν Ἑλλήνων εἶναι κακοὺς καὶ τῶν βαρβάρων ἀστείους. Dergelijke uitspraken vindt men ook bij de Stoa (CHRIST, t. a. p.): van de eraan ten grondslag liggende gedachte zegt CHRIST (blz. 535_2), dat ze „überhaupt die ganze hellenistische Weltanschauung beherrscht.”

[4]) In zekeren zin was ze dit ook in de vorige periode; het verschil is, dat *toen* de Griek *per se* als de beschaafde, de „barbaar” als de onbeschaafde gold. Thans dringt het bewustzijn door, dat beschaving en onbeschaafdheid, deugd en ondeugd geenszins aan het rassenonderscheid gebonden zijn: de scheidslijn loopt voortaan evengoed tusschen Griek en Griek, barbaar en barbaar.

Opgemerkt moet echter, dat de naam *barbaren* ter aanduiding van de niet-Grieksche volken als de minderen der Grieken in

Dat A l e x a n d e r deze nivelleering gewild en bevorderd heeft, werd vroeger reeds betoogd. [1]) Maar toch werkt ook hier de gang der gebeurtenissen ten slotte slechts een proces in de hand, dat vóór hem begonnen was: de verdeeling van het menschelijk geslacht in Grieken en „barbaren" wordt reeds door PLATO [2]) verworpen, en volgens ISOKRATES dient de naam „Hellenen" niet meer ter aanduiding van de afstamming, maar van de denkwijze, en heeten zoo eerder degenen die deel hebben aan de Helleensche kultuur, dan die welke door hun geboorte tot de Hellenen gerekend zouden moeten worden. [3])

Met het rassenonderscheid verliest ook de n a t i o n a l i t e i t s i d e e haar beteekenis in de Hellenistische wereld. In de Assyrisch-Babylonische monarchie waren de veroverde staten zonder meer

kultuur, eerst met en door de Perzische oorlogen is opgekomen. „Homer weiss wohl von Barbaren, aber es sind ihm nur Menschen, die eine andere Sprache reden: für das, was der Grieche der perikleischen Zeit unter einem Barbaren verstand, hat er keinen Namen, weil ihm der Begriff fehlt" (GRUPPE, a. w., blz. 154). Vgl. THUC. I, 3, 3. Zoo ook blz. 157: „Die geistige Superiorität, deren sich der gebildete Grieche der perikleischen Zeit bewusst war, wenn er sich mit dem Morgenländer verglich, war relativ sehr jungen Datums." Zie voorts ED. MEYER, t. a. p.; GEFFCKEN, Zwei Griech. Apologeten, blz. X; ook boven, blz. 200.

[1]) Vgl. boven, blz. 223, vooral aant. 4.

[2]) Politic. 262 D. Theaet. 175 A wordt erop gewezen, dat ieder onder zijn voorouders zoowel barbaren als Hellenen heeft. Vgl. mijn „De Platone Prae-Socr. Phil. Exist. et Iudice", I, 1904, blz. 107_2.

[3]) Panegyr. § 50: *τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως* [= oorsprong, afstamming] *μετέχοντας.* Vgl. ED. MEYER, t. a. p..

opgelost geworden, de overwonnen volken veelal in ballingschap weggevoerd en over het rijk verspreid. Perzië laat den volken hun land en hun vrijheid, hun recht en hun volksbestaan, maar de nationale zelfstandigheid der onderworpenen vernietigt het toch, het maakt hen in politiek opzicht hoorig, en in de Perzische wereldheerschappij staat nog de heerschende stam — Meden en Perzen — tegenover de „onderdanen", in tamelijk strenge afzondering [1]). Alexander's rijk, schoon op deze monarchieën steunend, toch niet daaruit *alleen* ontstaan [2]), verheft zich ook in zooverre boven beide, is ook daardoor eerst in den vollen zin des woords een wereldrijk, dat daarin ook dit onderscheid weg valt: hij beoogt niet slechts de kultuurtegenstelling tusschen Hellenen en „barbaren" op te heffen, maar ook de *staatkundige* van een heerschend volk en beheerschte [3]); in zijn onmetelijke heerschappij is van een heerschende nationaliteit in politiek opzicht geen sprake meer. Het is niet Macedonië, dat dank zij zijn zegetocht over het Oosten gebiedt, nog veel minder Hellas; veeleer zien we in het

---

1) Zie boven, blz. 174.

2) Treffend vat KAERST de factoren, die Alexander's wereldrijk voorbereid hebben, aldus samen (a. w., I, blz. 382): „Die auf orientalischem Boden erwachsenen grossen Herrschafts- und Machtsbildungen, die nationale politische und militärische Kraft eines über seine ursprünglichen Grenzen sich ergiessenden Volkstums, starke, in der hellenischen Kulturentwicklung begründete allgemeine Tendenzen geistigen Lebens haben zusammengewirkt, um den gewaltigen Bau des Alexanderreiches erstehen zu lassen."

3) KAERST, I, 400.

nieuwe wereldrijk zoowel Hellas' politieke autonomie als den door Philippus zoo machtig geworden nationaal-Macedonischen staat verdwijnen [1]): voor het heerschende *volk* treedt de persoon van den heerscher in de plaats, die, aan geen stam of staat meer gebonden, op zich zelf en door zich zelf de heerschappij uitoefent [2]). Tegenover hem zijn alle onderdanen als zoodanig gelijk: niet meer als burgers van eenigen staat worden ze beschouwd, maar alleen als burgers van het wereldrijk, en, wijl dit laatste feitelijk onbegrensd is en in principe heel de *οἰκουμένη* omvat, als burgers der *οἰκουμένη*, als wereldburgers. „Die Idee der Oikumene" — aldus Kaerst [3]) — „als einer in ihren verschiedenen Teilen zusammengehörigen Welt, als einer gemeinsamer politischer Leitung und gemeinsamer Kultur zu unterwerfenden Ganzen, eine Idee, die in der Folge, namentlich in der römischen Kaiserzeit, weiter entwickelt und ausgestaltet worden ist, hat damals zuerst in einer grossen geschichtlichen Erscheinung, einem umfassenden Herrschaftsorganismus und einer grossartigen Herrscherpersönlichkeit, ihren grundsätzlichen Ausdruck gefunden." En in denzelfden zin oordeelt reeds een schrijver der oudheid, dat Alexander alle menschen de *οἰκουμένη* als hun vaderland heeft willen doen beschouwen [4]).

---

1) Kaerst, I, 411, vgl. ook 408 vlg..

2) Kaerst, I, 401.

3) I, 398.

4) Plutarch., De Alex. fort. I, 6 (329 C): .... *πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντας* .... Men vergelijke de geheele

Het is niet noodig, hier uiteen te zetten, hoe groot de afstand is, die Alexander's ideaal van een heel de wereld omvattenden, monarchaal geregeerden eenheidsstaat, scheidt van de oud-Grieksche πόλις met haar principieel isolement, haar staatsrechtelijke en volkenrechtelijke souvereiniteit [1]): de ver strekkende gevolgen, die het gehad heeft voor den loop der wereldhistorie, worden door KAERST [2]) treffend aldus samengevat:

> Unsere moderne Entwickelung wird im Unterschiede von der antiken vor allem durch ein reiches gegenseitiges Geben und Empfangen nationaler Kulturen charakterisiert. Die Voraussetzung hierfür ist aber ein gemeinsamer geschichtlicher

---

plaats, die haar beteekenis niet verliest, omdat de schrijver in zijne beschouwing geheel op Stoïcijnsch standpunt staat (KAERST, I, blz. 404; ZELLER, III, 2, blz. 203).

[1]) Αὐτάρκεια, αὐτονομία en ἐλευθερία zijn de drie kenmerkende eigenschappen der oud-Grieksche πόλις. KEIL, Gr. Staatsaltert., bij GERCKE-NORDEN, a. w., III, blz. 366 vlg.. — Met het oog op deze tegenstelling noemt CHRIST, a. w., I[5], blz. 697, ARISTOTELES' Πολιτικά, als de laatste vrucht van een staatsleer die nog op den grondslag der oud-Grieksche πόλις is opgebouwd, een boek, „das, von der praktischen Seite her beurteilt, bei seinem Erscheinen schon veraltet war." In denzelfden zin schrijft MACAN, a. w., II, blz. 62, na erop gewezen te hebben, dat Caesar „the inevitable and conscious successor of Alexander" was: „By the time of Augustus, history had refuted the doctrine of Aristotle that man was of necessity a „political animal", that the City-state was the necessary condition of human welfare: the empire and the peace legitimated the cosmopolitan and the individualistic ideas, which had long been shaping themselves among the conquered peoples of the east, and now became necessities to the conqueror himself".

Aan den anderen kant dekken de πόλις en de idee der οἰκουμένη elkaar in zóóverre, als de laatste „das auf die Gesamtwelt projizierte Bild" der eerste is (KAERST, op de blz. 268_4 aangehaalde plaats; Gesch. des Hell. Zeitalt. II, 1, 133). Door deze uitbreiding valt echter de *tegenstelling* weg.

[2]) I, 412.

Lebensgrund, auf dem sich die verschiedenen nationalen Bildungen erst in ihrer Selbständigkeit und Eigenart entfaltet haben. Diese einheitliche Grundlage des modernen geschichtlichen Lebens ist in wesentlichen Beziehungen ein Erbe des späteren Altertums. Sollte aber diese Einheit sich ausbilden, so musste die Exklusivität, welche die besonderen Bildungen des früheren Altertums kennzeichnet, vornehmlich die Exklusivität des staatlichen Lebens überwunden werden nur so vermochte die antike Menschheit zum Bewusstsein ihrer Zusammengehörigkeit zu gelangen.[1])

Alexander heeft te kort geleefd, om zijn ideaal volkomen te kunnen verwezenlijken [2]): na zijn dood valt het onmetelijke rijk spoedig uiteen; en eerst eeuwen later is in het Imperium Romanum de door hem beoogde vereeniging der antieke volken in één wereldrijk althans gedeeltelijk [3]) tot stand gekomen [4]). Maar evenmin als Alexander's

---

[1]) Ik spatieer.

[2]) In dezen zin schrijft PLUTARCH., a. w., p. 330 D: *ἑνὸς ὑπήκοα λόγου τὰ ἐπὶ γῆς καὶ μιᾶς πολιτείας, ἕνα δῆμον ἀνθρώπους ἅπαντας ἀποφῆναι βουλόμενος, οὕτως ἑαυτὸν ἐσχημάτιζεν· εἰ δὲ μὴ ταχέως ὁ δεῦρο καταπέμψας τὴν Ἀλεξάνδρου ψυχὴν ἀνεκαλέσατο δαίμων, εἷς ἂν νόμος ἅπαντας ἀνθρώπους ἐπέβλεπε καὶ πρὸς ἓν δίκαιον ὡς πρὸς κοινὸν διῳκοῦντο φῶς. νῦν δὲ τῆς γῆς ἀνήλιον μέρος ἔμεινεν, ὅσον Ἀλέξανδρον οὐκ εἶδεν.*

[3]) Men denke aan de Germanen en inzonderheid aan het Parthische rijk. Met het oog daarop noemt BELOCH, Griech. Gesch. III, 1, blz. 10_1, Alexander's rijk niet slechts het eerste, maar ook het *eenige* wereldrijk, en merkt voorts op: „Daher hat die „Idee des Weltimperiums", wie sie sich später in der Römerzeit ausbildete, eben an Alexander angeknüpft".

Wat dit laatste punt betreft, vergelijke men voorts het ook door BELOCH vermelde werk van KAMPERS: „Alexander der Grosse und die Idee des Weltimperiums in Prophetie und Sage", Freiburg, 1901 (zie BAUER, B. Ph. W., 1902, col. 1482 vlgg.; GRUPPE in BURSIAN's Jahresber., CXXXVII [1908], blz. 292 vlg.).

[4]) KAERST, I, 420. Zie ook het zooeven aangehaalde citaat.

verscheiden de absolute monarchie *als zoodanig* aantast [1]), sterft de *idee* van den algemeenen wereldstaat met hem: dank zij het samentreffen van het politieke en het kultuurmoment [2]) — waardoor Alexander's wereldrijk zich mede boven het Perzische verheft [3]) —, behoudt ze haar kracht, ook wanneer in den politieken wirwar der Diadochenperiode de ééne wereldstaat zich splitst in de rijken zijner opvolgers, die immers niet meer nationale rijken zijn in den vroegeren zin. De nationale grenzen keeren niet weer, en ze kunnen niet weerkeeren, omdat de gemeenschappelijke bodem niet meer weg te nemen is [4]), omdat de nationale eenheid, ik zeg niet, van Hellas, maar der Hellenen, zich omzet in een heel het menschdom

---

1) Terecht MACAN, a. w., II, blz. 61: „The Makedonian conquest had signalized the collapse of the Greek city-state system in the eastern Mediterranean, and had made Monarchy the chief order of the day over that region. The Roman Empire was the legitimate outcome of the failure by the city-state in the west to organize the world which it had conquered, or inherited".

2) KAERST, I, blz. 401: „Das Reich, über das Alexander herrschen wollte, war also seiner prinzipiellen Bedeutung nach ein Weltreich. Jene Welt aber, die unter einem einheitlichen Herrschaftssystem zusammengefasst war, sollte zugleich die civilisierte Welt sein; der Begriff einer Weltkultur ist für die spätere antike Anschauung das Korrelat zum politischen Begriff der Oikumene."

3) KAERST, I, 405.

4) SAM WIDE, bij GERCKE-NORDEN, II, blz. 229: „Indem die nationalen Schranken fallen und die verschiedenen Völker zueinander in nähere Berührung treten, entsteht eine kosmopolitische Stimmung. Wenn auch Alexanders Reich in mehrere Staaten zersplittert, besteht doch das von ihm geschaffene Weltreich in kultureller Beziehung. Dies Weltreich erstreckt sich so weit wie die griechische Kultur...."

omvattende en verbindende kultuureenheid [1]). „Ueber den Grenzen der Stämme und Nationen" — aldus WENDLAND [2]) — „erhebt sich die Schöpfung des neuen Weltreiches, und der Begriff der οἰκουμένη fordert als Komplement den Begriff des allgemeinen, aus den nationalen Schranken gelösten Menschentums." Zoo vormt de idee van het wereldburgerschap der menschen, het besef van de samenhoorigheid en verwantschap van al de bewoners der οἰκουμένη, het geloof aan de eenheid van heel het genus humanum, den grondslag der Hellenistische kultuur: het voor haar karakteristieke begrip der *humanitas* [3]) — een Latijnsch woord voor eene Grieksche conceptie —, dat, door de Romeinen overgenomen en gepropageerd, voor de Europeesche kultuur van zoo bijzondere beteekenis geworden is, vindt in dat geloof zijn oorsprong [4]).

---

1) KAERST, a. w., II, 1, 290 vlg.: „Das Wesen des Hellenismus besteht ja vielmehr in der Umbildung der nationalen Einheit des Hellenentums in eine rein kulturelle Einheit.... Das hellenische Kulturelement erweitert sich.... zum universal-menschlichen, das die kulturfähige Erde, die Oekumene, zu seinem allgemeinen Schauplatz hat und überall auf dieser Wurzeln zu schlagen vermag. In dieser Ausgestaltung hellenisch-nationaler Kultur zu einer allgemein-menschlichen liegt die Grösse des Hellenismus begründet."

2) Die Hell.-Röm. Kultur enz., blz. 14.

3) Vgl. daarover in het algemeen SCHNEIDEWIN, Die Antike Humanität, Berlin, Weidmann, 1897; KAERST, a. w., II, 1, Beil. I: Die urspr. Bedeutung der Humanitätsidee in der griechischen Philosophie; REITZENSTEIN, Werden und Wesen der Humanität im Altertum, Strassb., 1907.

4) KAERST, Die antike Idee der Oekumene in ihrer politischen

Herinneren we ons nu, dat de eenheid van het menschelijk geslacht uitgangspunt is voor de geschiedbeschouwing der Schrift, dan valt het niet moeilijk in te zien, hoe vruchtbare bodem in deze veranderde denkwijze, die boven, ja in plaats van de nationaliteit het mensch-zijn stelt, gegeven was voor den voortgang van het Evangelie, de blijde boodschap van de verlossing *der menschheid*, en verstaan we ook, waarom de Heidenapostel Paulus in zijne Areopagusrede met zooveel nadruk op die eenheid wijst [1]).

Nu is zeerzeker dit kosmopolitisme voor een niet gering deel vrucht van de modephilosophie der Hellenistische periode, de Stoa: kosmopolitisch in oorsprong en wezen, heeft het Stoïcisme de idee der οἰκουμένη, van het wereldburgerschap, van de eenheid van het menschelijk geslacht, haar wijsgeerige basis verschaft [2]), en door zijn inten-

---

und kulturellen Bedeutung. Akad. Antrittsvorlesg. Leipzig. Teubner. 1903 (vgl. LENSCHAU, B. Ph. W. 1904, col. 1233). Omgekeerd SCHNEIDEWIN, blz. 61: „c) Die antike Humanität hat ein lebhaftes Gefühl für die Zusammengehörigkeit, die Solidarität der Menschen, geradezu für eine „Menschheit", in deren Dienst zuhöchst die Thätigkeit der einzelnen und ihrer mannigfachen engeren Verbände zusammenläuft." S. verwijst naar een fragment uit CICERO's De Legibus, aangehaald door LACTANTIUS (MUELLER, CICERONIS Script. IV, 2, blz. 450): „....omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt nec se intellegunt esse consanguineos et subiectos sub unam eandemque tutelam...." Vgl. ook De Legg. I, § 32: „Quibus ex rebus quom omne genus hominum sociatum inter se esse intellegatur" sqq..

1) Act. Apost. 17_{26}.

2) Vgl. in 't algemeen de zooeven aangehaalde verhandeling van

sieve propaganda ten slotte niet slechts onder de mannen van wetenschap[1]), maar ook bij de massa algemeen ingang doen vinden[2]). Aan den anderen kant echter mag evenmin uit het oog verloren worden, dat het Stoïcijnsch kosmopolitisme nooit zulk een gewichtige rol had kunnen spelen, indien het niet door den gang der historie in de hand gewerkt en de heerschende strooming in het gevlei gekomen ware. Wat vroeger over Alexander en het Hellenisme in het algemeen opgemerkt werd[3]), moet ook hier ons oordeel bepalen: het is onhistorisch, uit de historie de *persoonlijkheid* te elimineeren, en wat er groots en blijvends gewrocht is en gedacht door de koryphaeën der menschheid uitsluitend te willen verklaren uit stroomingen en stemmingen van den tijd; maar evenmin kan waarlijk de geschiedenis verstaan

---

KAERST. WIDE, t. a. p.: „Mehr und mehr dringt die Erkenntnis der Weltbürgerschaft der Menschen durch; diese Ansicht wird auch ethisch begründet von einer philosophischen Schule, die für die hellenistisch-römische Zeit eine ausserordentliche Bedeutung gehabt hat, nämlich der Stoa. Der Mensch wird nun als ein ζῷον κοινωνικόν, nicht, wie früher, als ein ζῷον πολιτικόν aufgefasst."

[1]) Een typische illustratie levert het proœmium van DIODORUS' βιβλιοθήκη ἱστορική (einde der 1ste eeuw vóór Chr.), dat vol is van allerlei theoretische beschouwingen over de taak van den „Universal-historiker" in verband met de verwantschap van alle menschen, als burgers der οἰκουμένη (ὥσπερ τινὸς μιᾶς πόλεως), zonderdat het vervolg van het werk daarmede in overeenstemming is: het zijn eenvoudig de ideeën der Stoa die hij in zijn proœmium weergeeft (WACHSMUTH, Einl., blz. 93). Voor CICERO zie boven. Niet minder sterk PHILO, de Joseph., Vol. II MANG., p. 46 (v. ARNIM, Stoicorum Veterum Fragmenta III, blz. 79): ἡ μὲν γὰρ μεγαλόπολις ὅδε ὁ κόσμος ἐστὶ καὶ μιᾷ χρῆται πολιτείᾳ καὶ νόμῳ ἑνί.

[2]) Vgl. WIDE, blz. 230.

[3]) Zie boven, blz. 224 vlgg..

wie met die stroomingen niet rekent, en op de persoonlijkheid alleen zijn oog gericht houdt: want tusschen de bewuste scheppingen der groote geesten en de onbewuste stroomingen van den tijd die hen voortbracht, bestaat die onzichtbare wondere wisselwerking, die voor ons menschen altijd een mysterie zal blijven, en alleen door hem die gelooft in de Voorzienigheid van een almachtig en alwetend God, althans eenigermate kan worden verstaan. Van dit gezichtspunt uit nu moet ook het kosmopolitisme beschouwd worden, waardoor de Hellenistische periode zich op zoo in het oog loopende wijze van de voorafgaande eeuwen onderscheidt: het is noch zonder Alexander denkbaar, noch ook zonder de Stoa; en desniettemin zou grootelijks dwalen wie het zonder meer beschouwde als het werk van die beide. De idee van de innerlijke samenhoorigheid van het menschelijk geslacht, de grondgedachte van het kosmopolitisme, was vóór Alexander en vóór Zeno in de historische ontwikkeling gegeven en voorbereid[1]; Alexander's genie heeft haar gevoeld en gegrepen, en door zijn wereldrijk in de historie gerealiseerd[2]; haar klaar en duidelijk onder

---

[1]) Kaerst, a. w., II, 1, blz. 133. Zie onder, blz. 272_1.

[2]) Vgl. Kaerst, a. w., I, blz. 411 vlg.: „Wir vermögen schwer zu sagen, was hierbei ausschlaggebender gewirkt hat, ob die allgemeinen Tendenzen der Entwickelung, die für die Geschichte des Altertums bestimmend geworden sind, oder das bewusste politische Schaffen des Gründers des Weltreiches. Darauf beruht eben die welthistorische Bedeutung Alexanders, dass er durch seine schöpferische Persön-

woorden gebracht en zoo tot gemeengoed der menschheid gemaakt te hebben, dat blijft de verdienste der Stoa [1]). Men kan dus zeggen, dat door Alexander en de Stoa de idee van het wereldburgerschap die praktische en theoretische beteekenis verkregen heeft, die ze uit kultuurhistorisch oogpunt heeft gehad; dat ze echter evenmin als van Alexander van de Stoa afkomstig is, wordt mede door de geschiedenis der philosophie bewezen: in beginsel treffen we haar reeds aan bij de Sokratische school, die ook in andere punten de voorloopster is geweest der Stoa [2]) en daardoor tevens

ichkeit jene allgemeinen Tendenzen erst zu geschichtlicher Verwirklichung gebracht hat. Die umfassenden politischen wie kulturellen Einheitsbildungen, welche die spätere geschichtliche Entwickelung des Altertums charakterisieren, die namentlich die weltgeschichtliche Mission der römischen Kaiserzeit bezeichnen, knüpfen an Alexanders Wirken an."

[1]) Kaerst, II, 1, blz. 133: „Im Zusammenhang dieser Gedanken ergibt sich die Begründung für die grosse Losung, die von der Stoa der antiken Kulturwelt ausgegeben worden ist. Es ist die Losung der inneren Zusammengehörigkeit des Menschengeschlechts, das unter der Herrschaft eines gemeinsamen Lebenszweckes und eines einheitlichen Lebensgesetzes steht. Diesen Gedanken, der, schon lange durch die innere Entwicklung der griechischen Anschauung vorbereitet, damals auch in der äusseren Gestaltung der Weltverhältnisse einen ausgedehnten Boden seiner Wirksamkeit fand, klar formuliert und dem gebildeten Bewusstsein der Zeitgenossen eingeprägt zu haben, ist das unvergängliche Verdienst der Stoa."

[2]) Ik herinner slechts aan de door de Stoa nagevolgde propagandamethode der Cynici, van wie Wide (a. w., blz. 230) schrijft, dat ze, „sokratischen Traditionen folgend, auf dem Markt und in den Strassen die Bürger anredeten und an sie Fragen stellten, die sie nötigten, über ihr inneres Leben nachzudenken," en voorts: „Diese kynischen Wanderprediger, die barfuss und bedürfnislos mit Stab und Ränzel von Stadt zu Stadt wanderten und auf den

van niet geringe beteekenis voor de latere historie[1]), eene school die we reeds om deze reden onrecht doen, wanneer we haar waardij afmeten naar het gebruik dat wij thans niet zonder haar schuld van

---

Märkten und Strassen, wo sich die Gelegenheit gab, neugierige oder andächtige Scharen um sich versammelten und ihnen ihre neue Botschaft brachten, sind ein charakteristisches Städtebild aus der hellenistischen Zeit." Vgl. WENDLAND, Die Hell.-Röm. Kult. enz., blz. 44: „Lange ehe die christlichen Prediger die neue Botschaft durch die Welt trugen, sind heidnische Prediger im derben Tribon, mit Stock und Ranzen ausgerüstet, barfuss und mittellos dieselben Wege gewandelt, der Menschheit eine neue Botschaft zu bringen."

Over andere punten waarin de Stoa de Cynici nagevolgd heeft, zie, behalve het hieronder aangestipte, GERCKE, a. w., blz. 360 e.e.; ZELLER, III, 1[4], blz. 287 vlgg.; NATORP bij PAULY-WISSOWA i. v. Antisthenes 10), col. 2544: „Somit ist er nicht blos in der Ethik, sondern auch in seiner naturalistisch-mythologischen Theologie der Vorläufer der Stoa, auf die durch seine Vermittlung alle jene Nachwirkungen der vorsokratischen Zeit ebenso wie die gewisser Elemente der Sokratik sich fortpflanzten. Darin hauptsächlich ist, abgesehen von ihrem allgemeinern, kulturgeschichtlichen Interesse, die Bedeutung der kynischen Philosophie zu sehen...." Van Zeno's Πολιτεία zeide men volgens LAËRT. DIOG. VII, 4, dat hij haar ἐπὶ τῆς τοῦ κυνὸς οὐρᾶς geschreven had (UEBERW.-PRAECHTER, a. w., blz. 250). Zeno was eerst leerling van den Cynicus Krates.

1) Vgl. de in de vorige aant. aangehaalde woorden van NATORP. JOËL overschat de beteekenis der Cynici, wanneer hij (Der echte und der Xenophontische Sokrates II, 1901, Vorrede blz. IX) van den Cynicus eene voorstelling geeft, „die darauf hinausläuft..., dass eben dieser kynische Sokratiker den echten Sokrates und den reinen hellenischen Geist vermittelt mit der Welt des Orients, mit der Welt nach Christo, „dass er ihn gewissermassen orientalisiert, christianisiert, modernisiert, er der Halbhellene, der erste Hellenist, der Vater der halborientalischen Stoa, der Mann der Königskunst, mit den Heilandsträumen, der den Philosophen zum Asketen, Prediger und Propheten macht, der Symbolist, der Dynamiker, der Willensphilosoph, der Sozialist, der Sklavenbefreier, der Verklärer der Pflicht, der Arbeit, des Dienstes"." (UEBERW.-PRAECHTER, blz. 117).

haar naam plegen te maken [1]): die der Cynici. Aan het kosmopolitisme van Antisthenes en zijne leerlingen [2]) sluiten zich de Stoïci aan [3]); slechts inzooverre bestaat er, wanneer men den samenhang van de kosmopolitische ideeën der Stoa met haar geheele systeem, inzonderheid met haar logosleer [4]), buiten rekening laat, tusschen beider beschouwingen op dit punt niet onbelangrijk verschil, als, wat bij de Cynici nog slechts negatieve strekking heeft [5]), door Zeno en de zijnen posi-

---

[1]) Ofschoon de Cynici hun naam waarschijnlijk ontleenen aan het Atheensche gymnasium Kynosarges, waar Antisthenes zijn onderricht gaf (Laërt. Diog. VI 1, 6; Suid. s. v. Ἀντισθένης, enz.: Judeich, Topographie von Athen, München, 1905, blz. 373; Natorp bij Pauly-Wissowa i. v. Antisthenes 10), col. 2539), werd hij toch reeds door de ouden zelf met hun leer en leefwijze in verband gebracht (Zeller, a. w., II, 1[4], blz. 282_7): daarop grondt zich dan weer ons gebruik van het woord *cynisch* (Heyse, Fremdwörterb., i.v.).

[2]) Ueberweg-Praechter, blz. 113: „Der bei Sokrates noch unentwickelte Gegensatz gegen die hellenischen Staatsformen und den hellenischen Götterglauben gelangt in des Antisthenes Weltbürgertum und in seiner Lehre von der Einheit Gottes zum scharfen Ausdruck." Vgl. blz. 116 vlgg.; Zeller, a. w., II, 1[4], blz. 324 vlgg.; Natorp bij Pauly-Wissowa, i. v. Diogenes 44), col. 767, e. a.. Diogenes schijnt zich het eerst κοσμοπολίτης genoemd te hebben: Zeller, II, 1[4], blzz. 168_5, 325_1; Bauer, Vom Griechent. zum Christent., blz. 42.

[3]) Ueberweg-Praechter, blz. 266. Vgl. boven, blz. 272, aant. 2, aan het einde.

[4]) Ueberweg-Praechter, t.a.p. (zie beneden, blz. 276_3); Zeller, III, 1, 307 vlgg.. Vgl. Marc. Aurel. Med. IV, 4: *Εἰ τὸ νοερὸν ἡμῖν κοινόν, καὶ ὁ λόγος, καθ' ὃν λογικοί ἐσμεν, κοινός· εἰ τοῦτο, καὶ ὁ προστακτικὸς τῶν ποιητέων ἢ μὴ λόγος κοινός· εἰ τοῦτο, καὶ ὁ νόμος κοινός· εἰ τοῦτο, πολῖταί ἐσμεν· εἰ τοῦτο, πολιτεύματός τινος μετέχομεν· εἰ τοῦτο, ὁ κόσμος ὡσανεὶ πόλις ἐστί....*

[5]) Zeller, a. w., II, 1[4] (1889), blz. 325 vlg.: „Der leitende Gedanke dieses cynischen Kosmopolitismus ist weit weniger die Zusammengehörigkeit und Verbindung aller Menschen, als die Befreiung des Einzelnen von den Banden des Staatslebens und

tieven inhoud verkrijgt en daardoor eerst waarlijk vruchtbaar kan worden voor de algemeene denkwijze [1]): tusschen Cynici en Stoa ligt de machtige schepping van Alexander's wereldrijk [2]).

---

den Schranken der Nationalität: auch hier bewährt sich der verneinende, aller schöpferischen Kraft ermangelnde Geist ihrer Sittenlehre." Vgl. ook de vroeger (blz. 212_1) aangehaalde woorden van NATORP.

1) ZELLER, III, 1, 306.

2) ZELLER, t. a. p.. KAERST, I, 402 vlg.: „noch wichtiger aber war es, dass die philosophischen Ideen an seine Herrschaft selbst anknüpften, wie das dann namentlich durch die eigentliche hellenische Weltphilosophie, den Stoizismus, geschehen ist." Op den samenhang tusschen het Stoïcijnsche kosmopolitisme en Alexander's wereldrijk is door de ouden zelf reeds gewezen: PLUT. de Alex. fort. I 6, 329 A vlg.: Καὶ μὴν ἡ πολὺ θαυμαζομένη πολιτεία τοῦ τὴν Στωικῶν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα . . . πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ᾖ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης. τοῦτο Ζήνων μὲν ἔγραψεν ὥσπερ ὄναρ ἢ εἴδωλον εὐνομίας φιλοσόφου καὶ πολιτείας ἀνατυπωσάμενος, Ἀλέξανδρος δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον παρέσχεν. Dat tegen de wijze waarop PLUTARCHUS zich hier uitdrukt, gegronde bezwaren kunnen worden aangevoerd, volgt reeds uit het in den tekst gezegde. Alexander's wereldrijk is nog veel minder de vrucht van een philosophisch stelsel, dan een wijsgeerig systeem zonder meer gevolg van politieke gebeurtenissen. De gedachte die aan zijn woorden ten grondslag ligt — dat er tusschen Alexander's staatkunde en den ontwikkelingsgang der philosophie verband bestaat, niet slechts chronologisch, maar ook innerlijk — is juist, en vindt thans steeds meer ingang. Vgl. KAERST, t. a. p.: „Der Kosmopolitismus des Diogenes, der erklärte, dass die wahre Politie allein die in der (allgemeinen) Welt sei [DIOG. LAËRT. VI 72], und der Alexanders, der die „Welt" zu seinem Reiche machen wollte, sind nicht bloss zeitlich parallel, sondern stehen, trotz der Verschiedenheit, ja trotz des Gegensatzes in ihren Erscheinungsformen, unleugbar in innerem Zusammenhange untereinander. Die allgemeine Welt, die Heimat des Philosophen, der Schauplatz philosophischer Weisheit und Tugend, wird zugleich auch die umfassende Grundlage neuen staatlichen Lebens." Zie voorts STEIN, Die soziale Frage enz., blz. 172 vlgg..

Ik moet me weerhouden, op deze belangrijke materie thans verder in te gaan. Dat de nieuwere onderzoekingen ook hier tot resultaten hebben gevoerd, die ons de Hellenistische periode met geheel andere oogen doen beschouwen dan voorheen, is, naar ik vertrouw, voldoende gebleken. Ten slotte alleen nog dit. Ik wees er op, hoezeer deze kosmopolitische strooming er toe meewerken moest, eene prediking ingang te doen vinden, wier uitgangspunt is, dat God uit éénen bloede het gansche geslacht der menschen heeft gemaakt [1]), en hoe, wanneer men met die strooming rekent, de verwijzing van den Apostel Paulus naar de uitspraak der Stoïcijnsche dichters, dat de menschen van Gods geslacht zijn [2]), eerst ten volle begrijpelijk wordt. Dat deze bewering allerminst eene concessie beteekent aan de opinie van hen, volgens wie ook in dit punt het Christendom den invloed der Stoa doet zien [3]), behoeft, na de vroeger gegeven principieele uiteenzetting van ons standpunt, thans niet nader betoogd. Wanneer Zeno het begrip „mensch" in de philosophie brengt, waartegenover de tegenstellingen van man en vrouw, vrije en

---

1) Act. Ap. 17_{26}.

2) Act. Ap. 17_{28}. Aratus en Kleanthes waren beiden Stoïcijnsche dichters. Vgl. ZAHN, Einl. I², blzz. 36, 51.

3) UEBERWEG-PRAECHTER, a. w., blz. 266: „Alle Menschen müssen zusammenhalten und sich gegenseitig unterstützen, da sie alle zusammengehören durch den gemeinsamen Logos, der als der eine in allen lebt. Die Stoiker.... nähern sich in diesen und vielen anderen Punkten den religiösen und moralischen Lehren des Christentums, das sie wesentlich mit vorbereitet haben."

slaaf, barbaar en Griek, hun beteekenis verliezen [1]), en straks Paulus der wereld het Evangelie verkondigt van den Christus, in Wien noch Jood is noch Griek, noch dienstbare noch vrije, geen man en vrouw, wijl zij allen één zijn in Hem [2]), dan is deze — overigens slechts betrekkelijke — overeenstemming voor ons niet een bewijs, dat Paulus afhankelijk is van de Stoa, maar veeleer eene beschikking van de Voorzienigheid Gods, Die immers de wereld heeft toebereid voor het Evangelie. Op ons standpunt gaat het alleen over de beteekenis der oudheid, in casu van het Stoïcijnsche kosmopolitisme, voor de *verbreiding* van het Christendom, *niet* voor de Christelijke religie *zelve*. Het is trouwens, zelfs wanneer men ons metaphysisch uitgangspunt niet aanvaardt, moeilijk in te zien, waarom wat Gercke [3]) aanvoert tot bestrijding der hypothese van Semitischen invloed op de Stoa, dat „selbst die auffallenden Parallelen bei Plutarch, Seneca u. a. Schriftstellern der ersten Kaiserzeit mit Sprüchen des alten wie des neuen Testamentes .... nicht auf Reminiszenzen oder gar Entlehnungen aus der hebräischen Literatur (beruhen) sondern .... nur eine allmähliche Annäherung der Ziele und der dahin führenden Gedankenreihen (verraten)", omgekeerd niet minstens even goed zou kunnen gelden [4]). Maar, hoezeer de Christelijke

---

1) Sam Wide, a. w., blz. 230.

2) Galat. 3_{28}. Zie boven, blz. 99_3.

3) Bij Gercke-Norden, a. w., II, blz. 356.

4) In zooverre staan veel dichter bij ons uitspraken als die van Wide, t. a. p., blz. 229 vlg.: „Wie verschieden voneinander die

wetenschap ook hier weer een open oog behoort te hebben voor de gevaren, die er voor haar gelegen zijn in de omstandigheid, dat de moderne geschiedbeschouwing, wanneer ze — gelijk we zagen, met recht — het Christendom binnen den kring van haar onderzoek trekt, gemeenlijk met zijn absoluut en supranatureel karakter niet rekent, het *uit* de historische ontwikkeling laat *op*komen, in stee van het te beschouwen als een *in* de daarvoor toebereide wereld *in*komenden zelfstandigen factor, daartegenover staat, dat juist deze geschiedbeschouwing ook op dit punt den rijkdom doet uitkomen van het Evangelie: hare volle verwezenlijking vindt de idee der οἰκουμένη, van den heel het menschelijke geslacht omvattenden wereldstaat, eerst in de Christelijke religie, die, individualistisch en universalistisch tegelijk, *alle volken* omspant [1]) en als den eenigen Heerscher

---

philosophischen Schulen sonst sind, in ihrer Bevorzugung praktisch ethischer Interessen sind sie vollkommen einig. Dadurch werden die Philosophen, vor allem die Stoiker, die eigentlichen Träger der individuellen Frömmigkeit und haben mit der Zeit durch ihre gewaltige Massenpropaganda dem Christentum ein gutes Stück Vorarbeit geleistet." Zie over dit punt verder hieronder.

[1]) Vergelijk STEIN, Die soziale Frage im Lichte der Philosophie², 1903, blz. 176: „Das Christentum erfüllt religiös, was der Stoizismus in 500 jähriger ungeschwächter Gedankenarbeit mit gebieterischer Stimme philosophisch gefordert hatte: das Weltbürgertum. Hier ist die Nabelschnur, welche das Christentum mit dem Stoizismus verbindet: der Zug ins Universelle. Denn das Christentum bedeutet seinem Strebensziele nach die Ueberwindung der nationalen Religionen durch eine alle Völker der damals bekannten Erde umspannende Weltreligion."

Zie ook de aangehaalde verhandeling van KAERST, welker ge-

der wereld niet een vergoddelijkt menschenkind, [1]) maar den eeuwigen Zoon van God Zelf erkent, Wien gegeven is *alle macht* in den hemel en op de aarde [2]).

---

dachtengang ten opzichte van dit punt door LENSCHAU (B. Ph. W. 1904, col. 1233) aldus weergegeven wordt: „Zunächst .... hat sie [die Idee der Ökumene nl.] den Römern vorgearbeitet, die bald darauf politisch die Ökumene zusammenfassten. Indem das römische Reich auch eine geistige Zusammenfassung erstrebte, kam es zuerst zum Synkretismus der Religionen und endlich zum Christentum, das jene allgemein gültige Lehre geben zu können versprach, die begrifflich mit der Idee der Ökumene verbunden ist. In dem berühmten Edikt des Gratian und Theodosius hat die Entwickelung ihr Ende erreicht: mit der Gemeinschaft aller Völker und der unbedingten verpflichtenden Kraft der christlichen Lehre ist die Idee der Ökumene, das auf die Gesamtwelt projizierte Bild der griechischen Polis, vollendet."

Overigens houdt de vermelding dezer beschouwingen hier geenszins in, dat ik ze alle voor mijne rekening neem. [Het door KAERST bedoelde edikt (van het jaar 380 n. Chr.) is te vinden aan den aanhef van den Codex Justinianus (ed. KRUEGER, blz. 5 = Cod. Theod. 16, 1, 2); het vangt aldus aan: „Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat .... Hanc legem sequentes Christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti ...."]

[1]) DROYSEN, a. w., I, 2, 305: „In Alexander hat sich der Anthropomorphismus des hellenischen Heidenthums erfüllt; ein Mensch ist Gott geworden; sein, des Gottes, ist das Reich dieser Welt, in ihm der Mensch erhöht zu der höchsten Höhe der Endlichkeit, durch ihn die Menschheit erniedrigt, vor dem anzubeten, der der sterblich Geborenen einer ist."

[2]) Zie boven, blz. 49 vlg., waar op de tegenstelling met het Imperium Romanum en zijn keizerkultus werd gewezen. God is Κύριος τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς (Ev. Luc. 10_{21}): in de Digesta (14, 2, 9) zegt MARCUS AURELIUS van zich zelf: ἐγὼ μὲν τοῦ κόσμου κύριος (HIRZEL, Themis, Dike u. Verwandtes, blz. 285); zoo heet ook Nero in de in het jaar 1888 gepubliceerde inscriptie van Acraephiae in Boeotië (DITTENB., S. I. G.[2], no. 376) ὁ τοῦ παντὸς κόσμου κύριος; daartegenover I Cor. $8_{4, 5, 6}$: .... οὐδεὶς Θεὸς ἕτερος εἰ μὴ εἷς. καὶ γὰρ εἴπερ εἰσὶ λεγόμενοι θεοί, εἴτε ἐν οὐρανῷ, εἴτε ἐπὶ τῆς γῆς ὥσπερ εἰσὶ

Ook hier was het Christendom *de vervulling* van het heidendom. [1])

Heeft de Stoa door hare kosmopolitische theorieën, door hare erkenning van het goddelijke in alle menschen, door hare propaganda voor dergelijke denkbeelden onder de menigte — wier op-den-voorgrond-treden mede tot de opvallende verschijnselen der Hellenistische periode behoort [2]) — voor het Evangelie den weg geëffend, ze is, uit dit oogpunt beschouwd, ook in zooverre merkwaardig en tevens om haar buitengemeenen invloed voor het Hellenisme karakteristiek, als *met haar het Oosten rechtstreeks*[3]) *zijn intrede doet in de wijsbegeerte der Hellenen.* „Eine von den auffallendsten Erscheinungen in der Geschichte der nacharistotelischen Philosophie" —

θεοὶ πολλοί, καὶ κύριοι πολλοί· ἀλλ' ἡμῖν εἷς Θεὸς ὁ πατὴρ ...· καὶ εἷς Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς ... Zoo ook Epist. Jud.$_4$: ... τὸν μόνον δεσπότην [Θεὸν] καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ...

[1]) Bavinck, Geref. Dogm., I[2], blz. 332: „Daarom staat het Christendom niet uitsluitend tegen het heidendom over; het is er ook de vervulling van."

[2]) Vgl. voor de religie bv. Reitzenstein, Die Hellenistischen Mysterienreligionen, 1910, blz. 3: „Erst mit dem Erstehen der Monarchien beginnt eine planmässige Rücksichtnahme auf das religiöse Empfinden breiterer Massen, die ja auch auf orientalischem Boden von Anfang an politische Notwendigkeit ist."

[3]) Met opzet voeg ik dit woord hier toe, wijl ik *inwerking* van het Oosten op de vroegere Grieksche philosophie, in den zin van Gruppe (Die Griech. Culte und Mythen enz.), volgens wien „die Anfänge der griechischen Philosophie ... durch die orphischen Gedichte und diese wiederum durch orientalische Originalgedichte beeinflusst (sind)" [Diels, Arch. f. Gesch. der Philos., II, 88 vlgg.], niet wil ontkennen.

aldus vangt ZELLER[1]) zijne bespreking van de Stoïcijnen aan — „und eine von denen, welche uns die eingreifende Änderung aller Verhältnisse sofort vergegenwärtigen, liegt in dem Umstand, dass so viele ihrer Vertreter den östlichen Gegenden angehören, in denen das Griechische mit Orientalischem sich berührte und vermischte..... Die bedeutenderen Stoiker der vorchristlichen Zeit gehören fast alle durch ihre Geburt Kleinasien, Syrien und den Inseln des östlichen Archipels an....” De vraag, of dit verschijnsel ons recht geeft, de on-Helleensche elementen, die zonder twijfel in de Stoïcijnsche wijsbegeerte aanwezig zijn[2]), aan Semitischen invloed toe te schrijven, of dat we er met GERCKE[3]) niet anders in hebben

---

1) a. w., III, 1⁴ (1909), blz. 27. Vgl. GERCKE, a. w., blz. 356: „Mit Zenon und Persaios aus dem kyprischen Kition, Aratos und Chrysippos von Soloi. Zenon und Antipatros von Tarsos, Diogenes von Seleukeia am Tigris, Boethos aus Sidon u. d. hielt der ferne Osten Einzug in die griechische Philosophie, und gerade die Stoa sah wenig Athener unter ihren führenden Leuten.”

2) Vgl. bijv. WIDE, a. w., blz. 230 (over Zeno): „Seine Ansichten sind auch den althellenischen Überlieferungen gegenüber manchmal ganz neu, ja sogar revolutionär.” *Op zich zelf* bewijst dit nog niet Semitische inwerking: ook reeds de Cynici (zie boven), om van Plato en anderen te zwijgen, gaan niet zelden tegen de oud-Grieksche opvattingen in.

3) t. a. p. (zie boven, voorlaatste aant.). Na de aangehaalde woorden gaat hij aldus voort: „Das passte für ihr Weltbürgertum. Aber man hat vielfach in dieser Tatsache den Einbruch des semitischen Ostens (statt der Rückwanderung des hellenisierenden Kulturelementes) gesehen und den Stempel des Semitismus auch dem stoischen Systeme aufgedrückt gefunden. Das muss ich leugnen, bis klare Spuren einwandsfrei nachgewiesen sind: was bisher darauf zu führen schien, erweist sich bei genauerem Zusehen alles als älteres Eigentum der Hellenen;....” Anders WIDE in hetzelfde werk, blz. 230.

te zien, dan eene „Rückwanderung des hellenisierenden Kulturelementes", behoeft ons hier te minder bezig te houden, waar immers dit helleniseerende kultuurelement door het opnemen van, of wil men, aanpassing aan Semitische, althans niet-Grieksche factoren, wordt gekarakteriseerd en voorts voor ons niet allereerst de inwerking van het Oostersche op het Grieksche element, maar de toenadering van die beide, en hun samenvloeien in de Hellenistische kultuureenheid datgene is, waar het op aan komt[1]). Ook beweren we natuurlijk geenszins, dat al deze mannen, Zeno van Citium, Chrysippus van Soli, Antipater van Tarsus en zoovele anderen voor niet-Grieken mogen gehouden worden, alleen wijl ze uit het Oosten afkomstig zijn[2]): het Hellenisme dankt immers

---

[1]) De verschillende factoren, die hier in het spel zijn, zijn daarbij zoo gecompliceerd en grijpen niet zelden zóó op elkaâr over, dat het ondoenlijk is, hunne werkingen te scheiden. Zoo is het zeer wel mogelijk, dat het Stoïcijnsche kosmopolitisme Helleensch van oorsprong is en toch Semitische invloed tot zijn ontstaan meegewerkt heeft. Wanneer dus Ueberweg-Praechter, blz. 248, zijne uitspraak: „Eine Abhängigkeit der Stoa und namentlich ihres Begründers Zenon von dem Orient, d. h. von dem Semitismus, anzunehmen, liegt kein Grund vor," klaarblijkelijk wil motiveeren met den daarop volgenden zin: „Die stoischen Lehren ergeben sich alle ohne Zwang als Fortsetzungen und Weiterentwicklungen früherer griechischer Philosopheme," dan is deze redeneering, aangenomen dat de laatste bewering geheel juist is, toch niet bindend: het zou immers zeer wel kunnen zijn, dat voor de „Fortsetzung", de „Weiterentwicklung" van het oorspronkelijk-Grieksche inwerking van buiten, in casu Semitische invloed, noodig geweest was.

[2]) Voor Zeno zie bijv. Ueberweg-Praechter, blz. 251: „Er war der Sohn des Mnaseas, eines Kaufmanns in Kition, einer hellenischen Stadt, welche daneben auch phönikische Einwohner hatte,

zijn opkomst bovenal aan de Grieksche koloniën, inzonderheid aan de door Alexander en de Diadochen gestichte, wier werking den invloed der vroegere kolonisatie nog overtreffen moest, waar de nederzettingen der 8ste en 7de eeuw veelal aan min of meer toevallige omstandigheden — oeconomische overwegingen, innerlijke oneenigheid en dergelijke — hun ontstaan te danken hadden, uitgingen van afzonderlijke steden of private burgers, niet zelden door vreemde heerschappij in hun ontwikkeling belemmerd werden, en zich daarenboven, gelijk we zagen, beperkten tot de kust, thans daarentegen het *geheele* Oosten, nadat het eerst onder Helleenschen schepter was gebracht, door Alexander en zijne opvolgers zelf uit politieke overwegingen systematisch met koloniën werd bezaaid [1]; en voorts behoort het meê tot de eigen-

woraus aber keineswegs gefolgert werden kann, dass er selbst semitischer Abkunft gewesen sei." Dat Zeno van Semitische afkomst is, althans een halfbloed-Griek, schijnt mij desniettemin uit anderen hoofde waarschijnlijk: niet slechts wordt hij door Cicero (De fin. IV, § 56: „ille Poenulus") en lateren (Diog. VII, 3, 15 e. a.: Zeller, III, 1^4, blz. 28_3; Susemihl, a. w., I, blz. 49_{156}) een Phoeniciër genoemd, maar reeds de sillograaf Timon (± 280 v. Chr.) zinspeelt (fr. 38 bij Diels, Poet. Philos. Fragmenta, 1901, blz. 193) op zijne Phoenicische afstamming (Christ-Schmid, a. w., II, 1^5, blz. 74_9; vgl. de explicatie van Diels). Zie ook Susemihl, t. a. p., en voorts Stein, Die soziale Frage enz., blz. 172, aant. 2, die aldaar verwijst naar zijne „Psychologie der Stoa", I, 2, aant. 3. Het is trouwens de vraag, of de Grieksche bevolking van Citium wel veel te beteekenen had: ik weet althans niet, of Ueberw.-Pr. de woorden van Diogenes, VII. 1 (πόλισμα Ἑλληνικὸν Φοίνικας ἐποίκους ἐσχηκός) wel nauwkeurig weergeeft. Zie ook Schürer, a. w., III, blz. 101.

[1]) Vgl. boven, blz. 255 vlgg. met de aanteekeningen; ook blzz. 222, 246.

aardigheden der Hellenistische periode, dat het voor ons dikwijls onmogelijk te bepalen is, of we al dan niet met geboren Grieken te doen hebben[1]). Maar al noopt dit alles ons ook, met ons oordeel voorzichtig te zijn, daartegenover staat, dat het hier besproken verschijnsel noch tot de Stoa, noch tot de philosophie beperkt blijft, maar op allerlei gebied zich voordoet[2]): en waar nu omgekeerd het getal der literaire grootheden uit het eigenlijke Hellas in deze periode opvallend minder is dan voorheen, daar hebben we zonder twijfel het recht, er een symptoom in te zien van het toene-

[1]) Over Grieksche namen onder de Joden van Palestina vgl. SCHÜRER II_4, blz. 83 vlg.. Men denke bijv. aan de Apostelen Andreas en Philippus. Voor een tegengesteld verschijnsel in Egypte zie men thans MITTEIS-WILCKEN, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, I, 1 (1912), blz. 23: „Griechen, namentlich wohl solche zunächst, die ägyptische Frauen geheiratet hatten, geben ihren Kindern ägyptische Namen oder fügen dem griechischen Namen einen ägyptischen hinzu (Doppelnamen mit ὁ καὶ o. ä.). Da in den Urkunden aber nicht notwendig der ganze Doppelname zu stehen braucht, sondern willkürlich auch der griechische oder der ägyptische allein gesetzt wird, so ist es sehr gefährlich, aus dem Namen Rückschlüsse auf die Nationalität zu machen."

[2]) Vgl. voor de literatuur in 't algemeen SUSEMIHL, Gesch. der Griech. Litt. in der Alexandrinerzeit; wat Palestina in 't bijzonder aangaat, SCHÜRER, a. w., II^4, blz. 53 vlgg.. Zoo noemt, om een voorbeeld te geven, STEPHANUS BYZANTIUS (i. v. Ἀσκάλων) behalve 4 Stoïcijnsche wijsgeeren (Antiochus [eigenlijk geen Stoïcus], Sosus, Antibius, Eubius), 2 grammatici (Ptolemaeus en Dorotheus) en 2 historici (Apollonius en Artemidorus) op, die uit Askalon afkomstig zijn; en volgens SCHÜRER kan dit lijstje nog uitgebreid worden. Men denke voorts aan Nicolaus Damascenus, den bekenden geschiedschrijver, aan den Epicureër Philodemus, aan Meleager, den epigrammendichter, aan den satiricus Menippus, allen uit Gadara (SCHÜRER), en zoovele anderen.

mende overwicht der Oostelijke helft van de οἰκουμένη, dat mede het Hellenisme typeert. Want inderdaad, dat met de uitbreiding der Helleensche kultuur over het gebied der Perzische heerschappij een wassende invloed van het Oostersche, met name van het Semitische element in de Hellenistische kultuurwereld gepaard gaat en steeds meer gepaard blijkt te gaan, kan noch ontkend worden, noch ook verwondering wekken.

Door de vereeniging van het kleine Hellas met het uitgestrekte rijk der Perzen tot één Helleensch wereldrijk en de verspreiding der Grieken over het Oosten wordt niet alleen het onderscheid tusschen Hellenen en niet-Hellenen ondermijnd, maar moet zich tevens het zwaartepunt van de Grieksche kultuur en het Grieksche leven verplaatsen naar het Oosten. Gelijk de groote bloei van het Grieksche continent meê veroorzaakt was door het kunstmatige isolement, waarin de Grieksche koloniën in Klein-Azië gebracht waren door de Perzische verovering, zoo gaf het wegvallen van de scheidslijn tusschen Griekenland en Azië den laatsten stoot die vereischt werd, om het ontredderde en verdeelde Hellas zijne domineerende plaats te ontnemen[1]). Alexander heeft ook daarin

---

[1]) Vgl. Droysen, a. w., III, 2, blz. 355: „Athen seit Demosthenes sank wie Lübeck seit dem grossartigeren Jürgen Wullenweber; die Veränderung der politischen, mercantilen, geistigen Schwerpunkte einer unendlich erweiterten Welt liessen Griechenland verkommen und mochten fortdauernde Auswanderung motiviren ... Von den alten Küstenstädten Kleinasiens wird man behaupten dürfen, dass ihnen seit Alexander eine neue Blüthe begann."

zijn staatsmansblik getoond, dat hij dezen gang van zaken vooruitgezien en ermede rekening heeft gehouden: Babylon moet hoofdstad worden van zijn wereldrijk, dat is, het centrum der οἰκουμένη [1]). En wel wordt door zijn dood ook dit plan in de geboorte gesmoord, maar daarmede kon het eigenlijke Hellas zijn vroegere beteekenis niet herkrijgen: het zwaartepunt blijft, ook onder de Diadochen, in het Oosten [2]): het Egyptische Alexandrië, het Syrische Antiochië, straks het Klein-Aziatische Pergamum zijn de centra der Hellenistische kultuur. Athene teert daarnaast nog een tijdlang op zijn ouden roem, maar staat weldra grootendeels buiten den stroom van het geestesleven en wordt alleen door de philosophenscholen nog gezocht [3]). En wel eigenaardig is het, dat juist de Alexandrijnsche geleerden het zijn geweest, die Hellas' geestesschatten voor het nageslacht hebben bewaard en bewerkt; dat door Egyptische Joden het Oude Testament in het Grieksch is vertaald; en dat Egypte de literaire pretiosa ons heeft weergegeven, die onze kennis der oud-Helleensche literatuur zoo bovenmate hebben verrijkt. [4])

---

[1]) Zie boven, blz. 127.

[2]) Vgl. CHRIST-SCHMID, II, 1[6], blz. 12 vlg..

[3]) CHRIST-SCHMID, blz. 13. „Erst Hadrians Philhellenismus hat Athen künstlich wieder zu einem Mittelpunkt geistigen Lebens erhoben" (CHRIST-SCHMID, t. a. p.); echter ook KUIPER, Het Athene van Menander (Jaarboek der K. Ak. van Wetensch., 1912), blz. 2 vlgg..

[4]) ARISTOTELES' 'Αϑ. Πολ., HYPERIDES, BACCHYLIDES, TIMOTHEUS' Πέρσαι, PINDARUS' Paeanen, EURIPIDES' Hypsipyle, enz.. Vgl. HAEBERLIN, Centralblatt f. Bibl. XIV (1897); CRÖNERT, Arch. f. Papyrusforsch. I en II; BLASS, zelfde werk, III. Zie GARDTHAUSEN, Griech. Palaeogr., I[2] (1911), blz. 89 vlg..

Deze verplaatsing van het centrum nu is eenerzijds, gelijk we zagen en trouwens van zelf spreekt, ten zeerste bevorderlijk geweest voor de Helleniseering van het Oosten, maar heeft aan den anderen kant ook in niet geringe en daarbij steeds toenemende mate de inwerking bevorderd van Oostersche, inzonderheid van Semitische elementen, eerst op de Grieksche en Macedonische koloniën in het Oosten [1]) met hun veelszins gemengde bevolking [2]), dan ook, deels van daar uit, deels onmiddellijk, op het eigenlijke Hellas zelve, en op de Helleensche kultuur in het algemeen [3]). Het spreekt trouwens eigenlijk van zelf, dat de helleniseering van het Oosten met een reactie van het gehelleniseerde deel gepaard ging. Daarbij komt de totale ommekeer in de beoordeeling niet alleen van de Oosterlingen — men denke aan hetgeen vroeger over de wijziging van het begrip „barbaar" gezegd werd [4]) —, maar ook van de Oostersche kultuur als zoodanig, die van

---

[1]) Vgl. BELOCH, a. w., III, 1, 414. Niet zonder overdrijving laat LIVIUS, XXXVIII, 17, 11, den consul Manlius in het jaar 189 v. Chr. tot zijne soldaten zeggen: „Macedones, qui Alexandriam in Aegypto, qui Seleuciam ac Babyloniam, quique alias sparsas per orbem terrarum colonias habent, in Syros Parthos Aegyptios degenerarunt"!

[2]) Zie BELOCH, t. a. p.. Vergelijk bijv. het boven (blz. 282, aant. 2) over Citium vermelde.

[3]) Dat deze inwerking van het Oosten op de Grieksche kultuur, gelijk thans meer en meer wordt ingezien (boven, blz. 198 vlgg.), ook in de vorige periode niet had ontbroken, kon aan de doorwerking van dit proces slechts ten goede komen.

[4]) Boven, blz. 260 vlgg.. Het onderscheid in de houding der Atheners tegenover de „barbaren" vóór en na Alexander illustreert STEIN, Die soziale Frage enz., blz. 172.

Alexander's expeditie mee het gevolg geweest is [1]). Veel meer dan vroeger komen de Grieken nu rechtstreeks in aanraking met de geheimzinnige tooverwereld, die in hun mythen en legenden zulk een groote rol speelde; en door geen chauvinistische vooroordeelen tegen de „barbaren" meer belemmerd, laten ze zich te sterker door haar imponeeren, naarmate ze zich te voren boven haar verheven hadden gevoeld. Al wat uit het Oosten komt, vindt thans belangstelling en waardeering [2]),

---

1) Het volgende betoog is voor het grootste deel reeds te vinden in mijne rede: „De beteekenis van het Oosten voor de klassieke Oudheid", Utrecht, Ruys, 1912, blz. 11 vlgg.. Zie voorts in het algemeen WENDLAND, Die Hell.-Röm. Kult., blz. 15 vlg.. SCHWARTZ (bij PAULY-WISSOWA, III, col. 315) spreekt van de Hellenistische periode als van een tijd, „in der die Erschliessung des Ostens den griechischen Geist auf eine Fülle ihm bis dahin so gut wie ganz fremder Kulturen aufmerksam machte und die politische Lage ihm die Aufgabe stellte, sich mit ihnen abzufinden."

2) WENDLAND, t. a. p.: „Wir hören von der Aufnahme einer Fülle zoroastrischer, wohl gefälschter Schriften in die alexandrinische Bibliothek, und die Septuaginta-Legende knüpft an das Interesse für die Literatur fremder Völker an." Volgens SYNCELLUS 271 D e. a. (SUSEM. I, 344_{86}; II, 605_{5}) zou Ptolemaeus Philadelphus in de Alexandrijnsche bibliotheek de literaire produkten van alle mogelijke volken hebben verzameld, voorzoover niet-Grieksch, in Grieksche vertalingen: *πάντων Ἑλλήνων τε καὶ Χαλδαίων Αἰγυπτίων τε καὶ Ῥωμαίων τὰς βίβλους συλλεξάμενος καὶ μεταφράσας τὰς ἀλλογλώσσους εἰς τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν μυριάδας βιβλίων ι' ἀπέθετο.* PSEUDO-ARISTEAS, § 9, spreekt zelfs in 't algemeen van *ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην βιβλία.* Dit is natuurlijk sterk overdreven (SUSEM. I, blz. 344; te absoluut CHRIST-SCHMID, II, 1^{5}, 14_{8}: „Was Synkellos über Aufnahme chaldäischer, ägyptischer und römischer Bücher in die Bibliothek durch Ptolemaios II beifügt, verdient keinen Glauben"). Toch noemt CALLIMACHUS alleen voor de groote bibliotheek 490.000 rollen (400.000 *συμμιγεῖς βίβλοι* [gemengde] en 90.000 *ἀμιγεῖς* [enkele]; vgl. over deze onderscheiding SUSEM. I, blz. 342; DZIATZKO bij PAULY-WISSOWA i. v. *Ἀμιγεῖς βίβλοι*): SUSEM., t. a. p.; DZIATZKO,

wordt gezocht en geprezen, zelfs boven eigen geestesprodukten. De oorspronkelijkheid der Helleensche kultuur, in de vorige periode niet algemeen geloofd, wordt nu algemeen prijs gegeven: de fabelachtige ouderdom der Oostersche traditie, die met eeuwen rekent in steê van jaren en opklimt tot een tijd, waarvan de Helleensche kroniekschrijvers zelfs niet droomden [1]), versterkt niet slechts het besef van de jeugd der Helleensche beschaving, waarvan reeds PLATO zulk een merkwaardig ge-

t. a. p.; dezelfde bij PAULY-WISSOWA, i. v. Bibliotheken, col. 410.

Dat overigens deze belangstelling der Grieken voor de barbaren niet zóó ver ging, „dass sie die fremden Sprachen lernen und selbständig forschend tiefer in die fremden Kulturen eindringen" (CHRIST-SCHMID, II, 1[5], 171; vgl. BELOCH, Griech. Gesch. III, 1, 488), pleit weliswaar niet voor der Grieken historischen zin — zelfs spreekt BAUMSTARK bij PAULY-WISSOWA III, col. 2056, van „die den Griechen überall, wo es sich um Geschichte der „Barbaren" handelt, eigene naive Anistoresie" —, gelijk het ook aan de waarde hunner mededeelingen niet weinig afbreuk doet (BELOCH, t. a. p., die er terecht op wijst, hoe gemakkelijk het gebouw der Assyriologie en Egyptologie toen anders opgetrokken had kunnen worden), maar versterkte aan den anderen kant natuurlijk den invloed der vreemde volken, in zooverre daardoor ook de *Grieksche* schrijvers veelszins van hen afhankelijk zijn.

[1]) Volgens den Babylonischen geschiedschrijver BEROSSOS (± 280 v. Chr.) zouden de oudste tien koningen (vóór den vloed) van Babylon niet minder dan 432.000 jaren geregeerd hebben (frg. 4 bij SYNCELL. 17A, 30A: SUSEMIHL, I, 607; vgl. SCHWARTZ bij PAULY-WISSOWA, i. v. Berossos 4), col. 311); van den vloed tot op Cyrus rekent hij 36.000 jaren; van Cyrus tot Alexander's dood 215 jaren, totaal dus 468.215 jaren (SCHWARTZ, coll. 313, 314).

Om den indruk te meten dien dergelijke cijfers op de Grieken maken moesten, stelle men daartegenover nu de oudste data der Parische marmerkroniek, die ongeveer uit denzelfden tijd afkomstig is (264/3 v. Chr.): Kekrops, den eersten koning van Athene, met wien ze aanvangt, stelt ze 1581/0, den vloed onder Deukalion in het jaar 1528 v. Chr. (Vgl. JACOBY, Das Marmor Parium, 1904, blz. 3)!

tuigenis aflegt, als hij in zijn Timaeus[1]) den ouden priester tot Solon laat zeggen:

O Solon, Solon, gij Grieken blijft toch steeds kinderen, en een oud Griek is er niet. Jong zijt gij allên van ziel; want gij hebt daarin geen op veeljarige overlevering gegronde oude meening, noch eenige door den tijd vergrijsde wetenschap,

maar doet ook al meer de meening ingang vinden, dat heel de Helleensche kultuur van het Oosten afhankelijk is, en de grooten onder het voorgeslacht hun wijsheid door verblijf in de landen der barbaren hebben verworven[2]). Den neerslag dezer opinie, die

---

1) 22 B. Vgl. ook HEKATAEUS VAN MILETE bij HERODOTUS II, 143; en daarover GOMPERZ, Griech. Denker I, 206.

2) WENDLAND, Die Hell.-Röm. Kultur, blz. 15: „Vorschnelle Konstruktionen und willkürliche Vorstellungen vom Verhältnis der griechischen Kultur zu der orientalischen ersetzen denMangel solider Forschung. Man leitet griechische Götter und Kulte aus Aegypten ab, lässt die griechischen Denker von dort ihre Weisheit holen; wo die Kultur eine so lange und alte Geschichte hat, soll der Ursitz der Weisheit sein."

Karakteristiek voor de tijdsstemming is de groote verbreiding, die ten deel viel aan het romantische werk over Egyptes geschiedenis en kultuur van HEKATAEUS VAN TEOS of ABDERA (onder Ptolemaeus I). Den inhoud van dit werk kennen we uit het eerste boek van DIODORUS' Βιβλιοθήκη, welks voornaamste bron het geweest is. Het beoogde „in einer Mischung aus Wahrheit und Dichtung die Aegypter in aller Weise zu verherrlichen, sie als die Väter aller Cultur und Verbreiter derselben unter allen anderen Völkern darzustellen, ihre politischen und socialen Einrichtungen, so wie er sie nach seinen Ideen zurechtmodelte, als musterhaft anzupreisen und nicht minder ihren Götterglauben, so wie er ihn willkürlich gestaltete, als den ächtesten und wahrsten zu empfelen" (SUSEMIHL, I, 313; vgl. GEFFCKEN, Zwei Griech. Apologeten, blz. X vlg.; GRUPPE, C. u. M., 423 vlg.: „Hekataios gehörte .... zu denjenigen Schriftstellern, welche Griechentum und Barbarentum zu vereinigen suchten, er liess deshalb Barbaren nach Hellas gelangen und umgekehrt Hellenen in das Nilland zu den Quellen des Wissens ziehen"). Orpheus, Musaeus, Melampus,

bij den eigendunk der meeste Hellenen vóór

Homerus, Daedalus, Lykurgus, Solon, Pythagoras, Demokritus, Oenopides, Platon, Eudoxus, de beeldhouwers Telekles en Theodorus, hebben volgens hem naar luid van de egyptische priesterkronieken een tijdlang in Egypte geleefd, en daar voor een groot deel hun wijsheid opgedaan (Susemihl, t. a. p.; vgl. Geffcken, t. a. p.; meer namen van Grieken, die in Egypte hun kennis of kunst verkregen zouden hebben, geeft Pietschmann bij Pauly-Wissowa, i. v. Aigyptos 1), volgens wien een „Verzeichnis hellenischer Denker, Gelehrten und Künstler, deren Aufenthalt in Ägypten bezeugt wird", te vinden is bij Parthey op Plut. Is. et Os. 10 vlg.).

Hekataeus' beschrijving van Egypte is eene utopie, gelijk er vele geschreven waren; uit historisch oogpunt heeft ze zoo goed als geen waarde: dit belangrijk onderscheid is er echter tusschen zijn werk en andere dergelijke geschriften: „er sucht den Idealstaat nicht mehr auf verwunschenen Inseln, sondern hat ihn auf der Erde, in Ägypten gefunden" (Geffcken, t. a. p.).

Ook in zooverre is Hekataeus' boek voor ons hier van beteekenis, als hij wellicht de eerste Grieksche schrijver is, die van de Joden melding maakt (Christ-Schmid, II, 1[5], 172; Diodor. XL, 3), zij het ook wellicht terloops en zeer oppervlakkig (Geffcken, a. w., blz. XI; zie echter Schürer, III, 606); daaraan aanknoopend heeft dan later (volgens Schürer III, 607, nog vóór het einde der 3de eeuw vóór Christus) waarschijnlijk een onbekende Jood onder zijn naam een werk uitgegeven περὶ Ἰουδαίων of περὶ Ἀβράμου (bij Clemens Alex. κατ' Ἄβραμον καὶ τοὺς Αἰγυπτίους), dat evenals de brief van Pseudo-Aristeas tot verheerlijking der Joden dient, en wellicht zelfs van hen de geheele Grieksche literatuur afhankelijk laat zijn. Van Pseudo-Hekataeus hebben de latere Joodsche en Christelijke Apologeten veel gebruik gemaakt. Literatuur bij Schürer, III, 608. Vgl. in 't algemeen Schürer III, 603 vlgg.; vóór hem Geffcken, a. w., XIII vlgg.; Susemihl II, 644 vlgg..—

Wat ten opzichte van Egypte geldt, is niet minder van toepassing op het *Semitische* Oosten. Men lette — om een treffend voorbeeld te noemen — op het gebruik van den naam *Chaldaeën*. Van een dezen naam dragend Semitisch volk, dat in historischen tijd aan den mond van Euphraat en Tigris woont, zich van daaruit al meer noordwaarts uitbreidt en in het Nieuw-Babylonische rijk een tijd lang Vóór-Azië beheerscht (Baumstark bij Pauly-Wissowa, i. v. Chaldaioi 1), col. 2045; boven, blzz. 120 vlgg., 124 vlg.), weten de Grieken van den Hellenistischen tijd over het algemeen niets,

A l e x a n d e r zoo sterk afsteekt [1]), geeft de Hellenistische literatuur [2]): ze bepaalt er zich niet toe, om,

---

ofschoon Berosos' werk het hen had kunnen leeren (Baumstark, col. 2056), en voor hen zijn — dank vooral mee den invloed van Ktesias — de Chaldaeën een γένος μάγων πάντα γιγνωσκόντων (Hesych.), „ein sich märchenhafter Allerweltsweisheit erfreuendes Geschlecht priesterlicher Philosophen und Zauberer" (Baumstark, col. 2057), voor wie ze een bijgeloovige vereering hadden.

Hoe ver dit proces, zij het in een volgende periode, doorgewerkt heeft, behoeft hier niet nader te worden uiteengezet. Slechts deze twee citaten veroorloof ik me: wat E g y p t e aangaat, schrijft Pietschmann, col. 1000, dat „es schliesslich dahin gekommen ist, dass eigentlich ein Aufenthalt in Ägypten als zur Gewinnung tieferer Erkenntnis des Wesens aller Dinge unbedingt erforderlich betrachtet und deshalb auch ohne weiteres den Weisen, Gesetzgebern und Künstlern von Hellas angedichtet wurde"; en wat het Oosten in engeren zin betreft, karakteriseert Ritter, Platon, I (1910), blz. 90 — naar aanleiding van berichten omtrent P l a t o's verblijf bij de Magiërs, Perzen, Babyloniërs, Hebraeën, enz. — de hier bedoelde periode als ... eine(r) Zeit, die alles Hellenische in Beziehung zum Orient zu setzen und allen philosophischen Tiefsinn von geheimnisvoll überlieferter uralter Priesterweisheit abzuleiten bemüht war ....".

Dat overigens al dergelijke berichten luttel *objectieve* waarde hebben en voor *werkelijken* invloed van het Oosten op de Grieksche kultuur vóór A l e x a n d e r weinig zeggen, kan gereedelijk toegeven ook wie dien invloed veel hooger aanslaat dan bijv. Zeller doet (vgl. ook boven). *Wij* vermelden ze niet om hun *historische* waardij, maar wijl deze voorliefde voor en invloed van het Oosten in de Hellenistisch-Romeinsche kultuurwereld mee de snelle verbreiding van het Evangelie verklaart, dat immers van het Oostersche Palestina uit der menschheid gebracht werd.

[1]) Zie boven, blz. 261 vlg.. Vgl. ook Geffcken, a. w., blz. X: „.... in diesem vierten Jahrhundert, beginnt der Rassedünkel des „freien" Hellenen gegenüber dem „geknechteten" Barbaren wieder gross zu werden. Wandel schafft hier wie überall Alexander der Grosse, die Griechen müssen umlernen ...."

[2]) Behalve bij Susemihl, Christ en andere werken over de Grieksche literatuur vindt men de voornaamste Grieksche schrijvers over het Oosten 't zij opgesomd, 't zij min of meer uitvoerig besproken:

a) over Egypte: bij Gruppe, C. u. M., 410 vlgg. (inzonderheid

vroegere sporen volgend, objectief de nieuw ontsloten wereldstreken te beschrijven of hun historie bekend te maken [1]), maar toegevend aan de neiging tot het

over de religie); PIETSCHMANN, t. a. p., col. 995; WACHSMUTH, Einl., blz. 326 vlgg.; ED. MEYER, Gesch. des Altert. I, 2², blz. 9 vlgg.; voorts WIEDEMANN, Aegyptische Gesch. (1884) [MEYER, blz. 11: „die Zusammenstellung der griechischen Schriftsteller bei WIEDEMANN, Aeg. Gesch."]; vooral VON GUTSCHMID, De rerum aegypt. scriptoribus graecis (Kl. Schr. I; vgl. MEYER, blz. 11; WACHSM., blz. 326_1);

b) over Babyloniërs en Assyriërs: GRUPPE, C. u. M., blz. 315 vlgg. (religie); WACHSMUTH, Einl., blz. 365 vlgg.; ED. MEYER, blz. 322 vlgg.; ook BEZOLD bij PAULY-WISSOWA, i. v. Assyria 1), col. 1757;

c) over de Phoeniciërs: GRUPPE, C. u. M., blz. 347 vlgg. (religie); WACHSMUTH, blz. 403 vlgg.;

d) over de Joden: WACHSMUTH, blz. 435 vlgg.; SCHÜRER, a. w., I⁴, § 3 (blz. 31 vlgg.), in 't bijzonder blz. 107 vlgg.; vgl. REINACH, Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au Judaïsme, 1895.

Perzen en Indiërs (voornaamste werk MEGASTHENES' Indica) zijn voor ons van minder belang.

[1]) Alexander's ondernemingen gaven hiertoe natuurlijk gereede aanleiding, inzooverre ze zich over het geheele Oosten uitstrekten. De beschrijvingen dezer expedities lichtten dus van zelf over het Oosten in (SUSEM., a. w., I, 649). Van meer gewicht dan de oudste „Alexanderhistorici" (ONESICRITUS, ARISTOBULUS, CHARES, DIOGNETUS, enz. [SUSEM. I, 649]: fragmenten bij C. MÜLLER, Scriptorum rerum Alexandri Magni fragmenta) waren echter de geschriften der geographen en periëgeten (vgl. SUSEMIHL, a. w., cap. XXII. Geographie und Periëgese), die volgens Grieksche begrippen trouwens tot de historici behooren (SCHWARTZ bij PAULY-WISSOWA, i. v. Berossos 4), col. 315: „Zur ἱστορία gehört nach griechischen Begriffen, sogar in noch höherem Grade als die Erzählung von Ereignissen, die Beschreibung von Land und Volk."). Zoo NEARCHUS' beschrijving van zijn zeetocht van den Indus naar den Euphraat, PHILON'S Αἰθιοπικά, PATROCLES' boek over zijne expedities op de Hyrkanische en de Kaspische zee, AGATHARCHIDES' werk over Azië (in 10 boeken), enz.. Zoowel geographisch als historisch van inhoud waren MEGASTHENES' Ἰνδικά (SUSEM. I, 548). Het belangrijkste werk der geheele periode over geographie is zonder twijfel ERATOSTHENES' Γεωγραφικά (SUSEMIHL, I, 414 vlgg.; KNAACK bij

romantische en fabelachtige, die, den Grieken nimmer geheel vreemd, door Alexander's ondernemingen niet weinig was toegenomen[1]), komt ze er toe de barbaarsche volken te idealiseeren en te projecteeren in hun kultuur datgene waaraan haar tijdgenooten behoefte hadden, dat echter het afgeleefde Hellas niet meer bieden kon[2]). Zoo keeren de rollen om en worden de verachte barbaren thans door de trotsche Hellenen veelszins als de meerderen erkend.

Is het te verwonderen, dat de gehelleniseerde barbaren zich aldus gemakkelijk aan de gewijzigde toestanden aanpassen, en, gebruik makende van

---

Pauly-Wissowa, i. v. Eratosthenes 4)), waarin ook uitdrukkelijk werd gewezen „auf die durch den Alexanderzug neuerschlossene Kenntnis Asiens" (Knaack, t. a. p., col. 368). Zie voorts Christ-Schmid, I, blz. 171 vlgg., 185 vlgg.; Susemihl, passim.

[1]) Susemihl, I, blz. 309 vlg.. Men denke aan de talrijke wonderboeken e. d., onder den titel Θαυμάσια, Παράδοξα, enz., in den Hellenistischen tijd verschenen (opsomming bij Susemihl, cap. 17: I, blz. 463 vlgg.). Alleen over de pyramiden somt Plinius, N. H. XXXVI, 79, 12 schrijvers op (te beginnen met Herodotus): Susem., blz. 486_{145}.

[2]) Afgezien van Ktesias' Περσικά in 23 boeken (daarvan 1—3 over de Assyriërs), een werk, dat weliswaar nog in de vorige periode valt (zie boven, blz. 202), welks invloed in den Hellenistischen tijd echter zóó groot is geweest, dat nog in de eerste eeuw v. Chr. Nikolaus van Damaskus in zijne καθολικὴ ἱστορία de Assyrische geschiedenis in hoofdzaak op grond daarvan verhaalde (Gruppe, C. u. M., blz. 316, vgl. ook Wachsmuth, blz. 370), ligt vooral het geschrift van Hekataeus in deze lijn. Zie boven. Over de betrouwbaarheid van Ktesias' mededeelingen over de Assyriërs en Babyloniërs (voor de latere Perzische historie staat de zaak eenigszins anders: Holzapfel, B. Ph. W. 1905, col. 1265), die met name door de nieuwere Assyrische ontdekkingen thans al lager aangeslagen wordt, vergelijke men Gruppe, a. w., blz. 317; Wachsmuth, a. w., blz. 370; Ed. Meyer, I, 2[3], blz. 323.

de gelegenheid die de wereldtaal biedt, de Grieken met hun oorkonden en overleveringen door vertaling bekend maken, of hen over hun land en hun historie ook hunnerzijds inlichten [1])? Dat ze dit op *hun* wijze doen en dien vorm kiezen die aan de wenschen dergenen voor wie ze schrijven het meest tegemoet komt [2]), kan hun toch moeilijk euvel worden geduid. In het algemeen gesproken, staat wat door de barbaren in de Hellenistische periode over hun land en historie geschreven is, niet *beneden*, maar *boven* de werken der Grieken over dezelfde materie. De „Babylonische geschiedenis" van BEROSSOS, den Babylonischen priester van Bel [3]), de Αἰγυπτιακά van den Egyptenaar

1) CHRIST-SCHMID, II, 1⁶, blz. 171: Geschichte von Barbarenländern war von Griechen in ihrer Sprache schon seit der Zeit der Logographen geschrieben worden. In dieser Periode treten zwei neue Erscheinungen hinzu: die durch Alexandros' Zug neu eröffneten Länder mit ihren Völkern werden beschrieben, und Barbaren stellen in griechischer Sprache die Geschichte ihrer Länder dar."

2) Vgl. bijv. SCHWARTZ bij PAULY-WISSOWA, i. v. Berossos 4), col. 315: „Die weitverbreitete, aber noch nicht zu dogmatischen Systemen erstarrte philosophische Speculation, insonderheit die Ausläufer der ionischen Naturphilosophie, verführten dazu, auch bei den Orientalen eine „Philosophie" zu suchen, und es versteht sich ganz von selbst, dass die hellenisierten orientalischen Berichterstatter den Wünschen der griechischen Ethnologen bereitwillig entgegenkamen; bei Manetho und B. bildeten die φιλοσοφούμενα ebenso einen unerlässlichen Teil der Landesbeschreibung, wie bei den Griechen Hekataios von Teos und Megasthenes."

3) Over BERO(s)SOS en zijn aan Antiochus I Soter (281/0—262/1) opgedragen geschiedwerk, zie GRUPPE, C. u. M., blz. 318 vlgg.; SUSEMIHL, I, blz. 605 vlgg.; WACHSMUTH, blz. 370 vlgg.; SCHWARTZ bij PAULY-WISSOWA i. v. B. 4); ED. MEYER, a. w., I, 2², blz. 324 vlgg.; CHRIST-SCHMID, I, 2⁵, blz. 174 vlg.. Van de beide titels zijner geschiedenis die vermeld worden, Βαβυλωνιακά en

MANETHO, die in Heliopolis soortgelijke waardigheid bekleedde [1]), twee typische specimina dezer literatuur, blijken, dank zij den vondsten aan Euphraat en Nijl [2]), al meer eene historische waarde te hebben, die ze verre verheft boven de romantische phantasieën van Grieksche schrijvers als HEKATAEUS en KTESIAS. Dat is karakteristiek. Karakteristieker nog is, dat, terwijl KTESIAS en HEKATAEUS gretig gelezen werden en niet minder gretig wellicht nageschreven, de werken der beide Oostersche geleerden in de Hellenistisch-Romeinsche wereld althans onder de heidensche schrijvers weinig of geen aandacht trokken, alleen door de Joodsche en straks door de Christelijke Apologeten om hun

---

Χαλδαϊκά, kan de eerste alleen juist zijn, terwijl de andere „einem incorrecten Sprachgebrauch angehört, der zwar bei den Griechen ganz gewöhnlich ist, einem babylonischen Gelehrten aber übel stehen würde" (SCHWARTZ, col. 310).

1) Over MANETHO (Egyptisch Ma-n-thoth, d. i. de door Thoth gegevene [= het Grieksche Hermodoros], SUSEM. I, 608_{425}) zie GRUPPE, blz. 410 vlgg.; SUSEMIHL I, blz. 608 vlgg.; WACHSMUTH, blz. 333 vlgg.; MEYER, blz. 12 vlgg.; CHRIST-SCHMID, blz. 172 vlgg..

2) CHRIST-SCHMID, II, 1^5, blz. 173 (over MANETHO's Αἰγυπτιακά): „Die Bedeutung des Buchs als urkundlicher Darstellung der ägyptischen Geschichte gegenüber der auf der Mitteilung von andern beruhenden Erzählung des Herodotos ist erst in neuerer Zeit zu voller Anerkennung gekommen, seit durch Entzifferung der Hieroglyphenschrift die Möglichkeit geboten war, die Königslisten des Manethos mit den ähnlichen Verzeichnissen des Turiner Papyrus und den Tafeln von Abydos und Saqqara zusammenzustellen..." [vgl. WACHSMUTH, blz. 333]; blz. 174 (over BEROSOS' Βαβυλωνιακά): „Die Konfrontation seiner Berichte mit denen der Keilinschriften hat für seine Zuverlässigkeit ein günstiges Ergebnis gehabt, wenigstens hinsichtlich der Wiedergabe der babylonischen Ursagen und der Geschichte seit Nabonassar." Vgl. C. F. LEHMANN, Über die Chronologie des B. und die Keilinschriften, Klio 8(1908), blz. 227 vlgg.; WACHSMUTH, blz. 373; SCHWARTZ, i. v., col. 310.

talrijke aanrakingspunten met het Oude Testament werden gebruikt [1]), en eerst in onzen tijd door de Assyriologie en Egyptologie in eere zijn hersteld [2]): de inkleeding beheerschte den smaak, niet de inhoud [3]). Zoo zijn de Grieken zelf mede oorzaak, dat ook de „barbaren" meer en meer afwijken van den weg der historie, en, niet tevreden met den voorsprong die hun kultuur had in haar oudheid, door allerlei tendentieuze verzinsels ook van hun kant de afhankelijkheid der Helleensche wijsheid van de hunne trachten te bewijzen: men denke — om een voorbeeld te noemen — aan den ARISTEAS-roman over den oorsprong der Septuaginta en andere geschriften van Joodsche herkomst [4]), waarop in ander verband reeds de aandacht

---

[1]) CHRIST-SCHMID, t. a. p.; SCHWARTZ, col. 315 (voor BEROSSOS); SUSEMIHL, blz. 611 (MANETHO); GRUPPE, blz. 318; BAUMSTARK bij PAULY-WISSOWA, i. v. Chaldaioi, col. 2056 e. a.. Of ze BEROSSOS direct of indirect gebruikt hebben, doet hier niet ter zake.

[2]) Zie blz. 296, aant. 2.

[3]) Vgl. SUSEMIHL, blz. 611. SCHWARTZ, col. 315 (over BEROSSOS): „War bei den Heiden der babylonische Priester eine Specialität gelehrter Curiositätenkrämer gewesen, so wurde die Sache anders, als Juden und Christen anfingen, sich mit historischen Forschungen abzugeben; diese stellten an die Schönheit der Rede keine Anforderungen...." enz.. WENDLAND, blz. 15: „Vor diesen ernsthaften Werken bevorzugte leider der Geschmack der Griechen romanhafte Darstellungen, die von stark aktuellen Tendenzen beherrscht waren. Berossos und Megasthenes' Ἰνδικά übten nicht den Einfluss wie das phantastische ältere Werk des Ktesias, das über den ganzen Reiz ionischer Erzählungskunst verfügte. Und die Kenntnis des Aegyptischen bezog man lieber aus dem leicht lesbaren Werke des Abderiten Hekataios, der Ideale seiner Zeit, den aufgeklärten Despotismus, die rationalistische Religion, Grundsätze der Ptolemäerpolitik in die Pharaonengeschichte projiziert."

[4]) In 't algemeen zie men SCHÜRER, a. w., III[4], § 33: „Die

werd gevestigd [1]). Dat op deze wijze echter de werkelijke kennis van het Oosten en zijn historie onder de Grieken der Hellenistische periode in geenen deele gelijken tred houdt met de uitbreiding van het Grieksche kultuurgebied, en ze bijvoorbeeld met de Egyptische geschiedenis minder op de hoogte zijn dan HERODOTUS [2]), kan evenmin bevreemden,

---

hellenistisch-jüdische Literatur." Vgl. blz. 547: „Diesen Vorwürfen ist nun schon die ältere jüdische Legende mit der Behauptung zuvorgekommen, dass vielmehr umgekehrt die Juden die Urheber aller Kultur seien. Nach Eupolemus war Moses der erste Weise, der Erfinder der Buchstabenschrift (s. oben S. 475), nach Artapanus hat Abraham die Ägypter in der Astrologie unterwiesen, Joseph für bessere Bebauung des Landes gesorgt, Moses überhaupt alle Kultur gebracht (S. 477 f.). Der Philosoph Aristobulus erklärt bereits den Moses für den Vater der griechischen Philosophie; aus ihm haben Pythagoras, Sokrates, Plato und die anderen das Ihrige geschöpft (S. 514)."

Blz. 519_{58} constateert S., dat de gedachte, dat de Grieken van Joodsche autoriteiten afhankelijk zijn, „sicher vor-philonisch" is, ja dat we lang vóór Aristobulus „sogar bei einzelnen griechischen Schriftstellern" eene zekere neiging vinden, iets dergelijks te gelooven; hij wijst dan o. m. op Megasthenes (± 300 v. Chr.) en op Hermippus Callimachius (2de helft der 3de eeuw v. Chr.; zie boven, blz. 76), om vervolgens te concludeeren: „Nach solchen Vorläufern sind die Ansprüche eines Pseudo-Hekatäus und Aristobul doch wohl begreiflich." Vgl. ook WACHSMUTH, blz. 437.

Ook de brief van PSEUDO-ARISTEAS aan zijn broeder Philokrates, waarin de historie der vertaling van de Thora in het Grieksch (de Septuaginta) verhaald wordt, heeft eene dergelijke bedoeling (vgl. SCHÜRER III, blz. 608 vlgg.), wat niet wegneemt, dat zijn betrouwbaarheid ten opzichte van hetgeen hij over de Egyptische toestanden meedeelt, door inscripties en papyri, gelijk het eerst door LUMBROSO is aangetoond, op verrassende wijze wordt bevestigd: vgl. WILCKEN, Ὑπομνηματισμοί, Philologus. LIII (1894), blz. 111.

[1]) Boven, blz. 75 vlg..

[2]) CHRIST-SCHMID, II, 1[b], blz. 171: „Statt dessen bietet sich das merkwürdige Schauspiel, dass z. B. die Historiker Ägyptens in

als dat door deze en dergelijke omstandigheden de invloed van de niet-Grieksche elementen, die, gelijk we zagen, reeds in de vorige periode niet ontbrak, thans onevenredig vermeerdert: de verandering der Grieksche kultuur, die haar in staat stelt, het Oosten te veroveren, doet haar tevens weer meer ontvankelijk zijn voor de inwerking van Oostersche factoren[1]), eene inwerking, die zich gevoelen doet, ook als Oosten en Westen reeds lang weer uiteengegaan zijn, tot op onzen tijd toe.

Verreweg het krachtigst doet zich eindelijk deze invloed van het Oosten gelden op een gebied, welks overheerschende beteekenis in het Hellenisme thans al meer ingezien wordt: dat der religie.[2])

---

einer Zeit, da die Griechen in grosser Zahl unmittelbar mit den Ägyptern zusammenwohnten, über ägyptische Geschichte keineswegs besser, sondern vielfach schlechter unterrichtet sind als Herodotos."

[1]) De resultaten dezer inwerking — die zich sedert het begin onzer jaartelling al meer gevoelen doet — schetst CUMONT in hoofdstuk I van het hier beneden, blz. 305 aangehaalde werk. Vgl. de aankondiging der Duitsche uitgave (TEUBNER, Verlagsverzeichn. 1811—1911, blz. 101: „Das I. Kapitel schildert in grossen Zügen, wie sich die Überlegenheit des hellenisierten Orients seit dem Beginn unserer Zeitrechnung in Verfassung, Recht, Wirtschaft und Geistesleben des römischen Reiches immer mehr geltend macht..."

[2]) De literatuur over de religieuze toestanden in de Hellenistisch-Romeinsche wereld bij SCHÜRER, a. w., III[4], blz. 157_{27}; zie voorts de werken van GRUPPE, WIDE, FAIRBANKS, enz.; ook KAERST, a. w., II, I, blzz. 202—288. BURSIAN's Jahresber. CXXXVII, 77 schrijft GRUPPE: „Ausserordentlich wichtige Ergebnisse sind dadurch gewonnen worden, dass die *Nachwirkungen der orientalischen Religionen im Hellenismus* weit genauer festgestellt wurden, als dies vorher auch nur erstrebt werden konnte."

Door de godsdienstpolitiek van Alexander — eene politiek, die zich niet slechts aansluit bij de tradities zijner Perzische voorgangers [1]), maar in zooverre nog verder gaat dan zij, als in haar de nationale religie *in 't geheel* geen rol meer speelt [2]) — kunnen de Oostersche religies nog vrijer hun vleugels uitslaan dan te voren het geval was. Over heel het wereldrijk strekt zich voortaan hun propaganda uit, thans niet meer uitsluitend of voornamelijk over het Oosten zelf, maar evenzeer in

[1]) Zie daarover boven, blz. 178 vlgg.. Reeds na den slag bij Issus (333) verlangt Alexander van de Tyriërs, hem de stad te laten, om in den tempel van Melkart, den Tyrischen Herakles, te offeren: ARR. II, 16, 7 (KAERST bij PAULY-WISSOWA, i. v. Alexandros 10), col. 1422); volgens eene mededeeling van IOSEPHUS, Archaeol. XI, 336 (ed. NABER, vol. III, blz. 62), die echter van twijfelachtige waarde is (KAERST, col. 1422), zou hij zelfs in Jeruzalem aan JAHVE geofferd hebben; in het orakelheiligdom van den Egyptischen Zeus Ammon laat hij zich door den priester als zoon der godheid begroeten en de titels en bevoegdheden verleenen, die aan de Egyptische Pharao's gegeven werden: ARR. III, 3 vlg. (KAERST, col. 1423; dezelfde, Gesch. des Hell. Zeitalt. I, 297 vlg.; vgl. DROYSEN, I, 1, blz. 323); in Babylon laat hij den door Xerxes verwoesten tempel van Bel-Marduk herbouwen, en brengt ook zelf der godheid een offer (zie boven, blz. 128). In Alexandrië eindelijk schijnt hij reeds aanstonds tempels van Helleensche en Egyptische goden naast elkaar te hebben willen oprichten (ARR. III, 1, 5), „somit dem religiösen Synkretismus, der Alexandreia später sein charakteristisches Gepräge verliehen hat, durch sein eigenes Wirken die Bahn brechend” (KAERST, Gesch. enz. I, blz. 292). Vgl. ook DROYSEN, I, 2, blz. 304.

[2]) Ofschoon, gelijk we boven (blz. 178) zagen, Auramazda een veel minder exclusief karakter draagt dan de Assyrische goden, wordt hij toch door Darius in de Achaemenideninscripties als de god der Ariërs aangeduid, en heeft, voorzoover wij weten, „in der Achaemenidenzeit über die Grenzen iranischen Landes und iranischer Stämme hinaus keine allgemeinere Verehrung gefunden” (KAERST, blz. 227).

het eigenlijke Hellas, waar ze te gemakkelijker ingang vinden, nu de vereeniging met het Perzische wereldrijk eenerzijds de innerlijk reeds lang ondermijnde religie der πόλις *geheel* van haar beteekenis berooft [1]), en aan den anderen kant met den invloed van mystiek en bijgeloof [2]) ook de voorliefde voor de buitenlandsche eerediensten krachtig doet toenemen.

Daarbij komt, dat juist deze kulten bijzonder in staat schenen, de religieuze behoeften der Hellenistische wereld te bevredigen: de neiging tot

---

[1]) Zie over het verval der Grieksche religie in 't algemeen GRUPPE, Gr. Myth. enz., blz. 1458 vlgg.: III. Die Auflösung der griechischen Religion. G. gaat deze „Auflösung" na op drieërlei terrein: „die allgemeine Bildung, die teils durch Skepsis, teils durch Mystik und Aberglauben die durch die Kunst geschaffenen Lehren unterwühlte, die öffentlichen Kulte und die barbarischen Religionen" (blz. 1461). Over „die öffentlichen Gottesdienste" handelt hij blz. 1492 vlgg.; vgl. blz. 1494: „Dasselbe wie für die Kulte der Staatenbünde und für die Geschlechtskulte gilt für die öffentlichen Gottesdienste der einzelnen Gemeinden. Eben weil sie so ganz mit der Polis verwachsen waren, mussten sie mit dieser untergehen..." Dat van invoering der Helleensche πόλις-religie, den officieelen staatskultus — welks strekking en kracht het duidelijkst blijkt uit beschuldigingen als de tegen Sokrates ingebrachte (XEN. Mem. I, 1, 1: ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς ... ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων ...) — in het wereldrijk, ook al had ze nog meer levenskracht gehad, geen sprake zijn kon, behoeft natuurlijk geen nader betoog. Daarmede was echter haar levensader doorgesneden.

[2]) Dat er in de Grieksche religie twee stroomingen zijn te onderscheiden, eene officieele, die in de literatuur en de kunst vooral tot uiting komt, en eene ondergrondsche, werd vroeger reeds aangeduid; inderdaad blijkt hoe langer hoe meer de noodzakelijkheid, met dit verschil te rekenen, wil men de Grieksche religie verstaan, en met name in de religieuze toestanden der Hellenistische periode een juist inzicht hebben. Vgl. WIDE, a.w., blzz. 193, 200; GRUPPE in BURSIAN's Jahresber. CXXXVII, blz. 43

monotheïsme, die hun allen gemeen is, de vergeving van zonden en zedelijke reiniging, die ze alle beloven, de eeuwige zaligheid, die door hen alle voorgespiegeld wordt [1]), zijn evenzoovele aantrekkingspunten voor een tijd, waarin de religie individualistisch was geworden [2]) en het verlangen naar eene betere toekomst het menschdom te sterker vervulde, naarmate de onrust op staatkundig gebied en de onzekerheid in het maatschappelijke van de vroegere zelfgenoegzaamheid en zelfvoldaanheid minder overlieten. Hierin ligt de verklaring zoowel voor den toenemenden invloed der mystiek [3]), welker beteekenis voor de verbreiding van het Evangelie al meer in het oog springt [4]), als van de overheerschende positie, die op het terrein der religie het Oosten in de Hellenistisch-Romeinsche kultuurwereld inneemt. „Mit der Zersetzung der althellenischen Kultur" — aldus SAM WIDE in zijne schildering der Grieksche religie [5]) — „gewinnt

---

[1]) SCHÜRER, a. w., III, blz. 161.

[2]) WIDE in GERCKE-NORDEN, Einl. in die Altertumsw. II, blz. 234: „Die hellenistische Zeit ist gegenüber der überlieferten Religion skeptisch, aber nicht irreligiös, vielmehr ist es eine Zeit des religiösen Suchens. Unter dem Einfluss verschiedener philosophischer Richtungen und im Zusammenhang mit der inneren Auflösung des griechischen Staatswesens und der offiziellen Religion ist die Religiosität individualistisch geworden, denn die Religion ist nicht wie früher eine Staatsangelegenheit, sondern eine Privatsache des einzelnen Individuums."

[3]) Vgl. GRUPPE, a.w., blz. 1475 vlgg.. Voorbode der sedert de eerste eeuw v. Chr. weer overmachtig wordende mystiek is de herleving der mysteriën in den officieelen kultus: GRUPPE, 1495$_6$.

[4]) Zie boven, blz. 216.

[5]) a.w., blz. 281.

die Mystik, die bisher von dieser Kultur in Zaum gehalten wurde, eine grössere Macht über die menschlichen Gemüter. Verschiedene Ursachen haben dazu mitgewirkt; der politische und ökonomische Verfall bzw. Bankrott der hellenischen Staaten, die Kriegsnöte und Drangsale während der langen Fehden der Diadochen und der Epigonen, soziale Kämpfe, Sklavenaufstände, Räuberwesen und allerlei Landesplagen haben in der hellenistischen Zeit die Menschen zur Mystik gestimmt. Nicht besser wurde es, nachdem die Römer die östlichen Provinzen erobert hatten, denn die republikanische Herrschaft brachte über diese Provinzen hauptsächlich Misswirtschaft, Auspressungen und Verwüstungen, und die Leiden der griechischen Provinzen im mithridatischen Krieg und in den römischen Bürgerkriegen waren grenzenlos. Solche Zeiten nähren eine irrationelle Stimmung, die leicht in Mystik verfällt. Diese Stimmung zu befriedigen, vermochte unter den hellenischen Göttern eigentlich nur Asklepios, und in der Tat ist die Bedeutung dieses Heil- und Wundergottes vom 4. Jahrh. an in stetigem Steigen. Noch besser aber entsprachen die ägyptischen und orientalischen Gottheiten dem Wunder- und Erlösungsbedürfnis der Welt." „In der philosophischen αὐτάρκεια, Selbstgenügsamkeit," — zoo gaat dezelfde schrijver eenige bladzijden verder [1]) voort — „dürften wohl die edleren Geister das Ziel ihres ethischen Strebens

1) Blz. 234 vlg..

gefunden haben, aber für die grosse Menge war der ethische Idealismus der Philosophie doch zu hoch. Dagegen hat die philosophische Massenpropaganda eine Vertiefung des Innenlebens herbeigeführt, die sich in einem lebhaften Empfinden für Sünde und sittliche Schuld äussert. Man empfindet mehr und mehr die Unzulänglichkeit der menschlichen Kraft und Vernunft, und sehnt sich nach einer göttlichen Offenbarung, und gerade auf eine solche konnten sich die orientalischen Religionen berufen. Auch boten die orientalischen Gottheiten in den mit ihrem Kultus verbundenen Reinigungen und Sühnungen wenigstens äussere Mittel, von der Sündenbefleckung loszukommen. Die individuelle Religiosität fängt aber an, auch etwas anderes zu verlangen, nämlich persönliche Unsterblichkeit und ewige Seligkeit. Auch dies wurde den Glaübigen zugesichert in den orientalischen Religionen ...." In denzelfden zin oordeelt Schürer[1]: „... der Zug der Zeit (führte) nach den Religionen des Orients ... Die Religionen des klassischen Altertums übten nicht mehr eine unbedingte Anziehungskraft auf die Gemüter aus. In weiten Kreisen suchte man nach Neuem und griff begierig zu den geheimnisvollen orientalischen Kulten, die in Folge des regeren Verkehrslebens und der wachsenden Handelsbeziehungen in immer weiteren Kreisen bekannt wurden."

Het ligt buiten het bestek van dit werk, op de

---

[1]) a. w., III, blz. 157 vlg..

enorme verbreiding der Oostersche eerediensten in de Hellenistisch-Romeinsche wereld [1]), eene verbreiding, waarvoor met name de inscripties telkens nieuwe bewijzen verschaffen [2]), nader in te gaan. Wie de Christelijke religie met hen op één lijn stelt, tot hen rekent, ten deele uit hen afleidt, dien boezemen ze natuurlijk bijzonder belang in; voor ons, die aan eene bijzondere Openbaring vasthouden, is hun beteekenis in hoofdzaak negatief: de bevrediging, die ze beloven en om welke ze gezocht worden, schenken ze niet en kunnen ze niet schenken, maar daardoor doen ze den geestelijken nood des te dieper gevoelen en werken ook hunnerzijds het verlangen naar ware verlossing in de hand, dat heel de Hellenistische periode kenmerkt, maar inzonderheid sedert den tijd tegen het begin onzer jaartelling zich in klimmende mate schijnt geopenbaard te hebben [3]), al vindt het, af-

---

[1]) SCHÜRER, blz. 158: „Und so sind nun überhaupt seit dem dritten Jahrh. vor Chr. die ägyptischen Kulte sehr verbreitet in Griechenland. Auch andere orientalische Kulte finden sich in bunter Mischung, namentlich auf den griechischen Inseln und in Kleinasien.” Vgl. in 't algemeen CUMONT, Les religions orientales dans le paganisme romain, 1906 (geautoriseerde Duitsche uitgave, naar de tweede Fransche, van GEHRICH, Leipzig, 1910); voorts GRUPPE, Griech. Myth. u. Religionsgesch., blz. 1560 vlgg. („Die vom Hellenismus rezipierten Barbarengötter”), e. a..

[2]) Vgl. de aantt. bij SCHÜRER.

[3]) Vgl. in 't algemeen SOLTAU, Die Geburtsgeschichte Jesu Christi, Leipzig, 1902; WENDLAND, Σωτήρ, Zeitschr. f. Neutest. W., V (1904), 335 vlgg.; denzelfde, Die Hell.-Röm. Kultur, blzz. 73, 87 vlgg.; LIETZMANN, Der Weltheiland (1909); GRUPPE, a.w., blz. 1488 vlgg.; BAVINCK, Geref. Dogm. III², 247 vlg.. Blz. 1492 schrijft GRUPPE: „So gering die Spuren sind, die sie hinterlassen haben, so kann doch m.E. nicht bezweifelt werden, dass schon im I. Jahrhundert

gezien van VERGILIUS' beroemde ecloga [1]), in de ons gebleven literatuur, en ook in de inscripties van dezen tijd [2]), betrekkelijk slechts weinig weerklank; daarbij banen ze voor het Evangelie ook

---

v. Chr. die Sehnsucht nach einer gründlichen Besserung der schlecht gewordenen Welt und die Hoffnung auf eine unmittelbar bevorstehende Reinigung und Erlösung der Welt durch einen Gottmenschen auch ausserhalb des Judentums weit verbreitet waren."

[1]) Vgl. GRUPPE, C. u. M. I, blz. 687 vlgg.; Gr. Myth. u. Rel. gesch., blz. 1491 vlgg.; denzelfde in BURSIAN's Jahresber. CXXXVII, blz. 203 vlgg..; LIETZMANN, blz. 2 vlgg.., die blz. 3 vlgg. eene goede vertaling der ode geeft; verdere literatuur bij SCHANZ, Gesch. d. Röm. Litt., § 224 aan het einde. Het in het jaar 40 v. Chr. vervaardigde gedicht heeft om zijn ongemeenen inhoud reeds de aandacht der kerkvaders getrokken, die er zelfs eene Messiaansche profetie in zagen.

[2]) Zie bijv. de door GRUPPE (Rel. gesch., blz. 1492_2) en WENDLAND (Die Hell.-Röm. Kult., blz. 102) aangehaalde inscriptie (Inscr. Br. Mus. 894): ἐπεὶ ἡ αἰώνιος καὶ ἀθάνατος τοῦ παντὸς φύσις τὸ μέγιστον ἀγαθὸν πρὸς ὑπερβαλλούσας εὐεργεσίας ἀνθρώποις ἐχαρίσατο Καίσαρα τὸν Σεβαστὸν ἐνεγκαμένη .... σωτῆρα τοῦ κοινοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους, sqq.

Zoo hebben v. WILAMOWITZ en ZUCKER (Zwei Edikte des Germanicus auf einem Papyrus des Berliner Museums. Sitzungsber. d. K. Preuss. Ak. d. W. 1911, blzz. 794–821) een papyrus gepubliceerd, waarin Germanicus op zijn egyptische reis (19 n. Chr.) „das Publikum (bittet), ihn nicht mit göttlichen Akklamationen zu begrüssen, die nur seinem Vater, dem allgemeinen Heiland des Menschengeschlechtes, und seiner Grossmutter zukämen" (D. L. Z. 1911, col. 1931).

In een inscriptie uit Egypte (DITTENB., O.G.I.S., no. 666) heet Nero ὁ ἀγαθὸς δαίμων τῆς οἰκουμένης, op Alexandrijnsche munten σωτὴρ τῆς οἰκουμένης (DITTENB., t. a. p.). Vgl. verder WENDLAND, blz. 100 vlgg.; LIETZM., blz. 11 vlgg.. Op de geschiedenis van dezen Σωτήρ-titel kan ik niet ingaan. Slechts zij opgemerkt, dat, wanneer onze Heiland aldus genoemd wordt (Luc. 2_{11}, enz.; vgl. Joh. 4_{42}: ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου), dit niet te verklaren is uit de heilands-idee, die den Romeinschen tijd beheerscht, maar omgekeerd de algemeenheid der voorstelling van een wereldverlosser onder Gods voorzienig bestel er toe meegewerkt heeft, dat de prediking van den waren Σωτήρ ingang vinden kon.

in zooverre den weg, als ook dit van het Oosten uitgaat en allereerst door Oosterlingen wordt gepredikt; en eindelijk bevorderen ze het voor de latere oudheid zoo kenmerkende openbaringsgeloof, dat met name in de Stoïcijnsche wijsbegeerte, later ook bij Plutarchus en meer nog bij de Neo-Platonici en Neo-Pythagoreërs een belangrijke rol speelt [1]), en zoo mede er toe bijgedragen heeft, dat het Evangelie van den Zoon Gods, die geopenbaard is in het vleesch, ingang vond.

---

[1]) Vgl. in 't algemeen ZELLER, a. w., III, 1⁴ (1909), blz. 345 vlgg.. Niet alleen, wijl er ZELLER's eigen standpunt in uitkomt, zijn van belang de opmerkingen, waarmede hij zijne bespreking der Stoïcijnsche mantiek besluit (blz. 354 vlg.): „Wenn unsere Philosophen sich nichtsdestoweniger an diesem aussichtslosen Versuche [de poging nl., „ihren Weissagungsglauben mit ihrer philosophischen Weltansicht in Einklang zu bringen"] mit der äussersten Anstrengung abarbeiteten, so beweist dies allerdings, wie ernstlich es ihnen um die Versöhnung der Philosophie und der Religion zu tun war. Zugleich spricht sich aber in diesen Bemühungen auch das Gefühl aus, dass die Wissenschaft, welche mit so kühnem Selbstvertrauen aufgetreten war, doch nicht ganz genüge, dass sie der Anlehnung an die religiösen Überlieferungen, des Glaubens an göttliche Offenbarungen bedürfe; und wir werden nicht fehlgehen, wenn wir es uns gerade aus diesem praktischen Bedürfnis erklären, dass Männer von so scharfem Verstande wie Chrysippus sich selbst über die Grundlosigkeit der Wege verblenden konnten, die sie zur Verteidigung haltloser und veralteter Vorstellungen einschlugen. Nur um so deutlicher kommt aber hierin teils das Übergewicht des praktischen über das wissenschaftliche Interesse im Stoïcismus, teils seine innere Verwandtschaft mit den Schulen zum Vorschein, welche die Wahrheit des Erkennens in Frage stellten und seine Mängel durch eine höhere Offenbarung ergänzen wollten. Die stoische Lehre von der Divination ist die unmittelbare Vorgängerin des neupythagoreischen und neuplatonischen Offenbarungsglauben" [De spatieering is van mij].

Wat van de Oostersche kulten geldt, is ook van toepassing ten opzichte der mystiek, in 't bijzonder der Orphische, die immers met die kulten niet geringe overeenkomst vertoont, en, evenals zij, dank zij den nieuweren onderzoekingen, steeds meer blijkt, voor de Hellenistisch-Romeinsche wereld overheerschende beteekenis gehad te hebben [1]): ook zij schenkt geen verlossing, maar ze versterkt de behoefte eraan, en baant daarmeê den weg voor de ware boodschap des heils. Wanneer dan ook DIETERICH [2]) het waarschijnlijk acht, dat in streken waar de Orphische kulten bloeiden, de meeste Christenen tevoren Orphici geweest zullen zijn, dan ligt in die vooronderstelling op zichzelf — afgezien van de argumentatie die DIETERICH bezigt [3]) — voor ons niets onaannemelijks: dat ondanks het diep gaande verschil [4]) tusschen beider leer deze mystiek meer aansluiting gaf aan de

---

1) Boven, blz. 216. Vgl. DIETERICH, Nekyia (Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse), blz. 228: „Immer mehr werden wir durch neue Funde aufgeklärt über diese verschüttete religiöse Welt. Dies war der griechische Kult, der die Unsterblichkeitshoffnung ausbildete und ausbreitete, dies war der Glaube, dem sich die hellenistischen Völker zuwendeten, als auch sie die Sehnsucht nach der Ewigkeit einer anderen Welt unwiderstehlich erfasste, dies die Mystik, welche die Griechen hegten und pflegten, ehe die exotischen Religionen des Orients die in immer mächtigerem Sündenbewusstsein erzitternden Nerven noch stärker reizten und befriedigten."

2) a. w., blz. 229.

3) Vgl. mijn „Het mystiek-religieuze element in de Grieksche philologie" (1905), blz. 33.

4) Hierop wijst terecht HOLWERDA bij CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Lehrbuch der Religionsgesch. II[3] (Tübingen, 1905), blz. 361.

Christelijke religie, dan de oud-Grieksche religieuze voorstellingen,[1]) wordt reeds bewezen door de polemiek der kerkvaders, die zich niet zelden juist van haar beeldspraak en uitdrukkingen bedienen, immers om te toonen, dat hetgeen zij voorspiegelt, eerst in het Christendom waarlijk vervuld wordt[2]).

Evenmin als van de religieuze toestanden der Hellenistische periode in 't algemeen, kan men zich met de ons thans ten dienste staande gegevens van de Hellenistische mystiek in hare verschillende uitingen eene adaequate voorstelling vormen. Gelijk het echter reeds op zich zelf als een gunstig voorteeken moet worden beschouwd, dat die religieuze toestanden meer en meer de aandacht trekken, ja in het centrum der Hellenistische wetenschap staan, zoo is voor ons ook van niet gering belang het enkele feit, dat niet slechts de beteekenis der Hellenistische mystiek voor de Hellenistische wereld al meer ingezien wordt, maar ook zij zelve als symptoom van de klimmende behoefte der antieke menschheid aan verlossing

---

[1]) Over de punten van overeenkomst tusschen de (latere) Orphiek en het Christendom schrijft MONCEAUX bij DAREMBERG en SAGLIO, Dict. des Ant. Gr. et Rom., i. v. Orphici, blz. 255: „En fait, comme l'ont remarqué les apologistes chrétiens, il y a bien des points communs entre le Christianisme et l'Orphisme, au moins l'Orphisme néoplatonicien de leur temps: unité divine, doctrine du Verbe, péché originel, nécessité d'une purification, exhortation à la pureté et à la chasteté, préoccupation de l'autre vie, conception du Paradis, rapport du *refrigerium* avec la source de Mnémosyne." Op de vraag, in hoeverre deze beweringen juist zijn, kan ik niet ingaan.

[2]) DIETERICH, blz. 229. DIETERICH wijst op CLEMENS ALEXANDRINUS.

van schuld en gemeenschap met de godheid, thans weer waardeering vindt[1]). Zoo heeft de uitnemende schildering, die een kenner als REITZENSTEIN geeft van de Hellenistische mysteriënreligies[2]), haar nut en bekoring ook voor dengene, die de door hem ten opzichte van het Christendom getrokken consequenties niet tot de zijne maken kan[3]): ze

---

1) Dat deze hernieuwde waardeering inderdaad samenhangt met een al meer veld winnende verandering in denkwijze, kan mee daaruit blijken, dat ze zich zelfs tot de minst sympathieke uitingen van bijgeloof uitstrekt. Men vergelijke den aanhef eener recensie, die KARL DIETERICH niet lang geleden gaf van DREXL's proefschrift over „Achmets Traumbuch" (B. Ph. W. van 25 Nov. 1911, col. 1460 vlgg.): „Die Literatur der Zauber- und Traumbücher, die sich im 16. und 17. Jahrh. eines ziemlich regen Interesses bei den Philologen erfreute, ist in der Zeit des Rationalismus und Neuhumanismus über Gebühr unterschätzt und demgemäss vernachlässigt worden. Erst die jüngste Generation mit ihrem stärkeren historischen Sinn und dem aufblühenden Studium der hellenistischen und byzantinischen Kultur beginnt sich diesen „Verirrungen des menschlichen Geistes" wieder mehr zuzuwenden und sie als kulturgeschichtliche Denkmäler zu würdigen. Der Aberglaube war ja bei den Griechen zu allen Zeiten hoch entwickelt und nur durch eine philosophische Oberströmung in einer kurzen Spanne höchster Entfaltung des individuellen Lebens zurückgedrängt worden; nach deren Verlaufen brach er mit doppelter Gewalt wieder hervor, zumal nachdem durch Alexanders Eroberungszüge die Fühlung des Griechentums mit dem Orient wieder fester geworden war und ein neues griechisch-orientalisches Volkstum auf den Trümmern des alten hellenischen Individualismus erwuchs" enz..

2) Die Hellenistischen Mysterienreligionen. Leipzig und Berlin, 1910. Het meest belangrijke deel van dit werk (oorspronkelijk eene lezing) zijn de „Exkurse und Anmerkungen" (blzz. 61—214).

3) Ofschoon REITZENSTEIN zelf in zijn slotwoord (blz. 211) als zijne meening te kennen geeft, „dass eine solche philologisch-historische Betrachtungsweise [als hij in zijn werk biedt] sich mit jeder religiösen Überzeugung und dogmatischen Anschauung verträgt, welche die Inspiration der Schrift nicht rein wörtlich fasst

bewijst beter dan alle redeneering, hoezeer ook op dit gebied sinds de dagen van LOBECK's „Aglaophamus" [1]) het rationalisme terrein verloren heeft [2]).

Het zijn echter niet alleen deze dingen, waardoor de religieuze toestanden van het Hellenisme steeds meer beteekenis voor ons verkrijgen: naast het toenemen van den invloed der Oostersche elementen

— κατὰ τὸ σωματικόν, würden die Gnostiker sagen —, so gut wie die naturwissenschaftliche Forschung sich mit jedem Gottesglauben vertragen kann", komt het mij dan ook voor, dat deze verklaring ons allerminst van de plicht ontheft, de resultaten van zijn onderzoek zelfstandig te toetsen: dat daarbij blijken zal, dat men over de vraag, wat met eene godsdienstige overtuiging valt te rijmen en wat niet, verschillend oordeelen kan, acht ik niet twijfelachtig.

1) NEUMANN, Entwicklung und Aufgaben der alten Gesch., blz. 101: „Die Aufklärung des 18. Jahrhunderts hat ihre grosse Verdienste um die Geschichte der antiken Religion, wie J. H. Voss und Lobeck sie begründet haben. Die Schwäche des Rationalismus, in dem Lobeck ebenso wie Voss zeitlebens befangen blieb, liegt in dem Mangel der Fähigkeit, das Irrationale religiösen Empfindens anzuerkennen und nachzufühlen; auf dieser Erkenntnis und Empfindung ruht die Stärke der Romantik."

2) Teekenend is in dit opzicht ook de steeds luider wordende polemiek tegen een overigens zoo voortreffelijk werk als ZELLER's „Philosophie der Griechen", eene polemiek die reeds nu zulk eene beteekenis heeft gekregen, dat ze LORTZING (B. Ph. W. 1912, col. 1433) de klacht uiten doet: „Es scheint in manchen Kreisen Mode zu werden, über den Altmeister Zeller den Stab zu brechen und seinen Standpunkt als rückständig und veraltet zu kennzeichnen." Dat deze polemiek inderdaad ZELLER's rationalistische opvatting geldt, wordt bijv. door DÖRFLER („Die Eleaten und die Orphiker", zie LORTZING t.a.p.) uitdrukkelijk uitgesproken. Wat LORTZING ter loochening van dit rationalisme en ter rechtvaardiging van ZELLER aanvoert, is te minder overtuigend, waar hij zelf blijkbaar zich op een soortgelijk standpunt stelt (vgl. col. 1436, onderaan). Bewijzen voor ZELLER's rationalisme heb ik gegeven in mijn „Het mystiek-religieuze element in de Grieksche philologie" (1905), blz. 19 vlgg. met de aantt.. Zie ook boven.

en het veld winnen der mystiek, waarmêe de individualiseering der religie — die, evenals de ethiek [1]), in de Hellenistische periode den band met den staat heeft doorgesneden en daardoor voor den enkeling in beteekenis wint — en de verinnerlijking van het religieuze sentiment verband houden, moet nog een factor genoemd worden, die — ik zeg niet voor de Christelijke religie zelve, maar voor de verbreiding van het Christendom, van niet gering belang geweest is. Ik heb hier niet het oog op den zoogenaamden „heerscherskultus", de aanbidding van den vorst als godheid, waarop reeds meer dan eens werd gewezen: want hoezeer deze ook een wezenlijk attribuut is van de Hellenistische monarchie [2]), gelijk in niet mindere mate van het Romeinsche keizerrijk, en als zoodanig voor de verdere historie van het grootste gewicht, hoezeer hij, evenals die monarchie zelve, het verval van het polytheïsme weerspiegelt, tegenover het Christendom als zoodanig staat hij zuiver antithetisch: hij vordert voor een mensch de eerbewijzen, die alleen toekomen aan God, en is met de aanbidding van

---

[1]) De philosophie van den Alexandrijnschen en Romeinschen tijd kenmerkt zich ook door de „Ablösung der Moral von der Politik" (ZELLER, III, 1⁴, blz. 13). Zoo zegt ZELLER (III, 2⁴, blz. 205) van de ethiek van Plutarchus, dat ze „ihre eigentliche Spitze .... nicht, wie die altgriechische, in der Politik, sondern in der Religion (erreicht)."

[2]) KAERST, a. w. I, blz. 386: „Der Königskult bezeichnet eine sehr wesentliche, nicht bloss äusserliche Seite der hellenistischen Monarchie ...."

den eenigen Heer ten eenenmale onvereenigbaar [1]).

Van een ander gezichtspunt uit moet echter een verschijnsel op het terrein der Hellenistische religie beoordeeld worden, dat zoowel voor de religieuze toestanden in het Hellenisme, als voor de Hellenistische periode in het algemeen uitermate typeerend is, in zooverre de nivelleeringszucht daarin haar hoogtepunt bereikt [2]): het religieus synkretisme [3]). Evenmin als over den oorsprong van dit verschijnsel, is het noodig, omtrent zijn

---

[1]) Boven, blz. 50; vgl. blz. 279_2.

[2]) Vgl. thans MITTEIS-WILCKEN, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, Leipzig-Berlin, 1912, I, 1 (over Egyptische en Graeco-Egyptische kulten in den tijd der Ptolemaeën): „Während alle bisher besprochenen Erscheinungen rein ägyptische sind, treten daneben nun synkretistische auf, die für die hellenistische Zeit charakteristisch sind."

[3]) Vgl. in het algemeen de boven aangehaalde literatuur; ook DROYSEN, I, 2, 304 vlg. (Die Theokrasie). — Het woord *synkretisme*, volgens PLUTARCHUS, De fraterno am., cap. 19 (p. 490 B) [τοῦτο τὸ Κρητῶν, οἳ πολλάκις στασιάζοντες ἀλλήλοις καὶ πολεμοῦντες, ἔξωθεν ἐπιόντων πολεμίων διελύοντο καὶ συνίσταντο· καὶ τοῦτ' ἦν ὁ καλούμενος ὑπ' αὐτῶν 'συγκρητισμός'] oorspronkelijk *de, met name door de Kretenzen in praktijk gebrachte, vereeniging van twee strijdende partijen tegenover een gemeenschappelijken vijand* (vgl. ook het Et. Magn. p. 732, 54, i.v. συγκρητίζω), in de Renaissance gebezigd voor de *vereeniging van verschillende, tegenstrijdige meeningen* (zoo van Plato en Aristoteles: EISLER i. v., die verwijst naar WILLMANN, Gesch. d. Ideal., III, 19), later in eenigszins ongunstigen zin „die ausgleichende Vereinigung gegensätzlicher Parteien, Sekten, Systeme u. s. w. durch Verschmelzung der Ideen, durch Abschwächung der trennenden Gedanken sowie durch Aufstellung von Lehrsätzen, die jeder nach seiner Meinung deuten kann" (MEYER's Konv.-Lex. i. v.; vgl. EISLER i. v.; ook HEYSE's Fremdwörterbuch, i. v.), is de thans algemeen gebruikelijke term voor de hier besproken vermenging der religies in de Hellenistisch-Romeinsche periode. Vgl. nog (HENKE †) WAGENMANN bij HERZOG-HAUCK, P. R. E.[2] (1885), i. v., die van meening is, dat in het niet nauwkeurige gebruik van het woord in lateren tijd

wezen veel woorden te gebruiken: het houdt in, dat, als gevolg van Hellas' vereeniging met het Oosten, waar reeds lang te voren de nationale verschillen hun scherpte verloren en de heidensche religies zich aan elkaar geassimileerd hadden[1]), dank zij mee de godsdienstpolitiek van Alexander en zijne opvolgers [2]), onder den invloed

(„verkehrte Versuche zu Verbindung ungleichartiger und unvereinbarer Lehrelemente" in plaats van de „Forderung dass partiell dissentirende Menschen wegen ihres noch übrigen Konsensus zusammenhalten möchten", wat geenszins samen behoeft te gaan) de verkeerde afleiding van συγκεράννυμι een rol speelt [Het artikel van Tschackert in de 3de uitgave (1907) is wel uitvoeriger, maar opent, althans ten opzichte van deze zaak, geen nieuwe gezichtspunten].

[1]) Zie boven, blz. 182 vlg..

[2]) Vgl. Gruppe, Griech. Myth. u. Rel.gesch., blz. 1480 vlg.: „.... man verwischte die bestehenden Unterschiede und trug durch kühne Umdeutung in die religiösen Institutionen und in die philosophischen Lehren Griechenlands und des Orients dieselbe Anschauung hinein, sodass jede einzelne nicht bloss als historisch bedingter Teil der Wahrheit, sondern als volle Wahrheit erschien. Diese Bewegung hatte früh begonnen; nachdem bereits die grossen orientalischen Reiche die nationalen Kulturen mit einander ausgeglichen und an einander abgeschliffen hatten, führten das natürliche Interesse der Griechen für die alten Götter der Länder, in denen sie jetzt wohnten, gelegentlich auch das politische Bestreben mancher hellenistischen Fürsten im Orient zu Versuchen, die griechische und barbarische Götterwelt einander anzuähneln."

Op de godsdienstpolitiek van Alexander zelf werd reeds gewezen. Vergelijk daarover nog Droysen, I, 2, 304: „Wenn man die Gottheiten, die Culte, die Mythen des Heidenthums als den eigensten und lebendigsten Ausdruck der ethnographischen und geschichtlichen Verschiedenheit der Völker betrachten darf, so lag da für das Werk, das Alexander schaffen wollte, die grösste Schwierigkeit. Seine Politik traf den Nerv der Sache, wenn er, in dessen Person und Regiment zunächst jene Einheit sich darstellen musste, in seiner unmittelbaren Umgebung so gut den indischen Büsser Kalanos und den persischen Magier Osthanes wie

van theologisch-philosophische speculatie [1]), de reeds bij HERODOTUS [2]) zich uitende neiging der Grieken, hunne goden met die der „barbaren" te identificeeren, in de Hellenistische wereld algemeen ingang vindt, en er tenslotte toe leidt, dat de meest uiteenloopende religieuze stelsels vermengd en vereenigd, en in de onderscheidene goden der verschillende volken slechts andere namen voor dezelfde bovennatuurlijke machten gezien worden. Ofschoon dit synkretisme eerst in den Keizertijd tot volle doorwerking gekomen is, blijkt toch uit deze kenschetsing, dat het naar zijn wezen thuis behoort in de Hellenistische periode: hoe zou ook een tijd, die zich kenmerkt door het omverhalen van *alle* scheidsmuren tusschen de volkeren der οἰκουμένη, den religieuzen — immers voor het antieke bewust-

---

den lykischen Zeichendeuter Aristandros hatte, wenn er den Gottheiten der Aegypter, der Perser, der Babylonier, dem Baal von Tarsos, dem Jehovah der Juden sich in gleicher Weise wie ihre Gläubigen zuwandte und, alle Ceremonien und Ansprüche ihres Cultus erfüllend, dessen Bedeutung und Inhalt als offene Frage zur Seite liess..." Door deze handelwijze breidt Alexander het machtsgebied der heidensche goden uit, inzooverre hij hun gezag ook *buiten* hun eigen volk laat gelden, maar ontneemt hun aan den anderen kant het exclusief-nationale karakter.

[1]) WENDLAND, a. w., blz. 79: „Wie die religiöse Praxis von selbst zur Identifizierung und Ausgleichung der Götter verschiedener Nationen führt, wie die theologische Spekulation diesen Prozess befördert, wurde" enz.. Met name de invloed der Stoa is in dit opzicht zeer groot geweest: GRUPPE, a. w., blz. 1481$_1$. Natuurlijk steunt omgekeerd het latere philosophische synkretisme veelszins op de praktijk der theokrasie.

[2]) Zie boven, blz. 200. Volgens WILCKEN, a. w., blz. 107$_4$, is zij reeds voor den tijd van Hekataeus aan te nemen; vgl. JACOBY bij PAULY-WISSOWA, VII, i. v. Hekataios 3), col. 2741.

zijn den voornaamsten — intact hebben kunnen laten! Daardoor echter wordt, wat in den bloeitijd der Helleensche πόλις-religie toch slechts bij weinigen te beluisteren valt, wat door den koning der Attische treurspeldichters in zijn beroemden koorzang [1])

Zeus, wie hij ook zij, is deze
naam hem lief,
daaronder roep ik hem aan,

nog onvolkomen is vertolkt [2]), in de eeuwen van het Hellenisme de grondtoon, die in de meest verschillende uitingen van godsvereering ons tegenklinkt: losgemaakt van het accidenteele, waarvoor thans de naam gehouden wordt, treedt in de verschillende godheden voortaan het allen gemeene, het abstracte begrip der goddelijkheid, de goddelijke macht, *het goddelijke* (τὸ θεῖον) [3]) op den voorgrond:

---

1) AESCHYL. Ag., vs. 170 vlgg.: WECKLEIN op de plaats (Äschylos Orestie, 1888, blz. 43): „Den Brauch bei Gebeten an die Götter εὔχεσθαι οἵτινές τε καὶ ὁπόθεν χαίρουσιν ὀνομαζόμενοι (Plat. Krat. p. 400 E, vgl. Serv. zu Verg. Aen. IV 577 pontificum more qui sic precantur: Iuppiter omnipotens vel quo alio nomine appellari volueris) befolgend löst der Dichter die Idee der Gottheit von der Zufälligkeit des Namens und den mit dem Namen verknüpften, mit der höheren Vorstellung göttlichen Wesens aber unvereinbaren Mythen a b." Vgl. ook EURIPIDES, fragm. 912, vs. 1 vlgg. (NAUCK, T. G. F.[2], blz. 655):

σοὶ τῷ πάντων μεδέοντι χοὴν
πέλανόν τε φέρω, Ζεὺς εἴτ' Ἀίδης
ὀνομαζόμενος στέργεις....

2) Gelijk uit het vervolg der plaats blijkt: het nationaal-Grieksche overheerscht. In de latere theokrasie trekken de Grieken veelszins aan het kortste eind: M.-W., blz. 108.

3) Men lette op het gebruik dezer uitdrukking in de Areopagusrede, Act. Apost. 17_{29}, en de aanteekening daarop bij WILKE—GRIMM, Clavis [4], i. v. θεῖος: „.... neutr. τὸ θεῖον, *numen divinum*,

„man begann sich zu überzeugen," — aldus reeds terecht DROYSEN [1]) — „dass alle Völker, in mehr oder minder glücklichem Bilde, in ihren Göttern dieselbe Gottheit verehrten, mehr oder minder tief gefasst dieselbe Ahnung des Ueberirdischen, des Absoluten, des letzten Zweckes oder Grundes auszusprechen versuchten, und dass die Unterschiede der göttlichen Namen, Attribute, Aemter, nur äusserliche und zufällige, zu berichtigen und zu ihrem Gedanken zu vertiefen seien".

Hoe algemeen langzamerhand deze overtuiging geworden is, moge uit twee aanhalingen blijken. „Want" — aldus laat reeds de weliswaar onbekende, maar zonder twijfel tot de Joden behoorende schrijver van den aan Philokrates gerichten brief, waarin over het ontstaan der Septuaginta gehandeld wordt, Aristeas tot koning Ptolemaeus over de Joden zeggen [2]) —, „want dezen

---

non solum a Graecis ad designandam deorum naturam et vim et providentiam universe spectatam, nulla singularis dei ratione habita..., verum etiam a Philone... et Josepho.... de uno et vero deo frequentatum indeque ex aptissima ad gentilium dicendi modum ratione a Paulo usurpatum Act. 17, 29." Zie ook CREMER, Wörterb. der Neut. Gräc. [9], i. v. θεῖος. Over de lezing τὸν θεὸν vgl. NESTLE, Einführung in das Gr. N. T. [3], blz. 241.

[1]) a. w., I, 2, blz. 305. Vgl. ook WENDLAND, Die Hell.-Röm. Kultur enz., blz. 80: „Aber diese wachsende Fähigkeit hervorragender Götter, andere Götterformen in sich aufzunehmen und zu verschlingen, die Gewohnheit, persönliche Götterbegriffe bei- und unterzuord(n)en hat dazu beigetragen, die Person zu verflüchtigen und an ihre Stelle abstrakte Begriffe zu setzen; sie hat dem Monotheismus erheblich vorgearbeitet."

[2]) PSEUD.- ARIST. ep. ad Philocratem, § 16: τὸν γὰρ πάντων ἐπόπτην, καὶ κτίστην θεὸν οὗτοι σέβονται, ὃν καὶ πάντες, ἡμεῖς δέ, βασιλεῦ, προσονομάζοντες ἑτέρως Ζῆνα καὶ Δία.... Behalve SCHÜRER (boven, blz. 297$_4$)

vereeren God, den Hoeder en Schepper van alles, *dien allen vereeren;* wij echter, o koning, noemen Hem anders, Zeus"; enkele eeuwen later echter verstout zich de wijsgeer van Chaeronea in zijn verhandeling over Isis en Osiris tot de algemeene bewering, dat er niet zijn verschillende goden bij verschillende volken, van barbaren en van Hellenen, van het Zuiden en van het Noorden; maar dat, gelijk zon, maan, hemel, aarde en zee allen menschen gemeen zijn, en toch door den een anders worden genoemd dan door den ander, zoo ook het één logos is, die in de wereld heerscht, ééne voorzienigheid, die haar bestuurt, dezelfde dienende krachten over alles gaan, en alleen de namen en de vormen der aanbidding verschillend zijn [1]).

Dat zelfs bij een oppervlakkig onderzoek der oude schrijvers dergelijke uitspraken gemakkelijk vermeerderd kunnen worden, behoeft voor ingewijden geen nader bewijs. Maar ofschoon alzoo uit

---

vergelijke men over dit in verschillend opzicht interessante en ook door de papyrusvondsten (boven, blz. 297_4) thans weer meer op den voorgrond getreden geschrift o. m. JÜLICHER bij PAULY-WISSOWA, i. v., no. 13; SUSEMIHL, a. w., II, blz. 605 vlgg.; STÄHLIN in CHRIST-SCHMID, a. w., II, 1^5, blz. 478 vlgg.; voorts WENDLAND in de Praefatio van zijne uitgave (Leipzig, Teubner, 1900). Ofschoon de tijd, waarin het geschreven werd, niet vaststaat (de meeningen varieeren tusschen omstreeks 200 v. Chr. en na 33 n. Chr.), schijnt het toch in geen geval later dan de eerste helft der tweede eeuw v. Chr. gesteld te mogen worden: zie de gewichtige argumenten van SCHÜRER, III^4, blz. 611 vlgg., ook DEISSMANN, B. Ph. W. 1902, col. 262.

1) PLUTARCH. De Is. et Os., 67, p. 377 F (BERNARDAKIS, II, blz. 541). Vgl. de vertaling van ZELLER, a. w., III, 2^4, blz. 213; GRUPPE, Griech. Myth. u. Rel.gesch., blz. 1481_1.

de literatuur het bestaan dezer strooming, haar theoretische zijde met name[1]), genoegzaam bekend zijn kon, hebben toch eerst inscripties[2]) en

---

1) Men behoort eigenlijk te onderscheiden tusschen de theoretische *neiging*, de verschillende religies te doen samensmelten en in de velerlei volksgoden slechts verschillende *vormen* te zien, waaronder dezelfde goddelijke wezens vereerd worden (gelijk men bijv. bij Plutarchus aantreft: Zeller, t. a. p., en blz. 217), en de *praktische godenmenging*, die we in de papyri en inscripties aantreffen: streng genomen moet alleen het eerste *synkretisme* heeten (men denke aan de verba op -ίζειν!), het laatste *theokrasie*. In werkelijkheid zijn echter beide zaken niet scherp uit een te houden, en wordt het woord *synkretisme* voor beide gebruikt. Aan dit gebruik houd ik mij.

2) Voorbeelden o.m. bij Dittenberger, O.G.I.S., passim. Zoo no. 111 (2de eeuw v. Chr.): Ἄμμωνι τῶι καὶ Χνούβει καὶ Ἥραι τῆι καὶ Σάτει καὶ Ἑστίαι τῆι καὶ Ἀνούκει καὶ Διονύσωι τῶι καὶ Πετεμπαμέντει; de Egyptische namen voorop no. 130 (zelfde tijd): Χνούβει τῶι καὶ Ἄμμωνι, Σάτει τῆι καὶ Ἥραι, Ἀνούκει τῆι καὶ Ἑστίαι, Πετεμπαμέντει τῶι καὶ Διονύσωι, Πετενσήτει τῶι καὶ Κρόνωι, Πετενσήνει τῶι καὶ Ἑρμεῖ, waarbij Dittenberger aanteekent: „Vides igitur post Herodotum etiam amplius progressum esse illud Graecorum studium suos deos apud Aegyptios aliasque barbaras nationes reperiendi." —

Opgemerkt zij nog, dat de hier gebezigde verbinding der beide namen door ὁ καί ook voor menschen in den Hellenistisch-Romeinschen tijd zeer gewoon is, gelijk door papyri en inscripties bewezen wordt. Vgl. bijv. Dittenb., no. 210: Αὐρήλιος Βησαρίων ὁ καὶ Ἀμμώνιος; no. 616: Ἀδριανὸς ὁ καὶ Σδαιδος; Berl. Griech. Urk., no. 22 (Milligan, Selections from the Greek Papyri, blz. 75): Ἀμμωνίου τοῦ καὶ Φίμωνος; enz.; in 't algemeen Deissmann, Bibelstudien (1895), blz. 181 vlgg., die verwijst naar Schmid, Der Atticismus III (1893), 338; uit de literatuur vermeldt Deissmann o.m. uit Iosephus: Ἰανναῖον τὸν καὶ Ἀλέξανδρον, Ἰώσηπος ὁ καὶ Καϊάφας, Κλεόδημος ὁ καὶ Μάλχος, enz.. Het meest interressante voorbeeld is wel dat uit Act. Apost. 13_4: Σαῦλος ὁ καὶ Παῦλος, wat niet wil zeggen: *Saulos, die van nu af aan ook Paulos heette*, maar *Saulos, die ook buitendien Paulos heette*: Deissmann, t. a. p.. Van belang is hierbij, dat, evenals bij de dubbele godennamen (Mitteis-Wilcken, Grundzüge und Chrestom. der Pap.k. I, 1, blz. 108), zoo ook bij die van menschen een van beide weggelaten kan worden: M.-W., blz. 23. Vgl. Deissmann, blz. 185 vlg., die nog wijst op Ἰωάννης ὁ ἐπικαλούμενος Μάρκος. —

Overigens blijkt reeds uit het laatst gezegde, dat deze theokrasie nog op andere wijze tot uiting komt dan door de dubbele namen met ὁ καί. Zie M.-W., blz. 107 vlg.; Gruppe, Gr. Myth. u. Religionsgesch., blz. 1095 vlg.. Ik wijs slechts op inscripties als de volgende: Dittenb., no. 383 (Διὸς Ὠρομάσδου), no. 646 (Διὸς Βήλου), no. 678 (Διὶ Ἡλίωι μεγάλωι Σαράπιδι); Schürer, a.w., II, blz. 30 (Ἁγνῇ Ἀφροδίτῃ Ἀταργάτι); blz. 47 (Διὸς ἀνικήτου Ἡλίου θεοῦ Αὔμου), enz..

Omgekeerd is Gruppe (a.w., blz. 1095) van meening, dat geenszins iedere combinatie van verschillende godennamen noodzakelijk als theokrasie moet worden opgevat: niet zelden drukt volgens hem de eerste naam alleen eene eigenschap of functie van den tweeden uit: „Aphrodite Hera z.B. wird eine Hera sein, die sich nicht mit den Werken der Ehe, sondern speziell mit denen der Liebe befasst: der zweite Teil der Gottesbezeichnung, vielleicht beide sind hier nicht als reine Eigennamen, sondern fast appellativisch aufzufassen.... Eine eigentliche Gleichsetzung enthalten daher diese aus den Namen zweier Götter zusammengesetzten Gottesbezeichnungen nicht notwendig; sie sind öfters nicht anders aufzufassen, als zahlreiche andere, in denen verschiedene Götter gleiche Nebennamen tragen: es ist oft ja nur ein Zufall, dass diese Beinamen nicht irgendwo Hauptnamen geworden sind." Tot eene volkomene theokrasie hebben dergelijke combinaties hoofdzakelijk eerst in lateren tijd geleid: „Zu einer vollständigen Theokrasie hat sich die Zusammenstellung verschiedener Gottesbezeichnungen zwar auch frühe, vorzugsweise jedoch erst im sinkenden Altertum entwickelt; namentlich als man die Namen der Barbarengötter, deren Kultus hereinbrach, untereinander und mit denen der alten griechischen Gottheiten verband, musste der Glauben entstehen, dass diese Götter einander als wesensgleich bezeichnet werden sollten: eine Auffassung, die durch das jene Zeit beherrschende Streben nach Konzentration der religiösen Vorstellungen wesentlich begünstigt wurde." Ook zelfs onder deze latere combinaties kunnen echter verschillende nog op de oude wijze uitgelegd worden: zoo bijv. Isis Tyche, Isis Dikaiosyne, enz.. Het is volgens Gruppe dan ook onjuist, om, gelijk gewoonlijk geschiedt, bij de beoordeeling van deze latere opvatting uit te gaan, en het geheele verschijnsel als synkretisme en als een eigenaardigheid van de ondergangsperiode der oudheid te beschouwen: „.... das ist ein Irrtum, der nicht allein im einzelnen viele andere zur Folge gehabt, sondern auch im ganzen die Einsicht in die religiöse Begriffsentwickelung bei den Griechen verschlossen hat. Dass schon in der Zeit der boiotisch-euboiischen und der kretischen

papyri [1]) ons met de *praktijk* van dit synkretisme nader op de hoogte gebracht, en van zijn beteekenis en strekking zoodoende eene duidelijke en levendige voorstelling geschonken [2]). Met name wat

---

Kultur solche Theokrasien üblich waren, kann allerdings nicht unmittelbar aus der Ueberlieferung entnommen werden... Die älteren nachweisbaren Götternamenvereinigungen dieser Art, Athena Pronoia, Hygieia, Nike lassen sich nicht über das VI. und V. Jahrhundert hinaus verfolgen. Es liegt aber auf der Hand, dass die Ausgestaltung der religiösen Ideen durch die Kunst diese ganze Seite der Religion vielmehr eingeschränkt als entwickelt haben muss und dass der Ursprung der ganzen Erscheinung nur in der Zeit gesucht werden darf, da die Götter noch nicht die individuell und persönlich bestimmten Wesen waren, zu denen sie die Dichtkunst erhoben hat." Het scheen mij niet ondienstig, op deze door GRUPPE gemaakte onderscheiding te wijzen; waar ze echter hoofdzakelijk op den ouderen tijd betrekking heeft, kunnen we haar hier verder laten rusten.

[Ook WENDLAND, Die Hell.-Röm. Kult. enz., blz. 78, wijst op de „Fähigkeit der polytheistischen Religion zur Aufnahme und Angliederung neuer Gottheiten," die „in hellenistischer Zeit durch die Berührung mit fremden Völkern einen neuen Antrieb (erhält)."]

[1]) Ten opzichte hiervan wordt door WILCKEN, a.w., blz. 108 opgemerkt: „Die Beispiele fur diese gräco-ägyptische Göttermischung sind derartig über unser Papyrusmaterial hin zerstreut, dass ich hier auf die Vorführung spezieller Belege verzichte; unsere Chrestomathie bietet Fälle genug."

[2]) Gewezen zij nog op het synkretisme der Hellenistische tooverboeken (gelijk bijv. in Ephese volgens Act. Ap. 19_{19} door den invloed van Paulus ter waarde van 50.000 drachmen verbrand zijn), waarover SCHÜRER, a. w., III, blz. 409, aldus oordeelt: „Ägyptisches und griechisches Heidentum, jüdische und christliche Gottesvorstellungen fliessen hier in seltsamem Gemisch ineinander." Merkwaardig is hier met name de inwerking van het Jodendom en later van het Christendom op niet-Joodsche kringen, die zich o. m. uit in het gebruik van de uitdrukking: „de God Abrahams, Izaks en Jakobs" door heidensche toovenaars, een gebruik, waarop reeds door ORIGENES (contr. Celsum IV, 33) gewezen is, dat echter eerst door de nieuw-ontdekte tooverpapyri en magische inscripties ons goed duidelijk is geworden (SCHÜRER,

Egypte aangaat, leveren inzonderheid de papyri in dit opzicht zoo overvloedig materiaal, dat daarbij hetgeen ons uit anderen hoofde bekend was, ternauwernood meetelt.

Meer nog dan bij de vroeger geteekende kosmopolitische strooming der Hellenistische periode — waarmede dit synkretisme zoo nauw verbonden is, dat men het „religieus kosmopolitisme" zou kunnen noemen — zal het *oordeel* over dit laatste afhankelijk moeten zijn van het standpunt, waarop men zich stelt: beschouwt men het in zijn geheel, dan moet zonder twijfel worden erkend, dat de motieven en stemmingen, die eraan ten grondslag liggen, hooger zijn te stellen dan zijne veelszins afstootende praktijk [1]); vraagt men naar zijne waarde voor de *Grieksche* religie en *Grieksche* kultuur, dan is het oordeel gerechtvaardigd, dat het voor deze nog

---

blz. 411 vlg.; voorbeelden blz. 412, aant. 140). Literatuur bij SCHÜRER, blz. 417 vlg..

[1]) Vgl. WENDLAND, a. w., blz. 95 (over den Keizertijd): „Auf die unentwirrbare Fülle der bald rivalisierenden, bald sich verschmelzenden Göttergestalten fremder Länder, ihrer Kult- und Mysterienvereine kann hier nicht eingegangen werden. Denn ihre Geschichte liegt meist jenseits der Grenzen, in denen meine Darstellung sich zu halten hat; sie interessiert uns hier nur wesentlich als Abschluss der früheren Entwickelung, in der die sie beherrschenden Motive sich vorgebildet haben. Auch muss gegenüber einer starken Ueberschätzung dieser synkretistischen Religionsgebilde offen ausgesprochen werden, dass diese Motive und die der ganzen Bewegung zugrunde liegenden Stimmungen höher zu schätzen sind als die im besten Fall naiven, oft abstrusen und auch rohen Formen, in denen der Trieb nach gesteigertem religiösem Leben seine Befriedigung sucht."

minder bevorderlijk is geweest, dan voor de „barbaren" [1]. Voor ons echter kan noch het synkretisme *als zoodanig*, noch de Grieksche religie uitgangspunt zijn, [2]) maar alleen de komst van Gods Koninkrijk; en van hieruit gezien, valt, hoe men voor het overige oordeelen moge, kwalijk te ontkennen, dat *het Hellenistisch synkretisme voor de verbreiding van het Evangelie meer dan gewone beteekenis gehad heeft.* Om dit te verstaan, moet de nadruk gelegd op zijn destructieve karakter, waarop door Gruppe en anderen terecht gewezen is. Hoezeer in vroeger eeuwen voor het algemeen besef de religie aan de nationaliteit, of wil men, aan den staat gebonden was [3], niet slechts bij de Grieken, maar ook bij andere volken der oudheid,

---

1) Gruppe, a. w., blz. 1460: „Noch weniger als die Barbaren sind die Griechen durch den hellenistischen Synkretismus gefördert worden." Men zal dit oordeel kunnen onderschrijven, ook al zou men de in den volgenden zin door Gruppe gegeven motiveering („Wie hätte auch die Verbindung mit den orientalischen Kulturen auf die griechische befruchtend wirken können, da diese von jenen abstammt und das, was sie von ihnen empfangen konnte, schon in sich trug?") niet voor zijne rekening willen nemen.

2) Dat, van een hooger gezichtspunt gezien, het oordeel over de religieuze verhoudingen in het Hellenisme anders uit zal vallen, wordt ook door Gruppe erkend, als hij schrijft (blz. 1461): „Alles Vergehen ist Werden, alle Auflösung Verbindung: so lässt sich natürlich von einem universalgeschichtlichen Standpunkt aus auch der Prozess, der sich im Hellenismus vollzieht, als ein Entstehen betrachten. Aber für den Geschichtsschreiber der griechischen Religion ist er nur eine langsame, furchtbare Zerstörung."

3) Zie boven, blz. 300_2; ook Gruppe, a. w., blz. 1513: „Für die antike Vorstellung fällt religiöse und politische Gemeinschaft, wie wir wissen, zusammen . . ."

wordt, duidelijker dan door lange uiteenzettingen, geteekend door de bittere vraag van den profeet Jeremia[1]):

> Heeft ook een volk de goden veranderd, hoewel ze geen goden zijn?

Welnu, door het synkretisme zijn wel niet de goden der volken veranderd, maar het heeft toch met dat algemeen besef den grondslag aangetast, waarop deze vraag alleen mogelijk was. „So offenbarte es sich," — zoo gaat DROYSEN na de straks aangehaalde woorden voort[2]) — „dass die Zeit

---

1) Jer. 2_{11}. Men vergelijke ook de vraag van den Assyrischen koning (Jes. 36_{18} vlgg.): „....hebben de goden der volken, een ieder zijn land, gered uit de hand des konings van Assyrië? Waar zijn de goden van Hamath en Arpad? Waar zijn de goden van Sefarvaïm? Hebben zij ook Samaria van mijne hand gered? Welke zijn ze onder al de goden dezer landen, die hun land uit mijne hand gered hebben....?"

2) Van belang is ook hetgeen BAVINCK, Geref. Dogm. I², blz. 326 vlg., over den invloed van de verwarring der spraak en verstrooiing der volken op de ontwikkeling van het polytheïsme opmerkt: „De eenheid Gods en dus ook de reinheid der religie ging bij de splitsing der menschheid in volken te loor. Ieder volk kreeg zijn eigen, nationalen god. En toen eenmaal het begrip van de eenheid en de absoluutheid Gods was te loor gegaan, konden naast dien éénen nationalen god andere machten langzamerhand als goden erkend en vereerd worden; de idee van het goddelijke wordt onzuiver en daalt, de verschillende natuurmachten treden op den voorgrond en stijgen in beteekenis, de grens tusschen het goddelijke en het creatuurlijke wordt uitgewischt, en de religie kan zelfs ontaarden in animisme en feticisme, in tooverij en magie."

Het Hellenisme tast met de splitsing der menschheid in volken de nationale goden in hun wezen aan: het kenmerkt zich zoowel door het besef der eenheid van het menschelijk geslacht, als door de neiging tot monotheïsme (zie boven), waarmede de erkenning van het absolute karakter der godheid samenhangt. Vgl. GRUPPE.

localer und nationaler, das heisst heidnischer Religionen vorüber, dass die endlich sich einigende Menschheit einer einigen und allgemeinen Religion bedürftig und fähig sei ...." Van deze behoefte is het synkretisme een symptoom, wellicht het voornaamste; maar die behoefte te bevredigen, dat vermocht het niet; het doet de verschillen tusschen de religies der heidensche volken verdwijnen, meer nog, het ondermijnt die religies zelve, daar hun kracht immers school in hun nationaal-onderscheiden-zijn; maar het schept geen nieuwen godsdienst, die de plaats der oude zou kunnen innemen: het doet slechts de noodzakelijkheid daarvan uitkomen, effent daarvoor het pad door wegneming der hinderende staketsels. [1]) Zoo ligt zijne beteekenis in hetgeen

---

Gr. Myth. enz., blz. 1465 vlg.: „wahrscheinlich hat die Stoa einen nicht unerheblichen Anteil daran, dass schliesslich die Vorstellung von dem Zusammenfallen des Absoluten und der Gottheit und damit ein, wie wir sehen werden, allerdings stark beschränkter Monotheismus auch in denjenigen Kreisen im allgemeinen durchdrang, die dem Christentum nicht zugethan waren."

[1]) Vgl. Droysen, t. a. p.: „die Theokrasie war selbst nichts als ein Versuch, durch Verschmelzung aller jener verschiedenen Religionssysteme eine Einheit hervorzubringen; nur dass sie auf diesem Wege in der That doch nimmer erreicht werden konnte. Es war die Arbeit der hellenistischen Jahrhunderte, die Elemente einer höheren und wahrhafteren Einigung zu erwirken, das Gefühl der Endlichkeit und Ohnmacht, das Bedürfniss der Busse und des Trostes, die Kraft der tieffsten Demuth und Erhebung bis zur Freiheit in Gott und zur Kindschaft Gottes zu entwickeln; es sind die Jahrhunderte der Entgötterung der Welt und der Herzen, der tiefsten Verlorenheit und Trostlosigkeit, des immer lauteren Rufes nach dem Erlösenden."

Zie ook op de voorafgaande bladzijde (304): „Man darf wohl sagen, dass durch diese Aufklärung, so nivellirend und widrig sie im Einzelnen erscheint, die Kraft des Heidenthums

het afbreekt, meer dan in wat het bouwt. Wie echter van zijn Christelijk standpunt uit de historie der eeuwen overziet, voor dien teekent zich ten slotte ook in dit afbreken het oogmerk af van den Goddelijken Bouwmeester, het oogmerk waarvan de profetie getuigt, die op dit merkwaardig verschijnsel zoo bijzonder toepasselijk schijnt: [1])

Een stem van iemand die roept:
Bereidt in de woestijn [2]) den weg des Heeren, maakt recht in de wildernis eene baan voor onzen God.
Alle dalen zullen verhoogd worden,
en alle bergen en heuvelen zullen vernederd worden;
en wat krom is, dat zal recht,
en wat hobbelachtig is, dat zal tot eene vallei gemaakt worden.
En de heerlijkheid des Heeren zal geopenbaard worden....

Want inderdaad, wilde het Evangelie ingang vinden, dan was noodig, dat eerst de nivelleering voorafging, die de heidensche religies in hun wezen aantastte en ondermijnde. In *dezen* zin heeft voor ons het Hellenistisch synkretisme voor het Christendom den weg bereid.[3])

Zoo geven dan de religieuze toestanden der

---

gebrochen und eine geistigere Entwicklung der Religion möglich geworden ist. Nichts ist in dieser Beziehung wirksamer gewesen als jene sonderbare Erscheinung der Göttermischung, der Theokrasie, an der in den nächstfolgenden Jahrhunderten alle Völker des Hellenismus Antheil nahmen."

[1]) Jes. 40_3 vlgg.. Natuurlijk bedoel ik hiermee noch dat dit de oorspronkelijke, noch dat dit de eenige zin dezer woorden is.

[2]) Bij Jesaja is in het oorspronkelijke zonder twijfel aldus te verbinden, niet: „een stem van iemand die roept in de woestijn." Vgl. Zahn, Das Ev. des Matth.[3], blz. 131. Over de Septuaginta en de Evangeliën behoeft hier niet te worden gehandeld.

[3]) Gewezen zij nog op de uitspraak van Gruppe, a. w., blz. 1602:

Hellenistische periode eene soortgelijke verandering te zien, als we op ander terrein konden waarnemen; en ook deze verandering is het gevolg van Hellas' vereeniging met het Oosten, maar tevens ondenkbaar zonder de voorbereiding der vorige eeuwen; alleen — en zie daar het merkwaardige —, de *gevolgen* zijn hier wezenlijk verschillend: terwijl Hellas' taal door Alexander's ondernemen de wereldheerschappij verwerft, terwijl Grieksch recht en Grieksche zede alom de οἰκουμένη doordringen, terwijl de idee van den wereldstaat de volkeren in hoogere eenheid saam heeft gebonden lang voor het Imperium Romanum haar opnieuw tracht te realiseeren, wordt de Helleensche religie, innerlijk ondermijnd als ze was, door den ommekeer, dien Alexander's zegetocht bewerkt, slechts te sneller tot haren ondergang gevoerd: mystiek en bijgeloof, in den bloeitijd der πόλις-religie slechts ten deele door haar ten onder gehouden, hernemen thans, onder den invloed van het Oosten, geheel hun vrijheid, en onttrekken haar door hun weligen

„In gewissem Sinne haben alle Barbarengötter, die in das griechische Pantheon eindrangen, nicht allein indirekt, indem sie dieses zerstörten, sondern auch unmittelbar dazu beigetragen, den Glauben an den einen Gott vorzubereiten. Denn dass die fremden Götter verschiedenen griechischen, dann diese untereinander gleichgesetzt wurden, hat zwar natürlich den Zug zum Monotheismus nicht geschaffen, aber dazu hat es allerdings wesentlich mitgewirkt, dass diese durch die ganze Entwickelung des griechischen — und nicht bloss des griechischen — Geisteslebens geforderte Lehre, die anderthalb Jahrtausende lang immer wieder aufgestellt war, ohne andere Bedeutung als innerhalb kleiner Kreise zu gewinnen, jetzt von verschiedenen Seiten her plötzlich sich die ganze Kulturwelt zu erobern trachtet."

groei weldra ook de laatste levenssappen [1]). Zoo is er van een wereldheerschappij der Helleensche religie geen sprake [2]). Zelfs zou er grond zijn

---

[1]) GRUPPE (a. w., blz. 1460 vlg.) drukt dit op zijn standpunt aldus uit: „Altgriechische und barbarische Elemente wirkten gemeinschaftlich an der Zerstörung der Religion der Kunst. Genährt durch verwandte Anschauungen, die im Orient den Höhepunkt der religiösen Entwickelung bezeichneten, ward der orphische und pythagoreische Mystizismus wieder mächtig; der Aberglaube der Morgenländer weckte den griechischen wieder. Alle diese rückständigen Mächte, die barbarischen Gottesdienste, die Mystik und der Aberglauben, haben, jahrhundertelang sich auf das festeste mit einander zum Kampf gegen die Religion der Kunst verbunden. Zum Schluss haben sie sie freilich zu stützen versucht, als ein grösserer gemeinschaftlicher Feind erstanden war, aber da war ihre Kraft erschöpft: von allem, was das religiöse Denken der Griechen in der Blütezeit erfüllt hatte, lebte bloss noch eine dunkle Sehnsucht nach Idealen fort, welche die Zerstörung des griechischen Glaubens nur beschleunigte, weil er sie nicht stillen konnte." Vergelijk ook de vroeger (blz. 301_1) ten deele reeds aangehaalde woorden:

„Drei Gebiete sind es, auf denen diese Auflösung verfolgt werden muss: die allgemeine Bildung, die teils durch Skepsis, teils durch Mystik und Aberglauben die durch die Kunst geschaffenen Lehren unterwühlte, die öffentlichen Kulte und die barbarischen Religionen. In dieser Reihenfolge ist der Verfall der klassischen griechischen Gottesvorstellungen zu betrachten, bevor ihre Unterdrückung durch das Christentum dargestellt werden kann."

[2]) PLUTARCHUS' panegyrische uitspraak (De Alex. fort. I, 5, p. 328 D sq.): *καὶ Σωκράτης μὲν ξένα παρεισάγων δαιμόνια δίκην τοῖς Ἀθήνησιν ὤφλισκανε συκοφάνταις· διὰ δ' Ἀλέξανδρον τοὺς Ἑλλήνων θεοὺς Βάκτρα καὶ Καύκασος προσεκύνησε*, bewijst, ook al zou ze niet sterk overdreven zijn, natuurlijk niet het tegendeel. Men moet hier wel onderscheid maken tusschen vorm en inhoud: *materieel* heeft een Ζεὺς Ὠρομάσδης (zie boven; voorts GRUPPE, blz. 1597) met den Olympischen oppergod heel weinig gemeen.

De conclusie van FAIRBANKS, A Handbook of Greek Religion, New York (voorrede gedateerd 1910), blz. 281: „Thus [vooraf ging een betoog over de religieuze politiek van Alexander en zijne opvolgers, dat aldus eindigt: „.... the great work of the Seleucidae was to continue Alexander's policy of hellenizing the East;

voor de bewering, dat *hier* het Oosten het Westen heeft veroverd, in stee van het omgekeerde: „Wenigstens in religiöser Hinsicht" — aldus ROHDE [1]) — „gilt, wiewohl mit starker Einschränkung, dass die durch Asien und Aegypten in *coloniae* verstreuten Griechen und Macedonier *in Syros Parthos Aegyptios degenerarunt*"; en dat ook in Hellas zelf de religieuze ontwikkeling zich in deze richting beweegt, hebben we zooeven gezien. Maar, hoe groot ook de invloed der Oostersche kulten zij, en hoe geëffend daardoor de weg voor een religie die uit het Oosten komt, de οἰκουμένη te veroveren, lag buiten hun bereik. En aldus vindt het Evangelie, wanneer het zijn loop door de wereld begint, niet één machtige religie tegenover

---

and whereever they carried Greek civilization, they introduced the Greek gods or grafted their worship on to rites already existing."] it came about that Greek religion, which was essentially local by nature, came to be almost a „world-religion." .... The fact remains that for a rather brief period the religion of the eastern world was (at least nominally) Greek religion", schijnt mij dan ook alleen te verdedigen, wanneer men op het „at least nominally" den nadruk legt.

[1]) Psyche II[4] (1907), blz. 343_1. De plaats van LIVIUS, die hij hier vermeldt, werd reeds vroeger aangehaald: zie boven, blz. 287_1. Vgl. ook GRUPPE in BURSIAN's Jahresber. CXXXVII, blz. 301 (tegenover REITZENSTEIN's opvatting, „dass die Fortbildung der orientalischen Religionsempfindung zur hellenistischen Mystik eine gewaltige Leistung des Griechentums war"): „Dem Referenten wenigstens ist es, je länger er sich mit dem Hellenismus beschäftigte, immer klarer geworden, dass die griechischen Elemente in ihm vorwiegend formal sind und dass die hellenistische Mystik nicht den Sieg des Griechentums über den Orient, sondern die Reaktion des letzteren gegenüber einer überlegenen hellenischen Bildung bedeutet."

zich [1]) — als in onze dagen bijvoorbeeld het Mahomedanisme —, die het, om ingang te kunnen vinden, zou moeten verdringen, maar een menschdom, dat, in veelheid van vormen uiting gevend aan zijn drang tot aanbidding, één is in de behoefte aan verlossing uit zijn troosteloozen nood.

Zoo blijken inzonderheid de religieuze toestanden, die van de Hellenistische ontwikkeling het resultaat waren, voor de verbreiding van het Evangelie bevorderlijk te zijn geweest. „Der Hellenismus, d. h. das mit orientalischen religiösen Elementen versetzte Griechentum, hatte eine grosse Vorarbeit geleistet, und der Boden war an manchen Stellen für die Saat des Evangeliums bereit" [2]), dus luidt

---

[1]) De keizerkultus was geen religie in dezen zin, al had hij „für die grosse Masse der Bevölkerung... eine nicht geringe religiöse Bedeutung" (Wide, blz. 237), en bereikt bovendien zijn hoogtepunt eerst als de prediking van het Evangelie al lang begonnen is. Dit laatste geldt ook van den dienst van Mithra(s), oorspronkelijk een Iraansch-Babylonischen zonnegod, wiens kultus — om de woorden van Wide (blz. 233; vgl. ook Wendland, a. w., blz. 95) te gebruiken — „später.... eine solche Ausdehnung gewann, dass es fast aussah, als ob der Gott die römische Welt erobern würde, und es zeitweise in Frage gestellt werden konnte, wer zuletzt siegen würde, Mithra oder Christus."

Hoofdwerk over de Mithra-mysteriën is het monumentale boek van Cumont, Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, 2 dln., Bruxelles, 1899, 1896; een door hem zelf gegeven uittreksel daaruit (Les Mystères de Mithra [3], Paris 1902) is door Gehrich in het Duitsch vertaald (Leipzig, Teubner, [2] 1911). Vgl. ook A. Dieterich, Eine Mithrasliturgie, 2. Aufl., besorgt von Richard Wünsch. Leipzig, Teubner, 1910; Gruppe, a. w., blzz. 1591—1602. Verdere literatuur bij Schürer, a. w., III[4], blz. 160_{38}; Gruppe, in Bursian's Jahresber. CXXXVII (Supplementband), blz. 561 vlgg..

[2]) Wide, a. w., blz. 241.

op grond der nieuwe ontdekkingen en onderzoekingen het oordeel der hedendaagsche wetenschap; is dat oordeel geen bevestiging van hetgeen, toen het Hellenisme welhaast zijn hoogtepunt had bereikt, uitgesproken werd door Hem, die, Middenpunt en Drager van dat Evangelie, gekomen was, om den Goddelijken Raad van de verlossing der menschheid zijn volkomen verwezenlijking te schenken [1]):

> Ziet, Ik zeg U: heft Uwe oogen op en aanschouwt de landen, want zij zijn alreede wit om te oogsten [2]).?

Het Hellenisme had een wereldkultuur geschonken, en als symbool daarvan een wereldtaal; straks wordt door het Imperium Romanum daarbij de wereldstaat gevoegd; maar wat noch het Hellenisme noch Rome schenken kon, dat was de wereldreligie; haar gaf het Christendom.

Aan de prediking van het Evangelie gaat de Joodsche Diaspora [3]) vooraf: met haar komt voor het eerst in de Hellenistische wereld de factor

[1]) Joh. 5_{34}: Λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· Ἐμὸν βρῶμά ἐστιν, ἵνα ποιῶ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, καὶ τελειώσω αὐτοῦ τὸ ἔργον. Ten onrechte neemt CREMER, Wörterb.[9], blz. 992, τελειοῦν hier synoniem met ποιεῖν. Vgl. ook HOLTZMANN, Hand-Comm.[2], op de plaats.

[2]) Joh. 4_{35}. Vgl. reeds HUGO DE GROOT, Annotationes in Libros Evangeliorum. Amsterdam, 1641, blz. 885 vlg.) op de plaats: „Θεάσατε τὰς χώρας] Quam late potestis aciem animi extendere. Vocatio enim non Iudaeorum tantum et Samaritanorum, sed et Gentium innuitur."

[3]) Hocfdwerk: SCHÜRER, Gesch. des Jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi III[4]: „Das Judentum in der Zerstreuung und die Jüdische Literatur," die tevens de vroegere literatuur vermeldt (daaronder met name MOMMSEN's meesterlijke schets in het 5de deel zijner Römische Geschichte C[4], 1894, blz. 489 vlgg.); vgl. ook het goed oriënteerende artikel van THÉODORE REINACH: Judaei

der Bijzondere Openbaring. Op de beteekenis der Diaspora als wegbereidster voor het Christendom werd reeds met een enkel woord gewezen. Inderdaad is het, wil men zich de snelle verbreiding van het Evangelie begrijpelijk maken, noodig, niet slechts acht te geven op den boven geschilderden toestand der heidensche volken omstreeks het begin onzer jaartelling, maar ook, meer dan vroeger gemeenlijk geschiedde, rekening te houden met de Joden in de Hellenistisch-Romeinsche wereld, de Joden, „deren Hellenisierung" — gelijk WILAMOWITZ het uitdrukt [1]) — „Vorbedingung für die Weltreligion ist". Dat de ontdekkingen van den lateren tijd hiertoe in klimmende mate aanleiding geven, is voor dengene die bij het licht van Gods Woord Gods wegen in de historie der oude volkeren naspeuren wil, eene zaak van niet gering belang. Zoo mogen ook wij ons niet onttrekken aan de taak, de beteekenis der Joden in de Diaspora voor de Kerstening der οἰκουμένη aan te geven, [2]) en met name te doen zien, hoe zij er

bij DAREMBERG en SAGLIO, en de aldaar op blz. 632 gegeven „Bibliographie". De plaatsen in de Grieksche en Romeinsche schrijvers, die over de Joden handelen, bij REINACH, Textes d' auteurs grecs et romains relatifs au judaïsme, 1895.

[1]) Staat u. Gesellsch. enz., blz. 186. Vgl. ook REINACH, art. Judaei, blz. 619: „...les succès de leur propagande qui a préparé l'avènement du christianisme..."

[2]) Voor zoover de Joden met andere Oosterlingen op één lijn staan, geldt ook van hen, wat over de Oosterlingen der Hellenistische periode in het algemeen gezegd werd. *Hier* gaat het echter niet over hetgeen ze met andere Oosterlingen gemeen hebben, maar valt de nadruk op hetgeen hen *onderscheidt:* dat ze dragers zijn der Bijzondere Openbaring.

toe bijgedragen hebben, dat de Openbaring overeenkomstig haar wezen van nationaal universeel worden kon.

De nadruk valt hierbij voor ons op de Hellenistische Diaspora, de verbreiding der Joden in de Hellenistische, of, wil men, Hellenistisch-Romeinsche wereld. De Diaspora *als zoodanig*[1]) begint — we zagen het vroeger[2]) — eeuwen voor we van contact tusschen Joden en Grieken hooren: haar oorsprong ligt reeds in den ondergang van het rijk der 10 stammen (722 v. Chr.), meer nog wellicht in den val van het koninkrijk Juda (586 v. Chr.): toen door de Assyriërs een groot deel van Israël naar Medië en Armenië was gevoerd, om nooit meer naar hun land terug te keeren[3]),

---

1) Het woord διασπορά, door PLUTARCHUS, Moral., 1105 A in abstracten zin (= *het verstrooien*) gebruikt (δ. ἀτόμων, tegenover σύμμιξις καὶ παράζευξις), wordt in den Griekschen Bijbel ten opzichte van de verstrooiing van Israël zoowel abstract als concreet (*de verstrooiden*) gebezigd: zoo Joh. 7_{35}: εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων (*de verstrooiing* te midden *van de Grieken* = de onder de Grieken verstrooid levende Joden, HOLTZMANN[2]); vgl. Ps. 147_{2}; Neh. 1_{9}; 2 Macc. 1_{27} (WILKE-GRIMM). Deut. 28_{25} hangt de zin van de lezing af (ἔσῃ διασπορὰ ἐν πάσαις βασιλείαις τῆς γῆς, of ἐν διασπορᾷ, of ook εἰς διασπ., vgl. de groote Cambridge-uitgave van BROOKE en McLEAN op de plaats). Thans is *Diaspora* de gewone term, om aan te duiden „die Gesamtheit der seit dem babylonischen Exil ausserhalb Palästinas unter den heidnischen Völkern, namentlich in Ägypten und Kleinasien, lebenden Juden" (MEYER, Konvers.-Lex., i. v.).

2) Boven, blz. 133.

3) Vgl. JOSEPH. Antt. XI, 5, 2; IV ESRA 13_{39-47} (SCHÜRER, blz. 6_{3}). Nog ten tijde van Rabbi Akiba twistte men erover, of ze ooit terugkeeren zouden. — „Eine „keilinschriftliche Spur" der zehn Stämme in Mesopotamien will Schiffer entdeckt haben, s. Beihefte zur orientalist. Literaturzeitung I, 1907." SCHÜRER, blz. 6_{3}.

toen straks, na Jeruzalem's val, de Chaldaeën alle aanzienlijke Joden naar Babylon brachten [1]) en het door hen achtergelaten arme volk na de vermoording van Gedalja, trots Jeremia's waarschuwend woord [2]), grootendeels was uitgeweken naar Egypte [3]), toen kon met evenveel recht aan de oevers van Euphraat en Nijl als in Kanäan Israël's woonplaats gezocht worden. En dit verandert niet aanmerkelijk, als na den val van het Chaldaeënrijk het hoofd der nieuwe wereldmacht de Joden uit de Babylonische gevangenschap ontslaat, en een deel van Juda en Benjamin weerkeert in het beloofde land (538) [4]): niet slechts

---

1) Zie boven, blz. 130.

2) Jerem. 42_{9-22}.

3) Jerem. 41_{16-18}; 43_{5-7}. Blijkens cap. 44_1 vestigden ze zich niet slechts in het Delta-gebied (Migdol, Thachpanches [Daphnae] en Nof [Memphis]), maar ook in Boven-Egypte (Patros). Vgl. LEHMANN-HAUPT, Israel. Seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte. Tübingen, Mohr, 1911, blz. 179. Volgens dezen schrijver zou aan een deel van de laatsten de stichting van den JAHWE-tempel in Elephantine (Jeb) kunnen worden toegeschreven, van welks verwoesting in de Arameesche papyri uit Elephantine sprake is. Vgl. echter ook denzelfde, blz. 301; SCHÜRER, blz. 33.

4) Voor het eerst in het eerste jaar van Cyrus als koning van Babylon (538 v. Chr.) onder leiding van Sheshbassar, „den vorst van Juda" (Ezra 1_8): Ezra $1_{1, 11}$; 2 Kron. 36_{22}. Deze Sheshbassar wordt door LEHMANN-HAUPT, a. w., blz. 166, geïdentificeerd met den 1 Kron. 3_{18} onder de zonen van Jojachim (Jechonja), den door Nebukadrezar weggevoerden, door Amel-Marduk begenadigden koning, genoemden Senassar (= Sinussur, verkorte vorm van Sinabalussur, waarschijnlijk het Babylonische aequivalent van Sheshbassar).

Tijdens de regeering van Artaxerxes I (465—424) keert dan (in 458) onder Ezra's leiding nogmaals een gedeelte uit Babylon naar Jeruzalem weer: Ezra 8. Vgl. LEHMANN-HAUPT, blz. 169 vlgg..

betrof de terugkeer alleen deze twee stammen, en bleef ook daarvan een niet onaanzienlijk deel achter, maar ook heeft de nieuwe Joodsche staat zelf reeds in den ouderen tijd tot de vermeerdering van het getal der Joden in den vreemde voortdurend bijgedragen [1]). Zoo is er niets onwaarschijnlijks in gelegen, wanneer het boek Esther ervan uitgaat, dat reeds onder de Perzische heerschappij de Joden over het geheele Oosten zijn verspreid [2]). Zelfs hebben de jongste ontdekkingen

Dat slechts *een gedeelte* terugkwam, blijkt reeds uit het opgegeven getal: 42.360 (Ezra 2_{64}; Nehem. 7_{66}; hierbij moeten echter nog opgeteld worden de met Zerubbabel meegekomen priesters en Levieten [Nehem. 12_1 vlgg.] en de onder Ezra weergekeerden [Ezra 8]).

[1]) Zoo heeft blijkens een mededeeling van EUSEBIUS' kroniek (op het jaar 1657 van Abraham: zie thans de uitgave van KARST in „Die griech. Christl. Schriftsteller" enz., EUSEBIUS' Werke, V, Die Chronik, Leipzig, 1911, blz. 196) de Perzische koning Artaxerxes Ochus omstreeks 350 v. Chr. bij een veldtocht tegen Egypte ook Joodsche gevangenen meegevoerd en in Hyrkanië aan de Kaspische zee doen wonen: SCHÜRER, blz. 7. Ook na den Perzischen tijd zijn dergelijke deportaties nog voorgekomen: zoo wordt van Ptolemaeus Lagi verteld, dat hij Jeruzalem ingenomen en vele Joden naar Egypte overgebracht heeft (plaatsen bij SCHÜRER, blz. 33 vlg.; vgl. ook EUSEB. Chron. op het jaar 1693 van Abr., KARST, blz. 198; zie thans ook LEHMANN-HAUPT, a. w., blzz. 184 vlg., 302.); eveneens heeft Pompeius na zijne verovering van Jeruzalem (63 v. Chr.) tal van Joden naar Rome gevoerd (SCHÜRER, blz. 59).

Aan den anderen kant is wat in den Hellenistischen tijd zoo veelvuldig geschiedde, dat nl. Joden (evenals andere Oosterlingen, SCHÜRER III, blz 97; zie hieronder) *vrijwillig* hun vaderland verlieten, vooral om den handel, en zich elders vestigden, zonder twijfel ook reeds onder de Perzen voorgekomen.

[2]) Vgl. wat in Esther 2_8 aan Haman in den mond wordt gelegd: „Er is een volk, verstrooid en verdeeld onder de volken in al de landschappen uws koninkrijks" enz.. Zie ook cap. $2_{12,13}$; 8_9; 9_{30}.

de bewijzen hiervoor op ongekende wijze vermeerderd: ik herinner slechts aan de Arameesche oorkonden uit Elephantine en Assuan, waardoor reeds voor de 6de eeuw vóór Christus het bestaan van eene Joodsche kolonie in het zuiden van Egypte wordt bewezen, eene kolonie, die zich langer dan een eeuw heeft staande gehouden en de kern geweest is der Joodsche Diaspora in dit land[1]. Ook vormt deze verspreiding der Joden over het rijk der Achaemeniden, wel verre van weinig belangrijk te zijn, veeleer een onmisbaar element ter verklaring van den invloed en de beteekenis der Hellenistische Diaspora, en alzoo indirect ook van de verbreiding van het Evangelie: aan haar toch is het te danken, dat de vermenging en het steeds toenemende verkeer, die onder de Perzische heerschappij tusschen de verschillende volkeren blijken te hebben bestaan, een vermenging en verkeer, die inzonderheid Semieten en Indo-Germanen in nadere aanraking brachten, niet buiten de Joden om gegaan zijn, en tengevolge hiervan de afstand is verminderd, die anders Joden en Grieken gescheiden hadde, en hen, wanneer ze plotseling met elkaar in contact gekomen waren, geheel vreemd tegenover elkander had doen staan.

---

[1]) Zie boven, blz. 22_2; thans ook Lehmann-Haupt, blz. 175 vlgg., ook blz. 300 vlg.; Mitteis-Wilcken, Grundzüge enz., I, 1, blz. 24 vlgg.. Voorts zij nog gewezen op de vertaling van enkele stukken in Gressmann's „Altorientalische Texte und Bilder" enz., I, blz. 175 vlgg.. Over Samaritaansche elementen in deze kolonie vgl. o. m. C. van Gelderen, Orient. Lit. Zeitung XV (1912), 8, coll. 337 vlgg..

Maar van hoeveel gewicht deze Diaspora ook moet worden geacht, voor *ons* is ze toch niet meer dan *voorbereiding*: eensdeels, wijl ze, reeds numeriek niet met de latere Diaspora te vergelijken, bovendien tot een *deel* der οἰκουμένη beperkt bleef en van eene *verspreiding* als in den Hellenistischen tijd geen sprake was, voornamelijk echter omdat ze viel in de periode, waarin Griekenland en het Perzische rijk nog gescheiden waren, en daardoor, voor zoover ons bekend is, hoofdzakelijk [1]) buiten de Grieken om moet zijn gegaan. Van eene nadere aanraking tusschen Joden en Hellenen hooren we eerst met de Hellenistische periode [2]), als, door

---

[1]) Ik zeg: „hoofdzakelijk", omdat, gelijk we vroeger (blz. 186 vlg.) zagen, deze scheiding geenszins absoluut was, en dat steeds minder werd. Reeds lang vóór Alexander hadden Grieken in het Oosten gastvrijheid gezocht en gevonden, tot zelfs aan het hof van den Perzischen koning, waar ze gemakkelijk met de aldaar vertoevende Joden in aanraking konden komen. Omgekeerd schijnt het geenszins uitgesloten, dat reeds onder de Oosterlingen, die vóór de Hellenistische periode in Hellas woonden, ook Joden waren.

[2]) Bekend is het verhaal van de ontmoeting, die Aristoteles tijdens zijn verblijf in Klein-Azië zou gehad hebben met een aldaar vertoevenden Jood uit Coele-Syrië, die Ἑλληνικὸς ἦν, οὐ τῇ διαλέκτῳ μόνον ἀλλὰ καὶ τῇ ψυχῇ (KLEARCHUS [een leerling van Aristoteles] bij JOSEPH. contra Ap. I, 22 [ed. NABER VI, blz. 217]). Vgl. SCHÜRER III, 12.

De eerste Grieksche schrijver, die van de Joden als zoodanig melding maakt, is volgens CHRIST-SCHMID, gelijk we zagen (boven, blz. 291, aant.), HEKATAEUS VAN ABDERA geweest, een tijdgenoot van Ptolemaeus Lagi. Ook bij Aristoteles' leerling THEOPHRASTUS († ± 287 v. Chr.) komen ze echter reeds voor (fragm. 151 WIMMER), zij het nog als een stam der Syriërs (CHRIST-SCHMID II, 1^6, blz. 8_5): wie van beiden de prioriteit heeft, behoeft hier niet uitgemaakt te worden (CHRIST-SCHMID, t. a. p.: „Der erste Grieche, der die Juden erwähnt...., ist Theophrastos",

Alexander's expeditie, de scheidsmuur tusschen de beide deelen der οἰκουμένη geheel wegvalt, en, gelijk het Oosten onbeperkt open staat voor de Grieken, zoo ook omgekeerd een steeds wassende stroom van Oosterlingen zich vrijelijk verspreiden kan over het Westen: dan dringen ook de Joden in al grooteren getale door in de οἰκουμένη[1]), en

---

en 172: „Hekataios ist der erste griechische Schriftsteller, der die Juden erwähnt....", zijn moeilijk met elkaar te rijmen).

Volgens Ed. Meyer, Gesch. des Alterth. III, blz. 218 (die daarin overeenstemt met Joseph. c. Apionem II, 22) zou reeds Herodotus over de Joden spreken: dat dezen echter onder de Σύροι οἱ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ van II, 104 te verstaan zijn — gelijk hij voor zeker houdt —, wordt door anderen betwist. (Vgl. ook Stein op de plaats, volgens wien Herodotus geen scheiding maakt tusschen Philistijnen en Joden). Deze quaestie behoeft ons evenwel te minder bezig te houden, waar het hier niet gaat over het Joodsche volk in Palestina, maar over de Joden in de Diaspora.

[1]) Vgl. Schürer III, blz. 3: „Von grösserer Bedeutung waren aber in der hellenistisch-römischen Zeit die freiwilligen Wanderungen jüdischer Ansiedler, namentlich um des Handels willen, nach den Nachbarländern Palästinas, ja nach allen Hauptstädten der damaligen zivilisierten Welt. Namentlich im Beginn der hellenistischen Zeit müssen diese Wanderungen sehr stark gewesen sein. Die Diadochen und deren Nachfolger beförderten im Interesse der Konsolidierung ihrer Reiche nach Möglichkeit die Vermischung der verschiedenen Nationalitäten, also das Hin- und Herwandern der Völker aus einer Provinz in die andere. Auch hatten sie für ihre neuen Städte-Gründungen oft grosse Massen von Ansiedlern nötig. Und im einen wie im anderen Interesse wurde den Eingewanderten an vielen Orten oft ohne Weiteres das Bürgerrecht oder sonstige Privilegien erteilt. Durch diese Umstände angelockt, scheinen besonders auch die Juden zur Auswanderung in grösseren Massen veranlasst worden zu sein. Missliche Verhältnisse im eigenen Lande mögen noch das Ihrige dazu beigetragen haben: namentlich die exponierte Lage Palästinas, das bei allen Verwickelungen zwischen Syrien und Ägypten den Kriegsschauplatz bildete. So wandten sich denn viele Tausende jüdischer Auswanderer nach den Nachbarländern Syrien und Ägypten, wo ihnen namentlich in den Hauptstädten Antiochia und Alexandria, über-

begint in eigenlijken zin het contact tusschen het Helleensche en het Joodsche element, een contact, waarvan ten slotte het gevolg is, dat de Joden in de Hellenistisch-Romeinsche wereld een integreerend bestanddeel vormen [1]).

Het is goed, hierop acht te geven. Het organisch karakter der Bijzondere Openbaring [2]) uit zich ook in de wijze, waarop ze tot de menschheid komt. Er valt ook daarin eene voorbereiding te constateeren. Gelijk vroeger werd betoogd, is het Christendom naar zijn wezen wereldreligie, het Evangelie bestemd voor het menschelijk geslacht als zoodanig. Maar tevens was het eeuwen lang besloten binnen Israël en moest door Israël uitgedragen worden in de wereld. Toen de tijd daartoe gekomen was, werd die wereld beheerscht door de Hellenistische kultuur. Zou dus de boodschap des Heils gehoor kunnen vinden, dan moest het vooraf zóóver gekomen zijn, dat het Joodsche element en het Helleensche zich aan elkander konden aanpassen. Welnu, zoo moeilijk zulk eene aanpassing denkbaar is in de eeuwen vóór Alexander, waarin met het gemis van een gemeenschappelijke taal de noodzakelijke voorwaarde ont-

---

haupt aber in den neugegründeten hellenistischen Städten wertvolle Rechte erteilt wurden. Demnächst wurde auch Klein-Asien, namentlich die Städte der jonischen Küste von ihnen aufgesucht, überhaupt aber alle wichtigeren Hafen- und Handelsplätze des mittelländischen Meeres."

1) Wat Heinrici, Der litter. Charakter der neut. Schriften, blz. 19 zegt: „Innerhalb der hellenistischen Welt bildet das Judentum den festen Punkt.", heeft, vergis ik me niet, een anderen zin.

2) Vgl. hierover o. m. Kuyper, Encycl. enz. III², blz. 173 vlgg..

brak voor gemeenschap [1]), en de tegenstelling van „Helleen" en „barbaar" Grieken en Oosterlingen nog scheidde, zoo oppervlakkig ze toch eigenlijk gebleven is als men alleen rekent met het Palestijnsche Israël, dat niettegenstaande alle helleniseering in het uiterlijke, die het niet keeren kon, in zijn isolement volhardde tot in zijn ondergang [2]), zoo gemakkelijk was ze — behoeft het na al het vroeger gezegde nog bewijs? —, toen op den bodem der Hellenistische kultuureenheid met haar wereldtaal, haar kosmopolitisme en synkretisme, en zooveel meer [3]), de in den vreemde wonende of naar den vreemde trekkende Joden met de Hellenen en de Helleensche kultuur in aanraking kwamen. Zoo vormen de Hellenistische Joden de tusschenschakel tusschen de Joden in Palestina en

---

1) Dat ook onder Israël aan het taalverschil beteekenis gehecht werd, blijkt bijv. uit Ps. 114_1, waar de Egyptenaren worden aangeduid als „een volk, dat eene vreemde taal had". Omgekeerd legt HERODOTUS (VII, 9, β) aan den Pers Mardonius de uitspraak in den mond, dat de Hellenen, één van taal als ze waren (ἐόντας ὁμογλώσσους), door herauten en gezanten hun geschillen behoorden te beslechten, kortom door alles liever dan met het zwaard. Ziedaar de *positieve* zijde. Zoo noemen bij denzelfden schrijver (VIII, 144) ook de Atheners het ὁμόγλωσσον der Hellenen als één der gronden, waarom ze Hellas niet in den steek laten zouden. Vgl. boven, blz. 243_1.

2) Zie boven, blz. 153 vlgg., waar over dit punt uitvoerig werd gehandeld; inzonderheid de blz. 166_4 aangehaalde woorden van KRÜGER.

3) Ook de reeds meermalen aangestipte politiek der Diadochen moet hier genoemd worden: „On peut dire," — aldus REINACH, blz. 622 — „que sans les vues larges et cosmopolites des diadoques, qui favorisaient, dans l'intérêt même de leur pouvoir, le mélange et la pénétration des races, la *diaspora* juive n'aurait pu ni se fonder, ni se maintenir".

de heidensche bevolking der Hellenistische wereld: met deze hebben ze de kultuur gemeen, gelijk genen zijn ze dragers der Bijzondere Openbaring [1].

Eerst wanneer men de Hellenistische Diaspora van dit oogpunt uit beziet, kan men hare beteekenis voor de wereldhistorie ten volle waardeeren. Ze stemt overeen met wat de zin schijnt te zijn der vroeger vermelde profetie [2]:

> uit hen, die het ontkomen zullen zijn, zal Ik zenden tot de Heidenen, naar Tarsis, Pul en Lud, de boogschutters, naar Tubal en Javan, tot de ver gelegene eilanden [3], die Mijn gerucht niet gehoord, noch Mijne heerlijkheid gezien hebben; en zij zullen Mijne heerlijkheid onder de Heidenen verkondigen.

Dat, gelijk uit de inscripties blijkt, en trouwens na het vroeger gezegde nauwlijks verwonderen kan, de Joodsche Diaspora in de Hellenis-

---

[1] Men herinnere zich hierbij hetgeen reeds vroeger (blz. 170) opgemerkt werd, dat nl. „de Joden in de verstrooiing, dat zijn de Hellenistische Joden, steeds den band met Palestina, met de heilige tempelstad aanhielden".

[2] Jes. 66_{19}: boven, blz. 95. Vgl. de Statenkantteekening op de woorden *die het ontkomen zullen zijn*: „Te weten, uit de verwerping van den grooten hoop, uit het algemeene verderf en den ondergang der Joden; gelijk vervuld is in de apostelen en anderen, die het Evangelie onder de heidenen hebben verkondigd." Ik durf echter niet stellig beweren, dat dit de juiste exegese is: er zijn er, die hier niet aan Joden, maar aan ontkomen Heidenen denken (zie echter Ezech. 6_9: „uwe ontkomenen"). De uitlegging van den enkelen tekst wordt hier, gelijk veelszins elders, bepaald door de opvatting van het geheel, waarover ik niet oordeelen kan.

Dat overigens ook door de latere Joden iets hiervan gevoeld werd, blijkt uit de vroeger (blz. 135_1) vermelde uitspraak van Rabbi Eleasar, dat God de Israëlieten onder de volken heeft verbannen, opdat de vreemden zich bij hen zouden aansluiten.

[3] Dit is dus: de Grieken en andere bewoners van het Middellandsche-zee-gebied.

tische wereld niet op zich zelf staat [1]) (al is ze, wat haar belangrijkheid aangaat, ongeëvenaard), maar daarnaast organisaties van andere Oosterlingen, Tyriërs, Egyptenaars, Sidoniërs, enz., aangetroffen worden, vermindert op zich zelf deze beteekenis niet — het bijzondere karakter der Joodsche Diaspora wordt daardoor immers niet aangetast! —, maar maakt integendeel den invloed, dien ze gehad heeft, te eerder verklaarbaar. Van belang is het, daarbij in het oog te houden, dat *ook* de Hellenistische Joden, hoever ze overigens meegaan in de algemeene nivelleering en zich adapteeren aan de Hellenistische kultuur, [2]) hoe-

---

[1]) SCHÜRER, blz. 97: „Die jüdischen Gemeinden sind im Rahmen der griechisch-römischen Welt keineswegs eine singuläre Erscheinung.... Wie es.... jüdische Diasporagemeinden gab, so gab es auch phönicische, ägyptische usw.". De vraag, in hoeverre deze organisaties overeenstemming vertoonen met de Joodsche, is hier van minder belang.

Over de religieuze vereenigingen onder de Grieken vergelijke men, behalve FOUCART, Des associations religieuses chez les Grecs (Parijs, 1873), de beide werken van ZIEBARTH, Das griechische Vereinswesen (Leipzig, 1896), en POLAND, Geschichte des griechischen Vereinswesens (Leipzig, 1909).

[2]) Men lette op hetgeen SCHÜRER schrijft (blz. 136): „Der gebildete Jude in der Diaspora war nicht nur Jude, sondern zugleich auch Grieche nach Sprache, Bildung und Sitte; und er war durch die Macht der Verhältnisse dazu gedrängt, nach einer Versöhnung und Vermählung jüdischen und hellenischen Wesens zu suchen...." Hierin ligt juist de beteekenis der Diaspora voor de verbreiding van het *op de Joden steunende* Christendom in de *Hellenistische* οἰκουμένη.

Vgl. ook blz. 420: „Im allgemeinen teilt dieses hellenistische Judentum und seine Literatur den geistigen und literarischen Charakter der Zeit....";

vooral blz. 421 vlg.:

„Die Verbindung der eigenen nationalen Bil-

zeer ze reeds om der propaganda wille datgene

---

dung mit der griechischen ist natürlich auch bei den Juden wie bei anderen Orientalen nicht eine bloss äusserliche gewesen. Judentum und Griechentum sind hier wirklich in einen inneren Verschmelzungsprozess mit einander eingetreten. Das Judentum, das in seiner festen pharisäischen Ausprägung so schroff abgeschlossen erscheint, hat sich auf dem Boden des Hellenismus als ungemein bildsam und akkommodationsfähig erwiesen; es hat dem übermächtigen griechischen Geiste einen weitgehenden Einfluss verstattet. Was ein Gemeingut der ganzen gebildeten Welt war: die grossen Dichter, Philosophen und Historiker der Griechen, das wollten auch die hellenistischen Juden sich nicht entgehen lassen. Auch sie schöpften aus dem frischen Quell der griechischen Klassiker das, was dem Altertum das Höchste erschien: humane Bildung. Unter dem Einfluss derselben ist aber das Judentum, ohne dass man es merkte, etwas anderes geworden. Es streift seinen partikularistischen Charakter ab. Es findet wahre, göttliche Gedanken auch in der Literatur der Heidenwelt und eignet sich dieselben an; es umfasst alle Menschen als Brüder und will alle, die noch in Finsternis wandeln, zur Erkenntnis der Wahrheit führen".

Dat men overigens ook in dit punt de tegenstelling tusschen de Palestijnsche Joden en die in de Diaspora niet al te zeer accentueeren moet, en ook bij de eersten ideeën van het Hellenisme niet geheel ontbreken, bewijst de brief, dien volgens 1 Makk. 12_5 de hoogepriester Jonathan en het volk der Joden zouden hebben gezonden aan de Spartanen, hun *broeders* (Ἰωνάθαν ἀρχιερεὺς ... καὶ ὁ λοιπὸς δῆμος τῶν Ἰουδαίων Σπαρτιάταις τοῖς ἀδελφοῖς χαίρειν): in dezen brief wordt niet alleen de verzekering gegeven, dat de schrijvers de Spartanen ten allen tijde bij hun offers en in hun gebeden gedenken, maar ook melding gemaakt van een schrijven van den Spartaanschen koning Areus (I, 309–265 v. Chr.), waarin deze mededeelt, dat volgens eene schriftelijke overlevering Spartanen en Joden broeders zijn, en beiden van Abraham afstammen (Εὑρέθη ἐν γραφῇ περί τε τῶν Σπαρτιατῶν καὶ Ἰουδαίων ὅτι εἰσὶν ἀδελφοὶ καὶ ὅτι εἰσὶν ἐκ γένους Ἀβραάμ)! Wanneer men zich hierbij herinnert hetgeen vroeger over het geloof in de verwantschap van alle menschen werd opgemerkt, dan zal men begrijpen, dat SCHÜRER, dit schrijven besprekend (I, 237_{33}), opmerkt: „Die Fiction einer Verwandtschaft zwischen Juden und Spartanern ... ist im Zeitalter des Hellenismus nicht unerhört".

op den voorgrond schuiven, wat het meest paste bij het veranderde milieu, hun religie over het algemeen merkwaardig zuiver hebben gehouden: „Die in alle Welt zerstreuten Juden" — aldus SCHÜRER[1]) — haben ihre religiöse Eigenart im ganzen mit bewunderns werter Energie festgehalten... Im grossen und ganzen ist die ablehnende Haltung des Judentums gegenüber den anderen Religionen stets ein charakteristisches Merkmal desselben geblieben." En nog sterker accentueert dezelfde schrijver dit onderscheid tusschen de Joodsche religie en die van andere Oosterlingen, als hij zich elders[2]) aldus uit: „Indem . . . die Juden wie andere Orientalen zu Griechen werden, zeigt sich dabei doch zugleich, dass das Judentum etwas anderes ist, als die heidnischen Religionen. Seine innere W i d e r s t a n d s k r a f t war ungleich grösser als die der letzteren. Während die anderen orientalischen Religionen in der allgemeinen Religionsmengerei der Zeit aufgehen, hat sich das Judentum seinem Kerne nach doch ungebrochen erhalten. Es hat die Einheit Gottes und seine bildlose Verehrung streng und unverrückt festgehalten; zugleich auch den Glauben, dass Gottes Wege mit der Menschheit zu einem seligen Ziele führen. In diesem sicheren Festhalten des Kernes gegenüber dem Andrängen des Griechentums hat es seine überlegene religiöse Kraft erwiesen."[3])

---

1) a. w., blz. 135 vlg..
2) blz. 422.
3) Zoo ook HEINRICI, a. w., blz. 22: „So bleibt auch das helle-

De verbreiding der Joden over de Hellenistisch-Romeinsche οἰκουμένη kan men zich niet gemakkelijk te sterk denken. Niettegenstaande ze zich in onze overlevering slechts onvolkomen weerspiegelt [1]) en de gegevens omtrent haar door nieuwe vondsten nog voortdurend vermeerderen, kan zonder overdrijving nu reeds worden gezegd, dat de Joden in de Diaspora niet bij duizenden, maar bij millioenen zijn te tellen. [2]) Reeds in het midden der 2de eeuw vóór Christus heet het in de Sibyllijnsche orakels [3]):

Elk land is vol van U en iedere zee.

Van den tijd van Sulla (1ste helft der eerste eeuw v. Chr.) verklaart STRABO volgens JOSEPHUS [4]), dat het Joodsche volk reeds in elke stad doorgedrongen was, en men niet gemakkelijk een plek in de οἰκουμένη vinden kon, die dit menschenras nog niet opgenomen had en daardoor bezet werd. Aan de opsomming in het tweede hoofdstuk der

---

nistische Judentum fest verankert auf dem Mutterboden der althebräischen Religion."

[1]) Zoo schrijft SCHÜRER, blz. 55, over Macedonië en Griekenland: „Vergleichen wir mit dieser allgemeinen Versicherung die spärlichen Einzelzeugnisse, so sehen wir, wie lückenhaft unsere Kunde ist".

[2]) Alleen ten opzichte van Mesopotamië, Medië en Babylonië schrijft SCHÜRER (blz. 8): „Infolge alles dessen zählten die Juden jener Provinzen in der römischen Zeit nicht nach Tausenden, sondern nach Millionen."

[3]) Oracula Sibyllina III, 271 (ed. GEFFCKEN [1902], blz. 62). Vgl. SCHÜRER, blz. 4.

[4]) Archaeol. XIV, 7, 2 (115), ed. NABER, vol. III, blz. 243: SCHÜRER, t. a. p..

Handelingen[1]) behoef ik nauwlijks te herinneren: ze bewijst, hoe men haar ook opvatte,[2]) dat in de daar genoemde landen Joden gewoond hebben: zelfs waren ze volgens het 5de vers te vinden *onder allen volke, dergenen die onder den hemel zijn.* Het uitvoerigst wordt volgens SCHÜRER[3]) de omvang der Diaspora beschreven in een door PHILO[4]) meegedeelden brief van Agrippa aan keizer Caligula: Jeruzalem heet hier de hoofdstad niet slechts van Judaea, maar van de meeste landen der wereld, om de koloniën, die het daarheen uitgezonden heeft; en dan volgt een lijst dezer landen: eerst de aangrenzende: Egypte, Phoenicië, Syrië, Coelesyrië; dan de verder afgelegene: Pamphylië, Cilicië, de meeste streken van Azië tot naar Bithynië en de verste uithoeken van den Pontus;

---

[1]) Act. Ap. 2_{9-11}.

[2]) Volgens ZAHN, Einl. I², blz. 42 vlg., is hier sprake niet van in den vreemde wonende, *tijdelijk* (òf om in de Joodsche religie onderwezen te worden, òf om het Pinksterfeest te vieren) in Jeruzalem vertoevende Joden (zoo bijv. de Statenkantt.), maar van dezulken, die, uit den vreemde in het land der vaderen teruggekeerd, thans in Jeruzalem hun *woonplaats* hebben (zoo ook SCHÜRER, blz. 149_{46}): daarop zou zoowel κατοικοῦντες in vss. 5 en 14, als ἐπιδημοῦντες in vs. 10 wijzen; Ῥωμαῖοι, Πάρθοι, Ἄραβες enz. worden deze Joden dan genoemd in denzelfden zin als de Jood Aquila Ποντικὸς heet, de Jood Apollos als Ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει betiteld wordt (cap. $18_{2, 24}$). „Nicht ihre Abstammung, was durch ἐκ παντὸς ἔθνους oder γένους ausgedrückt sein würde . . ., sondern ihr Herkommen aus den verschiedensten Ländern ist 2,5 ausgedrückt . . . Es sind also durchweg geborene Juden". Vgl. ook SCHÜRER, blz. 6_7.

[3]) blz. 5. Vgl. REINACH, blz. 621.

[4]) Legat. ad Caium, § 36 (ed. MANG. II, 587). REINACH wijst er op, dat deze opsomming „est loin d' être limitative": zoo ontbreken Italië en Cyrene.

in Europa: Thessalië, Boeotië, Macedonië, Aetolië, Attika, Argos, Corinthe, de meeste en schoonste gedeelten van den Peloponnesus. En niet alleen het vasteland is vol van Joodsche koloniën, maar ook de gewichtigste eilanden: Euboea, Cyprus, Kreta. Over de landen aan gene zijde van den Euphraat wil de schrijver nog niet eens spreken: want nagenoeg alle hebben Joodsche inwoners.

Deze algemeene mededeelingen nu worden door de inscripties[1]) zoowel bevestigd[2]), als vermeerderd: „Les découvertes épigraphiques" — zoo schrijft Reinach[3]) — „augmentent d'année en année le nombre des communautés juives à nous connues."

Het is niet mogelijk, van de reusachtige uitbreiding der Joodsche Diaspora eene afdoende verklaring te geven, wanneer men alleen denkt aan de geboren Joden: ten volle begrijpelijk wordt ze

---

[1]) Voor Egypte ook door de papyri en ostraka. Vgl. Mitteis-Wilcken, a. w., I, 1, blz. 24: „Die Ausbreitung der Juden über die Städte und Dörfer der χώρα haben wir erst durch die Papyri, Ostraka und Inschriften genauer kennen gelernt." Zie ook de volgende aant..

[2]) Zoo schrijft Schürer, blz. 38, van de algemeene verzekering van Philo, dat het totale getal der Joodsche inwoners van Egypte een millioen bedroeg, en dat ze woonden ἀπὸ τοῦ πρὸς Λιβύην καταβαθμοῦ μέχρι τῶν ὁρίων Αἰθιοπίας — eene verzekering, die we vroeger niet konden controleeren — ,dat ze „durch die neueren Papyrus- und Inschriften-Funde in der mannigfaltigsten Weise bestätigt (wird)." Zie ook boven, blz. 41_1.

[3]) blz. 621. Men zie het goed oriënteerende overzicht, dat Reinach volgen laat, een overzicht, dat de bedoeling heeft „de résumer l'état actuel de nos connaissances sur la géographie de la *diaspora* d'après les textes littéraires et les inscriptions."

eerst, wanneer men ook rekening houdt met de resultaten der Joodsche propaganda [1]). Reeds werd er met een enkel woord op gewezen [2]), dat deze propaganda veel sterker moet zijn geweest, dan uit onze overlevering blijkt. Inderdaad is ze zoo nauw met het Jodendom der Diaspora verbonden, dat dit zich niet zonder haar denken laat: „On peut dire" — weer haal ik REINACH [3]) aan — „que si le prosélytisme n'a pas été le but de la *diaspora*, il a puissamment contribué à la consolider et à l'accroître." Wanneer zelfs van de exclusivistische Farizeën in Palestina kan getuigd worden, dat zij zee en land omreizen, om éénen Jodengenoot te maken [4]), hoe moet het dan in dit opzicht niet gesteld zijn met de Joden in de Diaspora, waar, gelijk SCHÜRER zegt [5]), „schon die Theorie weitherziger (war) als bei den Pharisäern Palästinas", waar de verbreiding der ware Godskennis als een plicht werd beschouwd [6]), en waar de omstandigheden als het ware tot propaganda noopten? Is het wonder, dat na niet langen tijd zelfs in Rome de bekeeringsijver der Joden bijkans spreekwoordelijk was geworden [7])? Dat ze daarmede

---

1) SCHÜRER, blzz. 3, 176 vlg.. Vgl. in 't algemeen blz. 150 vlgg. (V. Die Proselyten.).

2) boven, blz. 153.

3) t. a. p..

4) Matth. 23_{15}. Zie boven, blz. 154_1.

5) blz. 163.

6) SCHÜRER, blz. 164. Zoo deze woorden: „Aus Justins Dialog mit Trypho wissen wir, dass man das Wort *Jes.* 49,6: τέθεικά σε εἰς φῶς ἐθνῶν usw. in diesem Sinne verstanden hat."

7) Men denke aan de bekende woorden van HORATIUS (Sat. I,

blijk gaven, beter het plan der Godsopenbaring te verstaan, dan hun Palestijnsche rasgenooten, behoeft hier niet te worden herhaald [1]).

Aan het succes dezer propaganda zou men, ziende op de boven geschetste toestanden in de Hellenistische periode, die voor de Oostersche religies in het algemeen zoo uitermate gunstig bleken [2]), op zich zelf reeds moeilijk kunnen twijfelen; het laat zich voorts, gelijk we opmerkten, uit het groote getal der Hellenistische Joden indirect afleiden; daarnevens echter beschikken we ook over rechtstreeksche mededeelingen, die ons doen zien, hoe groot het geweest is ondanks het ook in de oudheid reeds bestaande antisemitisme [3]). Ik beroep me hier niet op wat we reeds in het boek Esther lezen [4]):

> en velen uit de volken des lands werden Joden, want de vreeze der Joden was op hen gevallen,

---

4, 142 vlg.):

ac veluti te
Iudaei cogemus in hanc concedere turbam.

Vgl. KIESSLING op de plaats. In de Oracula Sibyllina (III, 195) heet het van de Joden, dat ze allen stervelingen leidslieden ten leven zijn zullen (πάντεσσι βροτοῖσι βίου καθοδηγοὶ ἔσονται). Vgl. Rom. $2_{19, 20}$ (πέποιθάς τε σεαυτὸν ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει, παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων...).

[1]) Daaruit volgt natuurlijk niet, dat de op blz. 348 in aant. 6 vermelde uitlegging van Jes. 49_6 juist is.

[2]) Zie boven, inzonderheid blz. 301 vlgg..

[3]) Vgl. daarover o. m. STÄHELIN, Der Antisemitismus des Altertums in seiner Entstehung und Entwicklung (Wiss. Beilage zum Progr. des Gymn. Winterthur 1905); SCHÜRER, blz. 150 vlgg.; ook WILCKEN, Zum alexandrinischen Antisemitismus (Abh. Sächs. Gesellsch. der Wissensch. XXVII (1909), 784 vlgg.).

[4]) Esther 8_{17b}. De beteekenis van dit veel miskende boek voor het geheel der Schrift ligt m. i. juist hierin, dat het de redding

want de hier bedoelde overgang heeft betrekking op den Perzischen tijd en is geen gevolg van propaganda. Anders echter staat het met de uitspraak van JOSEPHUS [1]):

> velen onder de Grieken zijn er toe gekomen, tot onze wetten over te gaan; sommigen zijn daarbij gebleven, anderen, die geen volharding genoeg bezaten, weder afgevallen;

en deze uitspraak wordt niet alleen door de beweringen van heidensche schrijvers als SENECA en CASSIUS DIO gecontroleerd, maar ook door tal van bijzondere gegevens gestaafd: [2]) zij alle maken het waarschijnlijk, dat in de Hellenistische Diasporagemeenten naast de geboren Joden een aanzienlijk getal niet-Joden gevonden werd, die, door zich te laten besnijden en de ceremonieele Wetten te aanvaarden, feitelijk Jood waren geworden [3]) en nu ook als zoodanig werden beschouwd [4]). Neemt men dit aan, dan laat zich de snelle uitbreiding

---

schildert der Joden, wier behoud voor de komst van het koninkrijk Gods noodzakelijk was.

[1]) c. Apionem II, 10 (ed. NABER, vol. VI, p. 261): *τοὐναντίον μέντοι πολλοὶ παρ' αὐτῶν* (d. i. *τῶν Ἑλλήνων*) *εἰς τοὺς ἡμετέρους νόμους συνέβησαν εἰσελθεῖν, καί τινες μὲν ἐνέμειναν, εἰσὶ δ' οἳ τὴν καρτερίαν οὐχ ὑπομείναντες πάλιν ἀπέστησαν.*

[2]) SCHÜRER, blz. 167 vlgg..

[3]) Wat rechten en plichten aangaat, stond de proseliet wezenlijk met den geboren Jood gelijk: praktisch bleef er echter, gelijk zich begrijpen laat, tusschen hen altijd een kloof: hij kon immers nooit in zijn gebed zeggen: „De God *onzer* vaderen"! (SCH., blz. 187).

[4]) a. w., blzz. 3, 165, 175 vlgg.. Om geheel en al in de Joodsche gemeente opgenomen te worden, waren volgens den Talmud noodig 3 dingen: 1°. besnijdenis; 2°. doop; 3°. een offer: SCHÜRER, blz. 181 vlgg.. Voor deze eigenlijke proselieten gold wat de Apostel Paulus in Gal. 5_3 zegt: „En ik betuig wederom aan een iegelijk mensch, die zich laat besnijden, dat hij een schuldenaar is de geheele Wet te doen" (SCH., blzz. 1,186).

van het Jodendom in de Hellenistische wereld [1]) gemakkelijker begrijpen.

Niet altijd echter beoogde of bereikte de propaganda een formeelen overgang tot het Jodendom: terwijl in den aanvang het getal dergenen, die op deze wijze tot den groei van het Jodendom bijdroegen, op den genoemden grond zeer groot moet zijn geweest, schijnt men in den Romeinschen tijd aan eenen vrijeren vorm van aansluiting de voorkeur te hebben gegeven. [2]) Ten gevolge daar-

---

[1]) Om daarvan eenigszins een indruk te geven, zij er nog op gewezen, dat ze in den Romeinschen tijd $^1/_8$ van de geheele bevolking in Egypte vormden, in Alexandria zelfs $^2/_5$ der inwoners Joden waren (CHRIST-SCHMID, II, 1^5, blz. 8).

[2]) SCHÜRER, blz. 177. Het ligt trouwens voor de hand, dat men hiertoe lichter overging, dan dat men zich liet besnijden en daarmede de verplichting op zich nam tot het houden der geheele Wet, waaraan zelfs de geboren Joden in de Diaspora niet konden voldoen. In verband hiermede zij gewezen op de beroering, die blijkens Act. Ap. 15_{22} onder de Heiden-Christenen in Antiochië, Syrië en Cilicië was ontstaan, toen hun door eenige bekeerde Farizeën was aangezegd, dat zij zich moesten laten besnijden en de Wet van Mozes onderhouden.

Vergis ik me niet, dan ligt ook in het ἵνα van Matth. 23_{15} eene aanduiding, dat in lateren tijd het getal der eigenlijke proselieten zeer klein was. Zoo ook ALLEN in zijn commentaar, blz. 246: „Whilst the number of heathen attracted to Judaism at this period was very great, a comparatively small proportion would have been regarded by the Pharisees as satisfactory converts. The Hellenistic Jewish literature, *e.g.* the writings of Philo and the Sibylline Oracles (Book iii.), are evidence of the zeal of Jews of the Dispersion to attract Gentiles to the worship of the one God. But converts to Pharisaism as distinguished from Judaism, with its infinite variety of shades of belief and practice (Pharisees, Sadducees, Essenes, Therapeutae, and those who belonged to none of these orders), were probably few. ἵνα may reflect upon this comparative failure of Pharisaic missionary zeal."

van vinden we, dat, als het Evangelie zijn loop begint, bij de Joodsche Diasporagemeente — die ook de eigenlijke *proselieten* [1]) of Jodengenooten omvat — zich bijna overal een schare van heidenen gevoegd heeft, die, zonder formeel tot haar te behooren, het Joodsche monotheïsme aanvaardden, den beeldendienst verwierpen, en ook de synagogen bezochten, [2]) terwijl ze overigens van de ceremonieele Wet slechts enkele hoofdzaken in acht namen. [3]) Dit zijn de *Φοβούμενοι* of *σεβόμενοι τὸν Θεόν*, de „Godvreezende" (heidenen) der Handelingen. [4])

---

1) Προσήλυτος is oorspronkelijk hetzelfde als πάροικος, *advena, bijwoner;* later echter duidt het *den tot het Jodendom bekeerde* aan: Schürer, blz. 176.

2) Vgl. bijv. Act. Ap. 13_{16}, waar Paulus zijne rede in de synagoge van het Pisidische Antiochië aldus begint: Ἄνδρες Ἰσραηλεῖται, καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Θεόν, ἀκούσατε. Vgl. ook vss. 26, 42, 43.

3) Schürer, blz. 173 vlg..

4) Schürer, t.a.p.. De plaatsen zijn: Act. Ap. $10_{2,22}$, $13_{16,26}$ (φοβούμ. τὸν Θεόν); 16_{14}, 18_{7} (σεβόμ. τὸν Θεόν); 13_{50}, $17_{4,17}$ (σεβόμ.); 13_{43} (σεβόμενοι προσήλυτοι). Het technische karakter der uitdrukking komt in het oorspronkelijke beter uit dan in onze Statenvertaling (vgl. bijv. de aanspraak 13_{16}: Ἄνδρες Ἰσραηλεῖται, καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Θεόν, en vooral de verkorte zegswijze, als in 17_{4}: τῶν τε σεβομένων Ἑλλήνων πολὺ πλῆθος).

Dat we hier inderdaad met *heidenen* te doen hebben, die *niet* tot de Joodsche gemeente behoorden, en deze φοβούμενοι of σεβόμενοι τὸν Θεόν niet met de eigenlijke προσήλυτοι mogen identificeeren, wordt door Schürer (blz. 177_{72}) tegenover Bertholet m. i. terecht staande gehouden. Zijn beroep op het verhaal van den hoofdman Cornelius in Hand. 10 schijnt mij afdoende. Terwijl Cornelius in vs. 2 (en 22) als φοβούμενος τὸν Θεόν gekarakteriseerd is, blijkt aan den anderen kant, dat hij niet besneden was (11_{3}), en dus niet tot de Joodsche gemeente behoorde (vs. 28; vgl. vs. 45; 11_{1}: τὰ ἔθνη).

Wanneer men voorts gemeend heeft, dat deze σεβόμενοι zouden zijn te verstaan onder de *proselieten der poort* in de Rabbijnsche literatuur, terwijl de eigenlijke προσήλυτοι aldaar als *proselieten der*

Terwijl nu op eigenlijke proselieten betrekking heeft het woord van den Heiland, dat de Farizëen den Jodengenoot dien ze gewonnen hadden, tot een kind der hel maakten, tienmaal meer dan zij zelf waren[1]), blijken deze „Godvreezende" heidenen integendeel voor het Evangelie bijzonder ontvankelijk te zijn geweest. Is het nog noodig, op de beteekenis van een en ander uitdrukkelijk te wijzen?

Onder de vroeger geschilderde omstandigheden, die het succes der Joodsche propaganda mogelijk gemaakt hebben, komt wel de eerste plaats toe aan de taaleenheid en taalgelijkheid der Hellenistische periode. Dat, gelijk voor andere Oosterlingen, zoo ook voor de Hellenistische Joden het Grieksch de taal was van het dagelijksch leven, zal wel geen afzonderlijk bewijs meer behoeven: dat ze Hebreeuwsch of Arameesch veelal

---

gerechtigheid aangeduid werden, dan is volgens SCHÜRER (t. a. p.) alleen het laatste juist: de term *proselieten der poort* echter beteekent niets anders dan *de in het Joodsche land wonende vreemdelingen*, en heeft alzoo met de σεβόμενοι niets te maken.

[1]) Matth. 23_{15}. Om dit te begrijpen, moet men denken aan hetgeen vroeger (blz. 138 vlgg.) opgemerkt werd over de strekking van het nomisme der Palestijnsche Joden, met name der Farizëen, dat tegen het wezen van het Evangelie in gaat: bij hun bekeerlingen, die, gelijk we zagen, *alle* verplichtingen der Joden hadden, was dit nomisme allicht nog sterker: vgl. ZAHN op de plaats (Ev. Matth.[3], 1910, blz. 651).

Den σεβόμενοι daarentegen, die de Wet niet behoefden na te leven, kon ook dit nomisme niet in den weg staan (ZAHN, t. a. p., aant. 73), terwijl datgene wat ze *wel* aanvaardden, juist tot het blijvende der Joodsche religie behoorde.

niet eens verstonden, blijkt reeds hieruit, dat het Grieksch in den regel zelfs in hun godsdienstoefeningen werd gebezigd [1]). Evenmin behoeft men er echter aan te twijfelen, dat dit Grieksch niet anders is geweest, dan de overal gesproken Κοινή, welker voornaamste kenmerken hierboven zijn aangegeven. Er is te minder aanleiding, in dit opzicht tusschen de Hellenistische Joden en andere „barbaren" onderscheid te maken [2]), als, gelijk we zagen, een niet gering deel der eersten van niet-Joodsche afkomst was. De vroeger zeer gewilde hypothese van een afzonderlijk „Joden-Grieksch" heeft tegenover de nieuwere onderzoekingen geen stand kunnen houden: wat daarvoor aangezien werd, blijkt thans veelal gemeengoed te zijn der Κοινή. [3]) „It may be said", aldus THACKERAY, [4]) „that the papyri and the more scientific study of the κοινή, which has been promoted by their discovery, and the recognition of the fact that is was quickly adopted the whole world over, that it had little or no

---

[1]) SCHÜRER III, blz. 140: „Die Sprache des Gottesdienstes war in der Regel ohne Zweifel die griechische."
Ook zij herinnerd aan de Hellenistisch-Joodsche literatuur.

[2]) THACKERAY, A Gramm. of the O. T. in Greek, I, blz. 27: „Yet we need have little hesitation in assuming that the conditions which applied to the Egyptians and Arabs, who wrote good κοινή Greek with little or no admixture of elements derived from their native speech, held good of the Jews as well."

[3]) Het is vooral DEISSMANN's verdienste, hier klaarheid verschaft te hebben: vgl. zijne „Bibelstudien", blzz. 50 vlg.; 62 vlg.. Zie voorts inzonderheid THUMB, Die Griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus, blz. 174 vlgg..

[4]) a. w., blz. 26.

dialectic differentiation and was proof against the intrusion of foreign elements to any considerable extent, have given the death-blow to, or at any rate have rendered extremely improbable, the theory once held of the existence of a „Jewish-Greek" jargon, in use in the Gettos of Alexandria and other centres where Jews congregated." [1]) Natuurlijk is daarmede niet gezegd, dat het door deze Joden gesproken Grieksch in het geheel geen eigenaardigheden vertoonde, maar deze zijn, voorzoover wij weten, taalkundig genomen, niet van zooveel beteekenis, [2]) dat het daardoor gerechtvaardigd wordt, van een „Joden-Grieksch" te spreken, [3])

---

1) Daarvoor dat de Septuaginta (evenmin als trouwens het Nieuwe Testament) niet als produkt van een (werkelijk gesproken) Joden-Grieksch kan gelden, zie DEISSMANN, blz. 62 vlg.; THUMB, blz. 184 vlg.; ook THACKERAY, blz. 27: „The Greek of the LXX does not give a true picture of the language of ordinary intercourse between Jewish residents in the country."

2) THACKERAY, t. a. p.: „It is not, of course, denied that they had a certain stock of terms, such as ἀκροβυστία and the like, which would only be intelligible within their own circle: but the extent of Semitic influence on the Greek language appears to have been limited to a small vocabulary of words expressing peculiarly Semitic ideas or institutions. The influence of Semitism on the syntax of the Jewish section of the Greek-speaking world was probably almost as inappreciable as its syntactical influence on the κοινή as a whole, an influence which may be rated at zero."

3) Wat NESTLE (B. Ph. W. 1906, col. 1541 vlg.: zie boven, blz. 52$_3$) ter verdediging van den term „Joden-Grieksch" aanvoert, kan reeds daarom hier buiten beschouwing blijven, wijl hij zelf erkent: „Von einem Judengriechisch oder aramaisiertem Griechisch reden wir selbstverständlich nur da, wo wir neben dem Griechischen den ständigen, vielleicht sogar überwiegenden Gebrauch des Semitischen voraussetzen müssen"; hetgeen, gelijk we zagen, in de Diaspora als regel niet het geval was. Ten opzichte van de

en hebben in geen geval, wanneer overigens de inhoud begrijpelijk was, het verstaan belemmerd.

Hulpmiddel voor de propaganda is voor een groot deel ook de Hellenistisch-Joodsche literatuur [1]). Meer nog dan bevestiging van het geloof der stamgenooten — het voornaamste doel der Palestijnsch-Joodsche geschriften [2]) uit dezen tijd [3]) —, beoogt ze, de heidenen van de dwaasheid der afgoderij te overtuigen en hen te winnen voor de aanbidding van den waren God [4]). Dat ze

---

door Nestle bedoelde kategorie geldt echter Thumb's opmerking (a. w., blz. 177): „Von einem „Judengriechisch" lässt sich noch am ehesten in Palästina reden: aber hier handelt es sich um doppelsprachige Individuen, deren Muttersprache das Aramäische war, und man darf deren Griechisch, wie schon gesagt wurde, nicht einen griechischen Dialekt im eigentlichen Sinn nennen."

Overigens schijnt Nestle mij niet voldoende te onderscheiden, wanneer hij Moulton tegenwerpt: „Was ist denn das (nl. „ein Übersetzungs-griechisch") anders als Judengriechisch?" Zie op de vorige bladzijde, aant. 1, en voorts hieronder.

1) Vgl. in 't algemeen Schürer, blz. 420 vlgg., § 33. Die hellenistisch-jüdische Literatur.; Stählin in Christ-Schmid, Gesch. der Gr. Litt. II, 1⁵, blz. 405 vlgg., B. Die hellenistisch-jüdische Litteratur.; Susemihl, a. w., II, blz. 601 vlgg..

2) Over de onderscheiding van Palestijnsch-Joodsche en Hellenistisch-Joodsche literatuur zie men Schürer, blz. 188 vlg..

3) Schürer, blz. 189: „Hier zeigt sich eben doch, dass der Eifer für das Gesetz und den väterlichen Glauben das Hauptinteresse absorbierte. Wer zur Feder griff, tat es in der Regel, um in irgend einer Form zum Festhalten an diesen Gütern zu ermahnen oder indirekt auf Befestigung der gesetzestreuen Gesinnung hinzuwirken." Vgl. ook blz. 423.

4) Schürer, blz. 422 vlg.: „Sie [d. i. de Hellenistisch-Joodsche literatuur] verfolgt zu einem grossen Teile den praktischen Zweck, nicht nur die eigenen Glaubensgenossen zu stärken und sie mit ihrer grossen Vergangenheit bekannt zu machen, sondern auch die nicht-jüdischen Leser zur Erkenntnis von der Torheit

daarbij, trots alle aanpassing in den vorm en aanknooping aan Hellenistische ideeën,[1]) toch van analoge werken uit de Hellenistische periode wezenlijk onderscheiden is [2]), kon na hetgeen we over de positie der Joden zelf zeiden, moeilijk anders worden verwacht, is echter voor ons hier belangrijk genoeg, om het afzonderlijk te memoreeren.

Grondslag nu dezer geheele literatuur, het voornaamste produkt tevens van de Hellenistische Diaspora, is de Grieksche vertaling van

---

des Heidentums zu bringen, sie von der Grösse der Geschichte Israels und von der Grundlosigkeit aller Angriffe auf dieses Volk zu überzeugen."

Vgl. ook blz. 421: „In den Formen und mit den Mitteln, welche die literarische Bildung der Griechen darbot, wird der religiöse Glaube Israels, wird seine Geschichte, seine grosse heilige Vorzeit dargestellt und damit aller Welt zugänglich gemacht. Und diese letztere Wirkung ist bei einem grossen Teile der jüdisch-hellenistischen Literatur geradezu auch beabsichtigt. Man schreibt nicht nur für die eigenen Volks- und Glaubensgenossen, sondern man will alle Welt mit der grossen Geschichte Israels, mit seiner überlegenen religiösen Erkenntnis vertraut machen"; voorts nog blz. 164.

[1]) Vgl. boven, blz. 343, aant.. Een merkwaardig voorbeeld van dezen Hellenistischen invloed geven overigens JOSEPHUS (c. Ap. II, 33; Archaeol. IV, 8, 10) en PHILO (Vit. Mos. III, p. 684; de monarch. p. 818) te zien, wanneer ze in Exod 22_{28}: „De goden (d. i. de oversten) zult gij niet vloeken", onder „*goden*" de goden van andere volken verstaan. „Entschieden falsch, nur nach dem Syncretismus der Hellenisten", merkt KEIL (Handb. der Bibl. Arch.[2], blz. 743) terecht op.

[2]) STÄHLIN, blz. 410: „Aus diesem Grunde ist auch die jüdische Litteratur in griechischer Sprache trotz aller Anlehnungen an hellenistische Litteraturformen und aller Anklänge an griechische Gedanken prinzipiell von der übrigen Litteratur des Hellenismus verschieden".

het Oude Testament, die op grond van hetgeen in den brief van PSEUDO-ARISTEAS over het eerste gedeelte daarvan — den Pentateuch — verhaald wordt [1]), met den naam *Septuaginta* [2]) pleegt aangeduid te worden.

Het is voor ons doel niet noodig, bij de verschillende vraagstukken, die zich om deze vertaling groepeeren [3]) — haar verhouding tot het oorspronkelijke, de dateering der onderscheidene gedeelten, het verschil met de latere vertalingen van AQUILA,

---

1) Dat de brief van PSEUDO-ARISTEAS alleen op de Thora, den Pentateuch, betrekking heeft, werd reeds eerder aangestipt (boven, blz. 298, aant.). Volgens dezen brief zou koning Ptolemaeus II Philadelphus (283—247 v. Chr.) op raad van zijnen bibliothecaris Demetrius van Phaleron besloten hebben, in zijne bibliotheek ook eene Grieksche vertaling van de Wet der Joden op te nemen. Hij wendde zich daartoe tot den hoogepriester in Jeruzalem, Eleasar, die hem op zijn verzoek, met de Wet, 72 Joodsche geleerden zond (§ 46; vgl. § 121); dezen zouden dan in 72 dagen de vertaling tot stand gebracht hebben. Dat dit verhaal niet historisch zijn kan, en met name de Septuaginta het werk is niet van Jeruzalemsche, maar van Alexandrijnsche Joden, kan thans moeilijk meer worden betwijfeld: vgl. SCHÜRER, blz. 424 vlgg.; STÅHLIN, blz. 412. Vast staat alleen, dat de vertaling waarvan hier sprake is (van den Pentateuch dus) nog in de 3de eeuw v. Chr. in Alexandrië is ontstaan.

Van de vertaling der Thora is de naam *Septuaginta* dan uitgebreid tot de overige geschriften van den O. T. Kanon, die na haar in het Grieksch werden overgezet: de latere traditie gaf hiertoe trouwens gereede aanleiding, door wat ARISTEAS alleen van den Pentateuch verhaalde, op het geheele O. T. te laten slaan. Vgl. STÅHLIN, blz. 411_3, en de „Veterum testimonia de origine versionis LXX interpretum" in WENDLAND's uitgave van ARISTEAS, blz. 87 vlgg..

2) Dat, gelijk vroeger reeds aangestipt werd, deze naam niet geheel nauwkeurig is, blijkt uit de vorige aanteekening.

3) Vgl. in het algemeen SWETE, An Introduction to the Old Testament in Greek², Cambridge, 1902.

Symmachus, Theodotion, en de invloed der laatste op de overlevering van haar tekst, om slechts iets te noemen [1]) —, stil te staan: alleen op de beteekenis, die haar toekomt in verband met hetgeen ons hier bezig houdt, zij nog met enkele woorden gewezen.

Ook hier treft allereerst het feit, dat, terwijl langen tijd met het bestaan der Septuaginta slechts weinig scheen gerekend te worden, ze thans weer in klimmende mate de aandacht trekt. De oorzaken van deze hernieuwde belangstelling zijn vrijwel dezelfde, die den bloei der Hellenistische studiën in het algemeen hebben bewerkt [2]): als een der belangrijkste, om niet te zeggen, het belangrijkste gewrocht der Hellenistische periode, kon de Septuaginta ook alleen in verband met het Hellenisme als zoodanig weer op den voorgrond komen te staan, en als tusschenschakel tusschen Oud en Nieuw Testament worden gewaardeerd.

---

[1]) Over handschriften en uitgaven der Septuaginta vgl. o. m. Schürer, blz. 432 vlgg. en de aldaar vermelde literatuur.

Het beste handschrift is de Vaticanus 1209, ten grondslag gelegd aan de groote Cambridge-uitgave van Brooke en Mc. Lean, waarvan tot nu toe drie stukken verschenen zijn (tot en met Deuteronomium). Behalve deze uitgave noemen we die van Swete (The Old Testament in Greek according to the Septuagint I[4], Cambridge, 1909).

Gewezen zij voorts nog op het groote werk van Hatch en Redpath: A Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the O. T., Oxford, 1897—1906.

[2]) Men herinnere zich hetgeen op blz. 230 vlgg. werd opgemerkt over de nieuwe vondsten en de daarmeê samenhangende verruiming der historische opvatting, die aan de valsche isoleering van Evangelie en Oudheid een einde gemaakt hebben.

Natuurlijk zal ook hier de aard der waardeering verschillen naar gelang van het standpunt, waarop men zich plaatst. Zoo is — om een voorbeeld te noemen — voor DEISSMANN [1]) de Septuaginta het gewichtigste dokument en de gewichtigste factor van wat hij noemt „die Hellenisierung des semitischen Monotheismus", niet slechts in formeel, maar *ook in materieel opzicht*: terwijl hij voor het eerste, behalve op de taal (waarover straks), o.m. op eene opvallende „Vereinfachung des Begriffsschatzes" wijst, die bijv. daarin uitkomt, dat in de Septuaginta ἀδικέω voor 24, ἀδικία voor 36 verschillende woorden van het oorspronkelijke gebruikt is, openbaart zich volgens hem de materieele helleniseering inzonderheid daarin, dat in de vertaling Israël's God „das Erdengewand des Semitismus und Nationalismus" afgeworpen heeft, de Joodsche religie dus universeel geworden is. Wij van onzen kant daarentegen sluiten weliswaar geenszins het oog voor den invloed, dien het overbrengen der Schrift uit het Hebreeuwsch in het Grieksch op de voorstellingswijze kan gehad hebben, maar leggen er tevens den nadruk op, dat de universalistische opvatting reeds in het oorspronkelijke een wezenlijk kenmerk is van het Woord Gods [2]), al treedt die opvatting

---

[1]) Die Hellenisierung des semitischen Monotheismus. Sonderabdruck aus den Neuen Jahrbüchern für das klassische Altertum, Geschichte und Deutsche Literatur. Leipzig, 1903. Ik ontleen mijne aanhalingen aan de bespreking van W. NESTLE in de B. Ph. W. van 6 Febr. 1904, col. 173 vlgg..

[2]) Zie boven, blz. 87 vlgg..

in de vertaling meer op den voorgrond: ons is de Septuaginta veel eer dan „ein Zeugnis und ein Mittel der Anpassung des Judentums an die westliche Welt", een instrument in de hand des Heeren, waardoor die westelijke wereld in kennis komen kon met de aan Israël toebetrouwde Woorden Gods. Maar al leidt zoo ook hier weer verschil van uitgangspunt tot afwijkende beoordeeling, dit kan voor ons geen beletsel zijn, de aandacht, die men aan deze oudste vertaling van het Oude Testament thans weer gaat schenken, dankbaar te waardeeren, en ook onzerzijds niet alleen met de resultaten dezer hernieuwde belangstelling te rekenen, maar ze ook te bezien bij het licht onzer beginselen.

Vraagt men dan nu, *waarin* de beteekenis der Septuaginta voor de Kerstening der wereld gelegen is, dan zou, strikt genomen, een antwoord op die vraag ook dan overbodig kunnen schijnen, wanneer het met onze laatste opmerkingen feitelijk niet reeds gegeven ware: voor wie in de Schrift het geopenbaarde Woord Gods ziet, en zich daarbij de vroeger geschetste toestanden der Hellenistische periode herinnert, springt deze beteekenis ook zonder nadere toelichting aanstonds in het oog. Door de overzetting toch van het Hebreeuwsche Oude Testament in de Grieksche wereldtaal, werd de daarin neergelegde Godsopenbaring, tot nu toe door haar Hebreeuwsch gewaad tot de Joden beperkt, en thans zelfs door hen

veelal niet meer verstaan,[1]) overeenkomstig haar wezen en bestemming, toegankelijk voor de volkeren der οἰκουμένη. Overweegt men daarbij nu nog, dat deze vertaling, niet in Palestina maar in Egypte tot stand gekomen, en zeker vóór het einde der 2de eeuw voltooid, door de Hellenistische Joden als Heilige Schrift gebruikt[2]) en daardoor overal waar buiten Palestina Joden woonden, d.i. in heel de Hellenistisch-Romeinsche wereld, gebracht werd, dan behoeft het geen verder betoog, hoe uitnemend belang de Septuaginta moet gehad hebben voor de verbreiding van het Evangelie, dat immers de vervulling is der belofte, door God aan de voorvaderen geschied en door Zijne Profeten in de Heilige Schriften verkondigd; belang *indirect*, in zooverre ze eensdeels onder de Hellenistische Joden de kennis der Schrift levendig heeft gehouden en aan den anderen kant het succes der Joodsche propaganda terecht voor een niet gering deel toegeschreven is aan den indruk, dien zij in de Grieksche wereld moet gemaakt hebben;[3]) *rechtstreeks*, in zooverre ze voor

---

1) Men weet, dat, ook wanneer het Grieksch niet de moedertaal der Joden was, ze geen Hebreeuwsch, maar Arameesch spraken.

2) STÄHLIN, blz. 412: „Die Septuaginta wurde rasch zum Bibeltext der Juden in der Diaspora, denen sie die Kenntnis der heiligen Schriften erhielt. Die hellenistischen Juden zitieren nach ihr; Philon kommentiert sie und hält sie für ebenso inspiriert wie den Urtext und diesem völlig gleichwert."

3) STÄHLIN, blz. 413: „Zwar sind die grossen Erfolge der jüdischen Propaganda zu einem guten Teil aus dem Eindruck zu erklären,

velen de brug tot het Christendom geweest is. [1])

Het Jodendom is zijn eigen schepping niet trouw gebleven. [2]) Gelijk de Christelijke Kerk voor een groot deel de vruchten heeft geplukt der Joodsche propaganda, zoo nam ze ook de Septuaginta als Heilige Schrift over, [3]) en vereenigde haar straks met

---

den die Übersetzung der heiligen Schriften Israels auf die griechische Welt machte . ." (met verwijzing naar HARNACK, Sitzungsber. der B. A. 1902, blz. 508 vlg. en „Die Mission und Ausbreitung des Christentums" enz. I², 234 vlg.).

1) STÄHLIN, t. a. p., onder verwijzing naar HARNACK, a. w., blz. 235 vlgg..

2) STÄHLIN, blzz. 413; 415. Vgl. SCHÜRER, blz. 428: „Aus den Händen der Juden ist sie dann in die der christlichen Gemeinde übergegangen und von dieser geradezu als der authentische Bibeltext angesehen worden. Eben der Umstand aber, dass die christliche Gemeinde sich dieser Übersetzung bemächtigt und aus ihr das polemische Rüstzeug auch im Kampf gegen die Juden entnommen hat, hat dazu mitgewirkt, die Septuaginta bei den Juden allmählich in Misskredit zu bringen und neue jüdische Übersetzungen entstehen zu lassen."

3) Vgl. AUGUSTIN. De Civ. Dei XVIII, 43: „hanc tamen (interpretationem), quae Septuaginta est, tamquam sola esset, sic recepit ecclesia, eaque utuntur Graeci populi Christiani, quorum plerique utrum alia sit aliqua ignorant."

Ook de oud-Latijnsche Bijbelvertalingen, die onder den naam „Itala" plegen te worden saamgevat (beter „Vetus Latina"), berusten — gelijk trouwens wel niet anders te verwachten is — op de Septuaginta (AUGUSTINUS l. l.: „Ex hac Septuaginta interpretatione etiam in Latinam linguam interpretatum est, quod ecclesiae Latinae tenent"); eerst HIERONYMUS (†420 n. Chr.) heeft ten slotte rechtstreeks van het Hebreeuwsch in het Latijn vertaald (AUGUST., l. l.: „quamvis non defuerit temporibus nostris presbyter Hieronymus, homo doctissimus et omnium trium linguarum peritus, qui non ex Graeco, sed ex Hebraeo in Latinum eloquium easdem scripturas converterit"), ofschoon ook hij begonnen was, de Septuaginta ten grondslag te leggen (SCHANZ, Gesch. der Röm. Litt. IV, 1, blz. 410 vlg.; JÜLICHER bij PAULY-WISSOWA, i. v. Bibelübersetzungen, col. 398), en eene hierop rustende ver-

de Nieuw-Testamentische geschriften tot den Griekschen Bijbel[1]: de weerspiegeling daarvan geven onze oudste handschriften, waarin Septuaginta en Grieksch Nieuw Testament samengevoegd zijn. Naarmate echter met het veldwinnen van het Christendom de beteekenis der Septuaginta voor de Christenen meer in het oog viel, daalde haar aanzien onder de Joden, dien het Kruis een ergernis gebleven was. En toen nu de Christelijke schrijvers zich tegenover hen op haar beriepen, en door de Rabbijnen daarenboven een officieele Hebreeuwsche tekst vastgesteld werd, die van den voor de vertaling gebruikten op sommige plaatsen niet weinig verschilde, lieten de Joden haar weldra geheel los, en gaven aan meer letterlijke ver-

---

taling in één boek der Vulgata, de Psalmen, ook nu nog voorkomt (vgl. JÜLICHER, t. a. p.: „Freilich bei einem alttestamentlichen Buche hat die kirchliche Gewohnheit sich den „hebraeischen" Text des Hieronymus nicht aufdrängen lassen, beim Psalter. Dessen letzte hieronymianische Version ist ein Gelehrtenbuch geblieben; in der officiellen Vulgata steht dafür das sog. *psalterium gallicanum*, die nach der *hexaplaris* vorgenommene Revision des alten Itala-textes; vereinzelt ist in Rom auch noch die erste Überarbeitung, der die κοινή zu Grund lag, in Gebrauch."; zie ook SCHANZ, blz. 410).

[1]) Op het ingewikkelde vraagstuk van den oorsprong der Oud-Testamentische citaten in het Nieuwe kan ik hier niet ingaan. Vgl. ZAHN, Einl. II², blzz. 301 vlg., 315 vlgg.; in het algemeen SWETE, Introduction, blz. 381 vlgg.; DITTMAR, Vetus Testamentum in Novo, Göttingen, 1903, e. a.. Als globaal resultaat der verschillende onderzoekingen kan wel aangenomen worden de uitspraak van STÄHLIN (a. w., blz. 413): „Schon alle Teile des Neuen Testaments, auch diejenigen, deren Verfasser palästinensische Juden waren, zeigen Bekanntschaft mit der Septuaginta".

talingen,[1]) als die van AQUILA,[2]) de voorkeur. Zoo hebben we ook het behoud der Septuaginta niet aan het Jodendom, maar aan de Christelijke Kerk te danken. Maar desniettemin blijft het de onvergankelijke roem der Joodsche Diaspora, dat in haar midden dit voor de komst van Gods Koninkrijk zoo belangrijke werk is tot stand gekomen en door haar uitgedragen in de wereld.

Het zou zeer zeker niet juist zijn, hieruit de gevolgtrekking te maken, dat de Septuaginta alleen of hoofdzakelijk om der propaganda wille tot stand gebracht is, zooals bijv. in onze dagen door de zendelingen de Schrift geheel of ten deele wordt overgezet in de taal der volken, waaronder zij

---

1) Fragmenten dezer vertalingen kennen we uit de „Hexapla" van ORIGENES, waarin hij in verschillende kolommen naast elkaar plaatste:

1°. den Hebreeuwschen tekst in Hebr. schrift;

2°. den Hebreeuwschen tekst in Grieksch schrift;

3°. de vertaling van AQUILA;

4°. de vertaling van SYMMACHUS;

5°. de Septuaginta;

6°. de vertaling van THEODOTION.

Vgl. JÜLICHER bij PAULY-WISSOWA, i. v. *Bibelübersetzungen*, col. 394 vlg.; STÄHLIN, blz. 416; SCHÜRER, blz. 429 vlgg.; BARDENHEWER, Gesch. der altkirchl. Lit. II (1903), blz. 82 vlgg..

Voor den *tekst* der Septuaginta is deze Hexapla, gelijk THACKERAY (A Gramm. of The O. T. in Greek, I, blz. 3) het uitdrukt, de „*fons et origo mali*" geweest: de wijze waarop ze was ingericht, heeft ten gevolge gehad, dat de verschillende vertalingen niet zelden dooreengemengd zijn.

Over de fragmenten der Hexapla vgl. BARDENHEWER, SCHÜRER, STÄHLIN, ll. ll..

2) Over de vertaling van AQUILA (tijd van Hadrianus) vgl. STÄHLIN, blz. 416 vlg., SCHÜRER, blz. 435 vlgg.. Uit haar is het bekende σὺν τὸν οὐρανὸν καὶ σὺν τὴν γῆν (voor de nota accusativi אֵת) in Gen. 1_1; vgl. ook 1 Kon. 20_{12}: ἤκουσεν σὺν τὸ ῥῆμα τοῦτο.

arbeiden: al heeft ze voor de propaganda den *grondslag* gegeven, haar oorsprong dankt ze allereerst aan de behoefte der Joden in de Diaspora zelf, voor wie het Grieksch al meer moedertaal werd. [1]) Maar al geven we dit voetstoots toe, dat daarnaast ook de wensch, het Hellenistisch heidendom met de Goddelijke Openbaring bekend te maken, tot haar ontstaan meegewerkt heeft, ligt, ook zonder dat het uitdrukkelijk verzekerd wordt [2]), voor de hand. [3])

Den invloed der Septuaginta buiten het Jodendom rechtstreeks uit de overlevering aan te wijzen, daartoe ontbreken ons de gegevens: door Joodsche schrijvers wordt ze reeds vrij spoedig aangehaald; [4]) maar overigens merken we van haar bestaan zoo goed als niets. Dat dit echter, ook al ware de Hellenistische literatuur ons minder fragmentarisch

---

[1]) STÄHLIN, blz. 412; SCHÜRER, blz. 426; boven, blz. 353 vlg..

[2]) Men vergete niet, dat in de Joodsche overlevering (PSEUDO-ARISTEAS) het initiatief tot de vertaling aan niet-Joden toegeschreven wordt: vgl. PHILO, De vita Mosis II, 5 (WENDL., blz. 91): .. δεινὸν ἡγησάμενοί τινες, εἰ οἱ νόμοι παρὰ τῷ ἡμίσει τμήματι τοῦ ἀνθρώπων γένους ἐξετασθήσονται μόνῳ τῷ βαρβαρικῷ, τὸ δ' Ἑλληνικὸν εἰσάπαν ἀμοιρήσει, πρὸς ἑρμηνείαν τὴν τούτων ἐτράποντο.

[3]) Ik herinner aan den vroeger (boven, blz. 158; vgl. SCHÜRER, blz. 428_{12}) vermelden dankdag op het eiland Pharos παλαιᾶς ἕνεκεν εὐεργεσίας ἀεὶ νεαζούσης, wat toch wel niet *alleen* op de beteekenis der Septuaginta voor de *Joden* slaan zal! Volgens PHILO (WENDL., blz. 93) verhoort God de gebeden, door de Joodsche vertalers op het eiland Pharos voor het slagen hunner onderneming opgezonden, ἵνα τὸ πλεῖστον ἢ καὶ τὸ σύμπαν γένος ἀνθρώπων ὠφεληθῇ χρησόμενον εἰς ἐπανόρθωσιν βίου φιλοσόφοις καὶ παγκάλοις διατάγμασι!

[4]) SCHÜRER, III, blz. 426 vlg.; STÄHLIN, blz. 412 (die verwijst naar SWETE, An Introduction to the Old Testament in Greek (1900), blzz. 18, 25, 370).

overgeleverd dan inderdaad het geval is, niets tegen dien invloed bewijst, blijkt ook uit hetgeen thans als het resultaat der jongste onderzoekingen omtrent het Christendom wordt aangemerkt. Wat ten opzichte van dit laatste WINDISCH [1]) verklaart: „Es ist nach Deissmanns Forschungen nun nicht mehr erlaubt, aus dem Schweigen der antiken Schriftsteller über die Entstehung des Christentums [2]) Kapital zu schlagen. Jenes Schweigen ist Unkenntnis und erklärt sich aus der Interesselosigkeit der Literaten gegenüber volkstümlichen Bewegungen, zumal wenn diese aus barbarischen Gegenden hereingebracht worden sind", geldt natuurlijk even goed met betrekking tot de Septuaginta. En hoe voorzichtig we voorts ook hier met argumenta ex silentio hebben te zijn, wordt voor wie het nog niet weten mocht, ten overvloede bewezen door vondsten als de niet lang geleden ontdekte grafschriften van Rheneia, de begraafplaats van Delos, waarin — omstreeks 100 v. Chr. — over de onbekende moordenaars van twee daaronder begraven Joodsche meisjes de wraak van God en Zijne Engelen wordt inge-

---

[1]) Das Neue Testament im Lichte der neu gefundenen Inschriften, Papyri und Ostraka (N. Jahrbb. 1910, I, blzz. 201—222), blz. 220.

[2]) Over de vermelding van het Christendom in de profane literatuur vgl. o. m. ZELLER, Röm. u. griech. Urtheile über das Christenthum (1876; Vorträge und Abhh. II, blz. 189 vlgg.); SCHANZ, Gesch. der Röm. Litt. III² (1905), blz. 263 vlgg. (die ook verdere literatuur opgeeft); thans ook J. WOLTJER (De Berichten der Heidensche Romeinsche Schrijvers aangaande Christus), in den Almanak v. h. Stud.c. a. d. V. U. voor 1912, blz. 143 vlgg..

roepen in termen, die blijkbaar aan de Septuaginta zijn ontleend! [1])

De beteekenis der Septuaginta als wegbereidster voor het Evangelie is niet in *onze* dagen voor het eerst ingezien: reeds de oude Christelijke schrijvers hebben herhaaldelijk gewezen op de ver strekkende gevolgen, die het bestaan dezer vertaling hebben moest voor de Kerstening der wereld: wie zich daarvan wil overtuigen, raadplege slechts de uitspraken der Ouden over haar oorsprong, door WENDLAND op het voetspoor van anderen verzameld en aan zijne uitgave van ARISTEAS' brief toegevoegd. [2]) Voor een CLEMENS [3]) is de Septuaginta eene Ἑλληνικὴ προφητεία, evenzeer als de oorspronkelijke προφητεία door Goddelijke inspiratie tot stand gekomen; CHRYSOSTOMUS [4]) acht haar een werk der bestiering Gods, wijl door haar niet meer alleen zij die de Hebreeuwsche taal verstonden, maar alle bewoners der οἰκουμένη, van de Heilige Schrift profijt konden trekken; AUGUSTINUS [5]) wijdt in zijn werk „over den Godsstaat" eene afzonderlijke bespreking aan de vraag, „door welke

---

[1]) Vgl. DEISSMANN, Die Rachegebete von Rheneia (Licht vom Osten, Beilage 1, blz. 305 vlgg., overgenomen uit Philologus 61 [1902], blzz. 253–265); SCHÜRER, blz. 57. De inscripties kunnen niet later dan ± 100 v. Chr. gesteld worden.

[2]) Aristeae ad Philocratem Epistula cum ceteris de origine versionis LXX interpretum testimoniis, L. MENDELSSOHN schedis usus edidit P. WENDLAND, Lipsiae, MCM.. De testimonia van blz. 87 tot blz. 166. Zie boven, blz. 358.

[3]) WENDL., blz. 125.

[4]) WENDL., blz. 139.

[5]) WENDL., blz. 163.

beschikking der Goddelijke Voorzienigheid de Heilige Schriften des Ouden Testaments uit het Hebreeuwsch in de Grieksche taal overgebracht zijn, zoodat ze den volken bekend konden worden", en wijst op de vrucht dezer vertaling voor de heidenen, die eens zouden gelooven; EUSEBIUS [1]) gelooft, dat God haar heeft beschikt tot voorbereiding van de toebrenging aller heidenen, die weldra volgen zou; SYNCELLUS [2]) eindelijk — om niet meer te noemen — ziet in het tot-stand-komen der Septuaginta een daad der Goddelijke beschikking, die immers lang van te voren den grondslag pleegt te leggen voor de groote gebeurtenissen en vóór de komst van Zijn Zoon in het vleesch de Goddelijke opvoeding der heidenen voorbereidde.

Wanneer dan ook op deze beteekenis der Septuaginta voor het Christendom weer de nadruk gelegd wordt, dan hebben we hierin niet zoozeer iets nieuws te zien, als wel eene terugkeer tot de beschouwing der oude Kerkvaders, alleen met dit gewichtig verschil, dat door de laatsten niet slechts het belang dezer vertaling ingezien, maar ook in haar tot-stand-komen de hand Gods erkend werd, iets waarvan thans dikwerf geen sprake is; dat daardoor naar onze meening de oude Christelijke schrijvers de waarde der Septuaginta beter konden peilen, al gingen ze te ver, door ook haar tekst als geïnspireerd te beschou-

1) WENDL., blz. 128.
2) WENDL., blz. 134.

wen[1]), zal wel geen nadere verklaring behoeven.

Deze beteekenis der Septuaginta voor de Kerstening der *οἰκουμένη* openbaart zich nu eindelijk ook in hetgeen de nieuwe ontdekkingen omtrent haar taal aan het licht gebracht hebben. Hierover dus ten slotte nog een enkel woord[2]). Gelijk vroeger

---

[1]) Vgl. bijv. BARDENHEWER, Gesch. der altkirch. Lit. II, blz. 85: „In Übereinstimmung mit vielen Zeitgenossen hielt auch Origenes den Text der Septuaginta für ein Werk göttlicher Eingebung (vgl. Comm. in Ct I, bei Migne, PP. Gr. XIII 93), ein Werk, welches im Laufe der Zeit Entstellungen erfahren haben mochte, in seiner ursprünglichen Gestalt aber irgend welcher Verbesserung nicht fähig war. Ist eine Übersetzung inspiriert, so muss ihr Wortlaut inspiriert sein. In den Dunkelheiten und Solözismen des Septuagintatextes hat daher Origenes Hinweise auf besondere Mysterien erblickt....; bei Abweichungen vom Hebräischen hat er der Septuaginta den Vorzug gegeben..." enz..

Evenzoo had trouwens reeds PHILO gedaan: vgl. SCHÜRER, blz. 428: „Für Philo ist der Septuagintatext des Pentateuches so sehr ein heiliger Text, dass er aus zufälligen Einzelheiten desselben argumentiert..."; algemeener STÄHLIN, blz. 412: „Philon kommentiert sie und hält sie für ebenso inspiriert wie den Urtext und diesem völlig gleichwert."

Al deelen wij echter dit oordeel niet, daarom is het voor ons nog niet zoo onbegrijpelijk, als het blijkbaar voor WENDLAND is, wanneer hij (a. w., blz. XXVII vlg.) aldus schrijft: „quomodo fabula ab Aristea enarrata paulatim a Iudaeis et Christianis aucta vel exornata sit, quantum valuerit ad confirmandum ecclesiae iudicium de auctoritate interpretationis spiritu divino natae, quomodo fabula a paucis prudentioribus addubitata, ab Epiphanio et grege nebulonum vel stolidorum iam in ecclesia regnantium ita adhibita sit, ut iurantes in verba textus traditi suam segnitiem summae sapientiae nomine iactarent venditarentque...." enz..

[2]) De literatuur over de taal der Septuaginta (en ook van het Nieuwe Testament) werd in hoofdzaak reeds gegeven: zie boven, blz. 241_1. Vgl. voorts de literatuuropgaven bij SCHÜRER, blz. 434_1 en THACKERAY, blz. XV vlgg..; ook DEISSMANN, The Philology of the Greek Bible, capp. II (The problem of „biblical" Greek) en III (Septuagint philology), en verder de overzichten in „Glotta", BURSIAN's Jahresber., de „Theol. Jahresber.", „The Year's Work in Classical Studies", enz..

reeds aangeduid werd[1]), is door papyri en inscripties aan de isoleering van het Grieksch der Septuaginta — gelijk trouwens meer nog van het Nieuwe Testament, dat ook in dit opzicht van het Oude niet kan losgemaakt, en daarom hier tegelijkertijd besproken worden moge —, voorgoed een einde gemaakt: ze hebben doen zien, dat van een „Bijbelsch Grieksch" als afzonderlijke taalkundige eenheid niet gesproken kan worden en zoowel Septuaginta als Nieuwe Testament, voorzoover ze niet — in hoofdzaak natuurlijk de eerste[2]) — een nooit zelfstandig gebruikt „vertalings-Grieksch"[3]) bezigen, geschreven zijn in dezelfde κοινή, die die papyri en inscripties

---

[1]) Boven, blz. 43.

[2]) In hoofdzaak, wijl noch de Septuaginta uitsluitend uit vertalingen bestaat (zie hieronder), noch in het N. T. alles oorspronkelijk Grieksch is. Vgl. DEISSMANN, The Philology of the Greek Bible (London, MCMVIII), blz. 48 vlg.: „They (d. i. „the sacred texts") call emphatically for division on linguistic lines into two great groups — original Greek writings, and translations of Semitic originals.... The boundary line, it is true, does not run in such a way that the Septuagint lies on one side and the books of the New Testament on the other. On the contrary, the sayings of Jesus in the synoptic Gospels, and perhaps more of the New Testament, must be counted with the examples of translators' Greek, while several of the so-called apocryphal books of the Old Testament, adopted by the Septuagint, go with the Greek originals."

[3]) DEISSMANN, a. w., blz. 49 vlg.: „The original Greek writings [in den Griekschen Bijbel] are examples of Greek as it was really spoken; the Greek of the translations often shows traces of being influenced by the language of the original, and may sometimes be described as absolutely artificial, for it was not a spoken language but invented by the translators for their immediate purpose." (Ik spatieer).

ons eerst nader hebben doen kennen[1]), terwijl overigens de onderscheidene geschriften verschillen, naarmate ze zich nauwer bij de spreektaal aansluiten, of meer onder den invloed staan van de Attische schrijftaal, die door de geleerde schrijvers kunstmatig in stand gehouden werd[2]). „The Septuagint, considered as a whole", — aldus terecht

---

[1]) Vgl. Kretschmer bij Gercke-Norden, Einl. enz. I, blz. 170: „Die Ansicht von einer spezifischen Eigenart der biblischen Gräzität ist jetzt aufgegeben. Der weitaus grösste Teil der Erscheinungen, die man als Hebraismen, als Merkmale des Judengriechisch angesehen hat, kehrt in profanen hellenistischen Texten wieder: dies hat zuerst *AdDeissmann, Bibelstudien, Marb.* 1895 und *Neue Bibelstudien*, 1897, durch Vergleich mit der Sprache der Papyri nachgewiesen."

Denzelfde, Glotta I (1909), blz. 361: „Die LXX-Schriften sind ebenso wie das Neue Testament und die verwandte Literatur Denkmäler der hellenistischen Schriftsprache, der schriftlichen Κοινή: sie nähern sich zwar der mündlichen Gemeinsprache mehr an als die Kunstprosa, aber sie bleiben darum doch Schriftdenkmäler."

Brugmann, Griech. Gramm.[4] (bewerkt door Thumb), blz. 25: „Die Hauptquellen unserer Kenntnis der Κοινή sind die meist von ungebildeten Schreibern herrührenden Papyri und Privatinschriften, sowie das biblische Griechisch."

[2]) Voor de Septuaginta geeft Thackeray, a. w., blz. 13, de volgende classificatie:

Translations.

1. Good κοινή Greek	Pentateuch. Joshua (part). Isaiah. 1 Maccabees.
2. Indifferent Greek	Jeremiah α (I.—XXVIII). Ezekiel (α and β) with Minor Prophets. 1 and 2 Chronicles (except the last few chaps. of 2 Ch.). K(ingdoms) α. K. ββ (2 K. I, 1—XI, 1). K. γγ (3 K. II, 1—XXI, 43). Psalms. Sirach. Judith.

THACKERAY[1]) — „is the most extensive work which we possess written in the vernacular of the κοινή or Hellenistic language, and is therefore of primary importance for a study of later Greek,

3. Literal or unintelligent versions	Jeremiah β (XXIX–LI) with Baruch α (I, 1–III, 8). Judges (B text) with Ruth. K. βγ with γδ (2 K. XI, 2–3 K. II, 11 : 3 K. XXII and 4 K.). Song of Solomon. Lamentations. (Daniel Θ). (2 Esdras). (Ecclesiastes).
Paraphrases and free renderings.	
4. Literary	1 Esdras with Daniel O (part). Esther. Job. Proverbs.
Free Greek.	
5. Literary and Atticistic	Wisdom. Ep. Jer. Baruch β (III, 9–end). 2, 3 and 4 Maccabees.
6. Vernacular	Tobit (both B and ℵ texts).

In het Nieuwe Testament zijn de uitersten de Apocalypse en de Brief aan de Hebraeën.

[1]) a. w., blz. 16 (ten deele boven, blz. 86, aant. 2, reeds geciteerd). Vgl. ook het verstandige oordeel van STÄHLIN bij CHRIST-SCHMID, blz. 414 : „Lange hat man die Sprache der Septuaginta als eine völlig isoliert dastehende oder nur mit dem „neutestamentlichen Griechisch" zusammengehörige sprachliche Erscheinung betrachtet und sie als „Judengriechisch" oder „Bibelgriechisch" bezeichnet. Aber durch die Vergleichung mit dem Griechisch der hellenistischen Litteratur, vor allem aber dem der gleichzeitigen Inschriften, Papyri und Ostraka hat man erkannt, dass in der Septuaginta in der Hauptsache ein Denkmal der Κοινή vorliegt. Viele Eigentümlichkeiten der Formenlehre, des Wortschatzes und der Syntax sind weder spezifisch „jüdisch" noch „biblisch", sondern gehören überhaupt der vulgären Κοινή an. Daneben darf freilich der Einfluss des hebräischen Originals und der semitischen Herkunft der Übersetzer nicht übersehen werden. In den meisten Fällen hat aber mehr sklavische Nachahmung des Originals als mangelhafte griechische Sprachkenntnis der Übersetzer zu den Semitismen der Septuaginta geführt; denn die meisten dieser Übersetzer werden

and the main function of a grammar of LXX Greek is to serve as a contribution to the larger subject, the grammar of the κοινή. That is the conclusion which, if not wholly new, has been strongly emphasized by the large increase in our knowledge of the κοινή brought about by the new-found Egyptian papyri". En in denzelfden zin oordeelt zijn landgenoot MOULTON ten opzichte van het Nieuwe Testament [1]): „What we can assert with assurance is that the papyri have finally destroyed the figment of a N T Greek which in any material respect differed from that spoken by ordinary people in daily life throughout the Roman world."

De nadere uitwerking van dit thans wel door de meeste geleerden aanvaarde oordeel behoort hier niet thuis; ten deele werd ze trouwens reeds gegeven in het eerste gedeelte dezer studie, toen we met een enkelen trek de beteekenis van papyri en inscripties schetsten voor de interpretatie van het Nieuwe Testament, eene beteekenis, die immers

---

das Griechische von Haus aus gesprochen und das Hebräische hinzugelernt haben. Die sklavische Nachahmung des Hebräischen führte zu völlig ungriechischen Wendungen, vor allem aber zur Häufung von Konstruktionen, die im Griechischen nur zur Not angängig waren, aber sich nahe mit den entsprechenden hebräischen berührten. Auch die Wortwahl wurde beeinflusst, indem man gern griechische Wörter nahm, die ähnlich klangen wie die hebräischen, für die sie eintraten. Der Unterschied zwischen den einzelnen Teilen der Septuaginta ist gross je nach dem Übersetzungsideal und dem sprachlichen Können des Übersetzers. Je mehr griechisches Sprachgefühl er hatte, um so mehr wird er auch sog. Übersetzungssemitismen zu vermeiden gewusst haben."

[1]) A Grammar enz., I[2], blz. 18.

in de overeenstemming van taal gefundeerd is; en wie er uitvoeriger over ingelicht worden wil, die raadplege de vroeger reeds vermelde werken van DEISSMANN, THUMB, MOULTON en anderen. *Hier* gaat het echter niet om de waarde der nieuwe vondsten voor de taal van den Griekschen Bijbel, maar omgekeerd over de beteekenis der ontdekking, dat de taal van den Griekschen Bijbel de Κοινή is, bij het licht van Gods Woord. Welnu: ook van deze ontdekking geldt mijns inziens, dat ze eerst ten volle kan worden verklaard en gewaardeerd, wanneer we haar in verband brengen met de verbreiding van het Evangelie. Dat Evangelie was bestemd *voor de menschheid*, moest gebracht worden aan *alle* kreaturen, doordringen tot in de uiterste einden der οἰκουμένη, die rijp geworden was om het te ontvangen. Moest het dan echter ook niet gepredikt en beschreven worden in de wereldtaal, de Κοινή, die door eenvoud, duidelijkheid en gelijkheid zich zoo bijzonder leende voor de verkondiging van een leer, die van een niet-Grieksch volk uitgaan moest in de wereld [1])?

Dit spreekt eigenlijk zoo vanzelf, dat men er moeilijk anders over zou kunnen oordeelen, ook wanneer het

---

[1]) DE ZWAAN. Syntaxis der Wijzen en Tijden in het Grieksche Nieuwe Testament, Haarlem, 1906, blz. 10: „ALEXANDER's wereldrijk vond reeds een wereldtaal gereed om haar taak te aanvaarden, en, toen de Vorst, wiens koninkrijk niet van deze wereld is, verscheen, toen was juist 't eenvoudige, ongekunstelde Grieksch, waarin zijn woorden en daden aan de menschheid werden vertolkt, de algemeene verkeerstaal der οἰκουμένη."

door papyri en inscripties niet duidelijk bewezen was. Toch behoeft het bij nader toezien ons evenmin te verwonderen, dat men vroeger anders over deze dingen heeft gedacht, als dat er ook nu nog geloovige onderzoekers gevonden worden, die huiverig zijn, deze stelling te aanvaarden. Wat het *eerste* betreft, zoo miste men het noodige vergelijkingsmateriaal, of kwam, voorzoover men het al kende, niet op de gedachte, het te gebruiken: men vergeleek het Grieksch der Heilige Schrift, inzonderheid dat van het Nieuwe Testament, met de oude Attische of althans oud-Grieksche literatuurtaal van eeuwen vroeger: van dit valsche standpunt uit, waarop met de historische taalontwikkeling niet gerekend werd, trachtte men dan òf door het bijbrengen van een zoo groot mogelijk getal parallellen uit de klassieke schrijvers voor Nieuw-Testamentische woorden en uitdrukkingen, op gekunstelde wijze de overeenstemming der Nieuw-Testamentische dictie met de om haar zuiverheid en elegantie als volmaakt beschouwde taal der klassieken te bewijzen [1]), òf legde omgekeerd op de afwijkingen den nadruk, om die dan uit den invloed van het Hebreeuwsch [2]) te verklaren: zoo ontstond in het

---

[1]) Zoo handelt SEB. PFOCHEN, De linguae N. T. puritate, Amst. 1629, 1633, Frankf. a. O. 1691, over de vraag, „an stylus N. T. sit vere graecus talisque, qui ab Homero, Demosthene aliisque Graecis intelligi potuisset", en beantwoordt deze op grond van talrijke voorbeelden (§§ 31—130) aldus: „graecos autores profanos eisdem phrasibus et verbis loquutos esse, quibus scriptores N. T." (§ 29): Zie WINER-SCHMIEDEL, blz. 5.

[2]) Vandaar de naam „Hebraeisme": men verstaat daaronder

begin der 17de eeuw de onvruchtbare [1]) strijd van „puristen" en „hebraeisten" [2]), die niet voor het midden der 18de met de overwinning der laatsten eindigde [3]). Ofschoon ook vóór onzen tijd pogingen tot eene meer historische beschouwing niet geheel

---

„die in Wortbedeutung, Phraseologie, Ausdrucks- und Constructionsweise oder auch in der Grammatik selbst hervortretenden Spuren fremden (semitischen) Sprachgeistes." THUMB, a. w., blz. 120. Een van de fouten der „Hebraeisten" was, dat ze onder het begrip „Hebraeisme" verschillende ongelijksoortige verschijnselen samenvatten, die men thans heeft leeren onderscheiden. Zoo spreekt DE ZWAAN in zijne vroeger (blz. 375_1) reeds geciteerde bewerking van BURTON's „Syntax of New Testament Moods and Tenses", blz. 64, van *Semitismen*, *Hebraïsmen* en *tale Kanaäns*: terwijl hij onder een *Semitisme* verstaat „een wending, die de latere eigenlijk Grieksche usus niet uit zich zelven heeft, maar die haar ontstaan dankt aan Semieten, die de κοινή niet geheel beheerschten", en een *Hebraïsme* (of Aramaeïsme) naar zijne meening het gevolg is „van de mechanische wijze, waarop men in de oudheid bij 't vertalen van boeken te werk ging", acht hij, dat „een geval van *tale Kanaäns*... daar (ontstaat), waar een schrijver aan de ongrieksche wending de voorkeur geeft, 't zij weloverwogen, 't zij onbewust, omdat die uitdrukkingswijze in verband staat met een zekere gedachtenwereld." Deze onderscheiding is inderdaad van groote beteekenis.

Werkelijke Semitismen worden dank zij de studie van papyri en inscripties, over het algemeen in het Bijbelsch, althans in het N.-T.-isch, Grieksch steeds zeldzamer.

[1]) Terecht THUMB, t. a. p.: „Der alte, durch dogmatische Gründe bedingte Streit der 'Puristen' und 'Hebraisten' musste ergebnislos bleiben, solange die biblische Gräcität als etwas isoliertes, einzigartiges betrachtet und nicht in den grossen Zusammenhang der gesamten hellenistischen Sprachentwicklung gestellt wurde."

[2]) Over dezen strijd handelt uitvoerig WINER-SCHMIEDEL, Grammatik des neutest. Sprachidioms I[8], Göttingen, 1894, blz. 4 vlgg. (§ 2. Geschichte der nt. Grammatik und der Gesammtauffassung der nt. Diction).

[3]) Tot de laatsten die tegen het misbruik met de Hebraeïsmen opkwamen, behoorde H. W. VAN MARLE met zijn Florileg. observv. in epp. apost., Leyd. 1758: WINER-SCHM., blz. 7.

hebben ontbroken [1]), is toch eerst door de gezette studie van papyri en inscripties voor eene juiste

---

[1]) DEISSMANN, Licht vom Osten, blz. 41: „Bei der neueren Auffassung vom neutestamentlichen Griechisch handelt es sich übrigens, wie bei den meisten Fortschritten in der Erkenntnis, um keine völlig neue Sache."

Volgens WELLHAUSEN heeft reeds in 1843 HASE de taal der Septuaginta als „Volkssprache" gekarakteriseerd (Einl. in die drei ersten Evangelien, blz. 14: „K. H. Graf schreibt unter dem 19. Dezember 1843 aus Paris, Benedict Hase rede in einer Vorlesung über Neugriechisch zuweilen auch über den biblischen Sprachgebrauch, und habe unter anderem bemerkt, dass man sich bemühe, die Eigentümlichkeiten der Septuaginta aus Hebraismen zu erklären, während man bei den alexandrinischen Schriftstellern eben nur die Gelehrtensprache, in der Septuaginta dagegen die Volkssprache finde.").

Merkwaardig is zonder twijfel ook hetgeen SALMASIUS schrijft in zijn „Commentarius de Hellenistica" (Lugd. Batav.. Ex Officina Elseviriorum, 1643), blz. 107: „Quod si quaedam non alibi inveniantur praeterquam in sacris litteris, causa in eo est quod non omnes habemus auctores qui Graece scripserunt. Vix millesima pars restat eorum, qui aliquid commentati sunt. Si omnes extarent, nulla vox tam μονήρης in nova et vetere pagina reperitur quin χρῆσις eius ex aliquo auctore qui periit, confirmari posset. P r a e c i p u e s i i l l i e x t a r e n t, q u i p l e b e i o s t i l o e t i d i o t i c o r e s a c v i t a s p r i v a t o r u m s c r i p s e r u n t." [Spatieering van mij.]

Dat de inscripties ook vroeger ter verklaring van het N. T. geraadpleegd zijn, zagen we boven, blz. 51. DEISSMANN (a. w., blzz. 7, 10) wijst op JOH. ERNST IMM. WALCH met zijne „Observationes in Matthaeum ex graecis inscriptionibus", Jena 1779.

Wat de papyri aangaat, merkt DEISSMANN (blz. 24) op, „dass bereits HEINRICH WILHELM JOSIAS THIERSCH [De Pentateuchi versione Alexandrina libri tres, 1841] in einer Zeit, als griechische Papyri noch zu den seltenen Kuriosa weniger Museen gehörten, ihren Wert für die Septuagintaphilologie erkannt hat, nachdem schon FRIEDRICH WILHELM STURZ [De dialecto Macedonica et Alexandrina liber, 1808] jenen ersten 1778 nach Europa gebrachten Papyrus, die Charta Borgiana, für das alexandrinische Alte Testament und beispielsweise auch zur Erklärung des Wortes ἀπάτωρ *ohne Vater* von Heb 7, benutzt hatte". Vgl. „Bibelstudien", blzz. 65, 67 aant..

beoordeeling van de taal van den Griekschen Bijbel de grondslag gelegd [1]).

Wanneer desniettemin door geleerden als CREMER en anderen ook nu nog aan de isoleering van het Bijbelsch Grieksch vastgehouden wordt, dan vindt dit mijns inziens zijn oorzaak in een alleszins begrijpelijke vrees voor uitwissching der grenzen tusschen het heilige en het profane. Men kan het zonder veel moeite belachelijk voorstellen, wanneer van woorden als ὀνικός, *ezels* —, ἱματίζω, *ik bekleed*, en dergelijke, opzettelijk wordt geregistreerd, dat ze uitsluitend eigen zijn aan het „Bijbelsch Grieksch" [2]); maar wie de wrange vruchten zag der „religionsgeschichtliche" methode en daartegenover de heiligheid der Schrift hoog wilde houden, het is te verstaan, dat zulk een zich angstig ging afvragen, of niet het wegnemen van de omtuining, waarin men het Grieksch van den Bijbel besloten had, tot synkretistische verklaring van den inhoud, en dus tot aanranding van het wezen der Goddelijke Openbaring, leiden moest.

Dan, hoe verklaarbaar deze vrees ook zij, gewet-

---

[1]) THUMB, t. a. p.. Na het vroeger (bijv. blz. 252) opgemerkte behoeft dit geen nadere verklaring.

[2]) Zoo THAYER in de aan zijne Engelsche bewerking van WILKE-GRIMM's N.-T. lexicon toegevoegde lijst van „Bijbelsche, d.i. „N.T.-ische" woorden. Vgl. DEISSMANN, Licht vom Osten, blzz. 46, 50 vlgg.. „Besonders CREMER [in zijn „Biblisch-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräcität"[9], 1902] zeichnete die Findlinge gern als „biblische" oder „neutestamentliche" Wörter aus, die der sprachbildenden Kraft des Christentums zu verdanken seien."

tigd is ze, naar ik meen, niet[1]): veeleer schijnt ze mij voort te spruiten uit eene onkritische verwarring van het religieuze en het taalkundige gezichtspunt: daarin kunnen we DEISSMANN[2]) gelijk geven. Religieus gesproken zijn de boeken van Oud en Nieuw Testament het Woord Gods, als zoodanig onderling één en van alle overige geschriften onderscheiden: daarin hebben voor ons ook de nieuwe ontdekkingen geen verandering gebracht en kan door geen ontdekking ooit verandering komen: de parallellen, die men in steeds grooteren getale ook uit de papyri thans aanwijst tusschen den inhoud der Schrift en hetgeen in de heidenwereld van denzelfden tijd gevonden wordt, kunnen zeer zeker, voorzoover ze inderdaad bestaan, tot verduidelijking dier Schrift bijdragen, zijn zelfs, gelijk we vroeger uiteengezet hebben[3]), door ons dankbaar te aanvaarden, inzooverre ze wijzen op wat GERCKE noemt „eine allmähliche Annäherung der Ziele und der dahin führenden Gedankenreihen" [4]), eene door God gewerkte voorbereiding van het heidendom voor het Evangelie, dat de wereld veroveren zou; maar nooit kunnen ze ons nopen, het bijzondere karakter der Goddelijke Openbaring prijs te geven

---

[1]) Wat natuurlijk geenszins inhoudt, dat de nieuwe beschouwing van het Bijbelsch Grieksch niet tot eene dergelijke uitwissching der grenzen voeren *kan* (zie boven, blz. 53); ik wil alleen zeggen, dat ze er niet toe *behoeft* te voeren (gelijk ik trouwens, in ander verband, op de aangehaalde bladzijde eveneens reeds opmerkte).

[2]) The Philology of The Greek Bible, blz. 53 vlg..

[3]) Zie bijv. boven, blz. 277, e. e..

[4]) Zie boven, blz. 277.

en den inhoud der Schrift „religionsgeschichtlich" te verklaren. Dit bijzondere karakter van den inhoud der Schrift brengt mede, dat verschillende woorden in haar eene bijzondere beteekenis hebben verkregen, eene beteekenis, die zich niet van buiten af, maar alleen uit haar zelve laat verklaren. In zooverre is er grond te zeggen, dat de Schrift haar eigen taal heeft, gelijk ook MOULTON dat bijv. doet ten opzichte van het Nieuwe Testament, wanneer hij op de uitspraak: „We have been showing that the N T writers used the language of their time", onmiddellijk volgen laat: „But that does not mean that they had not in a very real sense a language of their own" [1]). Maar afgezien daarvan, dat dit toch bij lange na niet van alles wat in de Schrift staat, gelden kan, blijkt reeds uit de tegenstelling die MOULTON maakt, dat men dan „taal" in zeer bijzonderen zin nemen moet. Formeel genomen, staat de Schrift hierin op ééne lijn met heidensche geschriften van religieuzen of wijsgeerigen inhoud, waarin nieuwe of bijzondere ideeën tot uiting komen: ook zij gebruiken niet zelden allerlei termen en uitdrukkingen in een zin, die uit het „gewone" spraakgebruik niet kan worden afgeleid. Wanneer PLATO — om een voorbeeld te noemen — in den Phaedo het woord οὐσία bezigt ter aanduiding van *het wezen*, *het wezenlijke* van een ding, dan is hij zich zóó bewust, daarmee aan dit woord eene ongewone beteekenis te geven, dat hij er aanstonds

---

[1]) Reeds vroeger (blz. 54_1) aangehaald.

de op zich zelf, in het verband, overbodige verklaring aan toevoegt: ὃ τυγχάνει ἕκαστον ὂν [1]): Plato's eigen wereldbeschouwing vorderde ook een eigen terminologie, eene terminologie, die hij veelszins zelf eerst nog scheppen moest [2]). Over Aristoteles schrijft KAPPES in de voorrede van zijn „Aristoteles-Lexikon" [3]): „Was nun gerade dem jungen Studenten die Lektüre des Aristoteles so besonders schwierig macht, ja ihn anfangs gar häufig abstösst, das ist die philosophische Terminologie, das sind die vielen neuen Ausdrücke und die vielen alten, die in ganz neuem Sinne gebraucht werden; kurz „die gesamte Sprache des Aristoteles erregt dem aus der Anschauung griechischer Welt zu ihm sich Wendenden ein gewisses Befremden". Schritt für Schritt wird er auf Termini und Be-

---

[1]) Phaedon 65 D. Vgl. WOHLRAB (Platos Ausgew. Schriften, VI⁴, 1908) op de plaats: „Da Plato das Wort οὐσία hier in einem Sinne braucht, der sonst nicht üblich war, so fügt er die Erklärung gleich zu. Ebenso Menon 72 B μελίττης περὶ οὐσίας, ὅτι ποτ' ἐστίν. Aus demselben Gesichtspunkt erklären sich folgende Wendungen: 78 C αὐτὴ ἡ οὐσία, ἧς λόγον δίδομεν τοῦ εἶναι, 92 D ἡ οὐσία ἔχουσα τὴν ἐπωνυμίαν τὴν τοῦ ὃ ἔστιν."

Zie ook AST in zijne „Annotationes in Platonis Opera, II (1832), blz. 539: „Sqq. ὃ τυγχάνει ἕκαστον ὂν voci οὐσίας interpretationis causa adiecta sunt, ut bene iam Fisch. annotavit. Polit. II. 377. E: Ὅταν εἰκάζῃ τις κακῶς οὐσίαν τῷ λόγῳ περὶ θεῶν τε καὶ ἡρώων, οἷοί εἰσιν. Menon. 72. B: μελίττης περὶ οὐσίας, ὅ τί ποτ' ἐστί. Heind.: „Unde coniicias, vocabulum, alias τὸ εἶναι significans, hac vi Platonis aetate nondum fuisse vulgatum."—"

[2]) Vgl. SCHNEIDER, Schüler-Kommentar zu Platons Phaidon, Leipzig, Freytag, 1905, blz. 23: „..Plato musste sich erst eine wissenschaftliche Terminologie schaffen und musste demnach darauf bedacht sein, diese verständlich zu machen."

[3]) Paderborn, 1894, blz. 2.

griffe stossen, deren Sinn er nicht versteht ..." En wil men een meer algemeen oordeel, dan wijs ik op hetgeen EISLER aanvoert, om de noodzakelijkheid van een woordenboek der philosophische begrippen te bewijzen [1]: „... insbesondere die philosophischen Begriffe (repräsentieren) ganze Theorien, Hypothesen, Deutungen, Wertungen, ein jeder von ihnen will eine Seite der Objecte erfassen, fixieren. Die Verschiedenheit der philosophischen Charaktere bringt Einseitigkeiten in der begrifflichen Bestimmung der Dinge mit sich, der Stand der wissenschaftlichen Forschung, der Einfluss der Religion, Gesellschaft, Moral, Rasse u. a. m., sie wirken auf die Gestaltung, auf den Inhalt der Begriffe ein. Dazu kommt der Wechsel der Bedeutung der Ausdrücke, der seinen Grund teils in der Subjectivität der Philosophen, teils in allgemeinen Zweckmässigkeitserwägungen hat. Endlich führt die Notwendigkeit, neuen Begriffen entsprechende Fixationspunkte zu geben, zu neuen „Fachausdrücken"." Zoo kan men spreken van een

---

[1]) Wörterbuch der Philosophischen Begriffe[2] (Berlin 1904), blz. V. Na de aangehaalde woorden gaat de schrijver voort: „Diesen Wechsel in der Bedeutung der Begriffe und Ausdrücke, diese Veränderung von Quantität, Qualität, Wert der Begriffsinhalte will das vorliegende Wörterbuch erkennen lassen."

Over „Wandel der Wortbedeutung" in het algemeen handelt het vierde hoofdstuk van PAUL's „Prinzipien der Sprachgeschichte" ([4], 1909), dat (blz. 105) aldus eindigt: „Und vollends in beständiger Umwandlung begriffen ist der Bedeutungsinhalt, wo es sich um ethische, ästhetische, religiöse, philosophische Vorstellungen handelt."

philosophische taal, gelijk ook van sacrale taal, kanselarijtaal, gerechtstaal, enz.. Toch zal het niemand daarom invallen, het Grieksch van PLATO of ARISTOTELES linguistisch als iets aparts te beschouwen, nog veel minder het van andere geschriften in de Attische literatuurtaal van denzelfden tijd te isoleeren: men heeft hier te doen met stilistische en lexicologische variaties der onderscheidene taal*kringen*, die in iedere taal weerkeeren, niet met zelfstandig optredende taalformaties in den eigenlijken zin des woords. Welnu, dan gaat het evenmin aan, het Grieksch van den Bijbel in taalkundigen zin van andere geschriften der zelfde taalperiode af te scheiden, omdat daarin woorden als ἀγάπη, δικαιοσύνη, πίστις en dergelijke gebruikt worden in een zin, dien ze niet hebben in heidensche geschriften. [1]) Ja, hier nog minder; want terwijl een PLATO zijne wijsheid slechts voor enkelen geschikt oordeelt en zich met verachting afwendt van de menigte, komt het Evangelie allereerst tot de eenvoudigen, de geringen, de armen, en moest daarom ook in de gewone omgangstaal worden gepredikt. [2]) Zoo zou het, ook al was door de nieuwe ontdekkingen de overeenstemming van het „Bijbelsch Grieksch" met de taal van inscripties en

---

[1]) Vgl. in het algemeen ook KUYPER, Encyclop. enz. III², blz. 78 vlgg..

[2]) DEISSMANN, Licht vom Osten, blz. 40. Verzwegen mag echter niet, dat DEISSMANN het onliterarische, het „volkstümliche" van de taal van het N. T. te sterk accentueert. Vgl. WEISS, Die Aufgaben enz., blz. 11; boven, blz. 52_3.

papyri niet afdoende bewezen, toch van onvolkomen inzicht in den gang der Openbaring getuigen, indien men de taal van den Bijbel zooveel mogelijk op zich zelf wilde plaatsen. Is dit echter aldus, dan moet het ook als eene bevestiging worden beschouwd van de waarachtigheid der Schrift, wanneer thans door een rijkdom van nieuwe vondsten niet slechts de geheimen van de omgangstaal der Hellenistische wereld ontsluierd worden, maar tevens blijkt, dat dit wezenlijk dezelfde taal is, die, niet in de profane Hellenistische literatuur, maar in Septuaginta en Nieuw Testament ons tegentreedt. [1])

---

[1]) Het verheugt mij, hierin over het geheel overeen te stemmen met hetgeen Dr. J. WOLTJER schrijft in zijn „Voorbericht" op Dr. F. W. GROSHEIDE's bewerking van ROBERTSON's „Short Grammar of the Greek New Testament", blz. VI vlgg.: „Het Grieksch van het N. T. is .. in 't algemeen het Grieksch, zooals het in de eerste eeuw n. Chr. in het Oosten gesproken en geschreven werd. In bijzonderheden verschillen de N. T. schrijvers weder onderling naar aanleg, opvoeding en omgeving. Wat hun Grieksch van dat van land- en tijdgenooten, als Philo en Josephus onderscheidt, is hoofdzakelijk dit, dat deze laatsten voor de beschaafde heidenwereld, Grieken en Romeinen, schreven en daarom het literarische Grieksch van den Hellenistischen tijd, dat nauwe aansluiting zocht aan het Attisch, volgden, terwijl het N. T. in meer of mindere mate de volkstaal gebruikt, daar het zich tot het volk in de eerste plaats wendt.

. . . .

„Vroeger hebben vele geleerden, die aan het Grieksch van het N. T. hunne studiën hebben gewijd, gemeend, dat die geest aan de taalvormen en woorden in het N. T. een veelszins anderen zin en beteekenis heeft gegeven dan die, welke aan de overeenkomstige vormen en woorden in het gelijktijdige Grieksch van andere schrijvers toekomt. In die beschouwing is een element van waarheid. Men moet erkennen, dat in formeel opzicht de taal van de

De taal van den Griekschen Bijbel Κοινή, ziedaar de ontdekking, die van al de geschetste de sluitsteen is: door haar wordt eerst een afdoend antwoord mogelijk op de vraag, *waarom* die Κοινή er

---

religie daarin met de taal der philosophie overeenstemt, dat beide de dingen en de verhoudingen beschouwen uit het gezichtspunt van het absolute en het eeuwige en in overeenstemming daarmede aan vele woorden een dieperen, intenseren en daardoor bijzonderen zin geven. Daar staat tegenover, dat de schrijvers van het N. T. zich, althans in den regel, richten tot „de volken", niet tot Israël, en dus de Grieksche taal zóó moesten gebruiken, dat zij door de niet-Joden konden worden verstaan, door niet-Joden echter, die de mondelinge prediking reeds vernomen hadden, vóór het schriftelijk onderricht der N. T. boeken tot hen gericht werd.

„Het Grieksch van het N. T. is dus, uit grammatisch oogpunt beschouwd, niets anders dan het „gemeene" Grieksch, de κοινή, en dan niet de literarische vorm daarvan, die naar aanpassing aan het Attisch streefde, maar de κοινή, zooals zij door het volk gesproken en geschreven werd." [spatieeringen van mij].

Ook Dr. Grosheide zelf stelt zich in zijne grammatica — die, dit terloops, veel meer is dan eene bewerking van Robertson's boek — „op het nieuwe standpunt, het eenige, waarop op dit oogenblik de beoefenaar der N. T. grammatica zich plaatsen kan" (blz. XI). Duidelijk blijkt dit uit hoofdstuk I van zijn werk („Het Grieksch van het Nieuwe Testament"). Zoo blz. 12 vlgg.: „Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen, dat men [d. i. de Joden] het gewone destijds gangbare Grieksch sprak. En de geschriften der apostelen bewijzen vergeleken met de papyri en scherven uit denzelfden tijd de juistheid dezer onderstelling. . . .
. . . . . Praktisch is er . . geen onderscheid van beteekenis aan te wijzen tusschen het Grieksch van het N. T. en het Grieksch uit papyri van geletterden, ambtenaren, etc. Onbeschaafd mag het N. T. niet genoemd. Het is gesteld in de gewone omgangstaal.
. . . .
Natuurlijk was het van de grootste beteekenis voor de verbreiding van het Christendom, dat het Nieuwe Testament in een zoo algemeen bekende taal werd geschreven."

komen moest, en waarom *juist toen*; maar omgekeerd is zij zelve alleen verklaarbaar op de basis der geheele historische ontwikkeling, die tot de kultuureenheid van het Hellenisme gevoerd heeft.

De Schrift geschreven in de wereldtaal, het wil zeggen, dat het Evangelie uitgaan kan tot alle volken; het beteekent, dat de Bijzondere Open-

---

Wanneer Dr. Grosheide desniettemin beweert: „En toch houden we ook wederom staande, dat we in het Nieuwe Testament hebben een bijzondere taal. Maar dan taal in hooger zin..", dan ga ik blijkens het in den tekst gezegde evenzeer met hem meê. Zijn beroep op Ps. 114_1 („Toen Israël uit Egypte toog, het huis Jakobs van een volk, dat eene vreemde taal had") komt mij echter thans nog even betwistbaar voor als toen hij naar aanleiding van het referaat, dat aan deze studie ten grondslag ligt, de eerste maal den genoemden tekst ter sprake bracht. Wanneer Dr. Grosheide schrijft: „Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat Israël geen Egyptisch kende, maar dat het zich in de Gode vijandige gedachtewereld van Mitsraim niet kon schikken", dan legt hij m. i. in de woorden van den dichter meer dan er inderdaad in ligt. De vraag, of de Israëlieten in Egypte Egyptisch verstonden, laat ik nu rusten. Maar voor den Psalmist was het Egyptisch natuurlijk een vreemde taal, en dus de Egyptenaren „een volk, dat eene vreemde taal had". Deze uitdrukking is derhalve niet anders dan eene omschrijving voor het Egyptische volk, gelijk trouwens het parallelisme uitdrukkelijk aanwijst. Daarmede in overeenstemming is, dat het Hebr. werkwoord לָעַז, waarvan hier een participium gebruikt wordt, *onverstaanbaar*, *barbaarsch spreken* beteekent. [Vgl. wat de Apostel zegt 1 Cor. 14_{11}: ἐὰν οὖν μὴ εἰδῶ τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς, ἔσομαι τῷ λαλοῦντι βάρβαρος, καὶ ὁ λαλῶν ἐν ἐμοὶ βάρβαρος]. Er is hier voorts alleen sprake van een vreemd *volk*, niet van een vreemde *gedachtenwereld*, en dus nog minder van eene *Gode vijandige gedachtenwereld*. Ten overvloede wordt eindelijk, vergis ik me niet, de grondslag dezer uitlegging aan het wankelen gebracht door uitspraken als die in Ezech. 3_5, $_6$: „Want gij zijt niet gezonden tot een volk, diep van spraak en zwaar van tong, maar tot het huis Israëls; niet tot vele volken, diep van spraak en zwaar van tong, welker woorden gij niet kunt verstaan: zouden zij niet, zoo Ik u tot hen gezonden had, naar u gehoord hebben"?.

baring, universeel in haar wezen, thans ook wat den *vorm* aangaat, universeel geworden is; het houdt in, dat de wereldreligie formeel zich plaatst op den bodem der wereldkultuur, om materieel te sneller die kultuur te doortrekken; het bevestigt, dat het Christendom ook de vervulling is van het heidendom.

Vatten we thans ons overzicht der oude historie samen. De ontwikkeling der eeuwen, immers van eenheid uitgegaan, blijkt ten slotte weer gevoerd te hebben tot een eenheid, die, Oosten en Westen omvattend en vereenigend, met recht op den naam van wereldeenheid aanspraak maken mag — de eerste en de eenige, die de geschiedenis der oudheid gekend heeft. Aan het begin van de ons uit de ontdekkingen bekende historie, een begin dat zich steeds verder achterwaarts verplaatst, vinden we niet de primitieve wezens, waarvan waanwijze wetenschap droomde, maar volkeren met een ontwikkelde kultuur [1]), waartusschen van de oudste tijden af overeenstemming en aanraking bestaan heeft; op de aanraking volgt invloed; de invloed leidt tot vermenging, de vermenging tot gemeenschap, de gemeenschap ten slotte tot de kultuureenheid van het Hellenisme, die, gerugsteund door de politieke eenheid van het Imperium Romanum, aan het begin onzer jaartelling haar hoogtepunt bereikt,

[1]) Vgl. H. H. Kuyper, Evol. of Revel., blz. 90 vlg.; Bavinck, Geref. Dogm. I², blz. 329.

en voor de verbreiding van het Evangelie den bodem heeft geschonken; den bodem geschonken, niet slechts wijl ze op dat Evangelie aangelegd was, wijl haar ontbrak, wat het Evangelie geven kon, maar ook wijl de gelijkheid, die ze bracht en het gevoel van samenhoorigheid dat ze kweekte, eerst de mogelijkheid schiepen, dat het Evangelie buiten den kring der bijzondere Openbaring ingang vond in de οἰκουμένη. Dit op-elkaar-passen van Hellenisme en Christendom noopt ons, willen we niet het laatste uit het eerste verklaren, tot de erkenning, dat de wereld op het Evangelie voorbereid is. Dat is, wanneer we ze in hun geheel nemen, in hun onderlingen samenhang, hetgeen de nieuwe ontdekkingen inzonderheid hebben doen zien: meer nog, eerst zoo wordt de eenheid, die ze ons te aanschouwen geven, in haar wording en wezen volkomen begrijpelijk, in haar doelmatigheid erkend. Daarmede is, voorzoover hier van bewijs sprake kan zijn, ook mijn eerste stelling bewezen. „Nicht auf dem Gebiete der Naturwissenschaft sondern auf dem der Historie wird der Kampf zwischen kirchlichem Glauben und wissenschaftlicher Erkenntnis endgültig zugunsten dieser entschieden", aldus schrijft op de laatste bladzijde van zijn „Vom Griechentum zum Christentum" [1]) ADOLF BAUER. Het zelfvertrouwen, dat uit de woorden van dezen historicus spreekt, deert ons niet: reeds op zich zelf boezemt het minder vertrouwen in dan de zelfkennis van den man der

---

[1]) blz. 157.

natuurwetenschap, wien eene wetenschappelijke waarheid „ein Irrtum von heute" was [1]). Ook aanvaarden we niet de tegenstelling tusschen geloof en wetenschap, evenmin als een AUGUSTINUS die aanvaardde, toen hij schreef, dat, indien slechts geloofd wordt en geleerd, wat de hoofdsom is van het heil der menschen, er geen verschil zijn kan tusschen philosophie en religie [2]). Maar indien het waar is, dat de wetenschap der historie te beslissen heeft over de zekerheid des geloofs, welnu: klaarder dan ooit toont thans de geschiedenis der oudheid, dat de Voorzienigheid Gods haar dienstbaar heeft gemaakt aan de vervulling van Zijn raad tot verlossing van het menschelijk geslacht [3]), dat Golgotha's kruis wel waarlijk is het πλήρωμα τῶν καιρῶν.

---

1) VON UEXKÜLL, Umwelt und Innenwelt der Tiere (1909), blz. 1.

2) De ver. relig. 5, 8: Si enim creditur et docetur, quod est humanae salutis caput, non aliam esse philosophiam, id est sapientiae studium, et aliam religionem.

3) Zoo komen Theologie en Philologie van verschillende zijden tot hetzelfde resultaat: „(De noodzakelijkheid dezer opvoeding en voorbereiding)", aldus BAVINCK, Geref. Dogm. III², 233, „ligt subjectief in de gesteldheid van het menschelijk geslacht, dat juist als geslacht, behouden moest worden, en daarom langzamerhand voor het heil in Christus moest voorbereid en opgevoed worden [*Calvijn*, Inst. II 11, 13, 14]. Daarom is Christus waarlijk het keerpunt der tijden, het kruis het middelpunt der wereldgeschiedenis. Eerst wordt alles naar het kruis heengeleid, daarna alles uit het kruis afgeleid." Ziedaar wat ook door de nieuwe ontdekkingen steeds meer wordt bevestigd.

Vgl. voorts blz. 227 vlg.: „Er valt inderdaad in goeden zin te spreken van eene opvoeding des menschdoms door God. De vatbaarheid voor verlossing is gehandhaafd, de behoefte aan verlossing is gewekt".

Gewezen zij nog op de door den schrijver op blz. 228, aantt 1 en 2, genoemde literatuur over de voorbereiding van Christus' komst.

Zoo is het ten slotte een vraag van *zien*. Wie er geen oog voor heeft, die bespeurt van dat πλήρωμα τῶν καιρῶν niets: voor hem heeft de historie zoo voor als na haar gewonen loop genomen, en is de insnijding, die wij thans met de komst van den Christus maken, feitelijk ongemotiveerd. Maar wien door Gods Geest de oogen zijn geopend, die ziet ook, ja inzonderheid door de nieuwe ontdekkingen, bevestigd de waarachtigheid van het Boek, dat, in de Oudheid geworden en daarom van die Oudheid niet los te maken, zich nochtans verre verheft boven al wat die Oudheid aan wetenschap en wijsheid en kunst geven kon, omdat het de Openbaring is van den Goddelijken Logos, „in Wien al de schatten der wijsheid en der kennis verborgen zijn", niet eens menschen woord, maar het Woord van God.
